ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ

ΠΕΝΤΕΛΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΣ ΓΗΣ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ
ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

Αφιερωμένο στην πιο όμορφη Κυριακή της ζωής μου

Ας έμενε η Πεντέλη ανέγγιχτη από τους ανθρώπους, κι ας μην είχαμε ποτέ τον Παρθενώνα.

ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ

Π Ε Ν Τ Ε Λ Η

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΣ ΓΗΣ
ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

2012

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΜΕΡΟΣ Α΄
<u>ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ</u>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΗΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΑΡΧΑΙΟΙ ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΑ

202

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ - ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΡΧΑΙΟΙ ΗΡΩΕΣ, ΗΡΩΟΛΑΤΡΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΙΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΤΑΜΟΙ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ το φίλο και συνοδοιπόρο Δρόσο Δρόλαπα, που δίχως τη βοήθειά του τα κεφάλαια τα σχετικά με τα αρχαία λατομεία και τη Σπηλιά θα ήταν τρομερά ελλειπή.

Ευχαριστώ επίσης τον Iranon, που δέχτηκε να φιλοξενήσει το βιβλίο αυτό στην ιστοσελίδα του (www.iranon.gr)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν από αρκετά χρόνια έκανα την πρώτη μου συγγραφική απόπειρα για το βουνό της Πεντέλης. Αργότερα πολλά πράγματα που είχα γράψει αναθεωρήθηκαν. Απόψεις και εκτιμήσεις που είχα εγκαταλείφθηκαν οριστικά, καθότι αποδείχτηκαν τελείως λανθασμένες, και σ' αυτό, ένα σημαντικό μερίδιο ευθύνης είχε η γνωριμία με το φίλο, και τακτικό θαμώνα της Πεντέλης, Δρόσο Δρόλαπα.

Επίσης, στο πρώτο βιβλίο θεώρησα ότι κάλυψα όλη την ιστορική περίοδο από την αρχαιότητα έως τον 19ο αιώνα. Όμως, το πλήθος των νέων στοιχείων που προέκυψαν αργότερα, (τόσο γραπτά κείμενα και αναφορές, όσο ευρήματα και παρατηρήσεις από τις αδιάκοπες περιπλανήσεις μου στο βουνό), με οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι χρειάζεται ένα βιβλίο για κάθε εποχή ξεχωριστά· οπότε το αρχικό βιβλίο κρίνεται σήμερα ως φριχτά ελλιπές και προχειρογραμμένο. Οφείλω επίσης να παραδεχτώ ότι το βιβλίο αυτό χαρακτηρίζεται πολύ περισσότερο από ένα γραφικό και αφελή ρομαντισμό παρά από αντικειμενικότητα. Αλλά... αυτά παθαίνει κάποιος, όταν είναι νέος.

Έτσι, λοιπόν, «αποκηρύσσοντας» το πρώτο βιβλίο, επιχείρησα να κάνω μια καινούργια αρχή καταθέτοντας ό,τι νομίζω πως έχω να πω για το βουνό, στο οποίο περπατώ από την εφηβεία μου και που έχω λατρέψει, μέσα σε τέσσερις τόμους.

Στον ανά χείρας τόμο θα ακολουθήσουμε την ιστορική πορεία της Πεντέλης από την εποχή της ανάδυσής της από τη Γαία έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο δεύτερος τόμος θα καλύψει την εποχή από τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους έως τον 19ο αιώνα.[1] Στον τρίτο τόμο πρόκειται να ασχοληθώ με το ιδιαιτέρως «θολό» ζήτημα των «μυστηριωδών και ανεξήγητων φαινομένων»,[2] ενώ ο τέταρτος και τελευταίος θα αποτελεί μια πλήρη καταγραφή της Πεντελικής Φύσης (δάση, σπήλαια, πηγές, ρέματα, λίμνες, καταρράκτες, πανίδα κ.λπ. – που αποτελεί και το πιο βασικό ενδιαφέρον του γράφοντος.

Όλα αυτά φυσικά... καλώς εχόντων των πραγμάτων.

Χρειάζεται να προειδοποιήσω όσους έχουν διαβάσει το πρώτο βιβλίο, να μην παραξενευτούν σχετικά με την αλλαγή της αντίληψής μου σε ό,τι αφορά την πεντελική ιστορία σε συνάρτηση με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό.

Για όσους δεν το έχουν διαβάσει, τους εξηγώ ότι στο αρχικό σύγγραμμα εκφράζομαι με δέος για τον πολιτισμό των προγόνων μας και «εξυμνώ» την Πεντέλη για τη συμβολή της (λό-

---

[1] Από εκεί και πέρα η συνέχεια της ιστορίας της Πεντέλης δεν έχει να παρουσιάσει τίποτε, πέρα από πυρκαγιές, οικοπεδοποιήσεις, σκουπιδο-μπαζότοπους, λατομήσεις, παράνομη βόσκηση, και ό,τι άλλο «ευγενές» παράγει (και προάγει) το Αθάνατο Νεοελληνικό Πνεύμα.

[2] Να ξεκαθαρίσω πως δεν ανήκω σε καμία περίπτωση στον κύκλο των υποτιθέμενων «ερευνητών» της «μεταφυσικής» και της «ουφολογίας». Το τρίτο μέρος της σειράς θα αποτελεί και απάντηση σε αυτούς τους «ερευνητές», οι οποίοι εδώ και τρεις δεκαετίες παρουσιάζουν την Πεντέλη ως... την «πύλη της Κολάσεως»!

γω του μαρμάρου) στη γιγάντωση και κορύφωση αυτού του πολιτισμού· μιας και, όπως έγραψα παραπάνω, υπερίσχυε ο ρομαντισμός και όχι η λογική. Η πικρή αλήθεια όμως είναι πως η Πεντέλη κατακρεουργήθηκε για να ικανοποιηθεί απλώς η ματαιοδοξία ενός ανθρώπου... του Περικλή. Και ο πολιτισμός, γενικά, δεν είναι τίποτε παραπάνω από **βιασμός** της Φύσης. Αφανίζει δάση και ροκανίζει τη γη.[1]

Οπότε καλό θα ήταν να μην υπήρχε ποτέ και πουθενά κανένας πολιτισμός, που σημαίνει πως οι άνθρωποι θα ήταν προτιμότερο να παραμείνουν πάνω στα δέντρα ή, ακόμα καλύτερα, να μην υπήρχαν ποτέ. Η Φύση όμως γνωρίζει καλύτερα, και θέλησε να δημιουργήσει αυτή τη μορφή ιού,[2] για τους ίδιους λόγους που δημιούργησε και όλους τους υπόλοιπους ιούς.[3] Διότι όπως υπάρχει η δημιουργία, έτσι πρέπει να υπάρχει και η φθορά, και πάλι από την αρχή.

Υπάρχουν όμως και κάποιες άλλες σκέψεις που θα ήθελα να καταθέσω στον πρόλογο τούτο.

Αν θέλουμε να είμαστε απόλυτα ακριβείς, τότε θα λέγαμε ότι το βιβλίο αυτό δεν αναφέρεται στην Πεντέλη, αλλά στη μακραίωνη δράση των ανθρώπων στην Πεντέλη.

Αν καταφέρουμε και απαλλαγούμε από την ιδέα που έχουμε για το είδος μας («κορωνίδα της δημιουργίας» και λοιπές ανοησίες που απλώς «χρυσώνουν το χάπι», όπως λέει και ένας καλός φίλος), και παραδεχτούμε την ωμή πραγματικότητα πως ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε παραπάνω από ένα τραγικό ζώο, τότε οποιαδήποτε αναφορά σε αυτόν και στα έργα του κρίνεται παντελώς ανούσια. Γι’ αυτό και θεωρώ πως η Αρχαιολογία –αν και μου είναι ιδιαίτερα συμπαθής– κατατάσσεται στην κατώτατη βαθμίδα των επιστημών, διότι δεν ασχολείται με τη Φύση, αλλά με τα έργα θλιβερών και εφήμερων όντων.

Γι’ αυτά και για κάποια άλλα που γράφονται μέσα σε τούτο το βιβλίο αρκετοί από τους αναγνώστες ενδέχεται (μάλλον είναι σίγουρο) να με χαρακτηρίσουν «ανθέλληνα», «ισοπεδωτικό», «μηδενιστή», και πιθανώς να κλείσουν το βιβλίο αγανακτισμένοι, από τούτη κιόλας εδώ τη στιγμή. Από πλευράς μου κανένα πρόβλημα.

---

[1] Ενώ στην αντίπερα όχθη, ο ερευνητής Θεοφάνης Μανιάς παραληρεί: «***Η χαρά διά την νίκην <u>εναντίον της φύσεως</u>*** *και η* ***<u>αιχμαλώτησις</u> των μυστικών της****, το θέλγητρον του φωτός της γνώσεως, που ρίπτεται ως προβολεύς εις το σκότος της αγνοίας, η ικανοποίησις της λύσεως προβλημάτων και της ερμηνείας των φυσικών ή ιστορικών φαινομένων, ο έρως προς αθάνατα έργα κ.λπ. είναι τα ελάχιστα της δράσεως και αντιδράσεως του ερευνητού*». (“Τα Άγνωστα Μεγαλουργήματα των Αρχαίων Ελλήνων”, σ. 215. Εκδ. Πύρινος Κόσμος) [Οι εμφάσεις είναι του γράφοντος.] Το ανθρώπινο κτήνος δεν κέρδισε καμία νίκη εναντίον της Φύσης. Και αυτά που γνωρίζει για τη Φύση-Σύμπαν αγγίζουν μόλις το 0,5%, αν και αυτή η τιμή θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολική.

[2] Ο ιός δρα μολύνοντας τα κύτταρα του οργανισμού στον οποίο βρίσκεται. Γίνεται κατάληψη του κυττάρου από τον ιό, ώστε το κύτταρο να παράγει τα απαιτούμενα υλικά για τη δημιουργία πρωτεϊνών των ιών. Όταν τα νέα τμήματα των ιών απελευθερωθούν από το κύτταρο, αυτό αποσυντίθεται. Έτσι τα ενδοκυτταρικά αυτά παράσιτα ξεκινούν κατευθείαν την αναζήτηση νέου «θύματος». Η ζωή των ιών εξαρτάται απόλυτα από τα κύτταρα που προσβάλλουν. Αυτή ακριβώς είναι και η δράση του ανθρώπου πάνω στη Γη.

[3] Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ζώα, το μόνο ζώο που περιφρονεί το Φυσικό Νόμο είναι ο άνθρωπος. Ασφαλώς λοιπόν ο άνθρωπος δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση την... «Κορωνίδα της Δημιουργίας», όπως διακηρύσσει ο χριστιανισμός, αλλά κατατάσσεται στην κατώτατη βαθμίδα του ζωικού βασιλείου, στις τάξεις των παρασιτικών όντων.

Θέτω όμως ένα ξεκάθαρο ερώτημα: Ήταν τελικά ανάγκη να γίνει αυτό,

ώστε να προκύψει αυτό;

Ο άνθρωπος δημιουργεί καταστρέφοντας. Μέσα από την ασχήμια που ο ίδιος προκαλεί, προσπαθεί να δημιουργήσει ομορφιά. Και πράγματι τα κατάφερε. Ποιος μπορεί να μείνει α-συγκίνητος μπροστά στον Παρθενώνα ή σε ένα άγαλμα της Αφροδίτης; Κανείς. Ούτε ο γράφων. Όμως, μπορεί άραγε να συγκριθεί η ομορφιά του φυσικού τοπίου με την ομορφιά ενός ανθρώπινου έργου; Οπωσδήποτε όχι.

Ο Πέτρος Τζεφέρης, στο μπλόγκ του "Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι πολιτισμός", ορθώς αναρωτιέται: «*Πόσο ωφέλιμο και θεμιτό είναι να καταστρέφουμε την μία αισθητική, την αισθητική του τοπίου, για να ικανοποιήσουμε μια άλλη αισθητική, μια άλλη ανάγκη: την ανάγκη για την τέχνη, την ομορφιά, την δημιουργία; Μάλλον είναι ένα ερώτημα, συνυφασμένο με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, που πολύ δύσκολα θα απαντηθεί...*» (www.elladitsamas.blogspot.com)

Κλείνοντας τον πρόλογο αυτό, χρειάζεται ακόμα να ξεκαθαρίσω πως δεν είμαι ούτε ερευνητής, ούτε ιστορικός, ούτε αρχαιολόγος, ούτε παριστάνω κάτι απ' όλα αυτά. Ό,τι διαβάσετε εδώ, πηγάζει καθαρά από τον –ομολογουμένως αθεράπευτο– έρωτά μου για το βουνό της Πεντέλης και μόνο.

Για όσους δεν έκλεισαν ακόμα το βιβλίο και προτιμούν να συνεχίσουν την ανάγνωση, εύχομαι η ώρα τους να κυλήσει ευχάριστα!

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

1. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΑΙΓΑΪΔΟΣ

«*Προ 140.000.000 ετών, όταν ολόκληρος σχεδόν ο πλανήτης Γη είχε περίπου τη μορφή μιας πανθάλασσας, στις αρχές δηλαδή της κρητιδικής περιόδου, μια γιγαντιαία ανοδική ορογενετική κίνησις ανύψωσε επάνω απ' τα ύδατα αυτής της πανθάλασσας την Πελαγονική οροσειρά. Ήτο μια στενή ζώνη ξηράς, η οποία περιελάμβανε την βορειότερη Μακεδονία (Πελαγονία), τον Όλυμπο, την ανατολική πλευρά της μετέπειτα Θεσσαλίας και την βόρειο Εύβοια. Απ' αυτήν την πρώτη ορογενετική κίνησι περνούν 115.000.000 χρόνια, δια ν' αρχίση μια νέα ορογενετική περίοδος, κατά την οποίαν αναδύονται εκ των υδάτων οι υψηλότεροι ορεινοί όγκοι της γης, δηλαδή τα Ιμαλάια, οι Άλπεις, τα Πυρηναία. Τότε αναδύεται εκ της θαλάσσης και η επιβλητική οροσειρά της Πίνδου*». (Ι. Μελέντης, "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", Εκδοτική Αθηνών, τ. Α΄)

Ο Δρ Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών Νικόλαος Συμεωνίδης, στη μελέτη του "Ξενάγηση στο χώρο των απολιθωμάτων της Αττικής", αναφέρει πως η απέραντη αυτή θάλασσα ονομάστηκε «ΤΗΘΥΣ».[1] Η παλαιά θάλασσα Τηθύς ξεκινούσε από τον Ατλαντικό Ωκεανό και έφθανε μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό πριν από 300 εκατομμύρια χρόνια.[2] Πολύ αργότερα στο χώρο αυτό αναδύθηκε μια χέρσος πολύ μεγαλύτερης έκτασης από τη σημερινή που έχει η Ελλάδα, η οποία εκτεινόταν από την Ηπειρωτική Ελλάδα μέχρι τη Μικρά Ασία και την Αφρική, και οι παροδικές γέφυρες ξηράς που υπήρχαν τότε επέτρεπαν τη μετανάστευση των χερσαίων θηλαστικών από τον αφρικανικό και τον ασιατικό χώρο μέσω της σημερινής Τουρκίας προς την Ελλάδα.

Ας πάμε λοιπόν τώρα να δούμε τι συνέβαινε στην Αττική. Κατά τον Συμεωνίδη, η μελέτη των ζωικών λειψάνων του μακρινού παρελθόντος των απολιθωμάτων, που βρέθηκαν κλεισμένα σε διάφορα γεωλογικά στρώματα της Αττικής, φανερώνει μία εντελώς διαφορετική εικόνα από τη σημερινή. Χάρη στα απολιθώματα έγινε κατορθωτό να σκιαγραφηθεί η Γεωλογική Ιστορία της Αττικής, μια ιστορία που ξεκίνησε προ 300.000.000 ετών, όταν η Αττική αποτελούσε το βυθό ενός Ωκεανού.

Όπως γράφει ο Συμεωνίδης, η ιζηματογένεση εκεί έδωσε τα Ανωπαλαιοζωικά πετρώματα (Άνω Λιθανθρακοφόρο - Πέρμιο), τα οποία είναι τα παλαιότερα πετρώματα της Αττικής και τα συναντάμε στα βουνά Πάρνηθα και Αιγάλεω. Και συνεχίζει: «*...στο χώρο της Τηθύος σε ολόκληρη τη διάρκεια του Μεσοζωικού Αιώνα (από 230 εκατομμύρια χρόνια έως 65 εκατομμύρια χρόνια), δηλαδή κατά τη διάρκεια του Τριαδικού, του Ιουρασικού και του Κρητιδικού, συ-*

---

[1] Θεότητα της ελληνικής μυθολογίας, η οποία ήταν κόρη του Ουρανού και της Γης και σύζυγος του Ωκεανού.
[2] Υπόλειμμα της Τηθύος σήμερα είναι η Μεσόγειος Θάλασσα.

νεχίζεται η απόθεση θαλασσίων ιζημάτων και γενικά από τα απολιθώματα αυτά βλέπουμε ότι κατά τη διάρκεια του Μεσοζωικού Αιώνα ο χώρος της Αττικής ήταν βυθός θάλασσας.

Μεσοζωικής ηλικίας θεωρούνται και τα Μάρμαρα και οι Σχιστόλιθοι που αποτελούν τους ορεινούς όγκους της Πεντέλης, του Υμηττού και των μικρότερων ορέων της Λαυρεωτικής. Πρόκειται για πετρώματα μεταμορφωμένα, δηλαδή πετρώματα που μετά τον πρώτο σχηματισμό τους βρέθηκαν στο εσωτερικό της Γης, λόγω της μετακίνησης των Λιθοσφαιρικών Πλακών, ανακρυσταλλώθηκαν σε μεγάλες πιέσεις και θερμοκρασίες και γι' αυτό δε βρίσκουμε απολιθώματα ή βρίσκουμε ελάχιστα κακοδιατηρημένα θαλάσσια».

Η απουσία απολιθωμάτων χερσαίων οργανισμών του Μεσοζωικού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και κατά το Μεσοζωικό Αιώνα η Αττική ήταν βυθός θάλασσας, τμήμα της παλαιής θάλασσας Τηθύος.

Από εκεί εισερχόμαστε στον Καινοζωικό Αιώνα (65.000.000 χρόνια πριν): «*Σιγά-σιγά κατά το διάστημα αυτό στην Ελλάδα αναδύονται διάφορα τμήματά της, δημιουργούνται λίμνες που μέσα σ' αυτές τα φυτικά λείψανα που συσσωρεύτηκαν σχημάτισαν κοιτάσματα Λιγνιτών. Όπως π.χ. η Λιγνιτοφόρος Λεκάνη της Ραφήνας που βρίσκεται στο 24° χιλιόμετρο της δημοσίας οδού Αθηνών - Μαραθώνος. Τα αποθέματα αυτά των Λιγνιτών είναι Νεογενούς ηλικίας και υπολογίσθηκαν 900.000 τόνοι (βέβαια αποθέματα) και πιθανά 1.200.000 τόνοι. Στη Λιγνιτοφόρο λεκάνη αυτή βρέθηκαν φυτικά και ζωικά (κυρίως λιμναία Γαστερόποδα) απολιθώματα*».

Για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα του Νεογενούς η Αττική, χωρισμένη από τη θάλασσα, αποτελούσε τμήμα μίας μεγάλης ξηράς. Στις χαμηλές περιοχές της ξηράς αυτής συσσωρεύονταν ιζήματα που προέρχονταν από τους γύρω ορεινούς όγκους, ενώ στις κλειστές λεκάνες τα νερά της βροχής σχημάτιζαν λίμνες συχνά αξιόλογων διαστάσεων. Πάνω σε αυτή την ξηρά έζησε η Πικερμική Πανίδα, για την οποία θα μιλήσουμε εκτενώς παρακάτω.

Προτού φύγουμε από την εποχή των λιμνών στην Αττική, θα ήθελα να αναφερθώ σε μια μελέτη των Παπανικολάου Δ., Μπάση Ε.Κ., Κράνη Χ. και Δανάμου Γ., (Δελτίο Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας) σχετικά με την παλαιογραφική εξέλιξη του αττικού λεκανοπεδίου από το Ανώτερο Μειόκαινο έως σήμερα. Οι εν λόγω ερευνητές προέβησαν σε γεωλογική και νεοτεκτονική χαρτογράφηση του λεκανοπεδίου και μελέτησαν λεπτομερώς τους νεογενείς σχηματισμούς που σχετίζονται με την παλαιογραφία του τόπου.

Η εικόνα του λεκανοπεδίου κατά το Ανώτερο Μειόκαινο ήταν φυσικά πολύ διαφορετική από τη σημερινή: «*Το ανάγλυφο ήταν πολύ εντονότερο, με εναλλαγές ορεινών όγκων και βυθισμάτων στο εσωτερικό, ενώ η ακτογραμμή ήταν αρκετά βορειότερα. Στην περιφέρεια είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται ορεινοί όγκοι με έντονο ανάγλυφο, που αντιστοιχούν στους σημερινούς όγκους του Υμηττού, της Πεντέλης, της Πάρνηθας, του Ποικίλου και του Αιγάλεω*».

Στο βόρειο τμήμα του λεκανοπεδίου υπήρχαν εκτεταμένες εποχικές λίμνες. Μια από αυτές τις λίμνες κατελάμβανε την περιοχή Χαλανδρίου, Βριλησσίων (πρόποδες Πεντέλης), Αμαρουσίου, Πεύκης, Ν. Ηρακλείου και Μεταμόρφωσης και έφτανε μέχρι τα Άνω Λιόσια, τις Αχαρνές και τους Θρακομακεδόνες. Οι περιοχές του λεκανοπεδίου όπου υπήρχαν λίμνες, «*…δεν αντιστοιχούν σε αμιγώς λιμναίο περιβάλλον, αλλά σε μια έκταση που κατακλυζόταν περιοδικά από λιμναία ύδατα. Υπήρχε δηλαδή μια περιοχή εφήμερων λιμναίων περιοχών, οι οποίες μεταβάλλονταν εποχιακά σε έκταση, ανάλογα με τις παροχές των χειμάρρων που τροφοδοτούσαν τις εκάστοτε λίμνες*».

Η εικόνα του Ανώτερου Πλειόκαινου (4-2 εκατομμύρια χρόνια) είναι παρεμφερής με αυτή του Ανώτερου Μειόκαινου: «*Στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου είχαν αναπτυχθεί μεγάλοι ορεινοί όγκοι, ενώ στο εσωτερικό εξακολουθούσαν να υπάρχουν μικρότεροι λόφοι, οι οποίοι παρουσίαζαν έντονο ανάγλυφο, διατηρώντας το φράγμα που χώριζε τη βόρεια από τη νότια περιοχή. Στη βόρεια περιοχή εξακολουθούσαν να υπάρχουν λιμναίες περιοχές, με μικρότερη όμως έκταση από αυτήν που είχαν κατά το Αν. Μειόκαινο. Εξαπλώνονταν στο χώρο όπου σήμερα είναι οι δήμοι Χαλανδρίου, Βριλησσίων και Αμαρουσίου, καθώς και στην περιοχή των Αχαρνών και της Λυκόβρυσης*».

Κατά τον Συμεωνίδη: «*Με την πλειοκαινική θαλάσσια επίκλυση (εισχώρηση της θάλασσας σε περιοχές ξηράς) μειώθηκε σχηματικά η έκταση της Αττικής, και σε ορισμένες περιπτώσεις η θάλασσα εισχώρησε σε παλιές λιμναίες λεκάνες. Ουσιαστικά η πλειοκαινική επίκλυση σήμανε το τέλος της εποχής των σημαντικών λιμνών που υπήρχαν στην Αττική κατά τη διάρκεια του Μειοκαίνου*».

Κατά το Μέσο Πλειστόκαινο (800.000-500.000 χρόνια) η κατάσταση του λεκανοπεδίου ήταν πάνω κάτω ίδια με τη σημερινή: «*Τα όρη που περιέβαλλαν το λεκανοπέδιο είχαν λίγο πολύ τη σημερινή τους μορφή και η ακτογραμμή ήταν σε γενικές γραμμές στην ίδια θέση με τη σημερινή, ενώ δεν υπήρχαν καθόλου λιμναίες περιοχές. Ο Υμηττός, η Πεντέλη, η Πάρνηθα και το Αιγάλεω, που ήδη είχαν αρχίσει να διαβρώνονται από το Ανώτερο Πλειόκαινο, εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό καθεστώς διάβρωσης και κατά το Πλειστόκαινο, όπως άλλωστε και σήμερα. Είχαν λοιπόν δημιουργηθεί κώνοι κορημάτων, πλευρικά κορήματα και ριπίδια στις πλαγιές των βουνών αυτών*. […]
…*Έτσι έπαψαν να υπάρχουν λιμναίες περιοχές στο βόρειο τμήμα, καθώς το νερό βρήκε διέξοδο προς τη θάλασσα, δημιουργώντας τον Κηφισό Ποταμό που ακολούθησε το ρήγμα Β-Ν ανάμεσα στο αλπικό υπόβαθρο (Νέα Χαλκηδόνα) και τα ανωμειοκαινικά ιζήματα (Πύργος Βασιλίσσης) και σταδιακά εξελίχθηκε στη σημερινή μορφή του*».

Οι ευλαβείς πεζοπόροι και λάτρεις της Πεντέλης, όπως και του Υμηττού, δεν μπορούν να νιώσουν παρά μόνο δέος, γνωρίζοντας ότι βαδίζουν πάνω σε δύο από τα –κατά τη γεωλογία– αρχαιότερα βουνά της Ευρώπης!

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί πως η γεωγραφική θέση του καθενός από τα όρη του αττικού λεκανοπεδίου (όπως και τα υψόμετρα, η έκταση και ο όγκος αυτών) συνέβαλε στο να εξασφαλίσει στην Αττική το ιδανικότερο κλίμα στον κόσμο, ασχέτως αν αυτό έπαψε να ισχύει κατόπιν της άναρχης μεταπολεμικής ανοικοδόμησης – και φυσικά της σταδιακής καταστροφής της πεντελικής φύσης, η οποία είχε τον πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση του μοναδικού αυτού κλίματος.

2. ΠΑΛΑΙΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Η Πεντέλη, με τις ιδιαίτερης σημασίας οστεοφόρες αποθέσεις του Πικερμίου (στους πρόποδες του Πεντελικού), γνωστές παγκοσμίως ως Πικερμική βαθμίδα, κατέχει επάξια την κορυφή της Παλαιοντολογίας, κι αυτό διότι στο χερσαίο Μειόκαινο του ελλαδικού χώρου (5,5-6 εκατ. χρόνια πριν) έζησαν πάρα πολλά είδη ζώων. Τα απολιθωμένα ζώα του Πικερμίου αποτελούν πλέον σταθμό για την Παλαιοντολογία.

Προτού προχωρήσουμε στο ιστορικό των ανασκαφών, ας δούμε πρώτα ποια ήταν η εικόνα του ελλαδικού χώρου κατά την εποχή όπου έζησαν τα ζώα αυτά στο Πικέρμι. Κατά τον Συμεωνίδη, ήταν η περίοδος όπου η Ελλάδα υπέστη πολλές μεταβολές. Ο πλούσιος εκείνος ζωικός κόσμος, που έζησε στην Ελλάδα περίπου πριν από 7 εκατομμύρια χρόνια, είχε ανάγκη από ένα μεγαλύτερο χώρο. Χωρίς αμφιβολία ο χώρος εκείνος ήταν αυτός που σήμερα συμπεριλαμβάνει το Αιγαίο Πέλαγος (τότε ήταν ξηρά), και ο οποίος συνέδεε την Ευρώπη με την Ασία και τις Ινδίες. Η Εύβοια ήταν ενωμένη με την υπόλοιπη Ελλάδα, επίσης η Κρήτη, τα Ιόνια νησιά κ.λπ. Και καταλήγει: «*Επομένως πρέπει να δεχθούμε ότι η Ελλάδα την εποχή εκείνη δεν ήταν μόνο μεγαλύτερη αλλά και η βλάστηση ήταν πλουσιότερη της σημερινής, διότι ο πλούσιος ζωικός κόσμος προϋπέθετε αναγκαστικώς κατ' αναλογίαν πλούσιο φυτικό κόσμο. Επίσης το κλίμα ήταν διαφορετικό από ό,τι είναι σήμερα (θερμότερο κατά την εποχή εκείνη)*».

Το Πικέρμι, απέχει από την Αθήνα 21 χλμ. και είναι μια περιοχή που εκτείνεται από τους νότιους πρόποδες του Πεντελικού έως την πεδιάδα των Μεσογείων. Εκεί βρίσκεται και το λεγόμενο Μεγάλο Ρέμα Πεντέλης,[1] όπου βρέθηκαν απολιθωμένα οστά θηλαστικών, στις κοιλότητες των οποίων υπήρχαν πλήθη λαμπερών κρυστάλλων. Μεταξύ αυτών ο Μεσοπίθηκος ο Πεντελικός (Mesopethicus Pentelicus) (10 εκατ. χρόνια πριν) και ο Ελλαδοπίθηκος ο ημιόρθιος (9 εκατ. χρόνια πριν). Βρέθηκαν επίσης ιππάρια, δεινοθήρια, μαστόδοντες, μαχαιρόδοντες, χαλικοθήρια, ρινόκεροι, καμηλοπαρδάλεις, ελάφια, αντιλόπες, λιοντάρια, ύαινες, πίθηκοι, γιγάντιες χελώνες και πτηνά όπως ιερακοειδή.

Ο Ιωάννης Μπορνόβας, πτυχιούχος των Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, μας πληροφορεί για την ηλικία των σχηματισμών εντός των οποίων βρίσκονταν τα απολιθώματα: «*Η ηλικία των σχηματισμών που περικλείουν τα λείψανα αυτά είναι το ανώτατο Μειό-*

[1] Ο σημερινός Βαλανάρης ή Καλισιόρεμα. Το ρέμα αυτό έχει χαραχτεί μέσα σε μαρμαρυγιακό σχιστόλιθο.

καινο. Πρόκειται για ηπειρωτικές αποθέσεις που είναι ισότιμες με εκείνες τις θαλάσσιες του Μεσσηνίου.

Οι παλαιοντολόγοι - στρωματογράφοι έδωσαν στην βαθμίδα αυτή μία παράλληλη ονομασία που προέρχεται από την περιοχή όπου για πρώτη φορά βρέθηκαν τα οστά αυτά, δηλαδή το Πικέρμι. Έτσι η υποδιαίρεση αυτή του Μειοκαίνου καθιερώθηκε ως Πικερμική βαθμίδα. Η απόλυτη ηλικία των σχηματισμών είναι 6,5 εκατ. έτη πριν από το παρόν». ("Τα Φυσικά Μνημεία της Ελλάδας", εκδ. Κάκτος, σ. 195)

α. Ιστορικό των ανασκαφών στο Μεγάλο Ρέμα Πεντέλης

Η ανακάλυψη έγινε το 1835 από τον αρχαιολόγο G. Finlay, ο οποίος αναζητούσε αρχαιότητες στην περιοχή του Πικερμίου. Αντ' αυτών ανακάλυψε στο Μεγάλο Ρέμα μερικά απολιθωμένα οστά, χωρίς να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανεύρεση αυτή. Στην ανασκαφή που ακολούθησε μάζεψε αρκετά από τα οστά, τα οποία εν συνεχεία δώρησε στη Φυσιογραφική Εταιρία Αθηνών.

Το ίδιο έτος ένας Βαυαρός στρατιώτης, που μάλλον κυνηγούσε στο Μεγάλο Ρέμα, ανακάλυψε στην ίδια περίπου θέση διάφορα οστά, στις κοιλότητες των οποίων είχαν σχηματιστεί λαμπεροί κρύσταλλοι ασβεστίτη που θεώρησε πως ήταν διαμάντια. Επιστρέφοντας στο Μόναχο έδειξε τα δείγματα αυτά στον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Μονάχου A. Wagner, ο οποίος με έκπληξη διαπίστωσε ότι επρόκειτο για το κάτω σαγόνι ενός πιθήκου που έζησε εκεί πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια. Τα αποτελέσματα της μελέτης του πρώτου υλικού από το Πικέρμι παρουσιάστηκαν από τον Wagner στη Βαυαρική Ακαδημία. Όπως σημειώνει ο Συμεωνίδης: «*Τα οστά του πιθήκου ήταν τα πρώτα αναμφισβήτητα απολιθώματα που είχαν βρεθεί μέχρι τότε και, όπως ήταν φυσικό ιδιαίτερα για την εποχή εκείνη, η ανακάλυψη αυτή προκάλεσε ζωηρό ενδιαφέρον*».

Έκτοτε διενεργήθηκαν πολλές ανασκαφές από Έλληνες και ξένους επιστήμονες, και χιλιάδες οστά στόλισαν το Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και (δυστυχώς) τα Μουσεία Φυσικής Ιστορίας σε ολόκληρο τον κόσμο.

Το ιστορικό των ανασκαφών του Πικερμίου έχει ως εξής:

Το 1838 έγινε η πρώτη ανασκαφή από τον A. Wagner.

Το 1839 ανασκαφές έγιναν από τον Δομνάνδο.

Το 1848 ο Dr. Lindermayer έστειλε στο Μόναχο μια σειρά ευρημάτων.

Το 1853 ο καθηγητής Ηρακλής Μητσόπουλος πραγματοποίησε την πρώτη ελληνική ανασκαφή, και το υλικό που συγκέντρωσε το κατέθεσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα.

Το 1854 οι J. Roth και A. Wagner μελέτησαν το υλικό που είχε μεταφερθεί το χειμώνα του 1852-53 στο Μόναχο.

Τα έτη 1855 ως 1862 έγιναν αξιόλογες ανασκαφές από τη γαλλική ομάδα υπό τη διεύθυνση των A. Gaudry και Lartet. O Gaudry πραγματοποίησε μεγάλης έκτασης ανασκαφές και μάζεψε μεγάλο αριθμό οστών, τα οποία μετέφερε στη Γαλλία. Έπειτα από επεξεργασία όλου αυτού του υλικού, συνέγραψε το ογκώδες βιβλίο "Animaux, fossiles et geologie de l'Attique", που τυπώθηκε στο Παρίσι το 1862.

Το 1882 έγιναν ανασκαφές από τον Dr. W. Dames (τον οποίο έστειλε η Ακαδημία του Βερολίνου), ενώ το υλικό του μεταφέρθηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

Το 1885 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές από τους Αυστριακούς Neumayr και L. von Tausch για την Ακαδημία της Βιέννης.

Το 1888 ο πρίγκηπας της Ορλεάνης συνέλεξε υλικό από το Πικέρμι, κάτι το οποίο έπραξε και ο Γάλλος Michelet το 1895.

Το 1901 έκαναν ανασκαφές ο A. Smith - Woodward σε συνεργασία με τον Θ. Σκούφο, και το υλικό μεταφέρθηκε στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου. Από το 1901 ως το 1910 πραγματοποιήθηκαν αρκετές ανασκαφές από τον Θ. Σκούφο για λογαριασμό του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το 1912 ήταν η χρονιά της τελευταίας ανασκαφής από το Γερμανό παλαιοντολόγο O. Abel. O Abel, έπειτα από συνεχείς επισκέψεις στο Πικέρμι, δημοσίευσε διάφορες μελέτες (1912 -

1913), και μια πολύ σημαντική με τίτλο “In de Buschsteppen von Pikermi in Attica zur unteren Pliozaenzeit” το 1922.

Ο Συμεωνίδης επισημαίνει ορθώς τα μελανά σημεία των ανασκαφών: «*Οι προσπάθειες τόσο των Κυβερνήσεων όσο και των Πανεπιστημιακών δασκάλων δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν ώστε ένας μεγάλος αριθμός πικερμικού υλικού να φύγει από τον τόπο μας*».

Μια νέα σειρά ανασκαφών ξεκίνησε αρκετά αργότερα, το 1971, από το Μουσείο Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με επικεφαλής τον καθηγητή Νικόλαο Συμεωνίδη (Τομέας Ιστορικής Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών) σε συνεργασία με το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης, οι οποίες έληξαν το 1979. Η δεύτερη περίοδος των ανασκαφών δεν έγινε στην κλασική τοποθεσία του Μεγάλου Ρέματος, αλλά στη θέση *Κισδάρι* 3 χλμ. ανατολικά του Μεγάλου Ρέματος.

Όπως γράφει ο Συμεωνίδης: «*Σε αυτές τις νέες ανασκαφές στο Κισδάρι Πικερμίου αποκαλύφθηκαν οστεοπαγείς ορίζοντες (δηλαδή φακοί μπλοκ από οστά, δόντια, κρανία κ.λπ. διαφόρων ζώων) σε βάθος 4-5μ. από την επιφάνεια. Είναι χαρακτηριστικό πως σε επιφάνεια 10m^2 περιλαμβάνονταν περίπου 1200 τεμάχια οστών, κρανίων, οδόντων κ.λπ.*».

Την τοποθεσία των ανασκαφών επισκέφθηκαν και θαύμασαν 400 επιστήμονες γεωλόγοι από όλο τον κόσμο και συμφώνησαν πως επρόκειτο για κάτι το μοναδικό, χαρακτηρίζοντας το Πικέρμι ως την «Ακρόπολη της Παλαιοντολογίας». Η αποκάλυψη της εμφάνισης αυτής προβλήθηκε απ’ όλα τα ΜΜΕ.

β. Πικερμική Πανίδα (περιγραφή)

Ο αριθμός των απολιθωμένων οστών, αλλά και το πλήθος των θηλαστικών και άλλων ζώων, είναι πραγματικά εντυπωσιακός μιας και έχουν βρεθεί πάνω από 500 γένη και είδη. Οι ονομασίες όσων βρέθηκαν πρώτη φορά εκεί δόθηκαν έτσι ώστε να θυμίζουν άμεσα την Πεντέλη, την Αττική και την Ελλάδα όπως π.χ.: Mesopithecus pentelicus, Mastodon pentelici, Pliocervus pentelici, Ancylotherium pentelici, Gitaffa attica, Felis attica, Pliohyrax graecus κ.ά.

Στους πρόποδες του Πεντελικού όρους έζησε κάποτε μια πλουσιότατη πανίδα χορτοφάγων και σαρκοφάγων ζώων του κάμπου ή του δάσους.

Σχετικά με την προέλευση των ζώων που ζούσαν στο Πικέρμι ο Μπορνόβας (ό.π., σ. 201-204) εξηγεί: «*Πάρα πολλά από τα ζώα που αναφέρθηκαν έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της χώρας μας, όπως στη Σάμο, στη Βόρειο Εύβοια, στην Κεντρική Μακεδονία αλλά και στον ευρύτερο χώρο της ευρωπαϊκής ηπείρου, της Ασίας και της Αφρικής.*

Είναι φυσικό ένας τόσο μεγάλος αριθμός ζώων να χρειάζεται εκτεταμένη περιοχή για να ζει και να αναπτύσσεται. Η περιοχή αυτή ήταν πράγματι η Αιγηίδα που εκτεινόταν από την Αττική έως την Μικρά Ασία και από εκεί έως την Ασία και την Αφρική.

Το κλίμα πρέπει να ήταν παρόμοιο με εκείνο της αφρικανικής στέπας, αλλά με μεσογειακά φυτά. Ήταν δηλαδή πολύ πιο υγρό και θερμό από το σημερινό. Οι βροχές έριχναν μεγάλους όγκους νερού και στα χαμηλότερα μέρη δημιουργούντο έλη και εποχιακές λίμνες. Τα φυτά και οι διάφοροι θάμνοι ήταν μεγαλύτερα από τα σημερινά και τα δέντρα στους ορεινούς όγκους σχημάτιζαν δάση.

Η περιοχή προέλευσης της πανίδας του Πικερμίου ήταν πιθανότατα η Ινδία από την οποία μετανάστευσε προς Ιράν, Ιράκ, Μικρά Ασία και δια μέσου της Αιγηίδας πέρασε στην Αττική, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Στην Κεντρική Μακεδονία, κοντά στη Νέα Μεσημβρία, ανακαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια πολλά οστά της ίδιας ηλικίας με την πανίδα του Πικερμίου».

Στον κατάλογο του Ν. Σολούνια (1981) αναφέρονται τα εξής κυριότερα είδη:

1. ΕΡΠΕΤΑ

α. Χελωνοειδή: Testudo cf. Chafferi Χελώνα μήκους 2,5 μ.

Testudo marmorum Χελώνα μικρού μεγέθους

β. Φολιδωτά: Varanus marathonensis

2. ΠΤΗΝΑ

Ciconia sp. Πελαργός

Pliogrus pendelici Γερανός
Phasianus archaiaci Φασιανός
Dismatella dubia Εντομοφάγο
Callerix atticus Γλάρος
Struthio karatheodoris Στρουθοκάμηλος

3. ΘΗΛΑΣΤΙΚΑ

α. Λαγόμορφα - Prolagus ch. Crusafonti Λαγός
β. Σκιουροειδή – Spermophilinus ch. Bredai Σκίουρος
γ. Τρωκτικά

Byzantinia Pikermensis
Parapodomus gaudri
Pliospax ch. Sotirisi
Hystrix Primigenia

δ. Σαρκοφάγα

Simokyon Primigenius

ε. Αρκτοειδή

Indarctos atticus

στ. Ικτιοειδή Σαρκοφάγα (ενυδρίδες)

Sinictis Pentelici
Martes Woodwarti
Promeles Palaeattica

ζ. Υαινοειδή

Hyainictis graeca
Plioviverops orbignyi
Thalassictis hyaenoids
Ictitherium Viwerinum

η. Αιλουροειδή

Felis leidon
Felis attica
Machairodus giganteus
Metailurus major

θ. Προβοσκιδωτά

Mamouth bosrsoni
Choerolophodon Pentelici
Deinotherium giganteum

ι. Περισσοδάκτυλα

i. Ιπποειδή

Hipparion dietrichi

ii. Χαλικοθηριωειδή

Chalicotherium goldfussi

iii. Ρινοκεροτίδες

Diceros Pachygnathus

ια. Αρτιοδάκτυλα

i. Χοίροι

Microstonyx major erymantheus
Shoerus sp.

ii. Ελαφοειδή

Pliocervus Pendelici

iii. Καμηλοπαρδάλεις

Girrafa attica
Helladotherium Palaiotragus

iv. Βοοειδή

Gazela capricorni
Gazela brevicorni
Palaeotragus rupricarpinis

Palaeotragus rouenii
Helladotherium duvernoyi
Honanotherium speciusum
Miotragocerus monaconsis

v. **Αντιλόπες**
Prostrepsiceros rotundi cormis
Protragelaphus skoyzesi

vi. **Φυλή Obivone**
Palaeoceras lindermayeri

vii. **Σύμπλεγμα Protoryx**
Palaeoryx pallasi
Sporadotragus Parvidens
Protoryx carolinare

viii. **Φυλή Τραγελαφινών**
Selenoportex sp.

ιβ. **Πρωτεύοντα**
Mesopethicus Pentelicus

Ο Συμεωνίδης παραθέτει και κάποια άλλα είδη, καθώς και περαιτέρω πληροφορίες για ορισμένα από τα προαναφερθέντα πικερμικά ζώα, που θα πρέπει να συμπεριληφθούν εδώ. Για τα σαρκοφάγα ζώα αναφέρει πως από αυτά έχουν βρεθεί οστά, κρανία, ακόμα δε και κοπρόλιθοι που περιέχουν θραύσματα από δόντια χορτοφάγων ζώων, διότι η αδαμαντίνη των δοντιών δεν πέπτεται. Για τους Μαχαιρόδοντες (το είδος Machairodus aphanistus) της Πικερμικής εποχής αναφέρει πως είχαν τον οικολογικό ρόλο που έχουν σήμερα τα λιοντάρια στην Αφρική. Την ονομασία τους την οφείλουν στους ιδιαίτερα ανεπτυγμένους κυνόδοντες της επάνω γνάθου (20cm περίπου), οι οποίοι αποτελούν ένα θαυμάσιο εργαλείο για τη σύλληψη και τον τεμαχισμό των χορτοφάγων ζώων. Για τα είδη Metailurus parvalus και Felis attica, (είδος αγριόγατου) αναφέρει πως είναι αιλουροειδή μεσαίων διαστάσεων με πιο μικρούς κυνόδοντες, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι Πικερμικές ύαινες. Η παρουσία τους πρέπει να ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη και εξέλιξη της πανίδας. Αυτές διακρίνονται για τα πολύ ισχυρά δόντια τους. Πολλά από τα οστά των χορτοφάγων ζώων φέρουν ίχνη από δαγκώματα των υαινών. Βρέθηκαν επίσης και απολιθωμένα περιττώματα υαινών (κοπρόλιθοι) από το είδος Crocuta eximia. Επίσης, στα σαρκοφάγα υπάρχουν και ορισμένα είδη που τοποθετούνται στην ίδια οικογένεια με τις σημερινές αρκούδες, όπως τα είδη Indarctos atticus, Simocyon diaphorus, κ.λπ.

Από τα χορτοφάγα ζώα (τα Αρτιοδάκτυλα) υπάρχουν πολυάριθμες οικογένειες στην Πικερμική πανίδα, όπως η οικογένεια των χοίρων οι οποίοι ήταν ήταν πολύ μεγαλύτεροι από τους σημερινούς. Στα ελαφοειδή σημειώνεται και το είδος Cervus pentelici, ενώ στις καμηλοπαρδάλεις συμπεριλαμβάνεται και η Camelopardalis attica. Για τα Δεινοθήρια αναφέρει πως είχαν ύψος 4 μ. και είχαν στην κάτω γνάθο δύο κοπτήρες που κάμπτονταν έντονα προς τα κάτω και χρησίμευαν για το ξερίζωμα των ριζών. Σχετικά με τους Ρινόκερους, υπάρχουν τα είδη: Dicerorhimus pikermiensis και Pliodiceros pachygnathus, ο οποίος είναι συγγενής του Αφρικανικού Ρινόκερου με το διπλό κέρας. Το χαλικοθήριο το χρυσοπόδαρο ήταν ένα μεγάλο δασόβιο ζώο που είχε μέγεθος ρινόκερου, χωρίς απογόνους σήμερα. Ήταν ζώα προσαρμοσμένα σε μια διατροφή από φύλλα και όχι χόρτα. Τα φύλλα φανερώνουν περιβάλλον δάσους.

Και ένα άλλο ζώο βρέθηκε συγγενές προς το χαλικοθήριο και ονομάστηκε Ancylotherium pentelicum, το οποίο ήταν μεγαλόσωμο, τύπος στενώδης και ενδημικό στοιχείο της Πικερμικής Πανίδας. Και τα δυο προαναφερθέντα ζώα είχαν γαμψοειδείς οπλές.

Τα άλογα, τα λεγόμενα ιππάρια, ήταν τριδάκτυλοι ίπποι που πρέπει να ζούσαν σε μεγάλες αγέλες και να επικρατούσαν αριθμητικά της Πικερμικής πανίδας. Τα άλογα αυτά είχαν μέγεθος όπως το σημερινό Zebra και ήταν πρόγονοι του σημερινού ίππου.

Η κατηγορία των ερπετών έχει ένα πολύ σημαντικό αντιπρόσωπο, μια γιγαντιαία χελώνα (το είδος Testudo schaferi), η οποία είχε μέγεθος περίπου 3 μ. και, όπως τονίζει ο Συμεωνί-

δης, είναι η μεγαλύτερη χερσαία χελώνα που έζησε στο ευρωπαϊκό έδαφος, αν όχι σε όλο τον κόσμο.

Ο ερευνητής της ελληνικής χλωρίδας και πανίδας Γ. Σφήκας, ("Η προϊστορική φύση στην Ελλάδα", σ. 7) αναφέρει κάποια επιπλέον είδη, όπως το Hipparium mediterraneum, η γαζέλα βραχύκερος, ο Ορυκτερόπους του Γκοντρύ, το ιππάριον το χαρίεν και ο Δικερόρινος ο ανατολικός (είδος ρινόκερου).

Το πιο σπουδαίο όμως από τα ευρήματα του Μεγάλου Ρέματος είναι ο Μεσοπίθηκος ο Πεντελικός. Γράφει γι' αυτόν ο Συμεωνίδης: «*...μακρόουρος πίθηκος ενθυμίζων τους σημερινούς μακάκους των Ινδιών. Ευρήματα απολιθωμένων πιθήκων είναι συνήθως σπάνια στην Παλαιοντολογία και η ανεύρεσή τους προκαλεί τεράστιο επιστημονικό ενδιαφέρον, διότι ανήκουν στην ίδια τάξη με τους ανθρώπους*».

Αλλά και ο Μπορνόβας: «*…το πιο σημαντικό απολίθωμα είναι ο Μεσοπίθηκος ο πεντελικός που ζούσε σε μικρές αγέλες στη στέπα του Πικερμίου, ο οποίος ασφαλώς σε μέρες καταιγίδων ή κακοκαιρίας εύρισκε καταφύγιο στις σπηλιές της τότε Πεντέλης, του Ολύμπου Αττικής ή του Υμηττού. Πάντως, ώσπου να εμφανισθεί ο Αυστραλοπίθηκος ή ο Homo habilis θα περάσουν ακόμα 4-5 εκατ. χρόνια*». (Ό.π. σ. 201)

γ. Ο μαζικός αφανισμός των ζώων

Τα πικερμικά ευρήματα έχουν ωστόσο εγείρει ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο εδώ και ένα αιώνα βασανίζει τους παλαιοντολόγους: πώς βρέθηκαν οστά φυτοφάγων και σαρκοφάγων ανακατεμένα, γεγονός που σημαίνει ότι πέθαναν συγχρόνως στο ίδιο μέρος; Οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν ήταν πολλές, με το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών να οδηγεί σε αδιέξοδο.

Μία θεωρία αναφέρεται στο γεγονός ότι τα οστά μεταφέρθηκαν εκεί από νερά σε περιόδους μεγάλων πλημμύρων. Ο καθηγητής O.Abel διατύπωσε μία άλλη θεωρία, σύμφωνα με την οποία τα ζώα πανικοβλήθηκαν από τεράστια σε έκταση πυρκαϊά και έτρεξαν για να σωθούν, χωρίς να πηγαίνουν υποχρεωτικά κατ' αγέλες, έχοντας μοναδικό σκοπό να ξεφύγουν από τη φωτιά. Στο τρέξιμο αυτό περνούσαν πάνω από βράχους και ρωγμές στο έδαφος και πολλά τραυματίζονταν και πέθαιναν επιτόπου, ενώ άλλα έφθαναν στο Μεγάλο Ρέμα, όπου γκρεμίζονταν ή έπεφταν λεία αρπακτικών. Ο Abel στηρίζει τη θεωρία του στον τρόπο που έχουν σπάσει τα οστά. Ο Μπορνόβας σημειώνει πως η άποψη του Abel επαρκεί για να εξηγήσει σε μεγάλο μέρος την όλη κατάσταση, με την προϋπόθεση όμως ότι υπήρχε ρέμα και ότι από την άλλη πλευρά του ρέματος δεν υπήρχε φωτιά. Ο Γερμανός Νοϊμάγιερ υποστηρίζει ότι μια μεγάλη ξηρασία στην περιοχή αυτή είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο όλων των ζώων της. Στη συνέχεια οι καταρρακτώδεις βροχές μετέφεραν τα πτώματά τους στη χαράδρα του Πικερμίου. Ο ερευνητής στηρίζει τη θεωρία του στο γεγονός ότι τα απολιθώματα βρίσκονται μέσα σε ερυθρό πηλό. Ο Lepsius εκφράζει την άποψη ότι στο Πικέρμι υπήρχε μια λίμνη, που εξαιτίας της ξηρασίας συνεχώς περιοριζόταν και τα ζώα πέθαιναν από την έλλειψη νερού. Τα πτώματά τους μόλυναν το λιγοστό νερό και το έκαναν θανατηφόρο για τα ζώα που ζούσαν ακόμα. Τη θεωρία του αυτή στηρίζει στο γεγονός ότι ο πηλός που περιβάλλει τα απολιθώματα είναι λιμναίας προέλευσης. Ο Gaudry υποστηρίζει πως η καταβύθιση της Αιγαιίδας είχε ως αποτέλεσμα να καταφύγουν πολλά ζώα στη μικρή περιοχή της Αττικής και να πεθάνουν από έλλειψη τροφής.

Για καθεμιά από τις παραπάνω θεωρίες υπάρχει και η αντίθετη άποψη με τα δικά της επιχειρήματα. Αλλά καμία από αυτές τις θεωρίες δεν μπορεί να εξηγήσει: 1) την ανεύρεση ζώων από διαφορετικούς βιότοπους στον ίδιο τόπο, 2) την ύπαρξη θαλάσσιων οστράκων κοντά στα απολιθώματα, και 3) την ύπαρξη τριών απολιθωματοφόρων στρωμάτων.

Γι' αυτό έχει διατυπωθεί και η ακόλουθη θεωρία: από την καταβύθιση της Αιγαιίδας πνίγηκαν πολλά ζώα, και τα πτώματά τους, αφού παρασύρθηκαν από τα ρεύματα, συγκεντρώθηκαν μέσα σε αβαθείς και ήρεμους κόλπους, όπως ήταν τότε το Πικέρμι, ο Αλμυροπόταμος της Εύβοιας, ο Βαθύλακκος της Θεσσαλονίκης κ.λπ. Τα πτώματα σιγά-σιγά καλύφθηκαν από πηλό και με το πέρασμα του χρόνου απολιθώθηκαν οι σκελετοί τους. Έτσι εξηγείται η παρουσία διάφορων ζώων, η ύπαρξη θαλάσσιων οστράκων, η στρώση των απολιθωμάτων και η ανεύρεση πολλών οστών στη φυσική τους θέση.

Ο Συμεωνίδης αντιθέτως θεωρεί πως η εξαφάνιση της Πικερμικής Πανίδας συνδέεται αφενός με κλιματολογικά φαινόμενα που επηρέασαν ολόκληρο το Μεσογειακό χώρο και αφετέρου με την αποκοπή των κυριότερων μεταναστευτικών οδών που υπήρχαν κάποτε δια μέσου της Αιγαιίδας, και που επέτρεπαν τη συνεχή της ανανέωση.

Η προσωπική μου άποψη είναι ότι μιλάμε για μία τόσο μακρινή εποχή, ώστε όποια θεωρία και να διατυπωθεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα βέβαιη. Η απάντηση μπορεί να βρίσκεται κάπου ανάμεσα σε όλες αυτές τις θεωρίες – να προκύπτει από κάποιο συνδυασμό των θεωριών αυτών. Κανείς δε γίνεται να είναι σίγουρος για το τι μπορεί να έχει συμβεί, και επειδή δεν είμαι... παλαιοντολόγος δεν τολμώ να δώσω κάποια δική μου εξήγηση.

Κλείνοντας το θέμα αυτό, πρέπει να πούμε ότι από τον 19ο αιώνα έως σήμερα έχουν γίνει 400 δημοσιεύσεις για τους διάσημους στη διεθνή επιστημονική κοινότητα παλαιοντολογικούς πικερμικούς θησαυρούς, σε όλες σχεδόν τις γλώσσες. Τα ευρήματα του Πικερμίου βρίσκονται διάσπαρτα σε διάφορα μουσεία της Ευρώπης (Λονδίνο, Βιέννη, Βερολίνο, Παρίσι και Μόναχο), καθώς και σε αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το Πικέρμι σήμερα τελεί υπό την ευθύνη του Πανεπιστημίου Αθηνών και ειδικότερα του Εργαστηρίου Γεωλογίας - Παλαιοντολογίας. (Ό.π., σ. 205). Το Μεγάλο Ρέμα Πεντέλης αποτελεί χώρο απόλυτης προστασίας και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (ΦΕΚ 281/93), ενώ το 1984 ο χώρος των ανασκαφών ανακηρύχθηκε αρχαιολογικός.

Αρκεί όμως να κάνει κάποιος μια επίσκεψη στην περιοχή για να διαπιστώσει και ο ίδιος πόσο πολύ «προστατεύεται» η περίφημη «Ακρόπολη της Παλαιοντολογίας»[1]...

δ. Η γεωλογία του Πικερμίου

Για τα γεωλογικά στοιχεία του Πικερμίου μας πληροφορεί ο Ιωάννης Μπορνόβας: «*Οι παλαιότεροι σχηματισμοί που συναντούμε στην ευρύτερη περιοχή αποτελούνται από κρυσταλλικά πετρώματα, μάρμαρα και σχιστόλιθους, ηλικίας Τριαδικού-Ιουρασικού, που μεταμορφώθηκαν κατά το κατώτερο Μειόκαινο. Πάνω σε αυτά έχουν αποτεθεί πηλοί, συμπαγή κροκαλοπαγή, ψαμμίτες και άργιλοι. Στα χαμηλότερα μέρη, στο Μεγάλο Ρέμα, έχουν αποτεθεί και ελειογενείς άργιλοι.*

Το σύστημα των ιζημάτων μέσα στα οποία βρίσκονται τα οστά της πικερμικής πανίδας είναι ερυθρωπές άργιλοι. Αυτό αποδεικνύει ότι υπήρχε αναπτυγμένο έδαφος πάνω στο οποίο ζούσαν οι ζωικοί και φυτικοί οργανισμοί, καθώς επίσης ψαμμιτοκροκαλοπαγή και ελειογενείς άργιλοι με οστά μικροθηλαστικών. Τα οστά των μεγάλων ζώων βρίσκονται σε φωλεές (φακοειδείς σωρούς), ανάκατα φυτοφάγα και σαρκοφάγα, πουλιά, νυχτερίδες, ερπετά, αντιλόπες, μαχαιρό-

---

[1] Με σκουπίδια, μπάζα και λάστιχα αυτοκινήτων έσπευσαν να στολίσουν οι Νεοέλληνες την περιοχή του Μεγάλου Ρέματος. Ορθώς θα αναρωτηθεί ο αναγνώστης «*μα καλά, κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να ασχοληθεί με την ανάδειξη και την προστασία αυτού του παγκόσμιας σημασίας τόπου;*» Η αλήθεια είναι πως ενδιαφέρθηκαν αρκετοί. Οι προσπάθειές τους όμως απέβησαν άκαρπες.

Συγκεκριμένα: Το 2002 η Μαραθώνιος Αναπτυξιακή απέστειλε πρόταση αξιοποίησης στην κοιν. Πικερμίου και στη Νομαρχία Ανατολικής Αττικής η οποία δεν απαντήθηκε καν.

Την ίδια χρονιά, σε αίτημα του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και σε επερώτηση του βουλευτή Θ. Κατσιγιάννη προς τον υπουργό Πολιτισμού Ε. Βενιζέλο για την προστασία του χώρου και την ανέγερση Παλαιοντολογικού Μουσείου, ο υπουργός απάντησε ότι δεν έγινε δυνατή ούτε η αγορά του οικοπέδου ούτε η ανταλλαγή του με άλλο. (Σημείωση: ο χώρος στην περιοχή Κισδάρι (20 στρ. ανασκαφές του 1971 από τον καθηγητή Ν. Συμεωνίδη) αλλά και στο Βαλανάρη (ανασκαφές 19ου αιώνα) ανήκουν σε ιδιώτες.

Την ίδια επίσης χρονιά ο νομάρχης Λ. Κουρής, σε συνεργασία με το Παν/μιο Αθηνών, υπέβαλε πρόταση χρηματοδότησης για ανάδειξη από το περιφερειακό πρόγραμμα για την Αττική, που κι αυτή με τη σειρά της ναυάγησε.

Σαν να μην έφταναν όλα αυτά, το νεοελληνορωμαίικο «τέρας» προσπαθεί να «φυτέψει» πάνω στην περιοχή των απολιθωμάτων μια δεύτερη Ψυτάλλεια, ένα νέο Κέντρο Επεξεργασίας Λυμάτων…

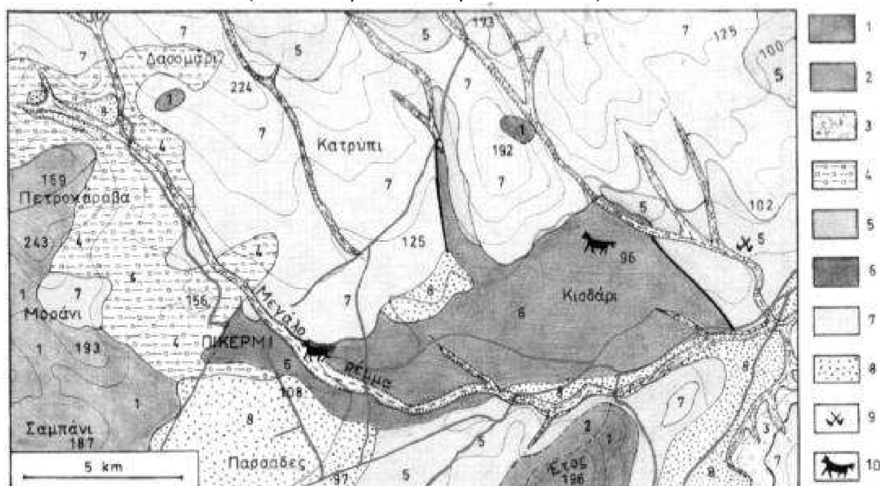
Σύσσωμη η Παγκόσμια Γεωλογική Κοινότητα (ProGEO) αντέδρασε στην κατασκευή του, με επιστολή της στον πρωθυπουργό στις 5-4-05.

Περισσότερες πληροφορίες για αυτό, μπορεί κάποιος να βρεί σε σχετικό άρθρο της Γιώτας Συκκά, στην εφημερίδα "Καθημερινή" (9-3-05).

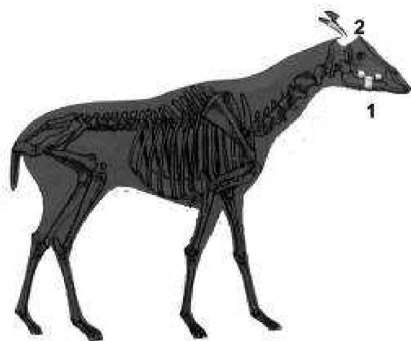
δοντες, λέοντες, τραγέλαφοι κ.λπ. Οι ερυθρωπές άργιλοι δείχνουν ότι ευρίσκοντο σε ελεύθερη α-τμόσφαιρα, ώστε τα σιδηρούχα άλατα και διαλύματα που περιείχαν να οξειδώνονται και να παίρνουν το κόκκινο χρώμα. Ανατολικότερα (προς Ραφήνα) η περιοχή αποτελούσε λίμνη μέσα στην οποία αποτέθηκαν λιγνίτες που τροφοδότησαν προ ολίγων ετών κεραμικές βιοτεχνίες.

Στην κορυφή της ακολουθίας των στρωμάτων που αναφέρθηκαν υπάρχει ένας σκληρός μαργαϊκός ασβεστόλιθος υπόλευκος που συναντάται σε πολλά μέρη της Αττικής». (Ό.π., σ. 202-203)

ΓΕΩΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΠΙΚΕΡΜΙΟΥ
(Υπό Γ. Μαρίνου, Ν. Συμεωνίδου, 1974)

1. Μάρμαρα. 2. Σχιστόλιθοι. 3. Σύναγμα με μάργες. 4. Κροκαλοπαγή, άργιλοι, μάργες. 5. Μαργαϊκοί ασβεστόλιθοι και μάργες με λιμναία μαλάκια. 6. Σύστημα διαφόρων μαργών που αποτελούν το παλαιοέδαφος μαζί με ψαμμίτες κ.λπ. και περιέχουν τα οστά των θηλαστικών (ιππάριον κ.λπ.) και άργιλοι βαλτώδεις έως λιμναίες. Επίσης μάργες με μαλάκια γλυκέων υδάτων και λιγνίτες. 7. Πλειστοκαινικά κροκαλοπαγή και άργιλοι. 8. Σύγχρονες προσχάκιεις. 9. Λιγνιτορυχεία. 10. Θέσεις ανασκαφών προς αναζήτηση οστών θηλαστικών.

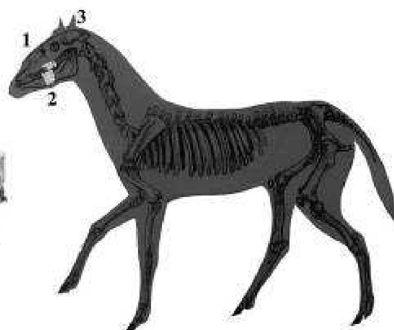
TRAGOCERUS AMALTHEUS
(ROTH, WAGNER)

1. Γομφίοι και προγόμφιοι

2. Κέρατα με τμήμα κρανίου

ΙΠΠΑΡΙΟΝ
(HENSEL)

1

2

3

1. Άνω Γνάθος 2. Κάτω Γνάθος
3. Γομφίος

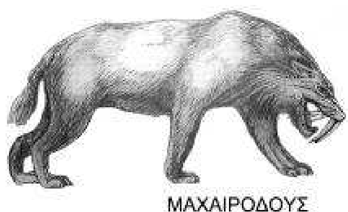

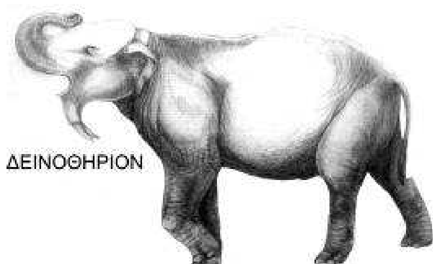
Γομφίοι

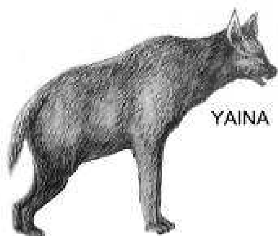

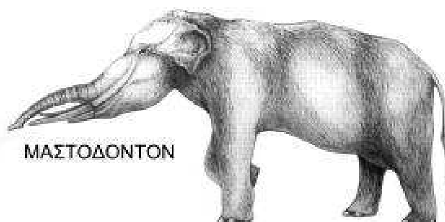
Προγόμφιοι

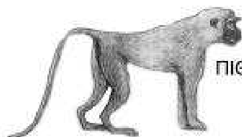
(Φωτ. οστών ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Τα σχέδια προέρχονται από το βιβλίο του Ι. Μπορνόβα)

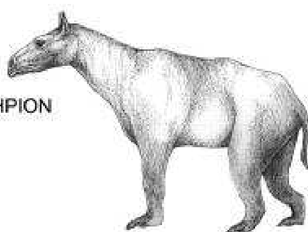

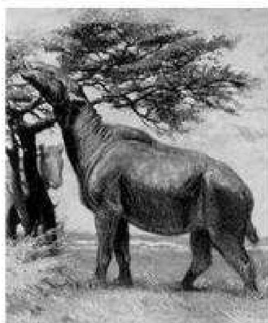

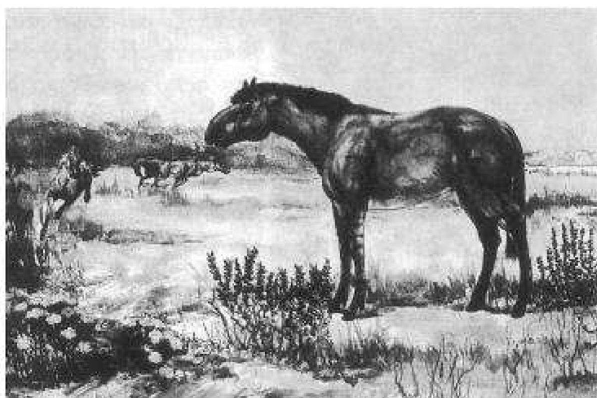

Τα σχέδια προέρχονται από το βιβλίο του Ι. Μπορνόβα)

Δεινοθήριον του ανώτερου Μειοκαίνου

Ιππάριον του ανώτερου Μειοκαίνου

Machairodus aphanistus επιτίθεται κατά Ιππαρίου

3. ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Είναι άγνωστο στον περισσότερο κόσμο το γεγονός ότι σε κανένα άλλο αττικό βουνό δεν υπήρξε τόσο έντονη η προϊστορική ανθρώπινη παρουσία και δράση, όσο στην πανάρχαια Πεντέλη. Από τον ερευνητή και συγγραφέα Ανδρέα Ανδρεΐκο μαθαίνουμε πως ο άνθρωπος της Παλαιολιθικής εποχής είχε αποκτήσει στενές σχέσεις με το Πεντελικό όρος, εξαιτίας των κοιτασμάτων χαλαζία απ' τον οποίο κατασκεύαζε τα εργαλεία του. Οι κυριότερες εστίες της προϊστορικής δράσης στην ανατολική Αττική βρίσκονται στην Πεντέλη όπως φαίνεται και από τον παρακάτω χάρτη, και πιο συγκεκριμένα στις περιοχές Καρυδιά, Καραούλι, Πύριζα, Καλλήσια, Μαυρηνόρα, Κοκκινόβραχος, Ντράφι, Νταού, Πικέρμι, Γέρακας, Παλλήνη, Πανόραμα, Ανθούσα και Ραφήνα.

Όπως γράφει ο ερευνητής: «*Τα κενά στο θεωρητικό σχήμα της Παλαιοανθρωπολογίας σχετικά με την καταγωγή και την εξέλιξη των παλαιότερων ανθρωπιδών έχουν ήδη συμπληρωθεί σε σημαντικό βαθμό χάρη στην ανακάλυψη των σκελετικών υπολειμμάτων των Αυστραλοπιθήκων και των εργαλειακών τους συνόλων στο χώρο της ανατολικής Αφρικής. Με τα ευρήματα αυτά θεωρείται ότι αντιπροσωπεύεται μια χρονολογική περίοδος μεταξύ 1,0 έως 5,0 εκατ. ετών περίπου.*

Η εκδοχή της εμφάνισης μιας ανάλογης ανθρωπιδικής μορφής και στον ελλαδικό χώρο δεν θα πρέπει σήμερα να θεωρείται ανεδαφική. Γνωρίζουμε ήδη ότι στην περίοδο του Ανώτερου Μειόκαινου συντελούνται καθοριστικές για την παραπέρα εξέλιξη μεταβολές στα οικολογικά συστήματα της Μεσογείου, και είναι κατ' αρχήν σημαντικό πως η ποικιλία των θηλαστικών που συνυπάρχει με τον άνθρωπο στην ανοδική του πορεία εμφανίζεται στο πεδίο της πικέρμιας πανίδας εξαρχής με τα βασικά χαρακτηριστικά της φυσιολογίας της». (Περιοδικό "Αρχαιολογία και Τέχνες": *Παλαιολιθικά ευρήματα στην Ανατολική Αττική*, τ. 67, σ. 80)

α. Μειο-Πλειοκαινολιθικά στάδια

Σύμφωνα με τον Ανδρεΐκο, τον Αύγουστο του 1980 ανακαλύφθηκαν μέσα σε αργιλικά στρώματα για πρώτη φορά ευρήματα που πιστοποιούν την ύπαρξη ενός αρχέγονου λιθοτεχνικού συστήματος στο Πικέρμι (θέση *Κισδάρι*). Στο υλικό αυτό περιλαμβάνονται λίθινα εργαλεία από ασβεστολιθικές ποτάμιες κροκάλες και τεμάχια κοινού χαλαζία με υποτυπώδη επεξεργασία, καθώς επίσης και ελάχιστα μικρά υπολείμματα απολιθωμένων οστών θηλαστικών ζώων (μειοκαινική πανίδα).

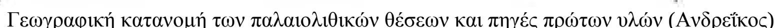
Μια άλλη πλούσια σε ευρήματα θέση εντοπίστηκε την ίδια χρονιά στα ανώτερα στρώματα του Κάτω Χαρβατίου (θέση *Πανόραμα*) με χαλαζιακά κυρίως δείγματα λιθικής εργοτεχνίας. Ως πρώτη ύλη έχουν χρησιμοποιηθεί εδώ κοινοί χαλαζίες που υπάρχουν σε αφθονία στους κρυσταλλοσχιστώδεις σχηματισμούς του ανατολικού τμήματος του Πεντελικού, με μορφή φλεβική ή μεγάλων φακών. Όπως τονίζει ο ερευνητής, τα κοιτάσματα χαλαζία της ανατολικής Πεντέλης τα εκμεταλλεύτηκε ο προϊστορικός άνθρωπος σε όλη τη διάρκεια της εξέλιξής του, από τη μειολιθική περίοδο μέχρι τους νεολιθικούς ή και τους νεότερους χρόνους.

β. Κατώτερη και μέση πλειοστολιθική περίοδος

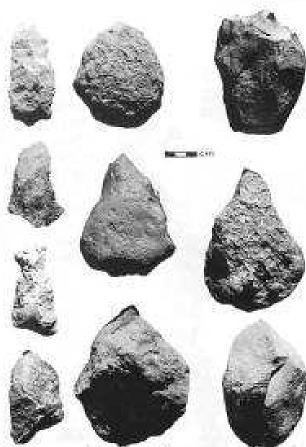
Δείγματα με τα οποία αντιπροσωπεύονται πρώιμα εξελικτικά στάδια του Τεταρτογενούς, εντοπίζονται και πάλι στους πρόποδες της νοτιοανατολικής Πεντέλης και κυρίως πάνω στο παρόχθιο σύστημα του Μεγάλου Ρέματος από το ύψος των πηγών της Μαυρηνόρας μέχρι τις ακτές της Ραφήνας (Άγ. Νεκτάριος, Ντράφι, Νταού, Μαρίκες). Διάσπαρτα εργαλεία από πεντελικό χαλαζία βρέθηκαν επίσης επιφανειακά μέσα σε πλειστοκαινικές αποθέσεις σε όλη την έκταση που περικλείεται μεταξύ της λεωφόρου Μαραθώνα και του άξονα Νέας Πεντέλης, Πύριζας, Καλλησίων και Νταού, περιλαμβανομένων των περιοχών Πατούσας, Γαργηττού, Σταυρού, Γέρακα, Ανθούσας, Παλλήνης και Πικερμίου. Μια άλλη θέση με υλικό των πρώιμων πλειστολιθικών φάσεων έχει καταγραφεί στο νότιο τμήμα του οικισμού *Ζωγράφου* Ραφήνας.

Στην τοποθεσία Ντράφι (μεταξύ του Μεγάλου Ρέματος και του Κάτω Χαρβατίου) περιλαμβάνονται τυπικά δείγματα της πρώιμης πλειστολιθικής περιόδου, μέσω των οποίων ο χώρος της ανατολικής Αττικής φαίνεται να συνδέεται ευθέως με τα υποστρώματα παράδοσης του ευρύτερου αττικοκυκλαδικού χώρου. Τα πρώτα ευρήματα συγκεντρώθηκαν τον Αύγουστο του 1979, μέσα από μια μεγάλη ποικιλία υποπροϊόντων εξορυκτικής και λιθοτεχνικής δραστηριότητας.

Η συγκέντρωση στη θέση αυτή πλήθους καταλοίπων επεξεργασίας αποδεικνύει ότι τα πυριτικά αποθέματα του Ντραφίου, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζουν αρκετά μειονεκτήματα από την άποψη των μηχανικών ιδιοτήτων, αποτέλεσαν ωστόσο για μεγάλο χρονικό διάστημα μια σταθερή πηγή προμήθειας των αναγκαίων πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλείων. Από το σύνολο των καταλοίπων αυτών περισυλλέχθηκε μια πλήρης τυπολογική σειρά με καθαρούς χαρακτήρες της πρώιμης πλειστολιθικής περιόδου. Ο δε τυπολογικός και χρονολογικός προσδιορισμός τους έγινε μέσα από συγκριτικές προσεγγίσεις με αντίστοιχα ευρήματα προερχόμενα από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου.

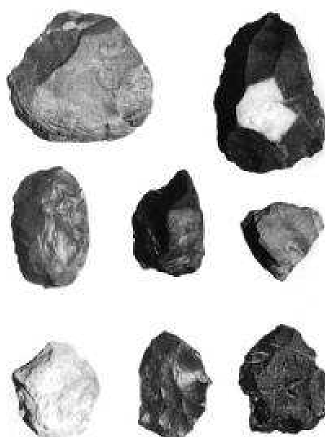

Γεωγραφική κατανομή των παλαιολιθικών θέσεων και πηγές πρώτων υλών (Ανδρεΐκος)

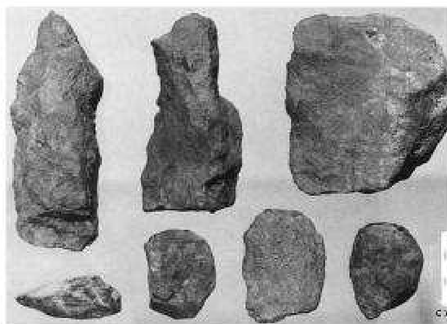

Γιγαρτοειδή εργαλεία και κογχοειδή αποκρούσματα απο το Ντράφι

Κροκαλόμορφα εργαλεία απο Παλλήνη (Τελευταίες φάσεις της Νεοπλειστολιθικής περιόδου)

Νεοπλειστολιθικά εργαλεία απο χαλαζίες απο Παλλήνη-Πικέρμι (Μέση και Ύστερη Νεοπλειστολιθική)

Κροκαλόμορφα εργαλεία απο Παλλήνη (Μέση Νεοπλειστολιθική περίοδος)

Κροκαλόμορφα εργαλεία απο χαλαζία απο Ραφήνα (Μέση Πλειστολιθική)

Εργαλεία χαλαζία απο την ανώτερη πλειοκαινική στρωματογραφία του Πανοράματος (Παλλήνη)

(Φωτ. Ανδρεΐκος)

Η σειρά των μορφοποιημένων εργαλείων του Ντραφίου αποτελείται, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, από πυρηνικούς τύπους οι οποίοι διακρίνονται σε τρεις βασικές ομάδες: α) Αδρομερή εργαλεία με μορφή γιγαρτοειδούς[1] πυρήνα, σε διάφορες παραλλαγές πρόδρομων διατυπώσεων του αμπεβίλλιου ή «πρωτοαχελαίου» τύπου χειροπέλεκυ, καθώς επίσης και εργαλεία πολύεδρα ή φυλλοτενή, χωρίς βαθύπεδο ανάγλυφο. β) Αδρομερή εργαλεία συμπαγή, σε φόρμες ανάλογες με αυτές της πρώτης ομάδας, στις οποίες ωστόσο διακρίνεται μια προσπάθεια διαμόρφωσης αναγλύφου με βαθύπεδα λαξεύματα, συνήθως μονοπρόσωπα (partial handaxes). γ) Εργαλεία που προορίζονται για απεργασιακές λειτουργίες, κυρίως στον τύπο των διατρητικών-διαμορφωτικών εργαλείων (οπέατα [σουβλιά]), γλύφανα, σμίλες, σύνθετα ξέστρα κ.λπ. στις οριακές διαστάσεις των αδρομερών εργαλείων).

Μια άλλη υπαίθρια λιθοτεχνία, η οποία περιλαμβάνει πλήθος από υποσθενή κροκαλώδη υλικά και διάσπαρτα υποπροϊόντα επεξεργασίας, έχει εντοπιστεί στη νότια περιοχή της Παλλήνης, πάνω στις πλειο-πλειστοκαινικές αναβαθμίδες που αναπτύσσονται με επίκεντρο την περιοχή Αγ. Νεκταρίου και με κατεύθυνση προς το Ντράφι (Ανδρεΐκος, 1979). Ορισμένα δείγματα, που περισυλλέχθηκαν κυρίως από τα επιφανειακά στρώματα, διαπιστώθηκε ότι εμφανίζουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα πολύ κοντά στο μορφότυπο της "αρχαϊκής" παλαιολιθικής. Είναι πολύ πιθανό η θέση αυτή να αποτελεί ένα παραρτηματικό κομμάτι του όλου τεχνο-τυπολογικού πλέγματος της πρώιμης πλειστολιθικής εξέλιξης. Δεν αποκλείεται όμως και το ενδεχόμενο οι εκμεταλλεύσεις των κροκαλοπαγών αποθεμάτων της περιοχής να συνδέονται επίσης με τις νεότερες πολιτισμικές φάσεις, δεδομένου ότι στοιχεία που πιστοποιούν νεοπλειστολιθική εγκατάσταση (μέση και άνω παλαιολιθική) έχουν εντοπιστεί επίσης στην Νταού, στο Πανόραμα Πικερμίου, αλλά και σε όλη σχεδόν την έκταση των Μεσογείων.

Γιγαρτοειδής τύπος εργαλείου από το Ντράφι (Φωτ. Ανδρεΐκος)

γ. Νεοπλειστολιθική περίοδος

Τα πρώτα ίχνη της νεοπλειστολιθικής εγκατάστασης στην Αττική εντοπίστηκαν αρχικά τον Ιούνιο του 1979 στα πλαίσια οργανωμένων αναγνωριστικών ερευνών, με αρχικό στόχο την αναζήτηση στοιχείων της «Κατώτερης Παλαιολιθικής» κατά μήκος των παρόχθιων περιοχών του Μεγάλου Ρέματος. Η ανακάλυψη, τον Μάιο του ίδιου έτους, των μεσοπλειστολιθικών και ύστερων παλαιολιθικών στρωμάτων της Πάρου, και ακολούθως, τον Ιούλιο του 1979, των πρώιμων πλειστολιθικών επιγενέσεων στην περιοχή του Κάτω Χαρβατίου (Ντράφι), έδωσε τις προϋποθέσεις για την επαναξιολόγηση παλαιότερων επισημάνσεων που είχαν εσφαλμένα συνδεθεί με τη νεολιθική της περιοχής (Ανδρεΐκος, 1967-75), και ταυτόχρονα συνέβαλε στην οργάνωση πιο εντατικών και συστηματικών αναγνωριστικών εξορμήσεων.

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατέδειξαν ότι η νεοπλειστολιθική εξάπλωση στην Αττική έγινε προς τη νότια πλευρά της ροής του Μεγάλου Ρέματος, και ειδικότερα πάνω στο ανάπτυγμα των πεδινών υπωρειών, μεταξύ της Παλλήνης και της Ραφήνας, με μεγαλύτερη πυκνότητα ενδείξεων δραστηριότητας και πάλι στα υψώματα που σχηματίζονται ανάμεσα στο Κάτω Χαρβάτι και στο Πικέρμι (Πανόραμα). Από την περιοχή αυτή περισυλλέχθηκε ένας σημαντικός αριθμός δειγμάτων, κυρίως από επιφανειακά στρώματα. Όπως διαπιστώθηκε, το υλικό υπόβαθρο αποτελούν και εδώ πυριτόλιθοι υποσθενείς, κυρίως ιάσπιδες και κερατόλιθοι, που προέρχονται από τις τοπικές πλειοκαινικές κροκαλοπαγείς αποθέσεις.

[1] Σε σχήμα δηλαδή γίγαρτου, που είναι το κουκούτσι των σταφυλιών.

Ο Ανδρεΐκος επισημαίνει πως οι ιδιομορφίες που αναδεικνύονται στην περιοχή της ανατολικής Αττικής λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο νοτιοδυτικό παράκτιο Αιγαίο και στις Κυκλάδες. Τούτο γίνεται περισσότερο εμφανές στο επίπεδο της πρώιμης πλειστολιθικής, με κύριο σημείο αναφοράς την παράλληλη εμφάνιση των γιγαρτοειδών εργαλείων στις περιοχές που προαναφέρονται, έτσι που θα μπορούσε να διατυπωθεί καταρχήν η υπόθεση ότι όλο το παλαιοανθρωπογενές πλέγμα του κεντρο-νοτιοδυτικού τμήματος της αιγαιακής χέρσου διαχέεται από μια κοινή ορίζουσα. Μια υπόθεση που προφανώς οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο χώρος της ανατολικής Αττικής πρέπει να αποτέλεσε κατά τους προϊστορικούς χρόνους ένα από τα κύρια κομβικά σημεία των διαπολιτισμικών επαφών ανάμεσα στα γεωγραφικά διαμερίσματα της ανατολικής Πελοποννήσου, της Στερεάς, της Εύβοιας και των Κυκλάδων, με συνεχή μάλιστα παρουσία από το ανώτερο Μειόκαινο μέχρι το τέλος της Εποχής του Λίθου.

Άποψη των ορυχείων κερατολίθου στο Ντράφι. (Φωτ.Ανδρεΐκος)

4. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΕ ΘΕΣΕΙΣ ΔΗΜΩΝ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΥΡΩ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Θα πρέπει να ενημερώσω τον αναγνώστη, πως εδώ δεν προτίθεμαι να παραθέσω ολοκληρωμένη καταγραφή των προϊστορικών ευρημάτων από τις περιοχές που παρουσιάζονται παρακάτω, παρά θα περιοριστώ μοναχά στα σημεία των περιοχών αυτών που βρίσκονται εντός «πεντελικού πλαισίου». Ανάλογη τακτική χρησιμοποιώ στα κεφάλαια «Αρχαίοι Δήμοι» και «Αρχαίοι Ναοί και Ιερά». Ο λόγος που το κάνω είναι γιατί το βιβλίο αυτό έχει να κάνει καθαρά με την Πεντέλη. Οι περιοχές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος γύρω από την Πεντέλη αποτελούν ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης και έρευνας, και μία εφ όλης της ύλης παρουσίασή τους εδώ κρίνεται ανώφελη.

α. Αραφήν (Ραφήνα)

Η περιοχή της Ραφήνας αποτελούσε ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα του νεολιθικού πολιτισμού και σύμφωνα με τον Αθανάσιο Αγγελόπουλο ("Η Ελληνική Προϊστορία του Παγκόσμιου Πολιτισμού", εκδ. Εύανδρος, σ. 36) οι άνθρωποι ζούσαν σε ένα πρωτόγονο κοινωνικό σύστημα και ασχολούνταν με το κυνήγι, την αλιεία και τη συλλογή καρπών.

Στην περιοχή της Ραφήνας, οι ανασκαφές του Δημήτριου Θεοχάρη κατά τη δεκαετία του '50 αποκάλυψαν ίχνη ανθρώπινης παρουσίας από τη Νεολιθική και την Πρωτοελλαδική εποχή.

Εμείς εδώ θα επικεντρωθούμε στο εντυπωσιακότερο κατά τους αρχαιολόγους εύρημα, τις εγκαταστάσεις προϊστορικού χαλκουργείου κοντά στις εκβολές του Μεγάλου Ρέματος Πεντέλης. Σύμφωνα με την αρχαιολόγο και επιστημονική συνεργάτιδα του δήμου Ραφήνας για

την τοπική ιστορία Άννα Μιχοπούλου: «*Ο τόπος δεν διαθέτει μεταλλεύματα· μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η δημιουργία εδώ χαλκουργείου οφείλεται στα κοιτάσματα λιγνίτη που θα τα δούμε να εξορύσσονται και πάλι αιώνες αργότερα*». ("Ραφήνα και Τρίγλια – Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα")

β. Ικαρία (Διόνυσος - Ραπεντώσα)

Από τον Νίκο Νέζη ("Τα Βουνά της Αττικής", κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη - Ανάβαση, Αθήνα 2002, σ. 58) μαθαίνουμε ότι πλησίον του λατρευτικού σπηλαίου του Διονύσου της Ικαρίας, (βλ. κεφ. 6) ανακαλύφθηκε προϊστορικός οικισμός. Προσωπικά, δε στάθηκε ποτέ δυνατό να εντοπίσω κάποιο ίχνος του, όσες φορές και αν βρέθηκα στην περιοχή, αλλά ούτε στάθηκα τυχερός ως προς την εύρεση περαιτέρω πληροφοριών. Στην Ικαρία ανακαλύφθηκε και ένα προϊστορικό νεκροταφείο (Πρωτογεωμετρική ταφή σε τύμβο), η θέση του οποίου αγνοείται κι αυτή, δυστυχώς.

γ. Κηφισιά

Προϊστορικά ευρήματα ανακαλύφθηκαν και στο κτήμα Συγγρού, στους δυτικούς πρόποδες της Πεντέλης (υψ. 280μ.), μεταξύ των αρχαίων δήμων Αθμόνου (Μαρούσι) και Κηφισιάς.

Σε ομιλία του Γιώργου Πάλλη στο «Σύλλογο Φίλων του Δάσους Συγγρού» (η οποία παρατίθεται στο διαδίκτυο) ειπώθηκαν τα εξής σχετικά με τα ευρήματα αυτά: «*Οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή του σημερινού κτήματος Συγγρού, ενδέχεται να ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους, με βάση κάποια αρχαιολογικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στην τοποθεσία Ανάβρυτα, και βρίσκονται σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο της Βέρνης. Πρόκειται για λίθινα εργαλεία και άλλα αντικείμενα, τα οποία έχουν χρονολογηθεί από Γιουγκοσλάβο ερευνητή στην Προκεραμεική Νεολιθική περίοδο (6800-6400 π.Χ.). Για το θέμα επικρατεί αβεβαιότητα, δεδομένου ότι τα αντικείμενα αυτά δεν βρέθηκαν με συστηματικές ανασκαφές, αλλά συγκεντρώθηκαν τον 19^{ο} αιώνα από τον Carl Wild, ιδιοκτήτη τότε του κτήματος, σε σημεία που αγνοούμε και κάτω από συνθήκες επίσης άγνωστες. Δικαιολογημένα, η επιστημονική κοινότητα αντιμετωπίζει σήμερα αυτό το στοιχείο ως μία απλή πληροφορία, που ίσως δεν επιβεβαιωθεί ποτέ. Σημειώνεται πως τα αρχαιότερα ίχνη παρουσίας του ανθρώπου στην Αττική χρονολογούνται στην Αρχαιότερη Νεολιθική (6400-5700 π.Χ.) και έχουν επισημανθεί στις ανατολικές της ακτές*». ("Το Δασόκτημα Συγγρού: αναφορά στην ιστορία του χώρου από την αρχαιότητα μέχρι τον 19^{ο} αιώνα»", Κηφισιά, Πινακοθήκη Κουβουτσάκη, 1.12.2004)

Μικρής έκτασης νεολιθική θέση ανασκάφηκε βόρεια του αρχαίου ρέματος της Πύρνας στον Κοκκιναρά. Αναφορικά με τα ευρήματα η διευθήντρια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ιωάννα Δρακωτού δήλωσε τα εξής: «*Τα ευρήματα αυτά, αν και ταπεινού χαρακτήρα από πλευράς δόμησης και υλικών, αποτελούν πολύτιμα στοιχεία, για την προϊστορία της περιοχής και την αρχαιολογική έρευνα*».[1] (Εφημερίδα "Νέα Ερυθραία", Επικαιρότητα: Γιώργου Κανελλόπουλου, *Ο προϊστορικός άνθρωπος κατοίκησε στο Μορτερό*, 23-5-08)

Επίσης, στην Κηφισιά ανακαλύφθηκε νεκροταφείο πολεμιστών των Γεωμετρικών χρόνων (8^{ος} π.Χ. αιώνας).

Το Γεωμετρικό νεκροταφείο (Φωτ. “Ριζοσπάστης”, 27/9/2003)

δ. Μαραθώνας

Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο

Στο Τσέπι, (περιοχή στα ανατολικά του λόφου Κοτρώνι –ΒΑ προέκταση της Πεντέλης– κατά την είσοδο της πεδιάδας του Βρανά), ανακαλύφθηκε Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο, το οποίο εντοπίστηκε και ερευνήθηκε το 1970-1973 από τον ομότιμο καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας Ακαδημαϊκό Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Σε έκταση 1,5 περίπου στρέμματος, ανασκάφηκαν 27 τάφοι και αποκαλύφθηκαν επιφανειακά άλλοι 36.

Ο Σπ. Μαρινάτος ανακάλυψε τυχαία το 1969 ένα τάφο στο Τσέπι, εύρημα το οποίο τον οδήγησε στην αποκάλυψη του προϊστορικού νεκροταφείου.

Οι τάφοι βρέθηκαν άθικτοι, είναι λακκοειδείς με κτιστά τοιχώματα, και περιείχαν οστά και διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης.

Βρέθηκαν επίσης γύρω στα 70 πήλινα (ακόσμητα) αγγεία μικρού μεγέθους, χωματοτρίπτες, χάνδρες, λεπίδες οψιανού, αργυρά ελάσματα, ένα χρυσό και δύο μαρμάρινα ειδώλια. Όσο για τα οστά, μεταβιβάσθηκαν στον καθηγητή Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης Ακαδημαϊκό Emil Breitinger.

Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο του Μαραθώνα αποτελεί το αρχαιότερο νεκροταφείο της Αττικής, της Στερεάς και της Πελοποννήσου (!) και η λειτουργία του ανάγεται στους πρώτους χρόνους της εποχής του Χαλκού. Η κατασκευή των τάφων και η ανάπτυξη του νεκροταφείου έγινε κατά τη διάρκεια της περιόδου σταδιακά.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας, η οργανωμένη διάταξη των τάφων και η ομοιομορφία του γενικού τύπου κατασκευής μαρτυρούν πειθαρχία, οργανωμένη κοινωνία και τήρηση των κανόνων που ορίζει ανώτατη αρχή. Επίσης, οι μέθοδοι οικοδομικής, η κατασκευή συγκεκριμένου σχήματος (των τάφων) και η εφαρμογή ορισμένου τυπικού κατά τον ενταφιασμό αποκαλύπτουν στοιχεία σχετικά με τα έθιμα, τη διάρθρωση της κοινωνίας, τις σχέσεις με τον έξω κόσμο, το πολιτιστικό επίπεδο κ.λπ.

Κατά τον Βασίλειο Χ. Πετράκο: «*Από τα λίγα κτερίσματα που βρέθηκαν στους τάφους και από την κατασκευή τους προκύπτει πως το νεκροταφείο αυτό το χρησιμοποιούσαν κάτοικοι των νησιών των Κυκλάδων που για εμπορικούς λόγους είχαν εγκατασταθεί στην ανατολική ακτή της Αττικής*». (“Ο Μαραθών”. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, σ. 59)

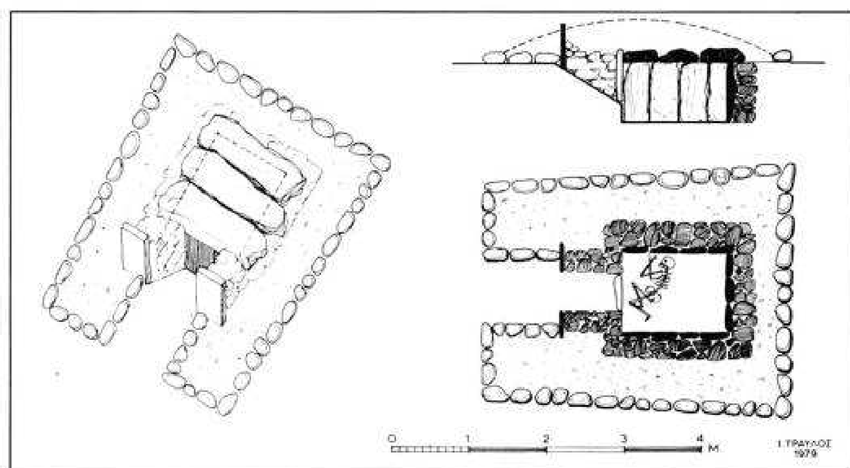
Η μελέτη για την οριστική δημοσίευση της ανασκαφής Μαρινάτου από την καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Μαρία Παντελίδου - Γκόφα οδήγησε στην επί τόπου διερεύνηση ορισμένων σημείων και στην πλήρη ανασκαφή κλειστών τάφων.

Έτσι, νέες έρευνες ξεκίνησαν την περίοδο 1997-2002. Καινούργια στοιχεία για την Ελληνική Προϊστορία αποκάλυψε η ανασκαφή ενός μεγάλου λάκκου (2.60 × 3.00 μ. περίπου, βάθος 1.10 μ.), ο οποίος ήταν γεμάτος από σπασμένα αγγεία (γύρω στα 1000), οστά ζώων και διάφορα μικροαντικείμενα. Επάνω και γύρω από τους σωρούς των αγγείων ήταν ριγμένα πολλά χαλίκια και πέτρες. Πρόκειται για λάκκο αποθέσεως νεκρικών προσφορών.

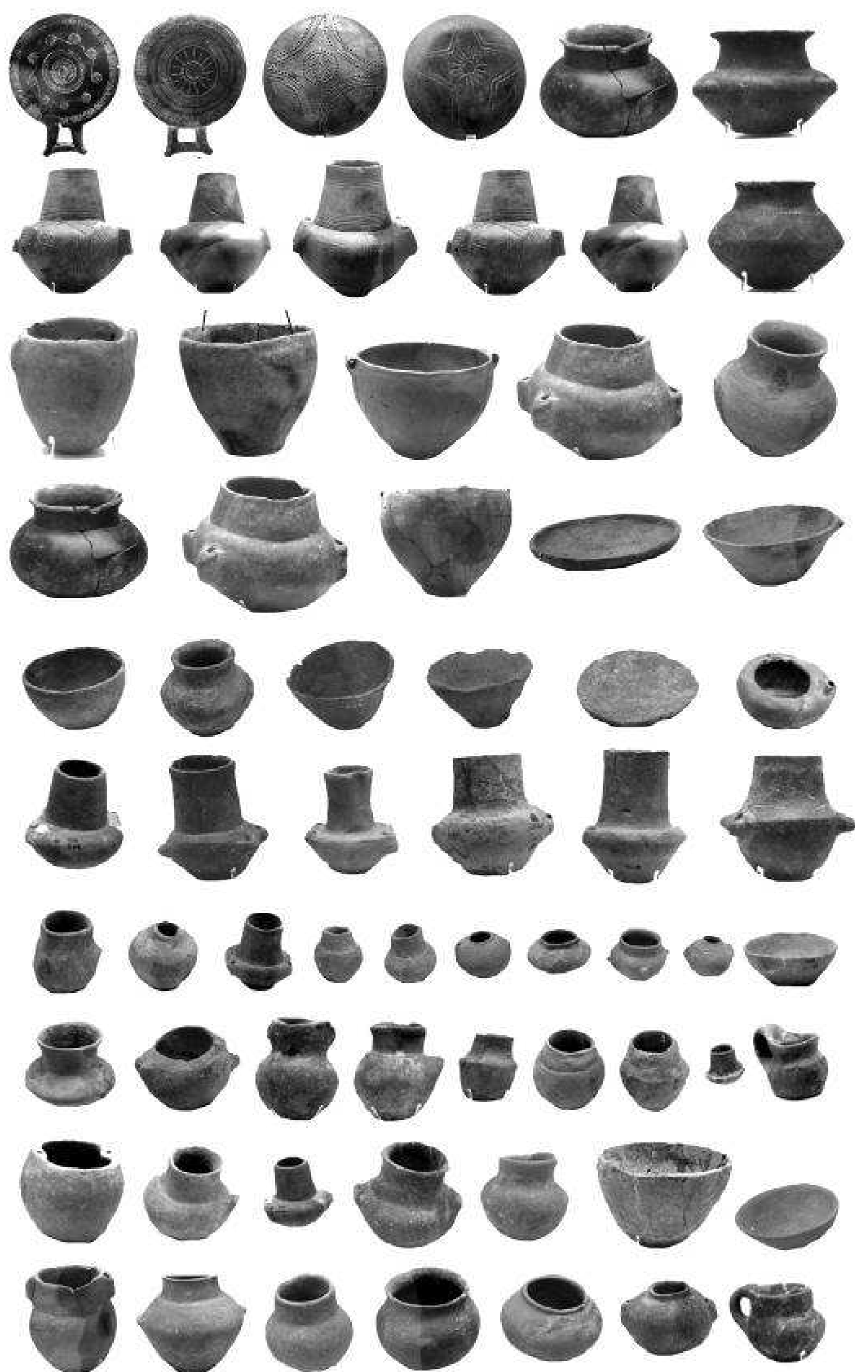
Οι αρχαιολόγοι ευελπιστούν ότι από τη μελέτη του εν λόγω ευρήματος πιθανώς να γνωρίσουν την τελετουργία καταθέσεως των νεκρικών προσφορών, το είδος και τις ποσότητες των αγαθών. Στη συνέχεια να συγκρίνουν αυτές με σύγχρονες πρακτικές άλλων περιοχών και πολιτισμών, και να εξετάσουν πιθανή συσχέτιση και επιβίωση σε μεταγενέστερους χρόνους.

Ο χώρος της ανασκαφής απαλλοτριώθηκε και προστατεύθηκε μόνιμα μέσα σε κλειστή κατασκευή. Όλοι οι τάφοι παραμένουν ακάλυπτοι, ορατοί και προσιτοί στον επισκέπτη. Για διδακτικούς λόγους, λίγοι λάκκοι καλύφθηκαν με κρύσταλλο και διατηρήθηκαν μέσα σ’ αυτούς οι τελευταίοι νεκροί. Τα κτερίσματα από τους τάφους της ανασκαφής 1970-73 συντηρήθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και τοποθετήθηκαν στο Μουσείο Μαραθώνος.

Οι εργασίες συντήρησης των ευρημάτων υποστηρίζονται από το 2000 μέχρι σήμερα από το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) με ετήσια χρηματοδότηση και τεχνική βοήθεια. Για τη συντήρηση συνεισφέρανε επίσης το «Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντης» (2001) και το «Ίδρυμα Σ.Σ. Νιάρχος» (2002).

Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Τσέπι (Σχ. Τραυλός)

Ταφικά ευρήματα από το Τσέπι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Μεσοελλαδικό Νεκροταφείο

Στο Βρανά, περιοχή ανάμεσα στους πρόποδες των βουνών Αγριλίκι και Σκάρπα του Πεντελικού, βρίσκεται το μεσοελλαδικό νεκροταφείο του Μαραθώνα. Επτά ταφικοί τύμβοι, από τους οποίους οι τέσσερις ερευνήθηκαν από τον Σπ. Μαρινάτο, αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα νεκροταφεία στην Αττική. Οι τύμβοι αυτοί ήταν γνωστοί από τον 19° αι. και περιγράφονται πολύ συνοπτικά ήδη από τον Leake και τον Fraser.

Ο τύμβος Ι ανήκει στη μεσοελλαδική εποχή, ο ΙΙ είναι νεότερος κατά μία γενιά και, σύμφωνα με τον Μαρινάτο, χρονολογείται μετά το 1550 π.Χ., ενώ τα ευρήματα των άλλων δύο είναι ακόμα νεότερα και ανήκουν στον 14° και στον 13° π.Χ. αιώνα.

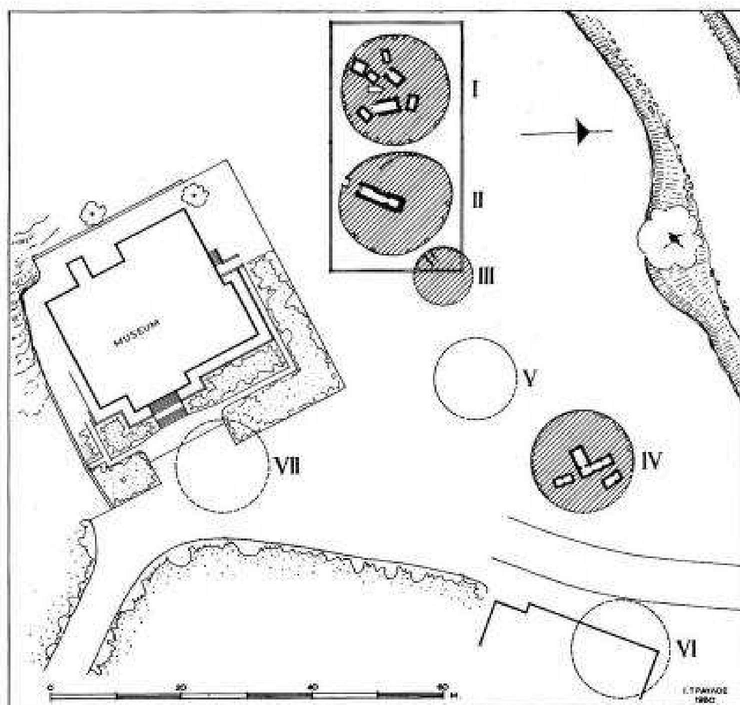
Ο Μυκηναϊκός θολωτός τάφος

Σε απόσταση 400 μ. προς τα ΝΑ από το νεκροταφείο των Τύμβων σώζεται πλήρης θολωτός μυκηναϊκός τάφος, ο οποίος ερευνήθηκε για πρώτη φορά το 1933-1935 από τον Γεώργιο Σωτηριάδη, τον ανασκαφέα του Θέρμου, Έφορο των Αρχαιοτήτων και κατόπιν καθηγητή του Πανεπιστημίου.

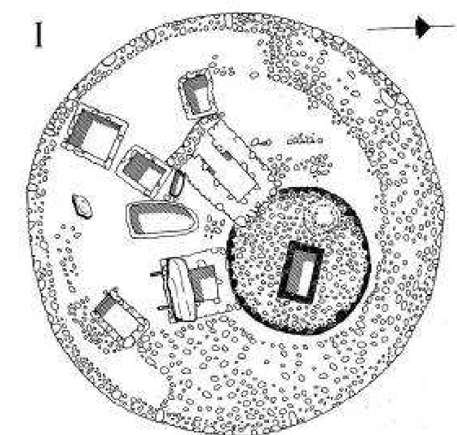
Εκεί βρέθηκαν και δύο σκελετοί αλόγων σε πλάγια στάση. Κατά τον Ι. Παπαδημητρίου που ερεύνησε την ταφή το 1958, τα άλογα αυτά προσφέρθηκαν στους νεκρούς, όπως γινόταν στην ηρωική εποχή.

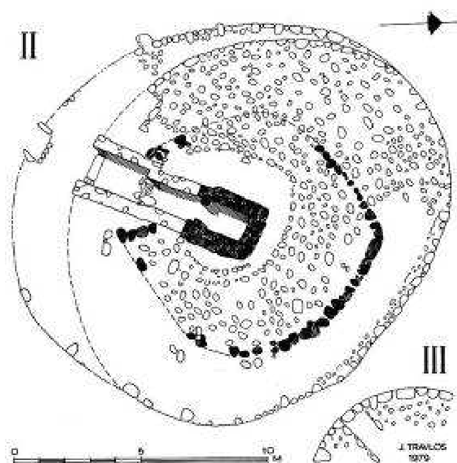
Ο θολωτός τάφος του Μαραθώνος, ο οποίος αποτελεί σπάνια ταφική κατασκευή στην Αττική, χρονολογείται μεταξύ 1450-1380 π.Χ. Ο Σωτηριάδης στην έκθεση της ανασκαφής λέει ότι η θόλος ήταν γεμάτη κόκκαλα και κάρβουνα, που δείχνουν την τέλεση θυσιών στους νεκρούς του τάφου.

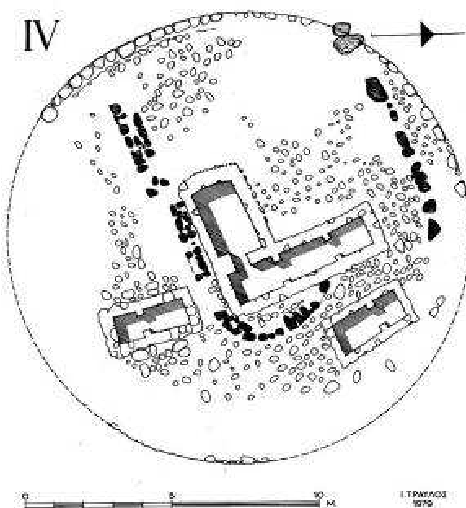
Το μνημείο αναστηλώθηκε το 1958.

Τοπογραφικό σχέδιο του μουσείου του Μαραθώνα και των τύμβων του Βρανά. (Σχ. Τραυλός)

Οι τύμβοι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ και ΙV του Βρανά (Σχ. Τραυλός)

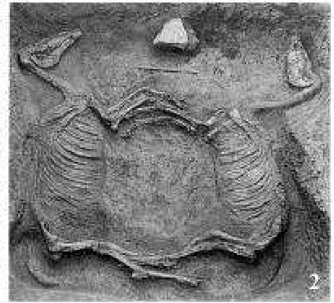

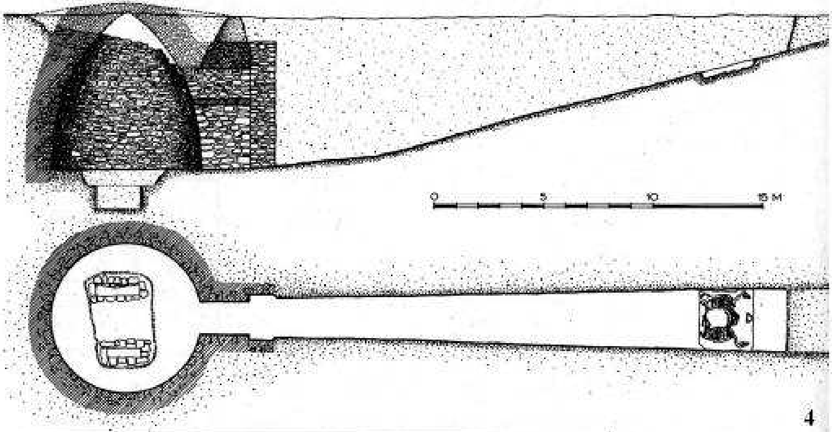

Το μεσοελλαδικό νεκροταφείο του Βρανά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

1. Ο Μυκηναϊκός τάφος. 2. Σκελετοί δύο αλόγων στην είσοδο του τάφου. (Φωτ. Πετράκος)
3. Σκελετός αλόγου. 4. Σχέδιο του τάφου από το βιβλίο του Β. Πετράκου "Μαραθών"
[Οι φωτ. 1&3 προέρχονται από το άρθρο της Μαρίας Παντελίδου - Γκόφα "Η Αττική στους προϊστορικούς χρόνους".]

Το Σπήλαιο της Οινόης

Το σπήλαιο της Οινόης (αυτό που μετά τη Μαραθώνια μάχη αφιερώθηκε στον Θεό Πάνα) χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κατοικία από μια μικρή ομάδα αγροτών της Νεότερης και τελικής Νεολιθικής εποχής. Κατά την εποχή του Χαλκού χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία και τόπος ταφής.

Η αρχαιολόγος Χάρη Δεληγιώργη – Αλεξοπούλου (Περιοδικό “ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ”: *Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στη λατρεία του θεού Πάνα*) μας πληροφορεί ότι στην αριστερή πλευρά της κύριας εισόδου και εντός σπηλαιώδους κοιλότητας βρέθηκαν ανθρώπινοι σκελετοί σε νεολιθικούς τάφους. Βρέθηκαν επίσης όστρακα παλαιότερης νεολιθικής εποχής (5000-4000 π.Χ.) καθώς και χάλκινη αξίνα ανατολικής προέλευσης από τα τέλη της πρωτοελλαδικής περιόδου (2800-1900 π.Χ.). Κατά τη διεύρυνση του διαδρόμου που οδηγεί στην πρώτη αίθουσα ανοίχτηκε δοκιμαστική τάφρος βάθους 2 μ. όπου βρέθηκαν όστρακα αγγείων της μεσοελληνικής νεολιθικής περιόδου (1900-1600 π.Χ.). Βρέθηκαν επίσης κεραμικά της νεολιθικής περιόδου για τα οποία η Χ. Δ. Αλεξοπούλου γράφει: «*Τα κεραμικά ευρήματα της σπηλιάς έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά τεχνοτροπίας με τα ευρήματα των περιοχών Αττικής (Ν. Μάκρη), Βοιωτίας (Ορχομενός - Χαιρώνεια), Φωκίδας (Ελάτεια) και αποτελούν επέκταση του αρχαιότερου νεολιθικού πολιτισμού, που άρχισε από την περιοχή της Θεσσαλίας, κέντρο της ακμής του, δημιούργησε στο Σέσκλο - Πύρασο, Οτζάκι - Μαγούλα και Σουφλί - Μαγούλα, και επεκτάθηκε στις περιοχές που αναφέραμε πιο πάνω*».

Ανασκαφή έγινε και στην πρώτη αίθουσα της δυτικής εισόδου, όπου βρέθηκαν νεολιθικά αγγεία. Η κάλυψη των αγγείων με πλάκες, καθώς και ο τρόπος τοποθέτησής τους, οδηγεί τους αρχαιολόγους στην υπόθεση ότι πρόκειται μάλλον για ένα προϊστορικό ιερό χώρο της σπηλιάς.

Μέσα σε ένα από αυτά τα αγγεία, (όπως μας πληροφορεί η Αλεξοπούλου – και το οποίο πρέπει να ανήκε σε γυναίκα) βρέθηκε περιδέραιο από εκατοντάδες γυάλινες χάντρες, δύο λίθινες αξίνες και πέντε μικρά θαλασσινά όστρακα που χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα ως φυλακτό των μικρών παιδιών.

Κατά τον Βασίλειο Χ. Πετράκο στο σπήλαιο βρέθηκαν και κάποια άλλα αντικείμενα, όπως πήλινη ψήφος σφενδόνης και το σπασμένο πόδι κοίλου ειδωλίου.

Η σπηλιά φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε προς το τέλος της προϊστορικής περιόδου για να επαναλειτουργήσει ως ιερό του Πανός μετά τον 5^{ο} αιώνα π.Χ.: «*Τα προϊστορικά ευρήματα του σπηλαίου φθάνουν ως και τους τελευταίους μυκηναϊκούς χρόνους. Κατά τις παρατηρήσεις του Ιω. Παπαδημητρίου, περιορίζονται στις αίθουσες που βρίσκονται ευθύς μετά τις εισόδους. Φαίνεται όμως πως μετά τα ΥΕ ΙΙΙ χρόνια η σπηλιά εγκαταλείφθηκε και αρχίζει να χρησιμοποιείται μόλις μετά τη μάχη του Μαραθώνος*». (ό.π., σ. 88 & 120) Με τον Πετράκο συμφωνεί και η Αλεξοπούλου: «*Από την ανασκαφή προέκυψε ότι η προϊστορική περίοδος της σπηλιάς που φτάνει ως την υστεροελλαδική ΙΙΙ (1600-1100 π.Χ.), περιορίζεται μόνο στους θαλάμους μπροστά στις εισόδους. Αντίθετα, η κλασική ή η μεταγενέστερη ρωμαϊκή περίοδος αντανακλάται σ' όλη τη σπηλιά.* [...]

Από την υστεροελλαδική ΙΙΙ (1.600-1100 π.Χ.) ως και τον 5^{ο} αιώνα π.Χ. δε βρέθηκαν λείψανα ζωής ή λατρείας. Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε στο τέλος της προϊστορικής περιόδου, και ανοίχτηκε πάλι ως λατρευτικό μετά τον 5^{ο} αιώνα π.Χ....»

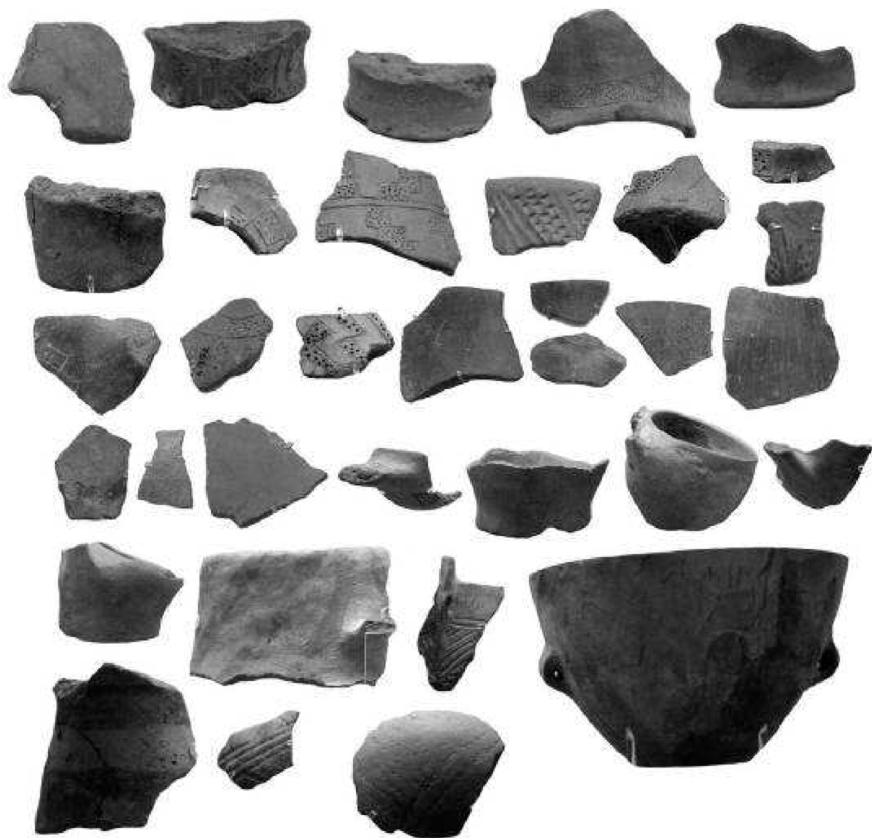

Νεολιθική πρόχους απο τη σπηλιά του Πανός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σπήλαιο Οινόης. Ευρήματα Νεότερης Νεολιθικής (4000 - 3400 π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σπήλαιο Οινόης: Ευρήματα Τελικής Νεολιθικής περιόδου (3.400 – 3. 200 π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ευρήματα Πρωτοελλαδικής περιόδου (3.200 – 2.700 π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Παλλήνη

Το προϊστορικό παρελθόν της Παλλήνης αντιπροσωπεύεται από ευρήματα που χρονολογούνται από την πρώιμη Νεολιθική περίοδο έως το τέλος της Εποχής του Χαλκού.

Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του τύπου ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι ο αρχαιότερος νεολιθικός οικισμός της Αττικής, που χρονολογείται στο 6000 π.Χ. και βρίσκεται στην Παλλήνη. Η συνολική έκταση του οικισμού είναι πέντε στρέμματα, ενώ από αυτά διατηρούνται τρία στρέμματα, που συγκροτούν ένα οργανωμένο οικισμό με συνοικίες, δρόμους, πλατεία και εργαστήρια.

Κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, στο λόφο *Άσπρα Χώματα*, στο βόρειο τμήμα του δήμου, υπήρχε ένα μεγάλο νεκροταφείο, το οποίο ανήκε προφανώς σε κάποιο σημαντικό οικισμό, του οποίου η θέση δεν έχει γίνει γνωστή μέχρι σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΗΜΟΙ

Όπως γνωρίζουν οι περισσότεροι, προπάτορες των Αθηναίων ήταν οι Πελασγοί.[1]

Οι Πελασγοί έφτασαν στην Αττική *περιπλανώμενοι ως όρνεα* στους διάφορους τόπους, και γι' αυτό ονομάστηκαν από τους ντόπιους Πελαργοί και κατόπιν Πελασγοί.[2]

Τα όρη της Αττικής ήταν πολυσύχναστα και αποτελούσαν ήδη τόπους κατοικίας από την πελασγική εποχή.[3] Πολλοί δήμοι της εποχής εκείνης ιδρύθηκαν στην Πεντέλη (τον τότε Βριλησσό) και τις περιοχές που την περιβάλλουν, ο ρόλος των οποίων αναδείχθηκε πολύ αργότερα με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη,[4] το 507 π.Χ.

Πρόκειται για μικρούς και μεγάλους συνοικισμούς, οι οποίοι, είτε συνιστούσαν τόπους εξοχικής διαμονής είτε είχαν αγροτικό - βιοτεχνικό χαρακτήρα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανένα άλλο βουνό της Αττικής δεν ιδρύθηκαν τόσοι πολλοί δήμοι όσο στον αρχαίο Βριλησσό, πράγμα που αν μη τι άλλο δείχνει πως οι πανάρχαιοι κάτοικοι της Αττικής είχαν –ορθώς– αντιληφθεί την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα του πεντελικού περιβάλλοντος.[5]

Υπενθυμίζω εδώ ότι θα εφαρμόσω την ίδια τακτική που χρησιμοποίησα στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ορισμένοι από τους αρχαίους δήμους που αναφέρονται παρακάτω, «απομακρύνο-

---

[1] Οι Πελασγοί ήταν μεγάλος και σπουδαίος λαός, κοιτίδα του οποίου ήταν η Ελληνική χερσόνησος και ειδικότερα η Αρκαδία. Γενάρχης τους ήταν ο γιός του Διός και της Νιόβης Πελασγός. Ο Ησίοδος (Απολλόδωρου Β, 1.1.7., Ησιόδου Fragmenta 68), κάνει λόγο για τον αυτόχθονα Πελασγό, οι δε Αιγιαλείς θεωρούνται αυτόχθονες Πελασγοί. Ο Ηρόδοτος ("Ιστορία" Β, 56) αναφέρει πως η Ελλάς λεγόταν Πελασγία, αλλά και ο Έφορος (Στράβωνος, "Γεωγραφικά", βιβλίο Ε 221) αποκαλούσε την Πελοπόννησο Πελασγία. Τον αυτόχθονα Πελασγό αναφέρει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς ("Ρωμαϊκή Αρχαιολογία", 117). Θεωρείται πως ο λαός αυτός υπήρξε πριν από την καταβύθιση της Αιγαιίδας.

[2] «*Της δε Αττικής οι εγκάτοικοι ήσαν Πελασγοί καθ' Ηρόδοτον, Κραναοί καλούμενοι, ουχί από του Κραναού, ως ενόμισαν τινες, όστις ήτον μεταγενέστερος, αλλ' από της χώρας τραχείας, και πετρώδους, και βουνώδους ούσης*». (Αθ. Σταγειρίτης: "Ωγυγία", Δ΄ τόμος, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, σ. 221)

[3] Πολλές από τις ονομασίες που δόθηκαν σε βουνά, λόφους και ποταμούς της Αττικής είναι πελασγικής προέλευσης, κάτι που διαπιστώνεται από τις καταλήξεις -σσός, -ττός (Βριλησσός, Υμηττός, Λυκαβηττός, Ιλισσός, Κηφισός κ.λπ.)

[4] Ο Κλεισθένης ήταν Αθηναίος πολιτικός, η δράση του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 6[ου] π.Χ. αιώνα. Μετά την έξωση του Πεισίστρατου ανέλαβε να μεταρρυθμίσει το πολίτευμα της Αθήνας και να το καταστήσει δημοκρατικότερο. Αυτός διαίρεσε την Αττική σε δέκα φυλές, κάθε μία από τις οποίες αποτελούνταν από τρεις τριττύες (ενότητες δήμων).

[5] Ακόμα και σήμερα, οι Νεοέλληνες δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση στην Πεντέλη, εφόσον εκεί προτιμούν να χτίσουν τα «ταπεινά» σπίτια τους. Οι Νεοέλληνες συνέχισαν την «παράδοση», και πάνω στις θέσεις των αρχαίων δήμων δημιούργησαν τους τερατώδεις δήμους που βλέπουμε σήμερα. Δεν παρέλειψαν φυσικά να διατηρήσουν τις αρχαίες ονομασίες στους περισσότερους απ' αυτούς, προφανώς ως... «ένδειξη τιμής» στους προγόνους μας!

νται» τελείως από την Πεντέλη, (π.χ. η Κηφισιά, ο Μαραθώνας κ.λπ.) συνεπώς εμείς θα επικεντρωθούμε –ιστορικά και αρχαιολογικά– μόνο στα της Πεντέλης.

Παραθέτω τους δήμους αλφαβητικά.

1. ΑΘΜΟΝΟΝ

Το πανάρχαιο Άθμονον, το σημερινό Μαρούσι, ήταν ένας αγροτικός δήμος ο οποίος καταλάμβανε μία έκταση από την περιοχή του σημερινού Ολυμπιακού Σταδίου μέχρι τους πρώτους λόφους της Πεντέλης (τα σημερινά Μελίσσια), και ανήκε στην Κεκροπίδα φυλή, ενώ κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στην Ατταλίδα. Ο δημότης λεγόταν ΑΘΜΟΝΕΥΣ (ΑΘΜΟΝΙΣ, θηλυκό).

Οι χωρικοί του Αθμόνου και της Πεντέλης εμφανίστηκαν στα Μελίσσια λίγο πριν τον 15^{ο} αιώνα π.Χ, επεκτείνοντας προς την περιοχή αυτή τις αγροτικές και κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες. Ο Σαράντος Ι. Καργάκος γράφει γι' αυτούς: «*Πρέπει να ήσαν επιδέξιοι αμπελουργοί, που ζούσαν από τον προσωπικό μόχθο τους και όχι από τις πολιτικές σκευωρίες*». ("Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών", τόμος Α΄, σ. 244)

Ως απόδειξη τούτου επικαλείται τον Αριστοφάνη, ο οποίος στην "Ειρήνη" παρουσιάζει τον κύριο ήρωα της κωμωδίας να αυτοπαρουσιάζεται ως εξής: «ΤΡΥΓΑΙΟΣ ΑΘΜΟΝΕΥΣ, ΑΜΠΕΛΟΥΡΓΟΣ ΔΕΞΙΟΣ ΟΥ ΣΥΚΟΦΑΝΤΗΣ, ΟΥΔ' ΕΡΑΣΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ». (Στ. 190-191).

Οι Αθμονείς πολέμησαν στο πλευρό του Θησέα κατά των Παλλαντιδών στο Γαργηττό, στη νότια πλευρά του Πεντελικού (Περί Θησέα βλ. Β΄ μέρος), και όσοι σκοτώθηκαν στη μάχη ενταφιάστηκαν –κατά την τοπική παράδοση– στη θέση *Σωρός* του Αθμόνου.

Το Άθμονον φημιζόταν πολύ για το εξαιρετικό λάδι και το κρασί του.

Σύμφωνα με τον Γιώργο Πάλλη, πολλά αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα του Αθμόνου βρέθηκαν εντός του κτήματος Συγγρού (δυτικές υπώρειες Πεντέλης) και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., όπου παρατηρείται και η μεγαλύτερη δραστηριότητα στην περιοχή: «*Τα ευρήματα του 4^{ου} αιώνα, όσα γνωρίζουμε με κάποια επάρκεια, είναι στην πλειονότητά τους ταφικά. Πρόκειται κυρίως για ταφές και για ανάγλυφες στήλες που κοσμούσαν –εσήμαιναν– τους τάφους. Αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο, αν λάβουμε υπόψιν μας ότι οι αρχαίοι κάτοικοι της Αττικής συνήθιζαν να θάβουν τους νεκρούς τους κατά μήκος των δρόμων που συνέδεαν τους οικισμούς. Έτσι, στον χώρο που εξετάζουμε, τα περισσότερα από τα επιτύμβια μνημεία που βρέθηκαν, θα ανήκαν σε τάφους που βρίσκονταν κατά μήκος ενός δρόμου που συνέδεε το Άθμονον με την Κηφισιά, ο οποίος δεν αποκλείεται να περνούσε μέσα από το σημερινό κτήμα.*

Μεγάλο μέρος αυτών των μνημείων ανακαλύφθηκε τυχαία – στο κτήμα έχει γίνει συστηματική ανασκαφή μία μόνον φορά. Επιτύμβιες στήλες βρέθηκαν κατά τη διαμόρφωση του κτήματος από τον Συγγρό και δεν γνωρίζουμε τίποτε για τους τάφους που εσήμαιναν – ούτε καν τη θέση τους. Ορισμένες μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση των κήπων και των κτισμάτων του Συγγρού.

Ξεκινώντας από τις στήλες αυτές μία σύντομη επισκόπηση των επιτύμβιων μνημείων που προέρχονται από το κτήμα, θα σταθούμε πρώτα στο σήμα του Φρασίου Αθμονέως, που είχε τη μορφή ληκύθου – ενός μαρμάρινου αγγείου. Η λήκυθος ήταν διακοσμημένη με ανάγλυφη παράσταση δεξιώσεως, σκηνής δηλαδή αποχαιρετισμού, με δύο μορφές σε χειραψία, θέμα πολύ συνηθισμένο στα κλασικά επιτύμβια.

Στο μνημείο αναγραφόταν το όνομα του νεκρού και το δημοτικό του: ΦΡΑΣΙΑΣ ΑΘΜΟΝΕΥΣ (Φρασίας από το δήμο Άθμονον). Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, καθώς αποτελεί ένδειξη ότι ο χώρος του κτήματος υπαγόταν μάλλον στη δικαιοδοσία του δήμου Άθμονον. Το επιτύμβιο του Φρασίου το επεσήμανε ο Γερμανός αρχαιολόγος Werner Peek στον κήπο της Γεωργικής Σχολής κατά τον Μεσοπόλεμο. Η τύχη του σήμερα αγνοείται.

Στο ημιυπόγειο κελάρι της εποχής του Συγγρού, πίσω από τα γραφεία του Ινστιτούτου Γεωπονικών Επιστημών, επάνω από την καμάρα της εισόδου, σώζεται εντοιχισμένο ένα μεγάλο ανάγλυφο ανθέμιο, από λευκό μάρμαρο. Πρόκειται για την επίστεψη επιτύμβιας στήλης, που κρίνοντας από το μέγεθος του ανθεμίου θα είχε σχετικά υψηλές αναλογίες. Τέτοιες επιστέψεις ήσαν συνήθεις σε στήλες αυτής της περιόδου και κάποτε είχαν ιδιαίτερα περίτεχνη μορφή.

Άλλο ένα τμήμα στήλης, που είχε βρεθεί μάλλον κατά τα έργα του Συγγρού, είναι γνωστό μόνο από μία σύντομη περιγραφή, σύμφωνα με την οποία έφερε παράσταση δεξιώσεως, με ένα καθισμένο άνδρα και μία όρθια γυναίκα. Η τύχη του είναι άγνωστη.

Η μοναδική συστηματική ανασκαφή στο κτήμα Συγγρού έγινε το 1901 από τον αρχαιολόγο Ανδρέα Σκιά, στη νότια περιοχή του, 500 μ. βόρεια από το ναό της Παναγίας του Αμαρουσίου. Ο Σκιάς ανέσκαψε εννέα συνολικά τάφους διαφόρων τύπων, οι οποίοι ήσαν μοιρασμένοι σε δύο ταφικούς περιβόλους. Από όσα αναφέρει στην έκθεσή του, φαίνεται πως επρόκειτο για οικογενειακούς περιβόλους, που ίσως βρίσκονταν μέσα σε ιδιωτικά κτήματα. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν ήσαν ελάχιστα. Εντοπίστηκαν ωστόσο δύο τμήματα επιτυμβίων μνημείων και μία επιτύμβια λήκυθος. Το πρώτο τμήμα διέσωζε μέρος από την παράσταση μιας γυναικείας μορφής σε μετωπική στάση. Δεν είναι γνωστό πού βρίσκεται σήμερα. Το δεύτερο ανήκε σε ένα μεγάλων διαστάσεων επιτύμβιο ανάγλυφο και περιλαμβάνει τον κορμό μιας όρθιας γυναικείας μορφής, με τη χαρακτηριστική για την εποχή πλούσια πτυχολογία των ενδυμάτων. Χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Το 1964 περισυνελέγη από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και σήμερα βρίσκεται σε κάποια μουσειακή αποθήκη.

Η μαρμάρινη λήκυθος, από την ανασκαφή του 1901, είναι κοσμημένη με τη συνήθη αποχαιρετιστήρια σκηνή της δεξιώσεως, που εδώ όμως παρουσιάζει κάποιες αξιοσημείωτες λεπτομέρειες. Ο όρθιος νεαρός άνδρας που χαιρετά την καθισμένη γυναίκα, φέρει κυνηγετική περιβολή –κοντή χλαμύδα– και με το αριστερό χέρι μάλλον κρατά λαγοβόλο, ενώ χαμηλά πίσω από τα πόδια του απεικονίζονται πέντε σκύλοι. Το μνημείο αυτό σήμαινε τον τάφο ενός νέου κυνηγού, που δεν αποκλείεται να έχασε τη ζωή του σε κάποιο κυνήγι. Η λήκυθος διακοσμούσε μέχρι το 1995 τον κήπο ενός κτιρίου μέσα στο κτήμα. Τότε μεταφέρθηκε στην αυλή των γραφείων του Ι.Γ.Ε., όπου βρισκόταν μέχρι το 1997. Η κατοπινή της τύχη είναι άγνωστη.

Το σημαντικότερο όμως αρχαίο εύρημα από το κτήμα δεν ανήκει στα επιτύμβια μνημεία· είναι μία επιγραφή που εντοπίστηκε τυχαία το 1964 σε λόφο μέσα στο χώρο και παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από μαθητές του Γυμνασίου Αμαρουσίου. Το κείμενο της επιγραφής, που δεν σώθηκε ακέραιη, είναι ένας μακρύς κατάλογος ονομάτων, που συνοδεύονται μόνο από το πατρώνυμο – δεν υπάρχει δηλαδή το δημοτικό. Ανάμεσα στα ονόματα, παρεμβάλλεται η φράση «ΟΙΔΕ ΥΠΕΡ ΑΥΤΟ ΕΤΑΞΑΝΤΟ» – δηλαδή, σε ελεύθερη απόδοση, οι παραπάνω κατονομαζόμενοι συνέβαλαν για αυτό. Ο μελετητής της επιγραφής Στέφανος Κουμανούδης, απέδειξε ότι τα ονόματα ανήκουν σε δημότες Αθμονείς, οι οποίοι κατέβαλαν τη συνδρομή τους για κάποιαν κοινή υπόθεση του δήμου. Διατύπωσε μάλιστα την εικασία ότι η υπόθεση αυτή είχε να κάνει με αποκατάσταση καταστροφών που προκλήθηκαν κατά τις εχθροπραξίες του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο οποίος έληξε το 403 π.Χ. Η επιγραφή χρονολογήθηκε στις αρχές του 4^{ου} αι.

Υπάρχουν ασαφείς και ατεκμηρίωτες πληροφορίες για διάφορα άλλα ευρήματα, οι οποίες δεν είναι δυνατό να ληφθούν σοβαρά υπόψιν. Σημειώνεται μόνον ότι κατά την επεισοδιακή διάνοιξη από το Δήμο Αμαρουσίου ενός δρόμου μέσα στο κτήμα το 1960, τα μηχανήματα προκάλεσαν κάποια καταστροφή σε αδιευκρίνιστου είδους αρχαία πιθανώς κατάλοιπα, χωρίς να επακολουθήσει έρευνα.

Όπως και να έχει το ζήτημα, τα αρχαιολογικά στοιχεία που γνωρίζουμε σήμερα με κάποια ασφάλεια δείχνουν ότι στο χώρο του κτήματος Συγγρού υπήρξε κατά τον 4^{ο} αι. π.Χ. έντονη ταφική δραστηριότητα, πιθανώς σε σχέση με αρχαία οδό μεταξύ Κηφισιάς και Αθμόνου. Οι δύο επιγραφές, η επιτύμβια και ο κατάλογος των δημοτών, εντάσσουν το χώρο στη δικαιοδοσία του δήμου των Αθμονέων, χωρίς όμως να μπορούν να προσδιοριστούν τα ακριβή όρια». ("Το Δασόκτημα Συγγρού: αναφορά στην ιστορία του χώρου από την αρχαιότητα μέχρι τον 19^{ο} αιώνα". Ομιλία στο Σύλλογο Φίλων του Δάσους Συγγρού, Κηφισιά, Πινακοθήκη Κουβουτσάκη, 1.12.2004)

2. ΑΝΑΚΑΙΑ

Ο δήμος ΑΝΑΚΑΙΑ ανήκε στην Ιπποθοωντίδα φυλή και ο δημότης λεγόταν ΑΝΑΚΑΙΕΥΣ. Κατά τον λεξικογράφο Στέφανο Βυζάντιο, υπάρχουν τα τοπικά ΑΝΑΚΑΙΑΘΕΝ, ΑΝΑΚΑΙΑΔΕ, ΑΝΑΚΑΙΑΣ.

Ο δήμος βρισκόταν –σύμφωνα με τον αρχαιολογικό χάρτη του μουσείου Κηφισιάς– ανάμεσα στο όρος Σκάρπα (ή Αφορισμός) του Πεντελικού και στην Οινόη του Μαραθώνα, κο-

ντά στην Αμυγδαλέζα. Δεν υπάρχουν, ή έστω δεν κατάφερα να βρω περαιτέρω πληροφορίες γι' αυτόν, αλλά και από προσωπικές περιηγήσεις στην εν λόγω περιοχή δεν κατάφερα να εντοπίσω κάποιο ίχνος του.

3. ΑΡΑΦΗΝ

Ο δήμος ΑΡΑΦΗΝ (Ραφήνα) εκτεινόταν από τα νοτιοανατολικά υψώματα της Πεντέλης (περιοχή Νταού) έως την παραλία όπως και ο σύγχρονος δήμος. Η Αραφήν ανήκε στην Αιγηίδα φυλή και ο δημότης λεγόταν ΑΡΑΦΗΝΙΟΣ και ΑΡΑΦΙΝΙΣ (θηλυκό). Κατά τον Στέφανο Βυζάντιο υπήρχαν και τα τοπικά ΑΡΑΦΗΝΟΘΕΝ, ΑΡΑΦΗΝΙΣΙΝ, ΑΡΑΦΗΝΑΔΕ.

Το κέντρο του αρχαίου δήμου βρισκόταν σε ένα λόφο πάνω από το λιμάνι.[1] Ένας από τους αρχαίους ναούς της Ραφήνας βρισκόταν στη Νταού, στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται το ομώνυμο μοναστήρι (Νταού ή Ταώ).

Ραφήνα. Από πίσω η Πεντέλη. (Φωτ. από το άρθρο της Μ. Π. Γκόφα *Η Αττική στους προϊστορικούς χρόνους* στο περιοδικό "Αρχαιολογία")

4. ΒΡΙΛΗΣΣΟΣ

Σύμφωνα με τον Αθ. Σταγειρίτη, ("Ωγυγία", τόμ. Δ΄, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, σ. 274) υπήρχε ένας δήμος που έφερε την πρωταρχική ονομασία του βουνού, ο δήμος ΒΡΙΛΗΣΣΟΣ. Δεν παραδίδει όμως περισσότερες πληροφορίες, όπως τη θέση, αλλά και τη φυλή στην οποία ανήκε ο δήμος. Το όνομα «Βριλησσός» αναφέρεται από τον Θεόφραστο: «ΕΠΙ ΠΛΕΙΑΔΙ ΔΥΟΜΕΝΗ ΕΑΝ ΛΑΜΨΗ ΚΑΤΑ ΠΑΡΝΗΘΑ ΚΑΙ ΒΡΙΛΗΤΤΟΝ ΚΑΙ ΥΜΗΤΤΟΝ...» ("Περί Σημείων Υδάτων και Πνευμάτων", 3 43. Εκδ. Κάκτος)

5. ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ

α. Ιστορικό

Πρόκειται για ένα από τους μεγαλύτερους δήμους της Αττικής. Η θέση του ήταν στον σημερινό Γαργηττό στις νότιες πλαγιές της Πεντέλης), και οι κάτοικοί του ανήκαν στην Αιγηίδα φυλή. Η ονομασία του δήμου οφείλεται στον αρχαίο λαϊκό ήρωα Γαργηττό. (Βλ. Β΄ μέρος)

Ο Στ. Βυζάντιος αναφέρει τα τοπικά ΓΑΡΓΗΤΤΗΘΕΝ, ΓΑΡΓΗΤΤΟΝΔΕ, ΓΑΡΓΗΤΤΟΙ.

Εκεί έγινε η περίφημη σύγκρουση του Θησέα με τους Παλλαντίδες και εκεί βρίσκεται ο τάφος του Ευρυσθέα, βασιλιά των Μυκηνών. (Βλ. Β΄ μέρος)

Ο κοινωνιολόγος Νεκτάριος Καλατζής ("Γαργηττός – 2500 χρόνια ιστορία")[2] γράφει πως την εποχή της μεταρρύθμισης του Κλεισθένη ο δήμος έστελνε στη Βουλή τέσσερις βουλευτές.

---

[1] Θεωρείται πως η ονομασία οφείλεται σε κάποιον ήρωα με το όνομα Αραφήν, κάτι το οποίο όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί.

[2] Το βιβλίο παρατίθεται από την ιστοσελίδα www.gerakas.org.

Επίσης, από τον Γαργηττό προέρχονταν οι ιερείς του Ιπποθόωντα. Σχετικά μ' αυτούς αναφέρει ο Καλαντζής: «*Όπως γνωρίζουμε, οι ιερείς του Ιπποθόωντα φαίνεται να έρχονταν από μια μόνο οικογένεια από το Γαργηττό, και επομένως ανήκαν στην Αιγηίδα φυλή. Αυτό το Ιερατείο μπορεί να είχε κληρονομηθεί, αλλά οι αποδείξεις είναι ανεπαρκείς για να το πούμε με βεβαιότητα. Σε κάθε περίπτωση, οι ιερείς του Ιπποθώοντα ήταν προφανώς μέλη ενός γένους το οποίο ήλεγχε το Ιερατείο. Ακόμη σε ψηφίσματα των Αθηναίων, αναφέρεται ως επώνυμος άρχοντας ένας Γαργήττιος και κάποιος άλλος Γαργήττιος ευεργέτης του δήμου σε χρόνους σιτοδείας*».

Αναφέρει επίσης ότι ο δήμος Γαργηττού ήταν ένας από τους περίπου 140 δήμους της Αττικής που αποτελούσαν την πολιτική οργάνωση της Αττικής, ως αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης του Κλεισθένη το 508/7 π.Χ..

Ο Γαργηττός ήταν η γενέτειρα του φιλόσοφου Επίκουρου, όπως αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος: «ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΝΕΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΙ ΧΑΙΡΕΣΤΡΑΤΗΣ, ΑΘΗΝΑΙΟΣ, ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ, ΓΕΝΟΥΣ ΤΩΝ ΦΙΛΑΪΔΩΝ». [*Ο Επίκουρος, γιος του Νεοκλή και της Χαιρεστράτης, ήταν Αθηναίος πολίτης, από το δήμο Γαργηττού, της οικογένειας των Φιλαΐδων*.]

Ο Γαργηττός εμφανίζεται και στο έργο "Θεσμοφοριάζουσαι" του κωμωδιογράφου Αριστοφάνη, όταν αναφέρεται η Κρίτυλλα, κόρη του Αντίθεου, από το δήμο του Γαργηττού.

β. Η αναφορά του περιηγητή George Finlay για τις αρχαιότητες του Γαργηττού

Την παλαιότερη ίσως αναφορά για αρχαιότητες στο Γαργηττό τη συναντάμε σε μια επιστολή του Σκωτσέζου περιηγητή George Finlay προς τον Ουίλιαμ Μάρτιν Λικ (Βρετανός τοπογράφος) γράφει τα εξής: «*Σε μία από τις επισκέψεις μου στο Μαραθώνα, στη νοτιοανατολική πλευρά του Πεντελικού, είχα παρατηρήσει επαναλαμβανόμενες ενδείξεις ενός αρχαίου δρόμου και είχα παρατηρήσει επιπλέον ότι λίγο πιο πέρα στο σημείο όπου συναντάει το μεγάλο δρόμο Αθήνας - Μεσογείων, ο δρόμος αυτός διακλαδίζεται...* [...]

...υπάρχουν μερικές ενδείξεις αρχαίων δημόσιων κτιρίων –το ένα μπορεί να είναι ένας πολύ μεγάλος τάφος–, αρχαίοι ογκόλιθοι και τεχνητές πλαγιές που οδηγούν σ' αυτά.... [...] *προς το Πεντελικό υπάρχει άλλη μια ερειπωμένη εκκλησία με αρχαίους πέτρινους ογκόλιθους μπροστά της και ένα μικρό βράχο πίσω της. Εδώ υπάρχουν ανάγλυφοι μεγάλοι ογκόλιθοι από μάρμαρο και ένα υπέροχο ιωνικό κιονόκρανο. Σε μια άλλη ερειπωμένη εκκλησία, δεξιά του δρόμου μας, κρυμμένη μέσα στους θάμνους, στο πλάι του χειμάρρου που ρέει προς τα Μεσόγεια, υπάρχουν αρχαίοι ογκόλιθοι και μάρμαρα και ένας κίονας από μάρμαρο Υμηττού... Περνώντας μέσα από ελαιώνα συναντάμε μια εκκλησία στα δεξιά, δίπλα στην οποία υπάρχουν μαρμάρινα κομμάτια και ένα ιωνικό κιονόκρανο διαμέτρου 33 εκατ. Αριστερά του δρόμου, σε ένα επίπεδο που εισέρχεται στους λόφους προς Πεντελικό, υπάρχει μια εκκλησία με πολλούς αρχαίους ογκόλιθους γύρω της και μεγάλα κομμάτια μαρμάρου*». ("The journals and the letters of George Finlay", (Volume II, Finlay - Leake and other correspondence, επιμ. J.M. Hussey, Αθήνα, 1836)

γ. Ανασκαφές - αρχαία ευρήματα

Έως σήμερα έχουν βρεθεί πάρα πολλά σπουδαία ευρήματα από ανασκαφές στην περιοχή. Ανάμεσα σ' αυτά, επιτύμβιες στήλες Γαργηττίων, το παρεφθαρμένο όνομα του δήμου, καθώς και το κέντρο του οικισμού στον άγ. Γεώργιο του σημερινού Γέρακα. Στην ίδια εκκλησία βρίσκεται εντοιχισμένο ψήφισμα από το τέμενος του Διονύσου του Γαργηττού. Στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό του Γέρακα, εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων, καθώς και σημαντικός αριθμός επιγραφών, κυρίως επιτύμβιων, όπου αναγράφεται η ονομασία Γαργήττιος. Βρέθηκαν τμήματα αρχαίων νεκροταφείων τα οποία ορίζονται από ταφικούς περιβόλους. Επίσης, στην οδό Ονείρων βρέθηκε τάφος κατά τη διάνοιξη τάφρου ύδρευσης (1982). Στην οδό Ψαρρών βρέθηκε ταφικός περίβολος εντός οικοπέδου (2001). Επί των οδών 25ης Μαρτίου και Κλεισθένους, βρέθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου (2001). Στη λεωφόρο Μαραθώνος βρέθηκαν λακκοειδείς τάφοι και κτερίσματα της κλασικής εποχής (2003). Στη συμβολή των οδών Ανδρούτσου και Ζαλόγγου βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα. Στην οδό Κριεζή βρέθηκαν

τμήματα δημοσίων κτιρίων. Στην οδό Ψαρρών και μέσα στην κοίτη του ρέματος του Γέρακα, νοτίως της οδού Μιαούλη, βρέθηκε αρχαίο νεκροταφείο.

Η αρχαιολόγος Γαλάτεια Κλαπάκη μάς πληροφορεί και για άλλες αρχαιότητες στην περιοχή του Γέρακα: την Άνοιξη του 2007, σε οικόπεδο επί της οδού Γαργηττού στο Κέντρο του Δήμου Γέρακα αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων αγροικίας των ύστερων κλασικών χρόνων, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε το λίθινο θεμέλιο πάνω στο οποίο στηριζόταν η πλίνθινη ανωδομή της οικίας. Στο μέσον περίπου του δυτικού τοίχου της αυλής αποκαλύφθηκε λίθινο φρέαρ ελλειψοειδούς σχήματος. Εκεί βρέθηκαν και δύο μαρμάρινα τμήματα σαρκοφάγου. Εικάζεται ότι τα μάρμαρα αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

Εντός των δωματίων της οικίας βρέθηκαν πολλά αντικείμενα καθημερινής χρήσεως όπως υφαντικά βάρη, όστρακα μεγάλων αγγείων καθώς και τρεις λεκανίδες επί δαπέδου.

Εκτός της αγροικίας, πλησίον της οδού Γαργηττού, βρέθηκαν δύο αναλημματικοί τοίχοι, δύο αποθέτες κεραμικής καθώς και αρκετά όστρακα μεγαλύτερων αγγείων (υδρίες, αμφορείς) καθημερινής χρήσης. Εντοπίστηκαν επίσης και 2 χάλκινα νομίσματα με την κεφαλή της Θεάς Αθηνάς.

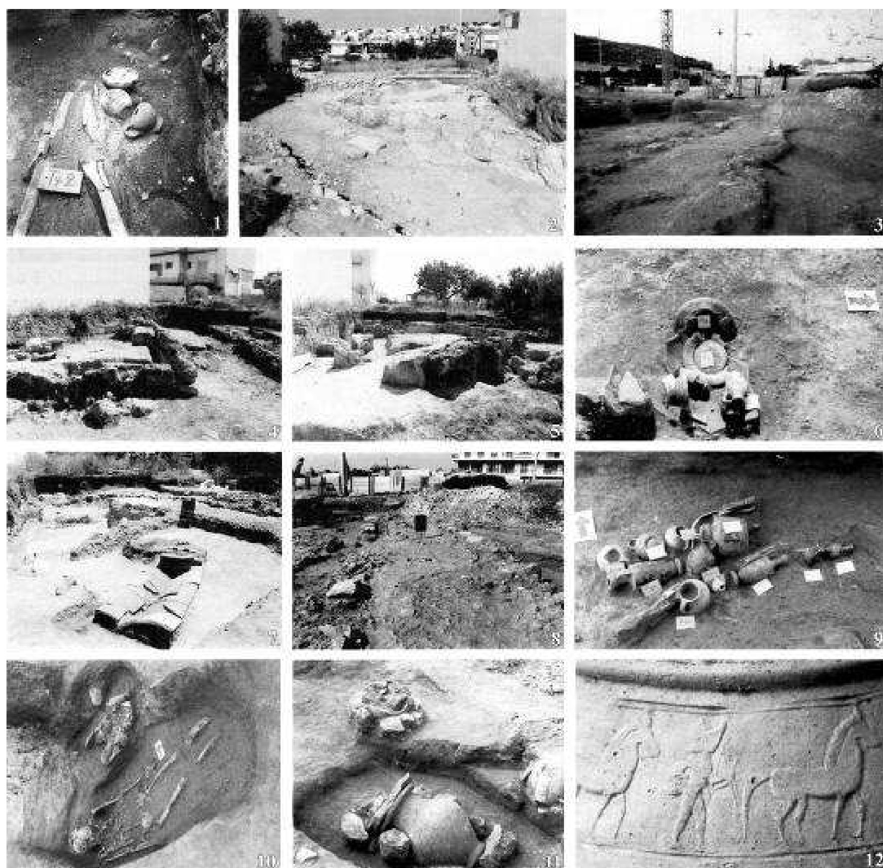
Κατά την αρχαιολόγο: «*Τα αρχαία λείψανα συνιστούν σημαντικό και εκτεταμένο αρχαιολογικό εύρημα, μοναδικό μέχρι στιγμής για τον σύγχρονο Δήμο Γέρακα*». (“Αρχαία αγροικία στο Γέρακα Αττικής” - Πέμπτη, 30 Οκτωβρίου 2008, 2η Συνεδρία, Προεδρείο: Κακαβογιάννης Ευάγγελος, Πέτρου Κατερίνα. [www.emena.gr])

Βρέθηκαν και τάφοι σκαμμένοι στο χώμα και καλυμένοι από μεγάλες κεραμίδες ή λίθινες πλάκες. Εντός των τάφων βρέθηκαν αντικείμενα καθημερινής χρήσης που συνόδευαν το νεκρό (αγγεία, κοσμήματα καθώς και το «χαρώνειο» νόμισμα).

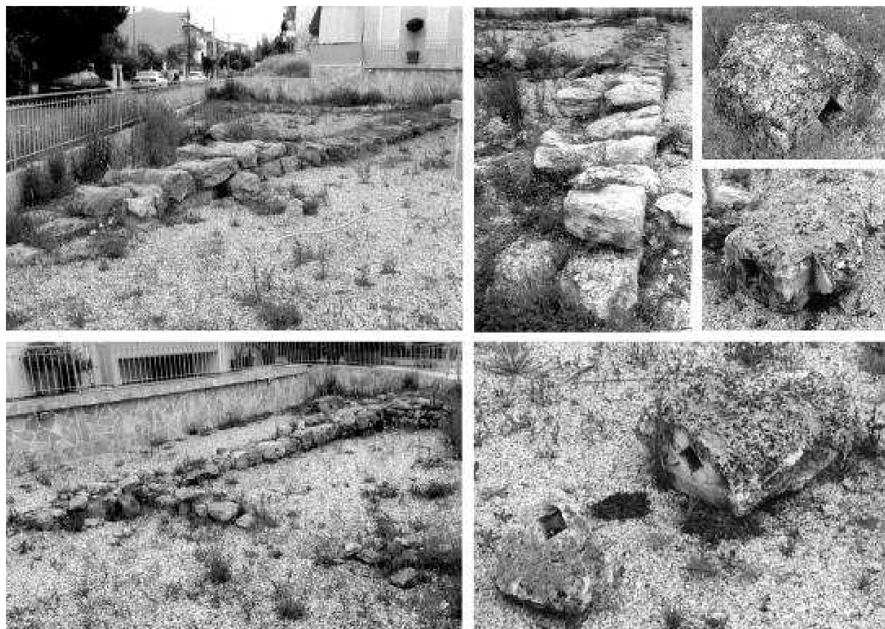
Για επιτύμβιες επιγραφές εντοιχισμένες σε εκκλησίες κάνει λόγο και ο Christopher Wordsworth (“Αθήνα – Αττική”, εκδ. Εκάτη, σ. 54) και συγκεκριμένα στην εκκλησία της Παναγίας στο Χαρβάτι. Αυτές είναι οι ακόλουθες: α. ΝΙΚΩΝ / ΤΕΩΝΟΣ / ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ (Νίκων, γιος του Τέωνος, από το Γαργηττό). β. ΤΕΩΝ / ΝΙΚΩΝΟΣ ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ (Τέων, γιος του Νίκωνος, από το Γαργηττό). γ. ΦΑΝΟΣΤΡΑΤΟΣ.

Αγγεία που βρέθηκαν στις ανασκαφές στο Γέρακα. (Φωτ. Ν. Καλαντζής)

1. Τάφος που βρέθηκε κατά τη διάνοιξη χαντακιού ύδρευσης στην οδό Ονείρων το 1982. 2. Ταφικός περίβολος που βρέθηκε σε οικόπεδο στην οδό Ψαρρών, Ο.Τ. 672, το 2001. 3. Τμήμα του αρχαίου δρόμου που ανασκάφηκε στις οδούς 25ης Μαρτίου και Κλεισθένους Ο.Τ. 174, το 2001. 4. Όπως φωτ. 2. 5. Ό.π. φωτ. 6. Εγχυτρισμός κλασικής εποχής της ανασκαφής του 2001. 7. Τάφος που βρέθηκε στον ταφικό περίβολο που ανασκάφηκε το 2001 σε οικόπεδο, στην οδό Ψαρρών. 8. Όπως φωτ.3. 9. Λακκοειδείς τάφος με τα πτερίσματά του που χρονολογούνται στην κλασική περίοδο και ανασκάφηκαν το 2003. 10. Λακκοειδείς τάφος και κτερίσματα κλασικής εποχής που ανασκάφηκαν το 2003. 11. Όπως φωτ. 6. 12. Ζώνη με επαναλαμβανόμενη ανάγλυφη διακόσμηση η οποία διακοσμούσε τον πίθο του εγχυτρισμού της φωτ. 11. (Φωτ. Ν. Καλαντζής)

Από τις ανασκαφές στην οδό Ζαλόγγου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΔΙΑΚΡΙΑ

Ο αρχαίος δήμος ΔΙΑΚΡΙΑ περιελάμβανε ολόκληρη τη βόρεια και την ανατολική πλευρά της Πεντέλης και της Πάρνηθας, με τις ορεινές παραφυάδες μέχρι και τον Ευβοϊκό κόλπο.

Η Διακρία αποτελούσε μία από τις τέσσερις φυλές του Κραναού[1] (οι άλλες τρεις ήταν: Κραναΐς, Ατθίς, Μεσογαία). Ο Ηρόδοτος αναφέρει το συνώνυμο Υπεράκριοι, ενώ συναντούμε και τα ονόματα Επακρία, Επακρείς. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, Διακρία λεγόταν μια φυλή της Αττικής, «ΗΝ ΩΚΕΙ Ο ΠΑΛΛΑΣ, Ο ΠΑΝΔΙΟΝΟΣ ΥΙΟΣ».

Οι Διάκριοι ήταν οι φτωχότεροι κάτοικοι της Αττικής, ποιμένες ως επί το πλείστον, οι οποίοι βαρύνονταν συνεχώς με χρέη και υπέφεραν από την πίεση των δανειστών τους. Στερημένοι από τα πάντα, ζούσαν μόνο απ' ό,τι τους προσέφερε η καλλιέργεια της γης και τα κοπάδια.

Οι Διάκριοι αρχικά δε μετείχαν καθόλου στα κοινά. Βοήθησαν ωστόσο τον Πεισίστρατο να πάρει την εξουσία στα χέρια του. Η κατάστασή τους βελτιώθηκε με τη «σεισάχθεια» του Σόλωνος, και όταν αρχηγός τους έγινε ο Πεισίστρατος απέκτησαν πολιτική δύναμη. Επίσης, υποστήριξαν τον Κλεισθένη στις δημοκρατικές, πολιτειακές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του.

7. ΕΚΑΛΗ

Φαίνεται πως επικρατεί σύγχυση μεταξύ των μελετητών σχετικά με την ακριβή θέση της αρχαίας ΕΚΑΛΗΣ.

Όπως γράφει ο Βλάσης Γ. Ρασσιάς: «*Η θέση της αρχαίας Εκάλης που ανήκε στη Λεοντίδα φυλή, διάφορη βεβαίως της σημερινής, έγινε αντικείμενο μεγάλης συζήτησης ανάμεσα σε σύγχρονους μελετητές με αρκετά αποκλίνουσες απόψεις, ιδίως μετά την ανακάλυψη παπυρικών*

[1] Ο Κραναός ήταν αττικός ήρωας και βασιλιάς των Αθηνών που διαδέχθηκε τον Κέκροπα και βασίλευσε την εποχή του Κατακλυσμού του Δευκαλίωνα.

αποσπασμάτων με σχετική "διήγηση" του Καλλίμαχου. Η θέση του Ιερού τοποθετείται από άλλους γενικά "…σε κάποια πλαγιά του Βριλησσού ανάμεσα στην περιοχή του Μαραθώνα και της Αθήνας…", ίσως κάτω από το μονύδριο του "Αγίου Νικολάου των Καλησίων" (άποψη Ν. Νικολάου, η πλέον αληθοφανής κατά τη γνώμη του γράφοντος), από άλλους στην περιοχή της σημερινής Σταμάτας (A. Milchhoefer, J.S Traill, R. Pfeifer κ.α.), και από άλλους κάπου κοντά στο Μαραθώνα (R. Loeper, W.M. Leake κ.α.)» ("Ζευς", εκδ. Ανοιχτή Πόλη, σ. 80)

Θα συμφωνήσω κι εγώ με την άποψη του Νικολάου, διότι υπάρχουν τεκμήρια ικανά να μας πείσουν ότι η αρχαία Εκάλη είναι τα σημερινά Καλήσσια του Πεντελικού. Είναι καταρχάς εμφανές ότι η σύγχρονη ονομασία Καλήσσια είναι παραφθορά της ονομασίας Εκαλήσια. Έτσι ονομάζονταν οι γιορτές προς τιμήν του Διός και της Εκάλης οι οποίες λέγονταν και «Εκάλεια». (Βλ. Β΄ μέρος)

Την ίδια περιοχή φαίνεται να υπονοεί και ο Καρλ Κερένυι όταν αναφέρεται στη μάχη του Θησέα κατά των Παλλαντιδών: «*Ίσως να είχαν σκεφθή οι αφηγητές έτσι, ότι δηλαδή οι Παλλαντίδαι παραφύλαξαν τότε ενάντια στον Θησέα στον Γαργηττό, όταν αυτός εβάδιζε για τον Μαραθώνα, για να δαμάσει τον ταύρο, επειδή ο δρόμος οδηγούσε κει κάτω από τη βόρεια πλαγιά του Υμηττού, πέρα προς την πεδιάδα του Μαραθώνος, που την ερήμωνε το άγριο θηρίο*». ("Η Μυθολογία των Ελλήνων", σ. 465 – 466)

Ο Γαργηττός δεν απέχει πολύ από τα Καλλήσια. Ο δρόμος αυτός, λοιπόν, αναπόφευκτα θα περνούσε από εκεί, εφόσον εκεί συνάντησε τη γερόντισσα Εκάλη, η οποία του προσέφερε τη φιλοξενία της. (Βλ. ό.π.)

Και ο Καργάκος συμφωνεί με τούτη την άποψη: «*Απ' όσα γράφει ο Πλούταρχος, η θέση της Εκάλης δεν πρέπει να ήταν εκεί όπου σήμερα θάλλει το ωραίο προάστειο, στο δυτικό άκρο της Πεντέλης, αλλά στο ανατολικό, στη θέση που φέρει το όνομα Καλίσια, που είναι παραφθορά των Εκαλισίων, σε μια μαγευτική περιοχή, όπου το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου. Υπάρχει εκεί ρέμα που έφερε την ονομασία Καλισιόρεμα*». ("Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών, ", τομ. Α΄, σ. 242 - 243)

Από την επίσημη ιστοσελίδα του δήμου Πεντέλης (www.penteli.gr) πληροφορούμαστε ότι στη θέση *Πλατάνα* των Καλλησίων βρέθηκε αρχαίο τείχος και λείψανα αρχαίου οικισμού. Επίσης, ότι στην κοιλάδα των Καλλησίων, κοντά στο μεσαιωνικό μοναστήρι, σώζονται τεχνικά αναλήμματα, πιθανά αρχαίων καλλιεργειών.

Πράγματι, υπάρχουν κάποια ίχνη αναλημμάτων κάτω από τη μονή αλλά δεν έχουν χρονολογηθεί οπότε δεν μπορούμε να πούμε τίποτε μετά βεβαιότητας. Όσον αφορά το τείχος και τα ερείπια του οικισμού δεν εντόπισα κανένα ίχνος, παρόλες τις πάμπολλες πεζοπορίες μου στην περιοχή. Ίσως να είναι εκείνα τα ερείπια που είδε και φωτογράφησε το 1935 η αρχαιολόγος Dorothy Burr Thompson.

Η περιοχή της αρχαίας Εκάλης (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρχαία ερείπια στα Καλήσσια. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson. Παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. (Βλ. http://ascsa.net)

8. ΕΡΙΚΕΙΑ

Δύο περιοχές φαίνεται ότι διεκδικούν τον αρχαίο δήμο ΕΡΙΚΕΙΑ, πάντοτε κατά τους αρχαιολόγους. Η μία είναι ο Κολωνός και η άλλη η Πεντέλη. Σύμφωνα με τους αρχαιολογικούς χάρτες, η Ερίκεια τοποθετείται στη σημερινή θέση *Καλλιθέα* της Πεντέλης, πλησίον του ομώνυμου δήμου. Απ’ όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν υπάρχουν ούτε μαρτυρίες, ούτε ίχνη σχετικά με αρχαιότητες στην περιοχή της *Καλλιθέας*.

9. ΙΚΑΡΙΑ

Ο δήμος ΙΚΑΡΙΑ βρισκόταν στην πευκόφυτη κοιλάδα μεταξύ του κυρίου όγκου της Πεντέλης και του Ικαρίου όρους (Διονυσοβούνι) στη σημερινή Ραπεντώσα. Το όνομα του δήμου οφείλεται στον Ικάριο, τοπικό άρχοντα, ο οποίος έζησε την εποχή της βασιλείας του Πανδίωνος του Β΄, και οι κάτοικοί του ανήκαν στην Αιγηίδα φυλή. (Περί Ικαρίου βλ. Β΄ μέρος). Εκεί σώζονται μέχρι σήμερα τα ερείπια του ιερού και του θεάτρου του Διονύσου και του ναού του Πυθίου Απόλλωνα. (Βλ. κεφ. 5) Εκεί βρίσκεται επίσης και το σπήλαιο του Διονύσου. (Βλ. κεφ. 6)

Η περιοχή της αρχαίας Ικαρίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Φωτογραφία από τις ανασκαφές στην Ικαρία. (Παρατίθεται από http://ascsa.net)

Ερείπια αρχαίου τείχους ή κτιρίου στην Ικαρία. (Φωτ. από http://ascsa.net)

Τμήμα επιτύμβιας στήλης γυναίκας από την Ικαρία. (5ος αι. π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΚΗΦΙΣΙΑ

α. Ιστορικό

Η ΚΗΦΙΣΙΑ ήταν δήμος της Ερεχθηίδος φυλής, στους βορειοδυτικούς πρόποδες της Πεντέλης, σε υψόμετρο 300μ. Η ακριβής θέση του πανάρχαιου δήμου εντοπίζεται ανάμεσα στο μεγάλο ρέμα της Πύρνας του Πεντελικού και στο λόφο του Αγ. Δημητρίου.

Στην πρώιμη ιστορική αττική παράδοση οι κάτοικοι της Κηφισιάς θεωρούνταν αυτόχθονες, όπως αναφέρει και ο Ησύχιος: «ΚΗΦΙΣΙΕΙΣ ΓΕΝΟΣ ΙΘΑΓΕΝΩΝ».

Κατά τον Καργάκο (“Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών”, σ. 241), στον σημερινό Κοκκιναρά της Πεντέλης, και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Πολιτείας, υπήρχε η ακρόπολη του δήμου, ίχνη της οποίας μάταια θα αναζητήσει κάποιος σήμερα. Θα πρέπει ωστόσο να πούμε πως στην Πολιτεία βρισκόταν ο αρχαίος δήμος ΤΡΙΝΕΜΕΙΑ, για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε πως η Κηφισιά ανέδειξε ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο, τον κωμωδιογράφο Μένανδρο (342/1–293/2 π.Χ.), ο οποίος έμεινε στην ιστορία για τις περισσότερες από 100 κωμωδίες του.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η Κηφισιά αποτέλεσε αγαπημένη εξοχική κατοικία του Ηρώδη του Αττικού.

β. Ανασκαφές

Οι έρευνες της Β΄ Ε.Π.Κ.Α κατά την τελευταία δεκαετία στην περιοχή έφεραν στο φως κατάλοιπα οικισμών και νεκροταφεία, τα οποία δείχνουν συνεχή κατοίκηση από τον 9° αιώνα π.Χ. έως τον 4° αιώνα μ.Χ.

Ανακαλύφθηκε το νεκροταφείο του δήμου των Κηφισαίων, το οποίο χρονολογείται γύρω στον 9° αιώνα π.Χ., ενώ ήταν σε χρήση έως και τον 4° αι. μ.Χ. Αποκαλύφθηκαν γύρω στους 200 τάφους, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 8° αι. π.Χ., καθώς επίσης μαρμάρινες σαρκοφάγοι, λίθινοι τάφοι κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς, πυρές, εγχυτρισμοί και πληθώρα αγγείων, καθώς επίσης και οι σκελετοί των νεκρών. Πρόκειται για τάφους που ανήκαν σε αριστοκρατικές οικογένειες.

«*Ο μεγάλος αριθμός των ταφών, που είναι περισσότεροι των 200, τα πολλά διαφορετικά είδη τάφων, τα πλούσια ευρήματα, καθώς και η μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για το επίσημο νεκροταφείο της αρχαίας Κηφισιάς*» λέει η Βιβή Βασιλοπούλου, προϊσταμένη της Β΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων.

γ. Αρχαία ευρήματα

Σύμφωνα με την Μαρία Θέρμου, τα αρχαιότερα ευρήματα της Κηφισιάς προέρχονται από το δημόσιο νεκροταφείο του αρχαίου δήμου και είναι κτερίσματα όπως αμφορείς, οινοχόες, δίωτα πινάκια, δίωτοι σκύφοι, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα, όπως σιδερένιο ξίφος, χάλκινοι λέβητες κ.α. Πέρα απ’ αυτά, σώζονται σημαντικά ευρήματα των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία συνθέτουν όλα μαζί την εικόνα της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής του δήμου. Πολλά αρχαία ευρήματα βρίσκονται στο μουσείο της Κηφισιάς.[1]

Τέλος, υπάρχουν ερείπια τριών αρχαίων ιερών σε εκκλησίες της περιοχής, για τα οποία θα μιλήσουμε στο 5° κεφάλαιο.

Τοπίο της Κηφισιάς. (Σχ. Herve. Χαρ. Whimper. Από το βιβλίο “Ελλάδα” του C. Wordsworth, εκδ. Εκάτη)

[1] Το μουσείο της Κηφισιάς βρίσκεται επί των οδών Γεωργαντά 30 και Κασσαβέτη.

Από τις ανασκαφές στην Κηφισιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από τις ανασκαφές στην Κηφισιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Το Μαυσωλείο της Κηφισιάς

Η Κηφισιά υπήρξε το επίκεντρο του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος εξαιτίας του ρωμαϊκού ταφικού θαλάμου της πλατείας Πλατάνου.

Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., και πιστεύεται πως ανήκε σε κάποια οικογένεια συγγενική του Ηρώδη ή στη δική του. Τόσο ο H. Moebius όσο και ο Ν. Παπαχατζής πιστεύουν ότι το ταφικό αυτό κτίσμα ανήκει στον κύκλο των κατασκευαστών του Ηρώδη. (Περί Ηρώδη βλ. κεφ. 8)

Κατά τον αρχαιολόγο Ιωάννη Λουκά: «*Επειδή το μαυσωλείο της Κηφισιάς ευρίσκεται στην πλατεία Πλατάνου της περιοχής, δηλαδή 650 περίπου μέτρα Ν.Α από το σημείο όπου ευρέθηκαν*

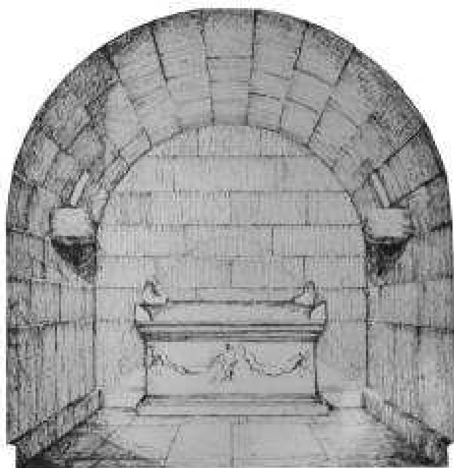
γλυπτά μνημεία, τα οποία σχετίσθηκαν με τον Ηρώδη τον Αττικό, ο οποίος κατείχε μια πολυτελέστατη βίλλα στην περιοχή, πιστεύεται γενικώς ότι και το ταφικό κτίσμα, το οποίο χρονολογείται στον 2ο αιώνα μ.Χ., πρέπει επίσης να του ανήκε· τα γλυπτά αυτά μνημεία ήταν κυρίως μια προτομή του Ηρώδη και του μαθητή του Πολυδευκίωνα, ένα κομμάτι βραχίονα από μαύρο μάρμαρο, που αποδίδεται στον Αιθίοπα μαθητή του Μέμνονα, και ένα κεφάλι αλόγου».

Το μνημείο ήταν και αυτό μαρμάρινο, τετράγωνο με μήκος πλευρών περίπου 4,1 μ. και στο εσωτερικό του περιελάμβανε τέσσερις μαρμάρινες σαρκοφάγους εκ των οποίων μία, τοποθετημένη μπροστά από τον απέναντί της τοίχο, έφερε πλούσιο γλυπτό διάκοσμο». [...]

Ο Δ. Πάλλας, δεχόμενος πως τα δύο μνημεία (εννοεί της Φλύας και της Κηφισιάς) ίσως είχαν και δεύτερο όροφο (ναό), κατά το πρότυπο του μνημείου του πλουσίου αριστοκράτη Γαΐου Ιουλίου Αντιόχου Φιλοπάππου (1ος - 2ος αι. μ.Χ.), υπογραμμίζει ευστόχως πως πρόκειται για ηρώα, των οποίων η όλη αρχιτεκτονική αντίληψη εκφράζει κατά τρόπο σαφή την ιδεολογία μιας άρχουσας τάξεως αριστοκρατών, η οποία ήταν σε θέση να αποθησαυρίσει αχρησιμοποίητα πλούτη για να τα σπαταλά σε πολυτελείς τάφους. Τέτοιοι αριστοκράτες δεν περνούν απαρατήρητοι από τις επιγραφικές και φιλολογικές πηγές, οι οποίες, για την Κηφισιά και τη Φλύα, έχουν καταγράψει την παρουσία του Ηρώδη Αττικού και των Λυκομιδών». ("Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας", σ. 104)

Οι σαρκοφάγοι του θαλάμου, μας υπενθυμίζει ο αρχαιολόγος κ. Δημήτρης Σκιλάρντι, «*έγιναν αντικείμενο ανασκαφικής έρευνας ήδη από το 1866*».

Σώζεται ο τετράγωνος πλακοστρωμένος ταφικός θάλαμος και η απαρχή της θολωτής οροφής. (Βλ. σχεδιαστική αναπαράσταση). Στην είσοδο, που βρίσκεται στο μέσον περίπου της ΒΑ πλευράς του οδηγούσε εξωτερική μαρμάρινη κλίμακα με 8 σκαλοπάτια. Ενδιαφέρουσα είναι η αποκατάσταση των φάσεων της μακρόχρονης χρήσης του ταφικού θαλάμου, για την οποία μαρτυρεί η ομάδα των σαρκοφάγων. Ο θάλαμος προοριζόταν αρχικά για 3 σαρκοφάγους. Αργότερα ολόκληρο το εσωτερικό του επιχώθηκε και ανοίχτηκε νέα είσοδος σε ύψος 0.63 μ. πάνω από το αρχικό κατώφλι, έτσι ώστε να δημιουργηθεί χώρος για περισσότερες σαρκοφάγους. Ο θάλαμος χρησίμευε επίσης ως βάθρο κάποιου ναΐσκου, του οποίου δυστυχώς δε σώζονται ίχνη.[1]

Σχεδιαστική αναπαράσταση του ρωμαϊκού μαυσωλείου της Κηφισιάς.

---

[1] Ένα παρόμοιο καλύτερα διατηρημένο ταφικό μνημείο βρίσκεται στο Χαλάνδρι, το οποίο στα βυζαντινά χρόνια μετατράπηκε σε εκκλησία (Παναγία Μαρμαριώτισσα). Είναι φτιαγμένο εξ ολοκλήρου από πεντελικό μάρμαρο, και δίπλα σε αυτό περνούσε η αρχαία οδός λιθαγωγίας που ξεκινούσε από τα αρχαία λατομεία της Πεντέλης. (Βλ. κεφ. 3)

Μαρμάρινες ρωμαϊκές σαρκοφάγοι από το μαυσωλείο της Κηφισιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ρωμαϊκές σαρκοφάγοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα αποθηκευμένα μάρμαρα της Κηφισιάς τα οποία πιθανώς προέρχονται από μνημείο του Ηρώδη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ταφικά ευρήματα από την Κηφισιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

11. ΚΟΛΟΝΑΙ

Μεταξύ Σταμάτας και Αμυγδαλέζας υπήρχε κατά τους αρχαιολόγους ο δήμος ΚΟΛΟΝΑΙ. Η θέση του δήμου μοιάζει να ταυτίζεται με τη σημερινή Ροδόπολη, στα σύνορά της με τη Δροσιά. Κάποιοι χάρτες, αντίθετα, τοποθετούν το δήμο κάπου στη Νέα Πεντέλη.

Από τη Ροδόπολη πάντως προέρχεται μια μεγάλη επιτύμβια στήλη (350-320 π.Χ.) η οποία βρίσκεται στο αρχαιολογικό μουσείο Κηφισιάς. Σώζεται μόνο το αριστερό τμήμα της. Παριστάνεται γυναικεία μορφή καθισμένη σε θρόνο.

Πρόσφατα, έγιναν ανασκαφές σε οικόπεδο μεταξύ Δροσιάς - Ροδόπολης όπου βρέθηκαν λείψανα κτισμάτων.

Η μεγάλη επιτύμβια στήλη της Ροδόπολης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η ανασκαφή στα σύνορα Δροσιάς–Ροδόπολης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

12. ΜΑΡΑΘΩΝ

Ο Μαραθών αποτελεί αναμφίβολα ένα από τους πιο σημαντικούς δήμους της Αττικής. Ο αρχαίος δήμος δεν καταλάμβανε μόνο την ομώνυμη πεδιάδα, αλλά και τα ανατολικά υψώματα της Πεντέλης, τα όρη Αγριλίκι και Σκάρπα (ή Αφορισμός).

Η πεδιάδα ήταν μοιρασμένη σε τέσσερις δήμους, τον Μαραθώνα, την Οινόη, την Τρικόρυθο και την Προβάλινθο. Οι τρεις πρώτες ανήκαν στην Αιαντίδα φυλή και η Προβάλινθος στην Πανδιονίδα. Και οι τέσσερις αποτελούσαν μια τοπική ένωση, την Τετράπολη.

Το αρχικό της όνομα ήταν Υττηνία, που έχει την ίδια ερμηνεία με το όνομα Τετράπολις. Ιδρυτής της Τετραπόλεως ήταν ο Ξούθος, γιος του Δευκαλίωνα και γενάρχης των Ιώνων, που είχε λάβει ως σύζυγό του τη θυγατέρα του βασιλιά των Αθηνών Ερεχθέα. Ο Μαραθώνας λοιπόν αποτελεί τη γενέτειρα των Ιώνων.

Παρά την ενοποίηση όλων των δήμων της Αττικής από τον Θησέα, ο θεσμός της Τετραπόλεως διατηρήθηκε στα κλασικά χρόνια όπως αποδείχτηκε από σχετικές επιγραφές, αλλά και το όνομα της Υττηνίας επιβίωσε στη λατρεία του Υττηνίου.

Πέρα από τα προϊστορικά νεκροταφεία του Βρανά στα οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αρκετοί ναοί και ιερά των κατοίκων του αρχαίου Μαραθώνα βρίσκονταν στην ίδια περιοχή. (Βλ. κεφ. 5) Στο έσχατο προς Βορρά άκρο της Σκάρπας βρίσκεται και το περίφημο σπήλαιο του Πανός. (Βλ. κεφ. 6) Ωστόσο χρειάζεται εδώ να πούμε και για ένα ακόμα μνημείο των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο βρέθηκε ανάμεσα στη Σκάρπα και στο λόφο Κοτρώνι (ΒΑ απόληξη Πεντέλης).[1] Πρόκειται για τη λεγόμενη «πύλη του Ηρώδη».

Στη θέση *Μάντρα της Γριάς*[2] βρισκόταν το κτήμα το οποίο ο Ηρώδης δώρησε στη σύζυγό του Ρηγίλλη. Μία τοξωτή πύλη με δύο ενθρονισμένα αγάλματα (Ηρώδη - Ρηγίλλης) αριστερά και δεξιά αποτελούσαν την είσοδο του κτήματος. Στις δύο όψεις του μνημείου υπάρχει διπλή αφιέρωση στη συζυγική ομόνοια. Το μνημείο είναι του 2[ου] αι. μ.Χ.

Στην Οινόη, επίσης, και απέναντι από τον μεσαιωνικό πύργο σώζονται ερείπια από τα λουτρά του Ηρώδη. Αυτό που δημιουργεί απορίες στον επισκέπτη, είναι ο μικρός ημιυπόγειος χώρος κάτω από τα ερείπια μέσα στον οποίο βλέπουμε «κολωνάκια» από στρογγυλά τούβλα τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο. Σ’ αυτόν χωράει να μπει κάποιος μόνο έρποντας. Χρησίμευε σε κάτι;

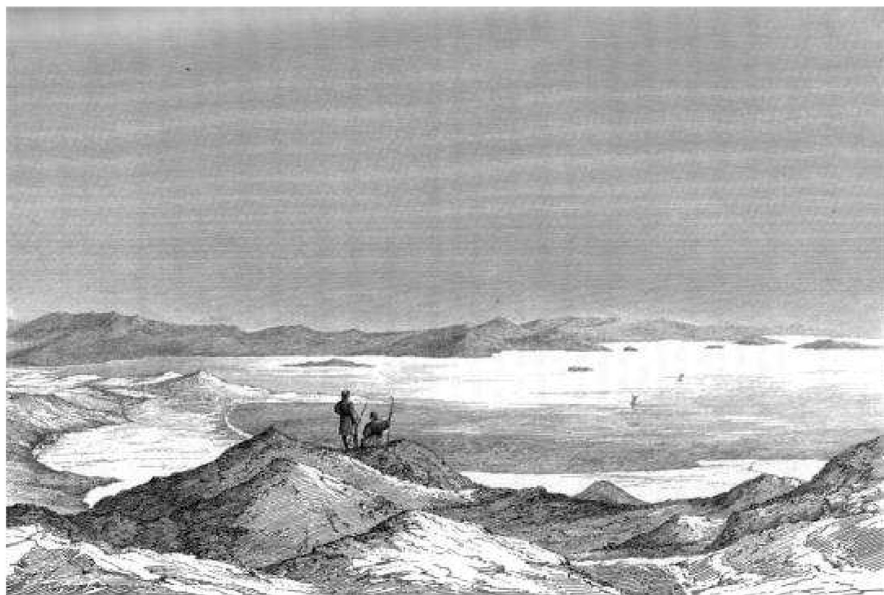
[1] Στην κορυφή του λόφου Κοτρώνι κατασκευάστηκε τα τελευταία χρόνια μεγάλη βάση ελικοπτέρων και η αρχαία του μορφή χάθηκε.

[2] Έτσι ονομάστηκε ο πέτρινος περίβολος του αγροκτήματος. Όπως με πληροφόρησε ένας από τους υπεύθυνους του μουσείου Βρανά, σήμερα είναι αδύνατον να βρεί κάποιος τον περίβολο χωρίς να ’χει μαζί του κάποιον που να γνωρίζει την περιοχή, διότι έχει καλυφθεί ολόκληρος από πυκνή χαμηλή βλάστηση.

Ο Μαραθώνας από την Πεντέλη. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson. Βλ. http://ascsa.net)

Ο Μαραθώνας από τα υψώματα της Οινόης. (Σχ. Evans. Από το βιβλίο “Ελλάδα” του C. Wordsworth, εκδ. Εκάτη)

Η πεδιάδα του Μαραθώνα από την Πεντέλη.
(Από το βιβλίο του C. Wordsworth, “Αθήνα-Αττική”, εκδ. Εκάτη)

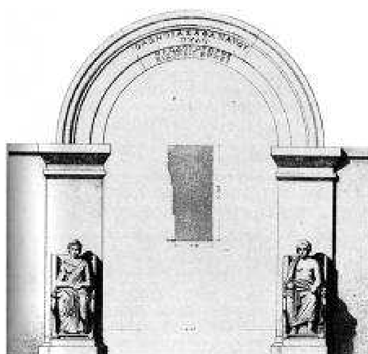

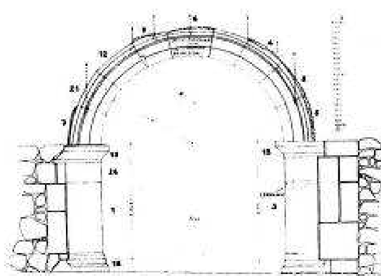
Η πεδιάδα του Μαραθώνα και στα δεξιά το Αγριλίκι. (Από το βιβλίο του Henri Belle "Ταξίδι στην Ελλάδα", εκδ. Ιστορητής)

Ο Μαραθώνας με θέα προς Πεντέλη. (Σχ. Herve. Χαρ. Green. Από το βιβλίο "Ελλάδα" του C. Wordsworth, εκδ. Εκάτη)

Ο περίβολος του κτήματος του Ηρώδη ή η «μάντρα της γριάς».
(Φωτ. Πετράκος)

Αριστερά: Παλιά αναπαράσταση της πύλης του αγροκτήματος. Δεξιά: Νεότερη αναπαράσταση.
(Βλ. Πετράκου, “Μαραθών”)

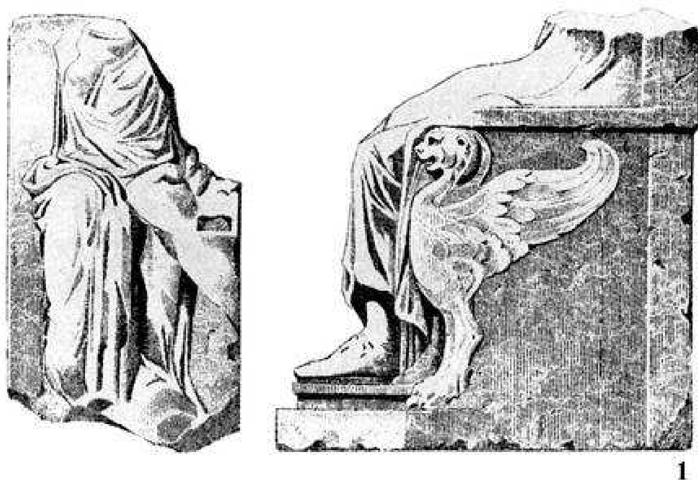

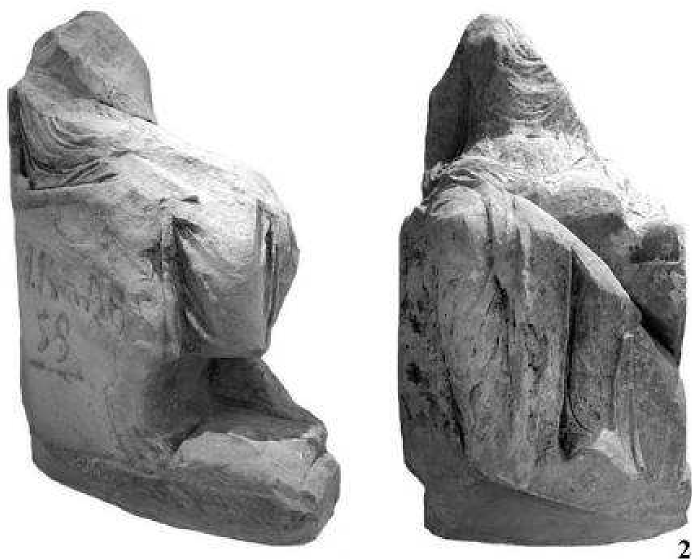

1-2. Τα ερείπια των λουτρών του Ηρώδη. 3-4. Ο στενός ημιυπόγειος χώρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

1. Σχεδιαστική αναπαράσταση των αγαλμάτων της πύλης. (Πετράκος) 2. Τα αγάλματα.
3. Το κορυφαίο τμήμα της τοξωτής πύλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

13. ΟΙΝΟΗ

Η Οινόη όπως είπαμε και προηγουμένως ήταν ένας από τους τέσσερις δήμους της μαραθωνικής Τετραπόλεως.

Ο δήμος βρίσκεται στους ΒΑ πρόποδες της Σκάρπας και ανήκε στην Αιαντίδα φυλή. Στην περιοχή αυτή βρίσκεται το σπήλαιο του Πανός, και το αγρόκτημα του Ηρώδη για το οποίο ήδη μιλήσαμε. Υπήρχαν όμως κάποτε και τα ερείπια κάποιων αρχαίων κτισμάτων, για τα οποία δεν υπάρχει κάποια σχετική αναφορά.

Παλιές φωτογραφίες από την περιοχή της Οινόης (Φωτ. Dorothy Burr Thompson 11/12/1932). Παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. (Βλ. http://ascsa.net)

Τα αρχαία ερείπια στην Οινόη. Πιθανώς φρούρια. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson)

14. ΟΙΟΝ

Εκεί όπου βρίσκεται ο σημερινός δήμος Αγίου Στεφάνου, υπήρχε κατά την αρχαιότητα –σύμφωνα με τους αρχαιολογικούς χάρτες– το ΟΙΟΝ ΤΟ ΔΕΚΕΛΕΙΚΟΝ. Λεγόταν και ΟΙΑ ή ΟΙΗ και ανήκε στη Λεοντίδα φυλή. Κατά τον Στέφανο Βυζάντιο, υπάρχουν τα τοπικά ΕΝ ΟΙΩ, ΟΙΟΝΔΕ, ΕΙΣ ΟΙΟΝ. Στον Άγιο Στέφανο σήμερα, το μόνο που μαρτυρά την ύπαρξη του αρχαίου δήμου είναι κάποια ίχνη (πιθανώς αρχαίων ιερών) σε δύο εκκλησίες της περιοχής. (Βλ. κεφ. 5)

15. ΠΑΛΛΗΝΗ

Επί βασιλείας Κέκροπος υπήρχε ο δήμος ΠΑΛΛΗΝΗ της Αντιοχίδος φυλής, ο οποίος εκτεινόταν από τις νότιες πλαγιές του Πεντελικού έως την πεδιάδα των Μεσογείων. Ο δημότης λεγόταν ΠΑΛΛΗΝΕΥΣ, ΠΑΛΛΗΝΙΟΣ, ΠΑΛΗΝΑΙΟΣ, ΠΑΛΛΗΝΙΤΗΣ.

Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ως προς την εποχή ιδρύσεως του δήμου, όπως επίσης δε γνωρίζουμε αν η περιοχή πήρε το όνομά της από το δήμο ή το αντίθετο.

Η ακριβής θέση του δήμου απασχόλησε αρκετά τους τοπογράφους της αρχαιότητας και τους περιηγητές. Οι Leake (Leake–Westermann: “Die Demen von Attica”) και Löper (Löper AM 17, 1892, 422f.) τοποθετούν την Παλλήνη στο άνοιγμα μεταξύ Υμηττού και Πεντέλης. Οι Ross και Wrede την τοποθετούν μεταξύ Γέρακα και Χαρβατίου, άποψη την οποία δέχεται και ο

Γαρδίκας. (ΠΑΕ 1920, "Οι Δήμοι της Αττικής") Ο Kramer ("Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της αρχαίας Ελλάδας", τομ. Β΄) τοποθετεί το δήμο νότια του Γαργηττού ή Κραβατά, «*εξ ου δήλον ότι και το αρχαίον όνομα όνομα* (Γαργηττός) *περιεσώζετο τότε* (1828) *εν τω στόματι του λαού*». Ο Ι. Σαρρής θεωρεί ότι το όνομα Μπαλάνα (περιοχή ΝΔ του Χαρβατίου) απηχεί το δωρικό όνομα Παλλάνα.[1] Το ίδιο βλέπουμε να υποστηρίζεται από τον Μιχ. Ενισλείδη – Στρατοκόπο ("Το Λιοντάρι της Κάντζας και η επί Παλληνίδι μάχη"), καθώς και στην έκδοση του ΓΕΣ "Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς": «*Η ακριβής του θέση αμφισβητείται. Πιθανοτέρα εκδοχή είναι ότι ευρίσκεται νοτίως της σημερινής Μονής Πεντέλης, μεταξύ της στενωπού Γέρακα και του εις Παλλήνην μετονομασθέντος χωρίου Χαρβάτι*». Ο Milchhöfer ("Karten fon Attica", 1889) εκτείνει τη θέση του δήμου από το Χαρβάτι μέχρι την Κάντζα. Ο Ι. Τραυλός, πάντως, είχε προ πολλού μαντεύσει την ορθή θέση, την οποία σημείωσε στο χάρτη της αρχαίας αττικής τοπογραφίας, στο Γέρακα.

Η πλέον συστηματική κατοίκηση της περιοχής συντελείται κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο (6ος - 4ος αι. π.Χ.), οπότε και ακμάζει ο περίφημος ναός της Παλληνίδος Αθηνάς, ο οποίος αποτελούσε το καύχημα της περιοχής. (Βλ. κεφ. 5). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, η αρχαία Παλλήνη ήταν ο αρχαιότερος και αξιολογότερος δήμος της Μεσογαίας. Η θέση όπου βρισκόταν ήταν η πλέον σημαντική, γιατί από 'κει ελεγχόταν η μετάβαση από την πόλη των Αθηνών στην περιοχή των Μεσογείων. Ήταν επίσης σπουδαιότατο θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο και έπαιξε σημαντικό ρόλο στις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις των Αθηνών. Η Παλλήνη ανήκει στους 11 δήμους που αντέδρασαν στην πολιτική του Θησέα, βάσει της οποίας όλες οι αυτόνομες αττικές πόλεις καλούνταν να συνενωθούν σ' ένα ενιαίο κράτος. Έτσι ακολούθησε η περίφημη σύγκρουση του Θησέα εναντίων των Παλλαντιδών.[2] Η Παλλήνη συνδέθηκε και με τις πολιτειακές μεταβολές των Αθηνών. Το 541 π.Χ., ο ναός της Παλληνίδος Αθηνάς μέλλει να σηματοδοτηθεί από ιστορικά γεγονότα, με τον Πεισίστρατο και τους οπαδούς του να συγκρούονται ενάντια στους πολέμιους της εγκατάστασης της τυρρανίας στην Αθήνα. Ο τύραννος Πεισίστρατος, που είχε για δεύτερη φορά ανατραπεί και εξοριστεί, επέστρεψε από την Εύβοια αποβιβαζόμενος στην παραλία του Μαραθώνα για να καταλάβει την εξουσία που του είχαν στερήσει οι Αλκμεωνίδες. Σε συνεργασία με πολλούς Διάκριους, που όπως είδαμε ήταν οπαδοί του, έκανε εισβολή στην Παλλήνη. Ενώ οι δυο στρατοί ήταν στρατοπεδευμένοι κοντά στο ναό της Αθηνάς, ο μάντης Αμφίλυτος ο Ακαρνάν ενημέρωσε τον Πεισίστρατο για ένα χρησμό που έλεγε ότι θα είχε την εύνοια της Θεάς Αθηνάς. Έτσι, ο Πεισίστρατος αποφάσισε να αιφνιδιάσει τους αντιπάλους του κάνοντας επίθεση την κατάλληλη στιγμή, με αποτέλεσμα οι οπαδοί του να τους τρέψουν σε φυγή. Μετά την επικράτησή του ο Πεισίστρατος τίμησε τους πεσόντες με την ανέγερση επιτύμβιου μνημείου στο χώρο της μάχης. Η μάχη έγινε γνωστή ως η «*επί Παλληνίδι μάχη*» (Ηρόδοτος "Ιστορία", *Κλειώ*). Η Παλλήνη συνδέθηκε με την αποκατάσταση της τυραννίδας. Συνδέθηκε όμως και με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Οι Αλκμεωνίδες, με επικεφαλής τον Κλεισθένη και με την ενίσχυση των Σπαρτιατών, επέστρεψαν από την εξορία και επεδίωξαν την ανατροπή του τυράννου Ιππία. Ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης Α΄ και οι Αλκμεωνίδες νίκησαν στην Παλλήνη το στρατό του Ιππία πολιορκώντας τον κατόπιν στην Ακρόπολη.

Η Παλλήνη είναι επίσης η γενέτειρα του Αμεινία,[3] ενός άνδρα που ξεχώρισε για την ανδρεία του στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι μαζί με τον Ευμένη τον Αναγυράσιο ήταν οι περισσότερο διακριθέντες από όλους τους Αθηναίους.

Στο σημείο όπου έλαβε χώρα η «*επί Παλληνίδι μάχη*», εγκαθίστανται νεκροταφεία με επιτύμβιες στήλες σε κάθε τάφο προς τιμήν των νεκρών, οι οποίοι θάβονται μαζί με τα αγαπημένα τους κειμήλια, όπως αγγεία, κοσμήματα και νομίσματα.

---

[1] Οι Δωριείς κατέλαβαν την Παλλήνη το 1125 π.Χ.

[2] Είπαμε προηγουμένως ότι η μάχη έγινε στο Γαργηττό. Παλλήνη και Γαργηττός μοιράζονται την ίδια περιοχή και γι' αυτό ταυτίζονται.

[3] Ο Αμεινίας ήταν αυτός που καταδίωξε το πλοίο της Αρτεμισίας, βασίλισσας της Αλικαρνασσού. Ο λόγος όμως που δοξάστηκε ήταν ότι αυτός σταμάτησε την τακτική υποχώρηση εντός του στενού και εφόρμησε με το πλοίο κατά των Περσών, μπήγοντας το έμβολό του σ' ένα εχθρικό πλοίο. Έτσι συμπαρέσυρε στην επίθεση και τα άλλα αθηναϊκά πλοία. (Ηρόδοτος., 8, 84)

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει πως οι ονομασίες Παλλήνη και Πελλήνη (Αχαϊκή πόλη) ταυτίζονται.[1]

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο Χαρβάτι, στο ρέμα «της Παναγίτσας» έφεραν στο φως επιτύμβιες στήλες και επιτύμβιες ληκύθους. Στην Παλλήνη βρέθηκαν πολλά ακόμα ευρήματα που ξεφεύγουν όμως εντελώς από την περιοχή της Πεντέλης.

Μαρμάρινες επιτύμβιες λήκυθοι του 350–320 π.Χ. από το ρέμα της Παναγίτσας.
Κάτω δεξιά, λήκυθος με ίχνη ζωγραφικής διακόσμησης (τέλη 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[1] «ΠΑΛΛΗΝΗ ΚΑΙ ΠΕΛΛΗΝΗ ΕΝΙ ΜΟΝΩ ΓΡΑΜΜΑΤΙ ΔΙΑΦΕΡΟΥΣΙ. ΚΑΙ Η ΜΕΝ ΠΕΛΛΗΝΗ ΔΥΟ ΜΟΝΑ ΕΘΝΙΚΑ ΕΧΕΙ, ΤΟ ΕΙΣ ΕΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑ ΤΟΥ ΙΟΣ Η ΔΕ ΠΑΛΛΗΝΗ ΔΙΑ ΤΟΥ Α ΤΕΣΣΕΡΑ...»

Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη της Αρχεστράτης και ενεπίγραφο βάθρο. Βρέθηκε στο ρέμα «της Παναγίτσας». Κατά τους αρχαιολόγους, το ανάγλυφο ήταν μέρος ναόσχημου μνημείου πιθανώς με αεωταματική επίστεψη. Η παράσταση της καθισμένης γυναικείας μορφής που κοιτάζει τη δούλη της με θλίψη συμβολίζει την αποστέρηση των παιδιών εξαιτίας του θανάτου. Αυτό το νόημα φαίνεται να κρύβει και η συνοδευτική επιγραφή του βάθρου:

«ΑΡΧΕΣΤΡΑΤΗ ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΓΥΝΗ
ΣΩΦΡΟΣΥΝΗΝ ΑΡΕΤΗΝ ΤΕ ΚΑΙ ΗΛΙΚΙΑΝ ΠΡΟΛΙΠΟΥΣΑ
ΔΙΣΣΑ ΤΕ ΜΗΤΡΩΪΑΣ ΟΡΦΑΝΑ ΤΕΚΝΑ ΤΡΟΦΗΣ
ΖΗΛΩΤΗ ΜΕΝ ΖΩΣΑ, ΘΑΝΟΥΣΑ ΔΕ ΠΑΣΙ ΠΟΘΕΙΝΗ
ΚΕΙΜΑΙ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΤΟΥΔΕ ΤΥΧΟΥΣΑ ΤΑΦΟΥ». (340-330 π.Χ.)
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιτύμβια στήλη της Παυσιμάχης, από πεντελικό μάρμαρο. Σε επίγραμμα χαραγμένο στο επιστύλιο, οι γονείς της νεκρής Παυσιμάχης Φαινίππη και Παυσανίας θρηνούν για τον άδικο χαμό της. Βρέθηκε στο Χαρβάτι και είναι των αρχών του $4^{ου}$ αι. π.Χ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη αετωματική του 4^{ου} αι. π.Χ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

16. ΠΕΝΤΕΛΗ

Ο αρχαίος δήμος ΠΕΝΤΕΛΗ βρισκόταν στη θέση της σημερινής Παλαιάς Πεντέλης· ανήκε στην Αντιοχίδα φυλή και ο δημότης καλούνταν ΠΕΝΤΕΛΗΘΕΥΣ. Υπάρχουν επίσης τα κτητικά ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΣ - ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ.

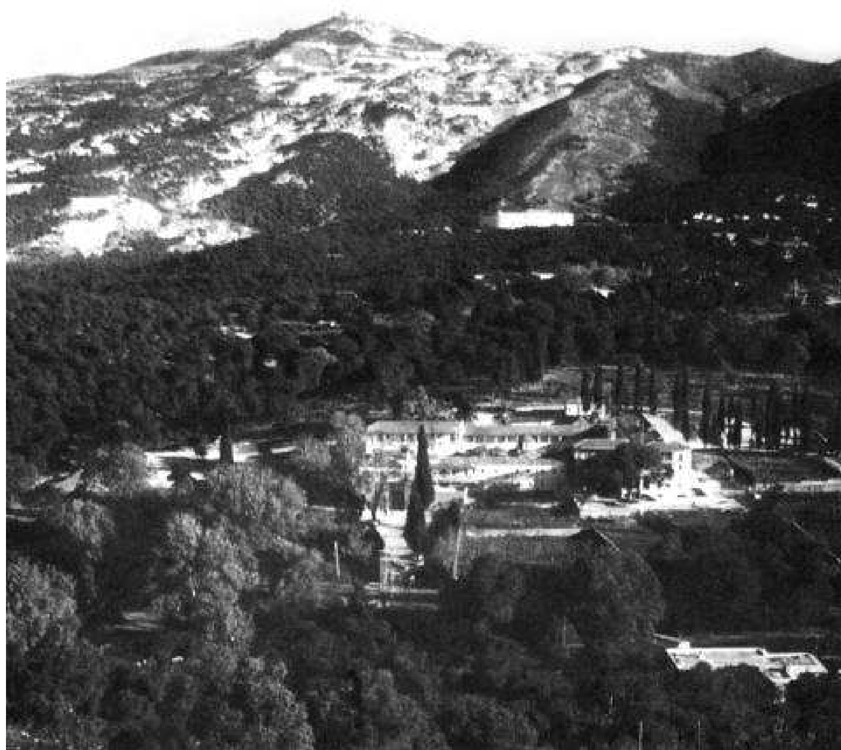
Σχετικά με το όνομα αυτό, εντύπωση προκαλεί η έμφαση του Στ. Βυζάντιου για το πασιφανέστατο ότι δηλαδή το όνομα είναι γένους θηλυκού: «ΕΣΤΙ ΔΕ ΘΗΛΥΚΟΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ».

Σύμφωνα με μία άποψη, η ίδρυση του δήμου τοποθετείται στον 5ο αι. π.Χ., την εποχή δηλαδή της διάνοιξης των μεγάλων λατομείων στο βουνό. (Βλ. κεφ. 4). Αυτή η άποψη όμως δεν έχει τεκμηριωθεί, και μπορεί κάλλιστα ο δήμος να είναι αρχαιότερος.

Η Πεντέλη αποτέλεσε ανεξάρτητο δήμο, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, προς το τέλος της Υστερορωμαϊκής περιόδου (2ο - 3ο αι. μ.Χ.).

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή, «Πεντέλη» ονομάστηκε ολόκληρο το βουνό, αντικαθιστώντας την αρχαιότερη ονομασία «Βριλησσός».

Ο χώρος της εκκλησίας του αγ. Νικολάου, απέναντι από τη μονή Πεντέλης (όπου ερείπια ναού της Αθηνάς – βλ. κεφ. 5), αποτελούσε το αρχαίο νεκροταφείο του δήμου το οποίο μετετράπη κατόπιν σε νεκροταφείο μοναχών.

Η περιοχή της αρχαίας Πεντέλης πριν τις φωτιές. (Φωτ. Εγκυκλοπαίδεια. «Δομή»)

17. ΠΛΩΘΕΙΑ

Στα χαμηλότερα προς βορρά υψώματα του Πεντελικού, στη θέση της σημερινής Σταμάτας, υπήρχε ο αρχαίος δήμος ΠΛΩΘΕΙΑ. Ψάχνοντας στοιχεία στην περιοχή που θα μαρτυρούσαν την ύπαρξη του δήμου, εντόπισα τα ερείπια τριών αρχαίων ιερών. (Βλ. κεφ. 5)

18. ΣΗΜΑΧΕΙΔΑΙ

Σύμφωνα με τους αρχαιολογικούς χάρτες, ο αττικός δήμος ΣΗΜΑΧΕΙΔΑΙ εντοπίζεται ανάμεσα στην Οινόη και στην Ανακαία, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις εντοπίζεται σε κάποια περιοχή μεταξύ των δήμων Πεντέλη και Τρινέμεια – κατά πάσα πιθανότητα στη θέση του σύγχρονου δήμου Νέας Πεντέλης. Αν ο δήμος βρισκόταν μεταξύ Οινόης και Ανακαίας, τότε έχω να πω πως ουδέποτε κατάφερα να εντοπίσω το παραμικρό ίχνος όσες φορές κι αν βρέθηκα εκεί. Αν όμως έδρευε στην περιοχή της Νέας Πεντέλης, το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε ίσως να συνηγορήσει υπέρ αυτού είναι η ύπαρξη μιας παμπάλαιας εκκλησίας της αγίας Παρασκευής, η οποία κατά πάσα πιθανότητα χτίστηκε πάνω από αρχαίο ιερό.

Η ονομασία οφείλεται στον Σήμαχο, ο οποίος κατά την Ελληνική Μυθολογία ήταν ο απώτατος μυθικός πρόγονος του γένους των Σημαχειδών.

Τέλος, κατά τον Βυζάντιο ο δημότης καλούνταν ΣΗΜΑΧΙΔΗΣ και παραθέτει τα τοπικά ΕΚ ΣΗΜΑΧΙΔΩΝ, ΕΝ ΣΗΜΑΧΙΔΩΝ, ΕΙΣ ΣΗΜΑΧΙΔΩΝ.

19. ΤΕΙΘΡΑ

Στο Πικέρμι βρισκόταν ο δήμος ΤΕΙΘΡΑ που ανήκε στη φυλή των Αιγαίων. Εκεί υπήρχε ναός του Διός και της Ίσιδας στη θέση του οποίου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία της Μεταμόρφωσης. (Βλ. κεφ. 5)

Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο Τραυλό, σε μικρή ακτίνα από την εκκλησία βρέθηκαν διάφορες ανάγλυφες παραστάσεις και επιγραφές των αποφάσεων του λαού. Τα ευρήματα αυτά οδήγησαν τους αρχαιολόγους να τοποθετήσουν εκεί το δήμο των ΤΕΙΘΡΑΔΩΝ. Λόγω της οικοδόμησης της περιοχής τα περισσότερα ερείπια καταστράφηκαν ολοσχερώς, και το μόνο που απέμεινε ήταν τα τμήματα ενός τείχου στη βόρεια πλευρά της Μεταμόρφωσης σε ακτίνα 180 μέτρων.

20. ΤΡΙΝΕΜΕΙΑ

Στην περιοχή του Κοκκιναρά και πιο συγκεκριμένα στο σημείο όπου βρίσκεται η σημερινή Πολιτεία, υπήρχε ο δήμος ΤΡΙΝΕΜΕΙΑ, ο οποίος αναφέρεται και από τον Στράβωνα. (“Γεωγραφικά” C. 400, 24). Εκεί βρίσκεται η σπηλιά στην οποία οι αρχαίοι Κηφισιώτες λάτρευαν τις Νύμφες και τις Ευμενίδες (βλ. κεφ. 6), ενώ υπάρχει και η παλιά εκκλησία του αγ. Γεωργίου Κοκκιναρά η οποία μαρτυρά τη θέση κάποιου άλλου αρχαίου ιερού των Κηφισιωτών.

Σε αττικό χάρτη ο οποίος παρατίθεται στην “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους” του Κ. Παπαρρηγόπουλου, η Τρινέμεια έχει τοποθετηθεί ΒΔ του δήμου Πλωθεία. Η επικρατούσα όμως άποψη θέλει την Τρινέμεια στη θέση της Πολιτείας.

Η περιοχή του δήμου Τρινέμεια και η ρεματιά της Πύρνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

21. ΦΗΓΑΙΑ

Ο Αντώνης Καψής (“Θρακολογία” (Όργανο Εταιρίας Θρακολογικών Μελετών, 1978) αναφέρει ότι στους ανατολικούς πρόποδες της Πεντέλης (δεν εξηγεί σε ποιο σημείο ακριβώς) υπήρχε μια περιοχή που λεγόταν ΦΗΓΑΙΑ, ενώ μια δεύτερη Φηγαία υπήρχε εκεί όπου βρίσκεται το σημερινό Ντράφι (νοτιοανατολικοί πρόποδες). Ο δημότης λεγόταν ΦΗΓΑΙΕΥΣ, κάτι που επιβεβαιώθηκε από μια επιγραφή η οποία έλεγε «ΠΟΛΥΚΛΗΣ ΦΗΓΑΙΕΥΣ».

Ο Καψής εξηγεί πως η τοποθεσία αυτή (Ντράφι) λεγόταν Φηγαία, διότι ήταν γεμάτη βελανιδιές (αρχαίες φηγοί).

Φηγαία-Ντράφι πριν τις φωτιές. (Φωτ. από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη “Πεντέλη”)

22. ΦΗΓΟΥΣ

Από τον Καψή πληροφορούμαστε επίσης ότι στη σημερινή θέση Νταού Πεντέλης υπήρχε ο δήμος ΦΗΓΟΥΣ της Ερεχθηΐδος φυλής και ο δημότης της λεγόταν ΦΗΓΟΥΣΙΟΣ. Στη θέση της μονής Ταώ υπάρχουν αρκετά κατάλοιπα αρχαίου ναού. (Βλ. κεφ. 5)

23. ΦΛΥΑ

Σύμφωνα με τον Παυσανία, ένας ακόμα αττικός βασιλιάς, παλαιότερος από εκείνους των Αθηνών, ήταν και ο Κόλαινος που ήταν γιος του Φλύου. Ο Φλύος ήταν τόσο αρχαίος ώστε θεωρούνταν γιος της ίδιας της Γαίας (δηλ. γηγενής), και ήταν ο γενάρχης των κατοίκων της Φλύας, μιας περιοχής που εκτεινόταν από το σημερινό Χαλάνδρι ως τα σημερινά Βριλήσσια στους πρόποδες της Πεντέλης, οι κάτοικοι της οποίας ανήκαν στην Κεκροπίδα φυλή.

Ήταν τόπος μυστηριακός, μιας και εκεί τελούνταν τα Μυστήρια της Μεγάλης Μητέρας Θεάς Ρέας-Κυβέλης (τα οποία διήρκεσαν μέχρι τον 4° αιώνα μ.Χ.), αλλά ήταν και τόπος λατρείας θεοτήτων σχετικών με τη βλάστηση και τον Κάτω Κόσμο. Γι’ αυτά όμως θα μιλήσουμε στο Β΄ μέρος του βιβλίου.

Το όνομα Φλύα σημαίνει εύκαρπη γη, πλούσια σε βλάστηση γη. Ο λεξικογράφος Ησύχιος αναφέρει ότι *φλεί* σημαίνει ευκαρπεί, γέμει, πολυκαρπεί. Το φυσικό κάλλος της περιοχής και το κλίμα της έχουν υμνηθεί από τον ποιητή Οβίδιο.

Η Φλύα ανέδειξε κι αυτή με τη σειρά της ένα σπουδαίο πρόσωπο, τον τραγικό Ευριπίδη.

Η Φλύα και στο βάθος η Πεντέλη. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

Από τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* δανείζομαι μία σύντομη αλλά περιεκτικότατη αναφορά ως εισαγωγή για το παρόν κεφάλαιο: «*Κατά τους αρχαιολόγους, η μεγάλης έκτασης εκμετάλλευση του πεντελησίου μαρμάρου άρχισε μετά τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) στο λατομείο της Σπηλιάς.*

Παλαιότερα η ζήτηση δομικών υλικών για τα σημαντικά κτίρια (κυρίως ναούς) καλυπτόταν από τον πωρόλιθο του Πειραιά. Όταν τα εργαλεία των αρχαίων Αθηναίων βελτιώθηκαν, ο πωρόλιθος έπαψε να μονοπωλεί το ενδιαφέρον των κατασκευαστών για χάρη του υπέρτερου, αλλά και δυσκολότερου στην κατεργασία, μαρμάρου του Υμηττού. Με την περαιτέρω πρόοδο της τεχνολογίας (οδοποιία, μεταφορικά μέσα), αλλά και λόγω της οικονομικής ακμής της πόλης, οι αρχιτέκτονες στράφηκαν στην πιο μακρινή Πεντέλη (Βριλησσό τότε). Έκτοτε, το ευγενέστερο λευκό μάρμαρό της απετέλεσε το κατεξοχήν υλικό που συνδέθηκε με την ιστορία του τόπου. Όχι, βέβαια, επειδή το λευκό συμβολίζει κάτι φιλοσοφικό ή μεταφυσικό, όπως όλοι έχουμε ακούσει να υποστηρίζεται και να υμνείται, αλλά για κάποιον πρακτικότερο λόγο: το λευκό μάρμαρο ήταν ιδανικό για να χρωματίζεται! Οι αρχαίοι ναοί δεν έστεκαν ανέκαθεν σαν λευκασμένα οστά κάποιου γιγάντιου αποσαρκωμένου τέρατος· ήταν βαμμένοι με έντονα χρώματα και εκτός από τον γλυπτό οι μαρμάρινες επιφάνειες έφεραν και γραπτό διάκοσμο.

Επί 7 ακόμη αιώνες συνεχίστηκε η εξόρυξη του μαρμάρου και τα λατομεία επεκτάθηκαν κατά μήκος της ράχης με τις καλύτερες φλέβες (στην οποία βρίσκεται και η Σπηλιά), αλλά και σε άλλες θέσεις στο βουνό.

Ακόμη και όταν η Αθήνα έχασε την ηγεμονία της, η πνευματική της αίγλη παρακινούσε πολλούς χορηγούς, μεταξύ των οποίων και Ρωμαίοι αυτοκράτορες, να την προικίζουν με κοινωφελή καθιδρύματα. Όλα τα γνωστά σήμερα μνημεία της Αθήνας είναι δείγματα των εποχών εκείνων. Παράλληλα, υπήρχε ζήτηση για μάρμαρο της Πεντέλης εκτός Αθηνών, αλλά και εκτός Ελλάδας. Ωστόσο, κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, τα γούστα άλλαξαν και η αγορά στράφηκε προς το έγχρωμο μάρμαρο. Έτσι, τα λατομεία της Πεντέλης έχασαν τη σπουδαιότητά τους και πέρασαν στο περιθώριο». ("Πεντελική Μυθολογία", κεφ. *Λατόμοι και Αστυνόμοι*, τμ. 1. Το βιβλίο παρατίθεται από www.iranon.gr)

1. ΠΕΝΤΕΛΙΚΟ ΜΑΡΜΑΡΟ

Το Πεντελικό όρος αποτελεί αναμφίβολα το σπουδαιότερο και σημαντικότερο λατομικό κέντρο της αρχαίας Ελλάδας. Τα λατομεία της Πεντέλης μνημονεύονται και από αρχαίους συγγραφείς όπως ο Παυσανίας: «ΟΡΗ ΔΕ ΑΘΗΝΑΙΟΙΣ ΕΣΤΙΝ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΝ ΕΝΘΑ ΛΙΘΟΤΟΜΙΑΙ...» [*Τα όρη των Αθηναίων είναι το Πεντελικό όπου υπάρχουν λατομεία...*] ("Αττικά", 32, 2. εκδ. Κάκτος). Αλλά και ο Στράβων: «ΜΑΡΜΑΡΟΥ Δ' ΕΣΤΙ ΤΗΣ ΤΕ ΥΜΗΤΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΙΚΗΣ ΚΑΛΛΙΣΤΑ ΜΕΤΑΛΛΑ ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ». [*Υπάρχουν θαυμάσια λατομεία μαρμάρου στον Υμηττό και στην Πεντέλη, κοντά στην πόλη.*] ("Γεωγραφικά" C. 399, 23. Εκδ. Κάκτος)

Το πεντελικό μάρμαρο έγινε σύντομα πασίγνωστο σε ολόκληρη την Ελλάδα λόγω της κάλλιστης ποιότητάς του.

Ο Gottfried Gruben (καθηγητής στο Πολυτεχνείο του Μονάχου), τονίζει: «*Υπήρχε μόνο ένα κατάλληλο υλικό που συνδυάζει την ακρίβεια των μορφών με μια απαλή, αιθέρια γλυκύτητα: το διάφανο, λεπτόκοκκο πέτρωμα του πεντελικού μαρμάρου*». (“Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων”, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα σ. 171)

Ο Christopher Wordsworth περιγράφει τις διαφορές ανάμεσα στο πεντελικό μάρμαρο και στο μάρμαρο άλλων περιοχών: «*Το μάρμαρο των λατομείων της Πεντέλης μοιάζει στη λευκότητα και στη λαμπρότητα με εκείνο της Πάρου. Στη λεπτότητα της υφής το επισκιάζει. Από αυτή την άποψη είναι παρόμοιο με εκείνο της Καρράρα, αν και είναι απαλλαγμένο από τους μεταλλικούς λεκέδες, με τους οποίους το τελευταίο είναι συχνά λεκιασμένο*». (“Ελλάδα”, εκδ. Εκάτη, σ. 117)

Το πεντελικό μάρμαρο χωρίζεται σε *Ανώτερο* και *Κατώτερο*. Το *Ανώτερο* Μάρμαρο καταλαμβάνει κυρίως το βόρειο τμήμα του βουνού (Εκάλη, Πολιτεία και Διόνυσο), ενώ με πολύ μικρότερη επιφανειακή εξάπλωση εμφανίζεται στο ΝΑ τμήμα του, όπως στο λόφο Κουφού στην Παλαιά Πεντέλη. Το *Κατώτερο* Μάρμαρο είναι ένα συμπαγές, ολόλευκο και λαμπερό μάρμαρο το οποίο εμφανίζεται επιφανειακά στο κεντρικό τμήμα του βουνού καθώς και στα υψηλότερα σημεία του. Ο σχηματισμός του μετατρέπεται πλευρικά στο σχηματισμό των Σχιστολίθων της Καισαριανής, μιας ποικιλίας πετρολογικών τύπων όπου αντιπροσωπεύονται κυρίως δύο μεγάλες μάζες πετρωμάτων.[1] Ο Σχιστόλιθος της Καισαριανής καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του βουνού. (Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: “Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού”. Δρα Ηλία Μαριολάκου, “Η γεωλογική δομή και τα Μάρμαρα της Πεντέλης”)

Για την ποιότητα του Πεντελικού Μαρμάρου ο Δρ. Ηλίας Μαριολάκος γράφει τα εξής: «*Το Μάρμαρο της Πεντέλης, καίτοι είναι γνήσιο μάρμαρο, εν τούτοις δεν είναι όλο της ίδιας ποιότητας, ούτε του ίδιου χρώματος. Η καλύτερη παραλλαγή είναι γνωστή σαν «λευκό πεντελήσιο μάρμαρο» που στην Ιταλία αναφέρεται σαν “Marmo Pentelico” ή “Marmo Greco Fino”. Από την παραλλαγή αυτή έχουν κατασκευαστεί ο Παρθενώνας, το Ερεχθείο, τα Προπύλαια της Ακρόπολης, το Θησείο, ο Ναός του Ολυμπίου Διός, καθώς και πολλά άλλα μνημεία και ναοί*...[...]

Η ποιότητα των πεντελίσιων μαρμάρων ποικίλλει, όχι μόνο στις διάφορες περιοχές του όρους, αλλ’ ακόμη και στα διάφορα στρώματα ενός και του αυτού λατομείου.

Η ποιότητά του εξαρτάται από τα ορυκτολογικά συστατικά του, από τον βαθμό σχιστότητας, από την συχνότητα των διακλάσεων, καθώς και από την ποικιλία του χρωματισμού του. [...] *Στο λευκό πεντελήσιο μάρμαρο το φως εισδύει μέχρι μέχρι 15 χιλ. Για σύγκριση αναφέρουμε ότι στο μάρμαρο της Καράρας το φως εισδύει μέχρις 25 χιλ. Ενώ στον λυχνίτη της Πάρου 35 χιλ.*». (Ό.π., σ. 148 & 149)

Πεντελικό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε για όλα σχεδόν τα μνημεία των Αθηνών του 5ου αιώνα π.Χ., και της Αττικής γενικά, όπως το Τελεστήριον της Ελευσίνας. Η χρήση του δεν περιορίστηκε μονάχα στον αττικό χώρο, αλλά σύντομα εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ελλάδα.[2] Ο Θόλος της Μαρμαριάς των Δελφών, ο ναός του Διός της Ολυμπίας, ο ναός του Ασκληπιού της Γόρτυνας προέρχονται από το ίδιο υλικό.

---

[1] Σύμφωνα με τον Μαριολάκο, η πρώτη περιλαμβάνει επιδοτιτικούς κεροστιλβικούς γνεύσιους και σχιστόλιθους. Στους σχιστόλιθους παρεμβάλλονται αλλού λεπτότερες και αλλού παχύτερες τράπεζες κυανότεφρου ταινιωτού μαρμάρου. (Ό.π., σ. 146)

[2] Μερικά παραδείγματα από την περιήγηση του Παυσανία: «...ΤΑΥΤΑ ΔΕ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΟΥ ΛΙΘΟΥ ΠΕΠΟΙΗΤΑΙ...» (“Αχαϊκά”), «...ΝΑΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΛΙΘΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΟΥ...» (“Αρκαδικά”), «ΑΘΗΝΑΝ ΚΑΙ ΗΡΑΚΛΕΑ ΚΟΛΟΣΣΟΥΣ, ΕΠΙ ΛΙΘΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΝ...» (“Βοιωτικά”, 11, 6), «...ΛΙΘΟΥ ΔΕ ΑΜΦΟΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΟΥ...» (Ό.π., 2, 7), «...ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΕΙΔΟΝ ΛΙΘΟΥ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙ...» (Ό.π., 25, 3), «...ΤΟΥΤΟ (το Παναθηναϊκό Στάδιο) ΑΝΗΡ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΗΡΩΔΗΣ ΩΚΟΔΟΜΗΣΕ, ΚΑΙ ΟΙ ΤΟ ΠΟΛΥ ΤΗΣ ΛΙΘΟΤΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΝ ΕΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΝ ΑΝΗΛΩΘΗ». (“Αττικά” 19, 6).

Όπως ιστορεί ο Πλούταρχος, το μάρμαρο της Πεντέλης έφτασε και στη Ρώμη, στα χρόνια του Δομιτιανού Αυγούστου, όπου χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των κιόνων του ναού του Διός στο Καπιτώλιο.

Αρκετοί νεότεροι συγγραφείς, ποιητές και φιλάρχαιοι περιηγητές (Έλληνες και ξένοι) μίλησαν με θαυμασμό και εξύμνησαν το ξακουστό Μάρμαρο της Πεντέλης.

2. ΕΞΟΡΥΞΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ

Η τεχνική εξόρυξης ήταν απλή, ακολουθούσε τα χαρακτηριστικά του ίδιου του πετρώματος. Όταν το πέτρωμα παρουσίαζε διακλάσεις,[1] αυτές καθόριζαν τους τύπους των αρχιτεκτονικών μελών που θα παράγονταν.

Στα λατομεία, συνήθως, η εξόρυξη αρχίζει από τα χαμηλά και προχωρεί ψηλά, κλιμακωτά. Αν το πέτρωμα εμφανίζεται σε υπόγειες φλέβες, τότε εξορύσσεται από στοές, όπως στην Πάρο.

Οι αρχαίοι κατεργάζονταν επί τόπου τους αποκολλημένους όγκους, ώστε να αποκτήσουν το επιθυμητό σχήμα και περίπου τις ζητούμενες διαστάσεις, να ελαφρύνουν, και έτσι να διευκολυνθεί η μεταφορά τους.[2] Για την πραγματοποίηση μιας τέτοιας εργασίας, ήταν απαραίτητο να υπάρχει ο κατάλληλος ισοπεδωμένος χώρος. Επρόκειτο στην ουσία για κάποια ειδικά διαμορφωμένα πλατώματα (συνήθως πάνω σε προϊόντα λατόμησης, στις λατύπες) στα οποία συγκεντρώνονταν όλοι ανεξαιρέτως οι όγκοι, κι εκεί κατά τη λάξευσή τους γινόταν η τελική διαλογή αυτών που επρόκειτο να μεταφερθούν από τους ελαττωματικούς που απορρίπτονταν. Τα πλατώματα αυτά βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τα μέτωπα εξόρυξης και σε θέση απ’ όπου ήταν εύκολη η μεταφορά τους. Έτσι, οι λατομημένοι όγκοι βρίσκονταν συγκεντρωμένοι σε ένα συγκεκριμένο σημείο, χωρίς να δημιουργούν εμπόδια στους λατόμους για νέες εξορύξεις.

Κατόπιν, όλα τα προϊόντα του λατομείου μεταφέρονταν στους διάφορους προορισμούς σύμφωνα με τις παραγγελίες.

Αν το λατομείο ήταν ψηλά σε βουνό, (όπως τα λατομεία της Πεντέλης), τότε έφτιαχναν ένα λιθόστρωτο ευθύ διάδρομο, μια γλίστρα, πάνω στην οποία ολίσθαιναν οι πέτρινοι όγκοι τοποθετημένοι σε *εσχάρες* ή *χελώνες* (ξυλογαϊδούρες), που συγκρατούσαν σχοινιά δεμένα σε πασσάλους. Για τις αρχαίες οδούς των λατομείων της Πεντέλης θα μιλήσουμε αργότερα.

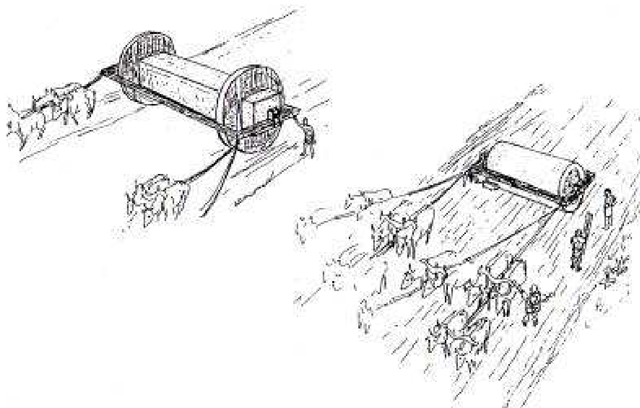
Αφού τα μάρμαρα έφταναν στους πρόποδες του βουνού, έπρεπε να μεταφερθούν στην οικοδομή. Αυτό γινόταν με αμάξια που τα έσερναν βόδια ή μουλάρια. Τα μακριά και εύθραυστα κομμάτια (κολόνες, επιστύλια) μεταφέρονταν με την προσαρμογή τροχών σ’ αυτά.

Τα λατομεία, ως συνήθως, εκμεταλλεύονταν το υπάρχον οδικό δίκτυο, γεγονός που μείωνε τα έξοδα για τη λειτουργία τους, αφού δεν ήταν απαραίτητη η διάνοιξη νέων δρόμων. Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση το ήδη υπάρχον οδικό δίκτυο να έπρεπε να υποστεί κάποια επισκευή ή αναδιαμόρφωση, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ανάγκες της μεταφοράς των λίθων.

---

[1] Οι διακλάσεις είναι φυσικές ρωγμές του πετρώματος, οι οποίες ακολουθούν ορισμένη διεύθυνση.

[2] Η πρακτική αυτή αποδεικνύεται από την παρουσία πολλών ημίεργων γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών στα λατομεία.

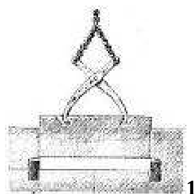
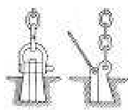

Μεταφορά λίθων. (Σχ. I. Rowland, T. N. Howe)

Με ποιους τρόπους όμως ανύψωναν τα ογκομάρμαρα οι αρχαίοι; Είναι σίγουρο ότι δεν αρκούσε μονάχα η σωματική δύναμη.[1] Ο απλούστερος τρόπος ήταν να δένουν τις πέτρες με σχοινιά, αλλά ήταν δύσκολο να περνά σχοινί κάτω από την πέτρα. Έτσι βρέθηκαν άλλοι τρόποι: άφηναν στο πλάι της πέτρας προεξοχές (αγκώνες) πάνω στις οποίες έπιαναν τα σχοινιά, ή λάξευαν στα δύο πλάγια της πέτρας ένα ανοιχτό U μέσα στο οποίο περνούσε το σχοινί. Κοντά στα απλά αυτά συστήματα χρησιμοποιήθηκαν πολύ ο *καρκίνος* και ο *λύκος* [2] (που επιτρέπουν την ανύψωση ογκόλιθων με μικρές λαξεύσεις σε αφανείς μετά την τοποθέτηση έδρες).[3]

[1] Το ανασήκωμα ενός όγκου θα απαιτούσε πολύ χρόνο και πολλά εργατικά χέρια, και επομένως μεγάλη καθυστέρηση στην παραγωγή. Οι λόγοι αυτοί οδήγησαν από πολύ νωρίς στην αναζήτηση λύσεων που θα επιτάχυναν τις λατομικές εργασίες.

[2] Σύμφωνα με τον Α. Κ. Ορλάνδο, ο *καρκίνος* «*...ως και το όνομα αυτού δηλοί, είχε το σχήμα ψαλλίδος μετά διπλών (άνω και κάτω) καμπύλων σκελών...*[...] *Εκ τούτων τα μεν κάτω σκέλη εισήρχοντο εις τριγωνικάς οπάς ανοιγομένας επί της άνω επιφανείας του ανυψωτέου λίθου, τα δε άνω έφερον οπάς, δι' ων διήρχετο σχοινίον εξαρτώμενον από του αγκίστρου ή της αγκύλης της τροχιλείας*». Ενώ για το *λύκο* γράφει: «*Τελευταίον σύστημα ανυψώσεως, όπερ εφηρμόσθη εις τε πωρίνους και εις μαρμαρίνους ναούς από των αρχών του 6ου αι. μέχρι της ελληνιστικής ακόμη εποχής, συνίστατο εις την λάξευσιν επί της άνω επιφανείας του λίθου ενός η πλειόνων κατακορύφων τόρμων σχήματος τραπεζίου, του οποίου η μεν μία των πλευρών ήτο καρακόρυφος η δε ετέρα κεκλιμένη. Εντός του τόρμου τούτου ετοποθετούντο δύο ή τρία σιδηρά τεμάχια, εκ των οποίων το εν είχε κάτω το σχήμα τραπεζίου αντιστοίχου προς τη λοξότητα του τόρμου, εντός της οποίας και ετοποθετείτο πρώτον, το δε δεύτερον και τρίτον σχήμα ορθογώνιον. Τα δύο τελευταία τιθέμενα εντός του τόρμου ημπόδιζον την έξοδο του πρώτου. Το περιγραφέν ρωμαϊκόν σύστημα ονομάζεται υπό των αρχαίων λεξικογράφων λύκος...*» ("Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων" [τεύχος 2: τα μέταλλα, το ελεφαντοστούν, τα κονιάματα και οι λίθοι], 1958.)

1 **2**

1. Καρκίνος. (Σχ. Ορλάνδος) 2. Αριστερά: *Λύκος* των ελληνιστικών χρόνων. Δεξιά: *Λύκος* των ρωμαϊκών χρόνων. (Σχ. Ορλάνδος)

[3] Βλ. Άννας Λαμπράκη, "Πώς έκτιζαν οι αρχαίοι", σ. 28, και Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά, Ειρήνης Πουπάκη και Αλέξη Ευσταθόπουλου, "Αρχαία Ελληνικά Λατομεία", εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

3. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΛΑΤΟΜΗΣΗΣ

Η τεχνική απόσπασης ενός όγκου είχε ως εξής: το πρώτο βήμα ήταν ο καθαρισμός και η επιπέδωση του βράχου. Κατόπιν σχεδίαζαν στον καθαρισμένο βράχο το περίγραμμα του λίθου που επιθυμούσαν να αποσπάσουν.
Στη συνέχεια, όπως γράφει ο Μανόλης Κορρές, στην εξαίσια μελέτη του για τα αρχαία λατομεία του Πεντελικού: «*Κατά μήκος των φυσικών αρμών και ρηγμάτων γύρω από τον όγκο διάλεξαν και σημείωσαν τις καλύτερες θέσεις για την τοποθέτηση σφηνών και μεγάλων μοχλών. Στις θέσεις αυτές λάξευσαν βαθειές φωλιές, προσέχοντας να επιτύχουν ακριβώς τις πρέπουσες διαστάσεις και κυρίως τη σύγκλιση των επιφανειών στις φωλιές των σφηνών*». ("Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα", εκδ. Μέλισσα, σ. 16)

Αφού έκαναν τις απαραίτητες δοκιμές για την καλή εφαρμογή των σιδερένιων σφηνών που προσαρμόστηκαν στις φωλιές μαζί με τα κατάλληλα σιδερένια ελάσματα, και αφού τοποθετήθηκαν οι βαρύτατοι σιδερένιοι μοχλοί ακολουθούσε η επίκρουση των σφηνών.

Στο επόμενο στάδιο της εργασίας κτυπούσαν τις σφήνες συνεχώς με *βαρείες* (βαριές).

Μετά την αποκόλληση του όγκου και την πρώτη χαλάρωση των αρμών του, η προσπάθεια συνεχιζόταν με ολοένα αυξανόμενη τη συμμετοχή των μεγάλων μοχλών. Κατόπιν πολύωρης εξαντλητικής προσπάθειας, το μικρό αρχικά κενό που σχηματιζόταν ανάμεσα στον όγκο και το μητρικό πέτρωμα γινόταν αρκετά ευρύ, ώστε να χωράει τους λατόμους, που έπρεπε να εργαστούν πίσω από τον όγκο. Τέτοιες αύλακες εντοπίζονται σήμερα είτε ως αποτύπωμα στο μητρικό πέτρωμα μετά την αφαίρεση του λίθου, είτε γύρω από λιθόπλινθους οι οποίοι τελικά δεν εξορύχθηκαν.

Με την ολοκλήρωση της διάνοιξης των περιμετρικών αυλάκων ή των τάφρων εξόρυξης, (μόνο μία λατομική τάφρος σώζεται σήμερα στην Πεντέλη) ακολουθούσε η απόσχιση του όγκου, που είχε πια ελεύθερες τις 5 από τις 6 έδρες του.

Η τεχνική λιθοτομίας εξελίχθηκε αρκετά με τη χρήση ξύλινων σφηνών και, κυρίως, μεταλλικών σφηνών. Είναι ωστόσο άγνωστο πού και πότε χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά.[1]

Οι σφήνες μπήγονταν σε οπές ανοιγμένες στο επίπεδο της κάτω έδρας του λίθου που ήθελαν να αποσπάσουν. Οι οπές για τις σφήνες ήταν ημικυκλικές, ορθογώνιες ή τραπεζιόσχημες και βρίσκονταν σε κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους.

Αν υπήρχαν φυσικοί αρμοί που οριοθετούσαν τον επιθυμητό λίθινο όγκο, οι λατόμοι δε λάξευαν περιμετρικές αύλακες. Λάξευαν τις οπές για τις σφήνες κατά μήκος των αρμών και οι λίθοι που εξορύσσονταν είχαν ακανόνιστο σχήμα, σε άμεση συνάρτηση με την τυχαία «γεωμετρία» των στρωμάτων του πετρώματος.

Η χρήση τους έδωσε νέα ώθηση στη διαδικασία της λατόμησης, αφού αφενός επέτρεπε στους λατόμους να κόβουν μεγαλύτερους λίθινους όγκους και να ελέγχουν καλύτερα την επιφάνεια και τη διαδικασία της απόσχισης, και αφετέρου έκανε πιο εύκολη τη λατόμηση σκληρών πετρωμάτων, όπως ήταν το μάρμαρο.

Παραλλαγή της τεχνικής της χρήσης σφηνών είναι η τεχνική pointille, κατά την οποία, οι λατόμοι άνοιγαν με χοντρό βελόνι[2] μικρές οπές, την μία πολύ κοντά στην άλλη, περιμετρικά γύρω από τον όγκο που επιθυμούσαν να αποσπάσουν. Θεωρείται πως αυτή η τεχνική ήταν γνωστή από τους αρχαϊκούς χρόνους. Σύμφωνα με μία άποψη, η τεχνική pointille είναι ιδανική για την απόσχιση λίθων μικρών διαστάσεων. Όπως επισημαίνουν όμως οι αρχαιολόγοι, δεν είναι σαφή τα κριτήρια με τα οποία οι λατόμοι επιλέγουν πότε θα υιοθετήσουν τη μία τεχνική ή την άλλη.

Τη χρήση των σφηνών στη λιθοτομία επιβεβαιώνουν ο Πλίνιος ("Naturalis Historia", XXXVI, iv, 14), και κυρίως ο Ήρων ο Αλεξανδρεύς ("Μηχανικά", II, 4).

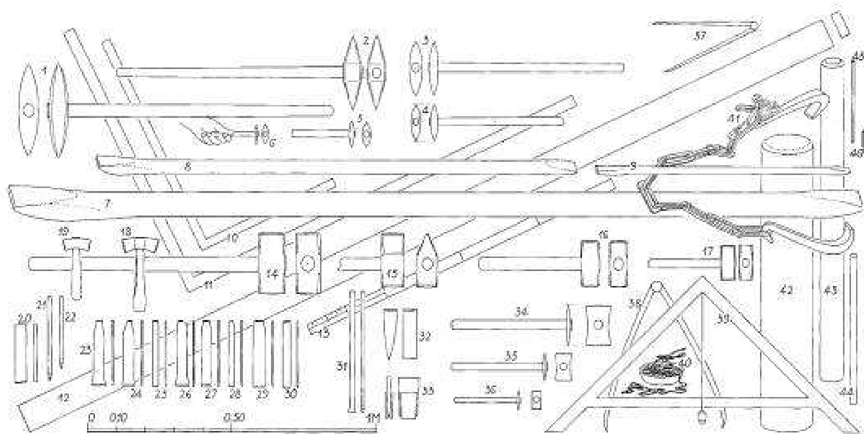
---

[1] Κατά τους αρχαιολόγους: «*Σύμφωνα με μία άποψη, οι Αιγύπτιοι εφηύραν τις σιδερένιες σφήνες, κατά τη διάρκεια του 8ου ή 7ου αιώνα π.Χ. Την ίδια εποχή η τεχνική αυτή πρέπει να έφτασε και στα αρχαϊκά λατομεία της Νάξου, της οποίας οι σχέσεις με την Αίγυπτο κατά τους χρόνους αυτούς έχουν επισημανθεί από τη σύγχρονη έρευνα. Ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η τεχνική των σιδερένιων σφηνών να είναι ελληνική εφεύρεση*». (σ. 39)

[2] Μεταλλική ράβδος που κατέληγε σε οξεία απόληξη και την οποία χτύπαγαν με τον επικόπανο (βαρύ σφυρί, ματρακάς).

Όταν οι λατόμοι αποσπούσαν τον όγκο από το μητρικό πέτρωμα, τον λάξευαν όσο χρειαζόταν ώστε να ελαττωθεί το βάρος και να διευκολυνθεί η μεταφορά του, αλλά και να φανούν τυχόν ελαττώματα του πετρώματος. Τούτο σημαίνει πως οι λατόμοι διέθεταν βασικές γνώσεις λιθοξοϊκής· όμως δεν αποκλείεται η περίπτωση, οι ίδιοι οι γλύπτες να δούλευαν στα λατομεία.[1] Κατά τους αρχαιολόγους Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη και Αλέξη Ευσταθόπουλο: «*Ο γλύπτης έπρεπε να επισκεφθεί το λατομείο για να διαλέξει το λίθο, να εξακριβώσει αν αυτός είχε ελαττώματα και, επομένως, αν κινδύνευε να σπάσει κατά τη μεταφορά· επίσης, θα πρέπει να καθόριζε με πρόχειρο σχέδιο το σχήμα του λίθου που ήθελε να αποσπαστεί*». (“Αρχαία Ελληνικά Λατομεία”, σ. 42)

Μετά την εξόρυξη και πριν επιχειρήσουν νέα εξόρυξη, οι λατόμοι καθάριζαν το χώρο εργασίας τους. Πρόκειται για το *ανακαθαίρειν* (η διαδικασία δηλαδή καθαρισμού του λατομείου) που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς. Σύμφωνα πάντα με τους αρχαιολόγους, τα μεγαλύτερα κομμάτια μαρμάρου που περίσσευαν τα κρατούσαν χωριστά για μελλοντική χρήση, στη γλυπτική ή αλλού. Όσο για τη λατύπη τη χρησιμοποιούσαν είτε για την παραγωγή ασβέστη είτε για να μπαζώσουν τις μεγάλες τομές, βοηθώντας έτσι στην αποκατάσταση του περιβάλλοντος, όπως θεωρούν οι αρχαιολόγοι. Αυτό όμως δεν είναι αληθές, διότι όταν μπάζωναν τις τομές, η πλεονάζουσα λατύπη ξεχείλιζε κι έπεφτε στις πλαγιές του βουνού. Άρα, την έριχναν όπου ήταν πιο εύκολο. Το κριτήριο ήταν καθαρά οικονομικό και όχι περιβαλλοντικό.

Λατομικά εργαλεία. (Σχ. Μ. Κορρέ)

1. Τύκος. 2. Πικούνι. 3. Πικουνάκι. 4-6. Πιθανή μορφή αρχαίων εργαλείων για πολύ ελαφρά και πολύ λεπτά διακοσμητικά ξεβελονίσματα. 7-9. Σιδερένιοι μοχλοί. 10-11. Σιδερογωνιές. 12. Κανών. 13. Μέτρον (4 πόδες). 14. Μεγάλη βαρεία (σφύρα). 15. Μικρή βαριά. 16. Μεγάλη βαριοπούλα. 17. Μικρή βαριοπούλα. 18. Μεγάλο σφυρί (σφυρίον), ιδιωμ. *ματρακάς*. 19. Μικρό σφυρί, ιδιωμ. *ματρακαδάκι*. 20. Κοπίδι. 21-22. Βελόνια. 23-25. Οξύδοντα σιδήρια. 26-28. Πλατέα σιδήρια. 29-30. Πλατύδοντα σιδήρια. 31. Μακρύ κοπίδι για οπές (καταχρ. *σμίλα*). 32-33. Σιδερένιες σφήνες. 34-36. Θραπίνες οξύδοντες. 37-38. Διαβήτες. 39. Αλφάδι. 40. Νήμα και χρώμα για σημάδεμα (λινέ μεμιλτωμένη). 41. Σιδερένια αρπάγη. 42-43. Διάφορα ξύλινα κύλιστρα (φάλαγγες = κατρακύλια). 44. Σιδερένιο κύλιστρο. 45-46. Μικρά ορειχάλκινα κύλιστρα. (Βλ. Κορρές, σ. 77)

[1] Για παράδειγμα, στο λατομείο της Νάξου η λάξευση του αγάλματος του Διονύσου έχει προχωρήσει τόσο πολύ, ώστε η μορφή να έχει σχηματιστεί με τις σωστές αναλογίες, πράγμα που είναι αδύνατον να έγινε από απλό λατόμο.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ

Τα αρχαία λατομεία είχαν κοινά χαρακτηριστικά και διέθεταν τα παρακάτω[1]:

- Περιοχή απόσπασης όγκων
- Χώρο απόθεσης λατύπης
- Κεκλιμένες ράμπες ολίσθησης προς την πλατεία αποθήκευσης
- Πλατεία αποθήκευσης και θέση ανυψωτικής μηχανής[2]
- Εργαστήριο επιδιόρθωσης εργαλείων
- Χώρο αποθήκευσης εργαλείων
- Καταλύματα των εργατών
- Πύργους επιτήρησης - φυλάκια[3]
- Περιοχή φόρτωσης
- Συλλεκτήρες νερού, λίθινες γούρνες ή δεξαμενές λαξευμένες στο βράχο
- Αφιερωμένη περιοχή με ένα μικρό ιερό και βωμό.
- Νεκροταφείο

5. ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

Τα αρχαία λατομεία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) Τα υπαίθρια λατομεία, όπου η εξόρυξη γινόταν επιφανειακά και οριζόντια, ή κλιμακωτά, ή κατακόρυφα σε βάθος, β) τα υπόγεια λατομεία όπου η εξόρυξη γινόταν υπογείως. Τα λατομεία της Πεντέλης ανήκουν στην πρώτη κατηγορία.

Τα αρχαία λατομεία ήταν ως επί το πλείστον στη ΝΔ πλευρά του βουνού, κατά μήκος μιας ράχης, η οποία με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ ξεκινά από τη βάση περίπου του κεντρικού ορεινού όγκου και καταλήγει στην κορυφογραμμή, ΝΑ της κορυφής.

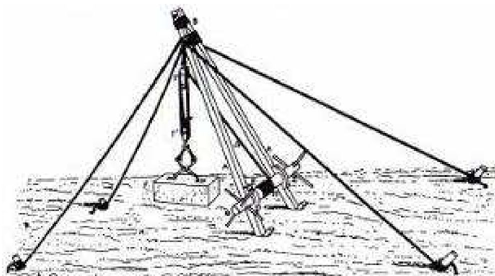
Ο Μανόλης Κορρές γράφει αναλυτικότερα: «*Στην ακμή αυτής της ράχης, σχεδόν σε όλο το μήκος της ως το διάσελο της κορυφής, ήταν πάντα έκδηλη η ύπαρξη δύο παράλληλων φλεβών αρίστου μαρμάρου.*

Οι φλέβες αυτές, "κεντρικές φλέβες", έχουν πλάτος 10-25μ η βόρεια, 60-75μ η νότια και διαχωρίζονται από μια φλέβα μη εκμεταλλεύσιμου πετρώματος, πάχους 5-10μ, η οποία περιέχει

---

[1] Βλ. Tony Kozelj: "Extractions of blocks in antiquity: Special methods of analysis" και Κοκκορού-Αλευρά, Πουπάκη, Ευσταθόπουλου: "Αρχαία Ελληνικά Λατομεία".

[2] Οι ανυψωτικές μηχανές βρίσκονταν σε χρήση τουλάχιστον από τον 5ο π.Χ. αι. σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες. Ο Διογένης ο Λαέρτιος, ο Βιτρούβιος κ.ά. αναφέρουν τη χρήση της τροχιλείας, μηχανισμού ανάλογου με τη σύγχρονη τροχαλία. Ο Ήρων ο Αλεξανδρεύς περιγράφει τον τρόπο λειτουργίας των μηχανών αυτών, που τις αποκαλεί μονόκωλους, δίκωλους, τρίκωλους ή τρίσπαστους και τετράκωλους αντίστοιχα.

Δίκωλος ανυψωτική μηχανή. (Σχ. Α. Ορλάνδος)

[3] Οι πύργοι ήταν απαραίτητοι για την παρακολούθηση των εργαζομένων διότι αυτοί ήταν αιχμάλωτοι πολέμων, κατάδικοι, εξόριστοι κ.λπ., οι οποίοι ανά πάσα στιγμή μπορούσαν να δραπετεύσουν. ("Αρχαία Ελληνικά Λατομεία", σ. 66)

κρυσταλλοσχιστώδεις ενστρώσεις σε πολύ υψηλό ποσοστό. Άλλες κρυσταλλοσχιστώδεις φλέβες, πολύ λεπτότερες, όμως, χωρίζουν τις δύο κεντρικές φλέβες, από άλλες φλέβες καλού και αφθόνου, αλλά όχι αρίστου μαρμάρου, ευρισκόμενες εκατέρωθεν. Τα αρχαία λατομεία, αναπτύχθηκαν επί το πλείστον κατά μήκος των δύο κεντρικών φλεβών και έγιναν ένδοξα για την ποιότητα και την ποσότητα του μαρμάρου των». (Ό.π., σ. 94)

Το 1888 καταγράφηκαν 25 αρχαία λατομεία από τον Lepsius. Ως προς τον αριθμό δείχνει να συμφωνεί και ο Κορρές (Ό.π. σελ. 94). Ο Scott Pike κατέγραψε 30. Προσωπικά, λόγω της ασχετοσύνης μου περί λατομείων, γνώριζα πολύ λιγότερα από τα παραπάνω· αλλά κατόπιν πολλών περιηγήσεων στο βουνό μαζί με το φίλο Δ. Δρόλαπα καταγράψαμε 38 αρχαία λατομεία, καθώς και διάσπαρτες θέσεις όπου έχουν αποσπαστεί μεμονωμένοι όγκοι.[1]

Σήμερα, εκείνος που θα θελήσει να δει αυτά τα μνημεία, δε θα βρει παρά μόνο σπαράγματα αυτών, και τούτο εξαιτίας της νεοελληνικής (ασύδοτης) εκμετάλλευσης.

Όπως σημειώνει ο Κορρές επ' αυτού: «*Η νεώτερη εκμετάλλευση των πεντελικών μαρμάρων, με βραδείς ρυθμούς αρχικά (1834 - 1940) και ξέφρενους κατά την περίοδο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης, αναπτύχθηκε δυστυχώς επί το πλείστον εκεί όπου ήσαν και τα αρχαία λατομεία, με αποτέλεσμα την καταστροφή των, σε ποσοστό ˜90%. Στα σωζόμενα ακόμα κατάλοιπα των αρχαίων περιλαμβάνονται πολυάριθμα λαξευτά, συχνά γιγάντια, μέτωπα και σκάμματα, επιμελώς διαμορφωμένες αποθέσεις λατύπης, αρχαίες οδοί κ.τ.λ., σε διάφορες τοποθεσίες, κυρίως, όμως, επί μιας συνεχούς ζώνης μήκους τριών σχεδόν χιλιομέτρων στη νότια πλευρά του κεντρικού όγκου του Πεντελικού.* [...]

Πάντως, ακόμη και τώρα, που το μέγιστο μέρος των αρχαίων λατομείων έχει καταστραφεί από τη βανδαλιστική μοντέρνα εκμετάλλευση, ό,τι αρχαίο απομένει, κυρίως λαξευμένες επιφάνειες σε μερικές πλευρές των νέων λατομείων, είναι εξόχως εντυπωσιακό και μεγαλειώδες. Χάρις στις σωζόμενες και ορατές αρχαίες επιφάνειες είναι, για τα περισσότερα από αυτά τα λατομεία, δυνατές μερικές διαπιστώσεις σχετικές προς την αρχική μορφή, τις διαστάσεις και τη γενική διάταξή των. Οι διαπιστώσεις αυτές μας βεβαιώνουν ότι η διαμόρφωση και εκμετάλλευση των αρχαίων πεντελικών λατομείων ακολουθούσε, και μάλιστα επί αιώνες, ένα πολύ καλά μελετημένο σχέδιο». (Ό.π., σ. 8 & 94)

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν την περιήγησή μας στα αρχαία λατομεία της Πεντέλης, ή μάλλον –για να ακριβολογώ– σ' ό,τι απέμεινε απ' αυτά.[2]

α. Λατομεία βόρειας φλέβας

Λατομείο «Πολυχρονίου»

Αρχίζουμε από τη βόρεια κεντρική φλέβα μαρμάρου και από το χαμηλότερο αυτής λατομείο, το γνωστό στους νταμαρτζήδες ως «του Πολυχρονίου».[3] Σε τρία σημεία του σώζονται κάποιες μικρές αρχαίες επιφάνειες[4] που είναι και οι μοναδικές σε ολόκληρη την έκταση του λατομείου. Το υπόλοιπο έχει υποστεί τεράστια καταστροφή από τη νεότερη εκμετάλλευση (νόμιμη και παράνομη), αλλά και έγινε χώρος εναπόθεσης μπαζών.[5]

---

[1] Ο Δ. Δρόλαπας γνώριζε ήδη την ύπαρξή τους αρκετά χρόνια πριν ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα. Απλώς αυτός μου καταδείκνυε στις βόλτες μας όσα απ' αυτά δεν είχα παρατηρήσει. Κι' αυτά ήταν πάρα πολλά!

[2] Όσα από τα αρχαία λατομεία είναι ανώνυμα, τους έδωσα ονομασίες που σχετίζονται με κάποιο χαρακτηριστικό του τόπου όπου αυτά βρίσκονται, ενώ σε όσα λατομεία δεν υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, διατηρήθηκε μόνο η αρίθμηση του Κορρέ.

[3] Πολλά από τα αρχαία λατομεία της Πεντέλης «βαφτίστηκαν» με το επώνυμο του νεότερου ή κυριότερου μισθωτή τους.

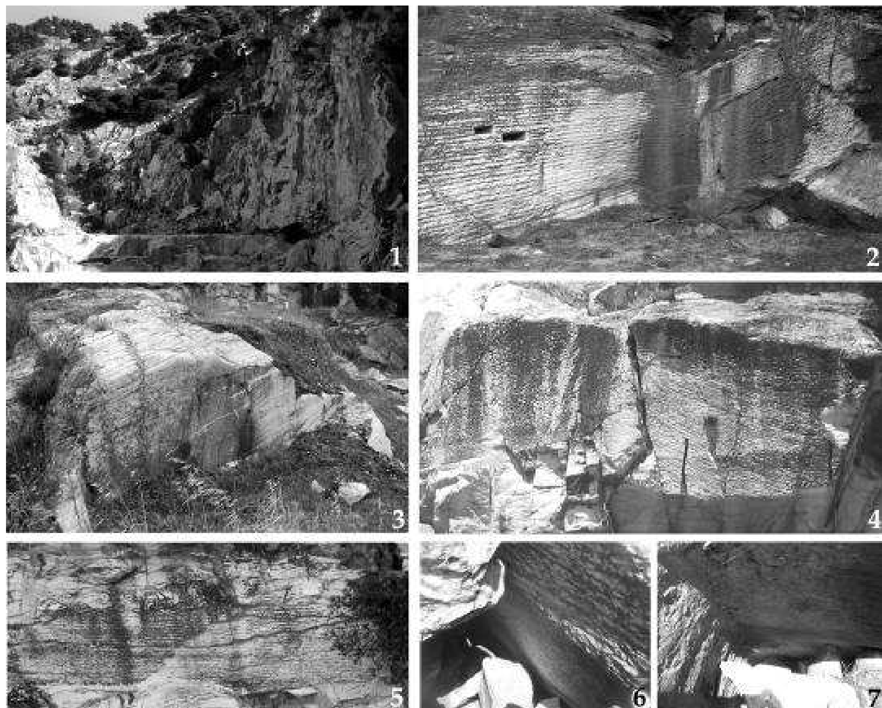
[4] Όπως γράφει ο Κορρές: «*Η διάκριση των αρχαίων λατομείων από τα νεώτερα δεν είναι πάντα εύκολη. Κατά κανόνα οι αρχαίες επιφάνειες τομής του πετρώματος διαθέτουν χαρακτηριστική λιθοξοϊκή κατεργασία με βαρέα ή μεσοβαρέα εργαλεία, τα ίχνη των οποίων σχηματίζουν κανονικές παράλληλες συνεχείς ή εναλασσόμενης κατευθύνσεως γραμμώσεις*». (Ό.π., σ. 66)

[5] Πληροφορίες για το ιστορικό της καταστροφής του λατομείου μπορείτε να βρείτε στην "Πεντελική Μυθολογία" του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* (Κεφ. *Λατόμοι και Αστυνόμοι*, σημ. 43).

Μέσα στο λατομείο αυτό υπάρχουν και ίχνη λατομείου **πιθανώς** υπογείου, το οποίο είχε εντοπίσει ο Δ. Δρόλαπας. Δυστυχώς διακρίνεται μόνο το άνω τμήμα του. Και εννοείται φυσικά ότι δεν υπάρχει τρόπος να μάθουμε σε τι βάθος φτάνει.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο αρχαία λατομεία (τα Λ19 και Λ18) που αναφέρει ο Κορρές, και τουλάχιστον για δύο ακόμα (το πρώτο έναντι του Λ19 και δεύτερο το “υπόγειο”) και όχι ένα. Αλλά η νεότερη εκμετάλλευση τα ενιαιοποίησε.

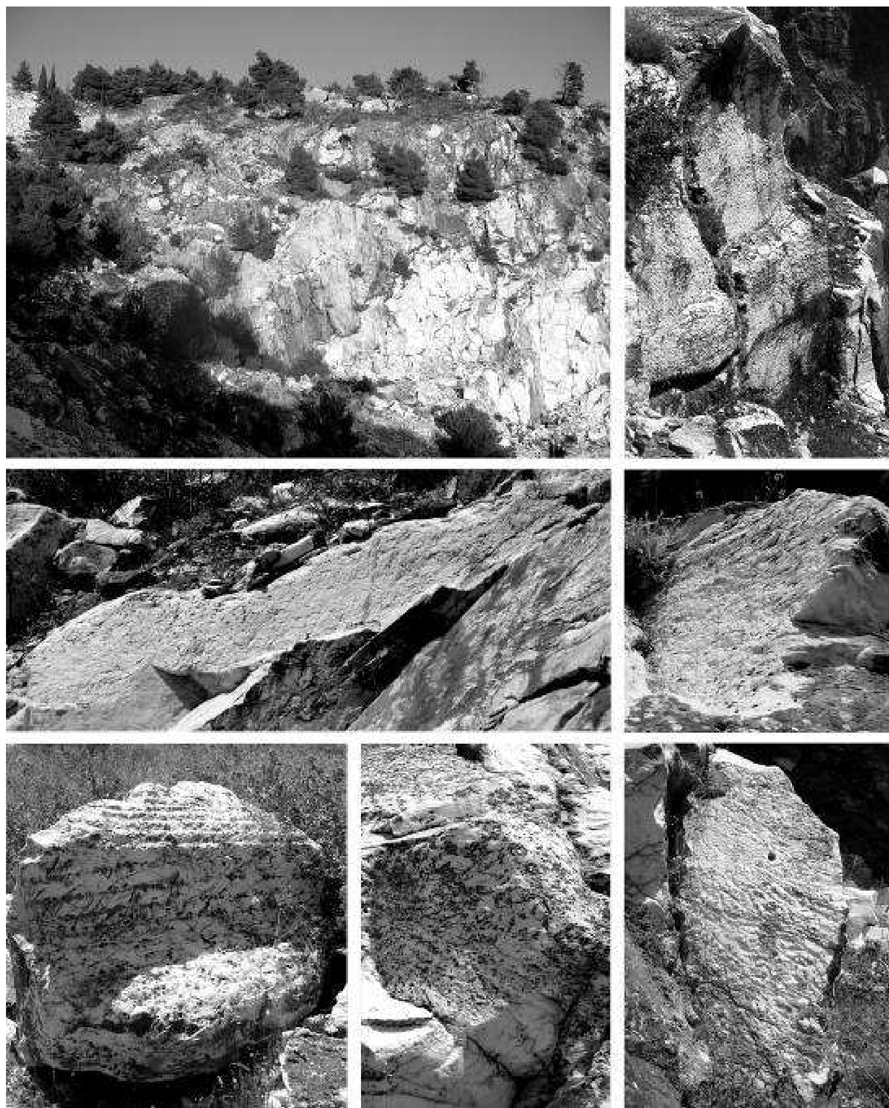
Έξω από το λατομείο συναντάμε τα πρώτα ίχνη της λιθόστρωτης οδού της Σπηλιάς, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

1. Λατομείο *Πολυχρονίου*. 2-5. Κατεργασμένες επιφάνειες. 6-7. Ίχνη του πιθανού υπόγειου λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Μοσχού»

Αμέσως μετά το λατομείο «Πολυχρονίου» συναντάμε το λατομείο «Μοσχού» με τις αρχαίες επιφάνειες να περιορίζονται στη νότια πλευρά του.

Λατομείο «Μοσχού» και αρχαίες επιφάνειες. Κάτω αριστερά: Όγκος αποσπασμένος από προεξοχή του αρχαίου τοιχώματος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

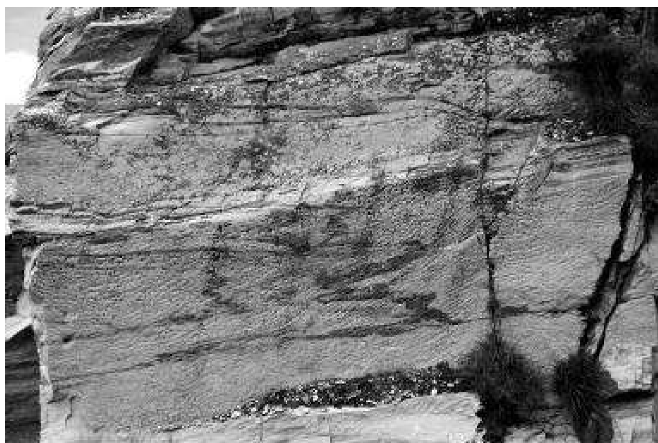
Το μεγάλο ταφροειδές λατομείο της Σπηλιάς

Το τρίτο λατομείο που συναντάμε είναι το μεγάλο ταφροειδές λατομείο (το κατά Κορρέ Λ2), πλησίον ακριβώς του λατομείου της Σπηλιάς, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω. Σώζονται κι εδώ τμήματα κατεργασμένα κατά τον αρχαίο τρόπο, για τα οποία ο Κορρές γράφει τα εξής: «*Τα ίχνη αυτά εκτείνονται επί μήκους ˜140μ. και, πριν από την πρόσφατη επίχωση του κάτω μέρους του, ήσαν ορατά μέχρι βάθους 40μ*». (Ό.π., σ. 95)

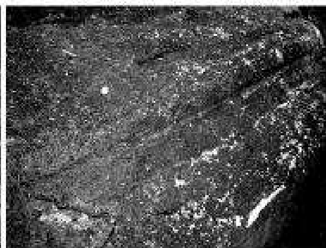
Ο Κορρές σημειώνει μια αρχαία επιφάνεια η οποία καταστράφηκε από τη μεταγενέστερη εκμετάλλευση (Ό.π., σ. 86).

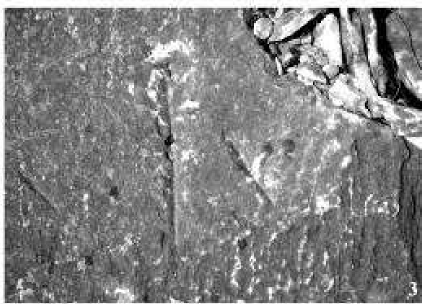
Αριστερά: το Λ2 όπως ήταν το 1980. (Φωτ. *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*) Δεξιά: Η σημερινή εικόνα. Με τα βέλη σημειώνεται το μπάζωμα του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρχαίες επιφάνειες του Λ2. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

1&2. Αρχαίες επιφάνειες του Λ2. 3. Πιθανά αρχαία χαράγματα πάνω σε όγκο.
4&5. Πελεκημένοι όγκοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Νικολάου»

Στη συνέχεια υπάρχει το λατομείο «του Νικολάου», κατά Κορρέ Λ5, από το οποίο σώζεται μονάχα ένα μικρό τμήμα αρχαίας επιφάνειας.

Το Λ5 και η μοναδική σωζόμενη αρχαία επιφάνεια.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Περράκη»

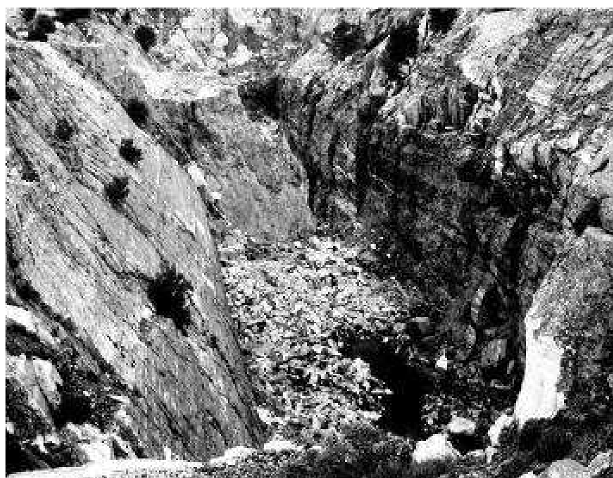
Ακολουθεί το λατομείο «του Περράκη», το κατά Κορρέ Λ8 από το οποίο σώζεται μόνο μία αρχαία επιφάνεια.

Το Λ8 και η μοναδική αρχαία επιφάνεια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Ρήγα»

Τελευταίο λατομείο της βόρειας φλέβας (όλα ταφροειδή λόγω του μικρού πλάτους της φλέβας μαρμάρου) είναι το λατομείο «του Ρήγα», το κατά Κορρέ Λ9. Εδώ σώζονται μόνο δύο αρχαίες επιφάνειες.

Το Λ9 και δύο αρχαίες επιφάνειες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Λατομεία νότιας φλέβας

Το λατομείο των «συμβόλων» [1]

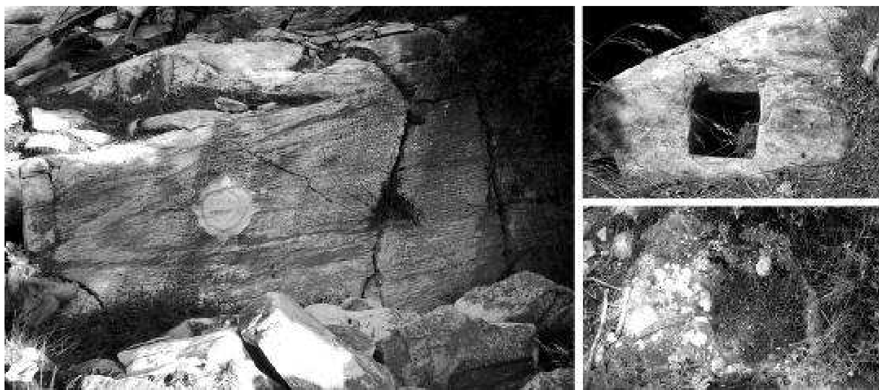
Πρόκειται για λατομείο μικρού μεγέθους και είναι το κατά Κορρέ Λ17.

Το λατομείο «*των συμβόλων*» - Λ17. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το λατομείο της «μαντάλα» [2]

Κι εδώ πρόκειται για μικρό λατομείο και είναι το κατά Κορρέ Λ14. Κοντά του σώζονται δύο τετράγωνες οπές σκαλισμένες επί εδάφους.

Το λατομείο της «*μαντάλα*» (Λ14) και οπές υποδοχής ξύλινων πασσάλων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Έξω από το λατομείο αυτό (και σε απόσταση 210μ. από τη Σπηλιά) υπάρχει ένας μαρμάρινος όγκος με μέγιστη διάμετρο ˜2.50μ., ύψος ˜1.90μ. και βάρος ˜23 τόνους.

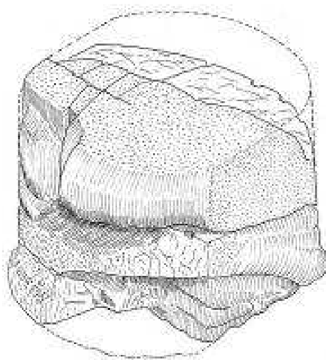
[1] Το ονόμασα έτσι λόγω της ύπαρξης κάποιων σκαλισμένων συμβόλων μαγικο-θρησκευτικού χαρακτήρα, όχι βέβαια αρχαίων! Φυσικά δεν είναι τα μόνα στην περιοχή. Για αυτά μπορεί κάποιος να πληροφορηθεί από το βιβλίο του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* αλλά και από την ιστοσελίδα του *Iranon*.

[2] Η ονομασία του οφείλεται πάλι σε ένα σύμβολο, το λεγόμενο «μαντάλα» σκαλισμένο πάνω στην αρχαία επιφάνεια.

Σύμφωνα με τον Κορρέ: «*Ο τεμαχισμός του έχει γίνει κυρίως με σφήνες. Θερμικές βλάβες μαρτυρούν παλαιότερη πυρκαϊά του δάσους*». (Ό.π.)

Λίγο παρακάτω, (σε απόσταση 250μ. από τη Σπηλιά και παρά την αρχαία οδό), βρίσκεται και το υπόλοιπο ενός σπονδύλου (βάρους 10 τόν.), ο οποίος προοριζόταν για το Ολυμπιείο.[1] Ο Κορρές (ό.π., σ. 88) αναφέρει πως ανήκει στη ρωμαϊκής εποχής φάση του έργου.

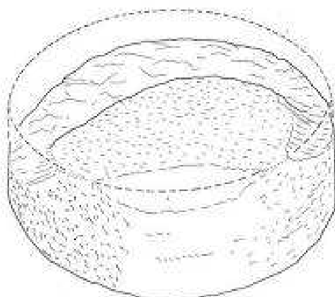

Αριστερά: Ο μαρμάρινος όγκος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Δεξιά: Σχέδιο του όγκου. (Κορρές)

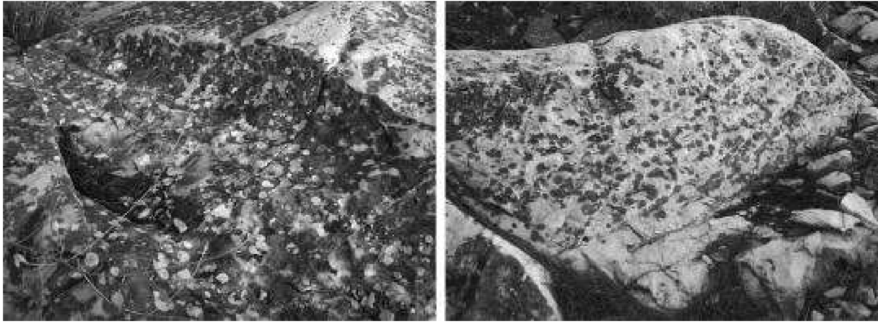
Πάνω: Ο σπόνδυλος του Ολυμπιείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Κάτω: Σχέδιο του σπονδύλου. (Κορρές)

---

[1] Το 2009, κάποιοι «φυσιολάτρες» θέλησαν να μαρκάρουν με μπογιά ένα μονοπάτι που οδηγεί στη Σπηλιά. Αφού έβαψαν κάμποσα δέντρα και βράχια, «πέρασαν ένα χεράκι» και στο σπόνδυλο. Προσωπικά, θεωρώ το μπογιάτισμα των ορεινών μονοπατιών λείαν επιεικώς απαράδεκτο, από τη στιγμή που ένα μονοπάτι μπορεί να σηματοδοτηθεί με εντελώς ανώδυνους για το περιβάλλον τρόπους. Και είναι παντελώς γελοίο να σηματοδοτείται ένα μονοπάτι (όπως αυτό της Σπηλιάς) στο οποίο δεν υπάρχει περίπτωση να χαθεί ποτέ κανείς, ακόμα και τη νύχτα! Αλλά η μπογιά, βλέπετε, είναι η εύκολη λύση.

Το Λ15

Στη συνέχεια συναντούμε το κατά Κορρέ Λ15 στο οποίο δε σώζεται τίποτε πέρα από κάποια ίχνη απόσπασης και κάποιες αράδες.

Ίχνη απόσπασης και αράδες του Λ15. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Λατομείο της Σπηλιάς

Το σπουδαιότερο λατομείο της νότιας φλέβας, αλλά και το πιο καλοδιατηρημένο, βρίσκεται σε υψόμετρο 720μ. περίπου και δεν είναι άλλο από το λατομείο της Σπηλιάς (το κατά Κορρέ Λ1).

Αποτελεί το πιο σημαντικό αρχαίο λατομείο, όχι μόνο της Πεντέλης αλλά και της Ελλάδας, διότι από εκεί εξορύχθηκαν τα μάρμαρα με τα οποία ανοικοδομήθηκε ο Παρθενώνας.

Ας αφήσουμε όμως και πάλι τον Μ. Κορρέ να μας μιλήσει αναλυτικότερα γι’ αυτό: «*Το λατομείο αυτό, γνωστό και ως λατομείο της Σπηλιάς, αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα βαρειάς και βαθιάς εξορύξεως.* […] *Η παρούσα μορφή του λατομείου Λ1 δεν παρουσιάζει ανωφέρεια από το εσωτερικό ως την έξοδό του. Όμως, από διάφορες επιφανειακές εκδηλώσεις και ενδείξεις φαίνεται ότι η αρχαιότερη στάθμη του πυθμένος είναι σε βάθος 10-20 μέτρων, κάτω από τη σημερινή και επομένως ότι σε αρκετές θέσεις του υψόμετρο του πυθμένος πρέπει να ήταν μικρότερο εκείνου της εισόδου.* […] *…η κάτοψη του λατομείου πρέπει να ήταν διαφορετική. Αρχικά είχε μάλλον τη μορφή παράλληλων τάφρων πολύ μεγάλου βάθους. Η παρούσα μορφή πρέπει να προέκυψε από τη μεταγενέστερη λατόμευση του πετρώματος, μεταξύ των τάφρων, τη ληστρική λατόμευση πετρώματος από τα τοιχώματα της βόρειας πλευράς και την πλήρωση του βαθύτερου μέρους όλων των τάφρων, αλλά και του σπηλαίου, με λιθάρια και λατύπη. Ευτυχώς ένα πολύ μεγάλο μέρος της αρχικής μορφής σώζεται κάτω από τις τεράστιες σωρευμένες μάζες των λιθαριών και της λατύπης.*

Τώρα μεγάλης εκτάσεως κατεργασμένες επιφάνειες είναι ορατές μόνο αριστερά έξω από τη σπηλιά. Οι επιφάνειες αυτές, ύψους ˜35μ, είναι απλώς ένα μέρος εκείνου που κάποτε ήταν η βόρεια πλευρά του λατομείου Λ1. […] *Από τα διάφορα ευρήματα και τη συγκριτική στρωματογραφική μελέτη των λατομείων, φαίνεται ότι το λατομείο της Σπηλιάς, ως αρχαιότερο, υπήρξε η πηγή των μαρμάρων του Παρθενώνος και των άλλων κλασσικών κτηρίων της Αθήνας. Η λειτουργία του συνεχίστηκε φθίνουσα επί μερικούς αιώνες πριν από την οριστική παύση της*». (Ό.π., σ. 78-79)[1]

[1] Ο σημερινός επισκέπτης της Σπηλιάς, χωρίς να γνωρίζει ότι βρίσκεται στον τόπο που «γέννησε» τον Παρθενώνα, εκφράζει απορίες όπως: «*Μα πώς γίνεται και είναι τόσο ίσιος και λείος αυτός ο γκρεμός; Λες και τον έφτιαξε άνθρωπος*!». Υπάρχουν βέβαια και χειρότερα. Ορισμένοι λ.χ. θεωρούν ότι οι αρχαίοι πραγματοποιούσαν τις εξορύξεις με... λέηζερ!

Το λατομείο του Παρθενώνα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

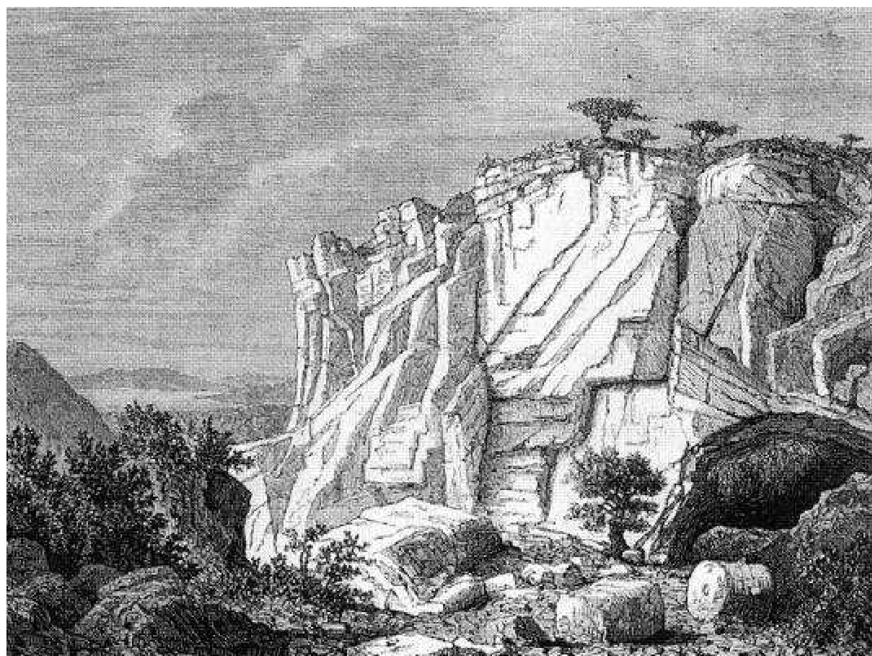
Σύμφωνα με τον Κορρέ το λατομείο έχει μήκος ˜140μ. και μέσο πλάτος ˜80μ. Όπως γράφει ο ίδιος: «*Είναι πάντως βαθύτερο από το προηγούμενο* [εννοεί το Λ10] *και συνεπώς διεκδικεί, ίσως, την πρώτη θέση, ως προς τον ολικό όγκο. Το ορατό βάθος του στη ΒΑ γωνία του είναι ˜37μ. Το πραγματικό δηλαδή, μαζί με το πάχος της επιχώσεως, πολύ μεγαλύτερο. Το πραγματικό βάθος του, στο μέσον της βόρειας πλευράς του, υπολογίζεται ότι υπερβαίνει τα ˜40μ. Το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πλευράς του είναι ενταφιασμένο κάτω από ένα μεγάλο λόφο αρχαίας λατύπης*». (Ό.π., σ. 95)

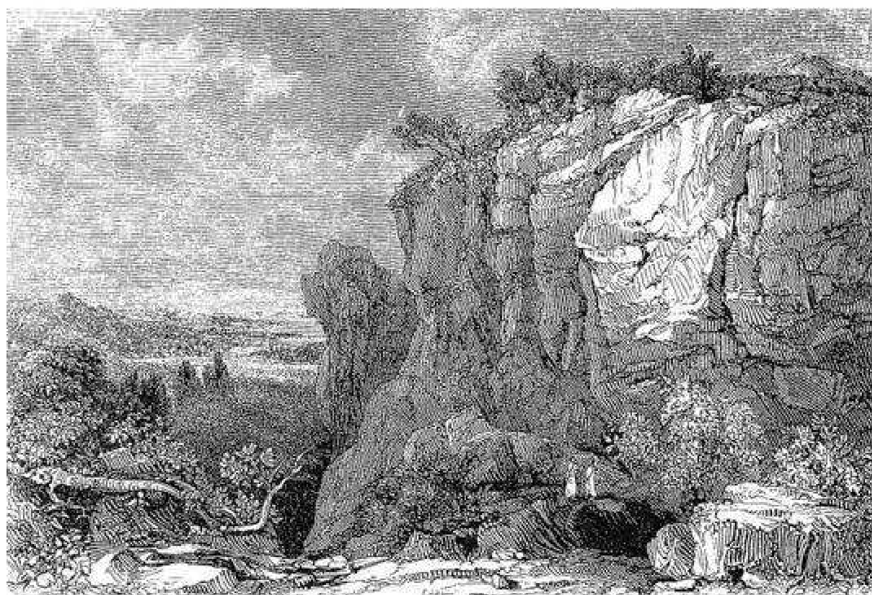
Το λατομείο της Σπηλιάς είναι το μοναδικό ανάμεσα στα υπόλοιπα πεντελικά λατομεία, στο οποίο συναντούμε πολυάριθμα αρχαία ίχνη εξόρυξης, λαξευτούς όγκους, καθώς και πολλά άλλα ευρήματα, με πιο σημαντικά ένα βωμίσκο, και το κάτω τμήμα από άγαλμα κάποιας ένθρονης Θεότητας. (της Ρέας;)

Ο Κορρές (ό.π., σ. 88) γράφει πως αυτά τα ημίεργα (ο βωμίσκος και το άγαλμα) βρέθηκαν το 1977 στην εντός του σπηλαίου λατύπη, κάτι που επαναλαμβάνει και ο Ευάγγελος Ζήσης. (“Τα Μυστήρια της Πεντέλης”, εκδ. Genius Loci, σ. 26) Τούτο όμως δεν είναι σωστό. Σύμφωνα με τον *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ* βρέθηκαν το καλοκαίρι του 1990 (μεταξύ 20 και 27 Αυγούστου), όταν το εργοτάξιο των *Δομικών Έργων*, για να εγκαταστήσει παράπηγμα στο χείλος του λατομείου *Μπάνου* (νότια της Σπηλιάς), άνοιξε πρόσβαση τέμνοντας το σωρό της αρχαίας λατύπης.

Το 2009, η περιοχή γύρω από τη Σπηλιά, «οργώθηκε» από μηχανές εντούρο και «γουρούνες». Οι βροχές «ξέπλυναν» το χώμα με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί τμήμα δαπέδου κάποιου κτίσματος[1] το οποίο εντόπισε για πρώτη φορά ο *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ* και ο οποίος 7 μήνες αργότερα βρήκε στην ίδια περιοχή τα θραύσματα ενός μεγάλου αγγείου. (Ό.π., κεφ. “Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς”, τμ. 2, προσθήκη 2η) Το ποιάς εποχής είναι το αγγείο, μόνο αρχαιολόγοι μπορούν να υπολογίσουν.

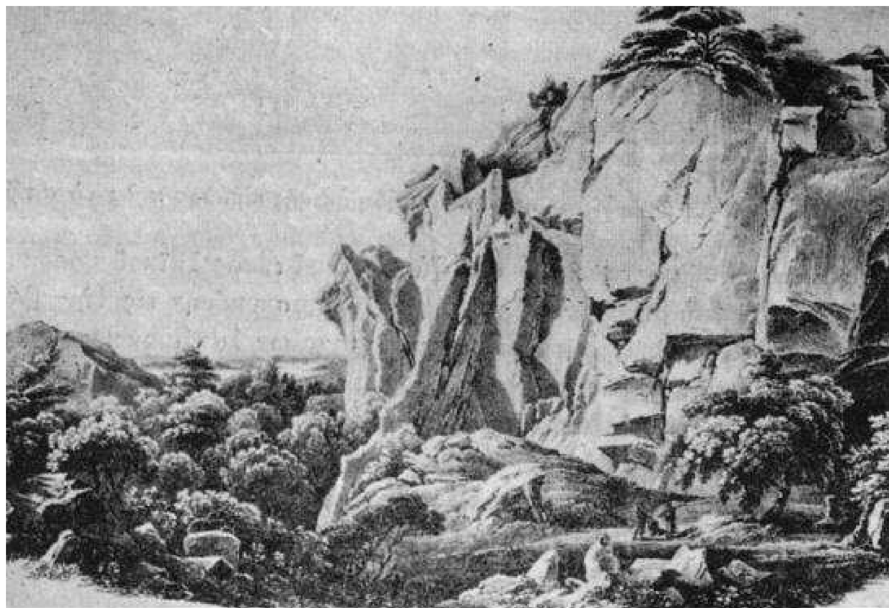
[1] Το κτίσμα δεν πρέπει να είναι αρχαίο διότι βρίσκεται στο ανώτερο επίπεδο της αρχαίας λατύπης (περί αυτού θα μιλήσουμε στο επόμενο βιβλίο).

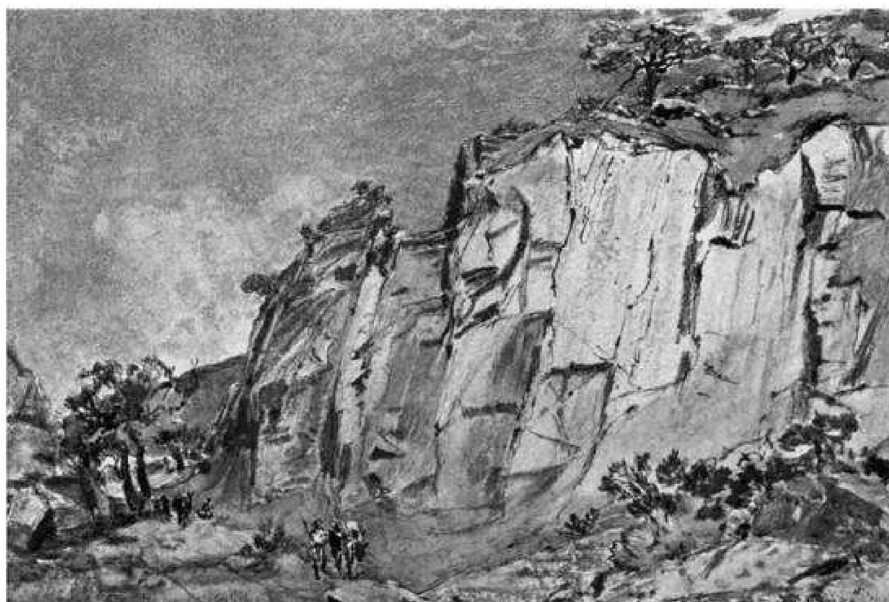

Παλιά σκίτσα του αρχαίου λατομείου.

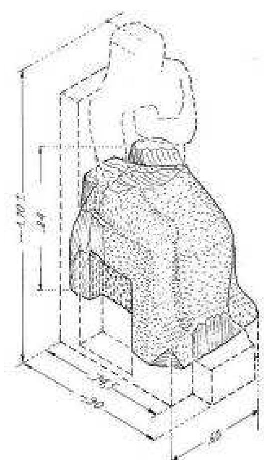
(Πάνω: Από το βιβλίο του Henri Belle "Ταξίδι στην Ελλάδα", εκδ. Ιστορητής. Κάτω: Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth "*Ελλάδα*", εκδ. Εκάτη)

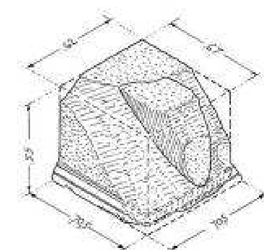
Παλιά σκίτσα του αρχαίου λατομείου

(Πάνω: Από το βιβλίο του K.G. Fiedler, 1840. [Σκίτσο Stackelberg]. Κάτω: Σκίτσο του 1906 από το βιβλίο “Greece – Painted by John Fulleylove, R.I Described by the rev. J.A. M’ Clymont, M.A., D.D., Published by A. & C. Black, London, MCMVI)

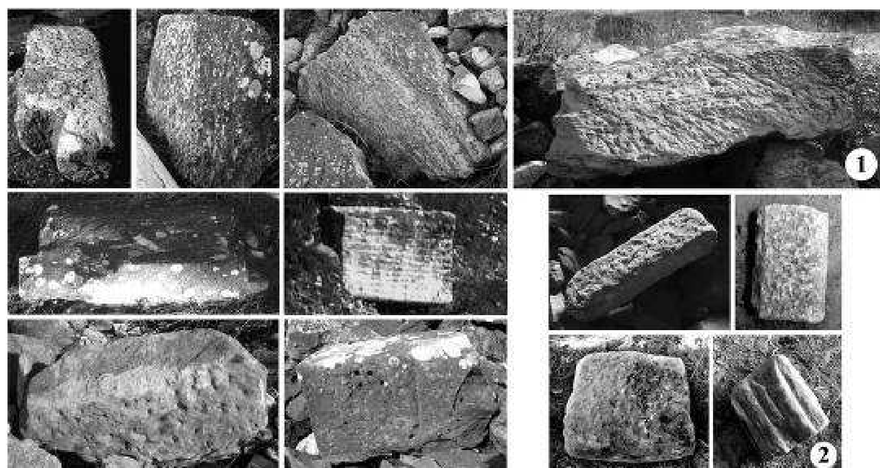

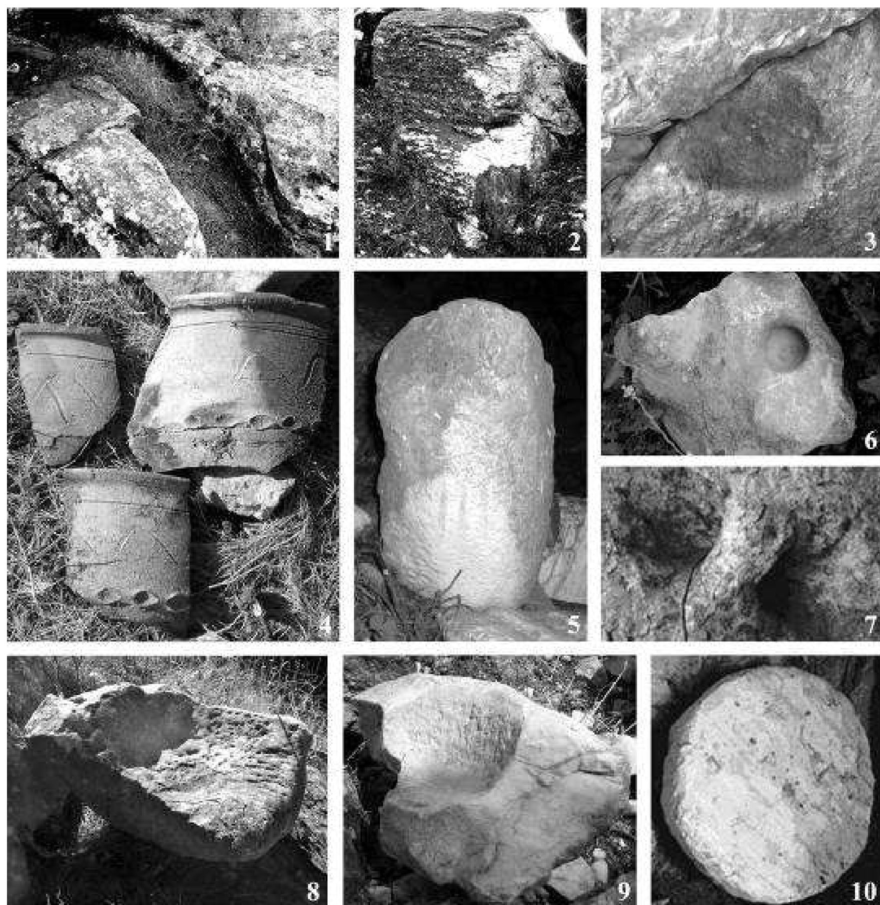

Πάνω: Το άγαλμα της ένθρονης θεότητας. (Σχ. Κορρές. Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)
Κάτω: Ο βωμίσκος. (Σχ. Κορρές. Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

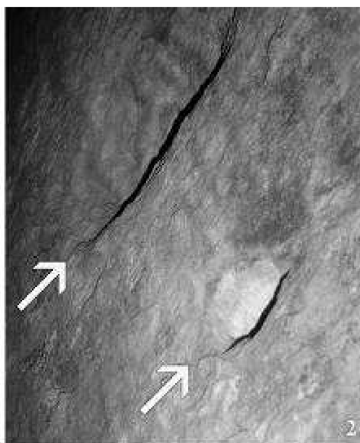
1. Μεγάλοι λαξευμένοι όγκοι. 2. Μικροί λαξευμένοι λίθοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

1. Λατομική αύλακα. 2. Το μοναδικό σωζόμενο ίχνος στην είσοδο του Λ1. 3. Κογχοειδές λάξευμα
4. Θραύσματα από το αγγείο που βρήκε ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*. 5. Υπόλειμμα ακατέργαστου κιονίσκου.
6. Στρογγυλή υποδοχή που ίσως είναι αρχαία. 7. Δέστρα 8&9. Λαξευτές γούρνες. 10. Οικιακή μυλόπετρα; (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ – φωτ. αγγείου *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)

Εδώ και χρόνια, τόσο εγώ και πολύ περισσότερο ο Δ. Δρόλαπας γνωρίζαμε την ύπαρξη ενός ανοίγματος πίσω από το τσιμεντένιο κτίσμα (αντηρίδα στομίου στοάς έξω από τη Σπηλιά). Αν και μοιάζει με είσοδο σπηλαίου, δεν πρόκειται για σπήλαιο, αλλά για τοίχωμα του Λ1 το οποίο κατέπεσε σχηματίζοντας έναν «σπηλαιώδη» χώρο. Όλο έλεγα να μπώ και όλο το ανέβαλλα, μέχρι που μου έκανε την πρόταση ο Δρόλαπας λόγω της υποψίας του ότι πιθανόν να υπάρχουν αρχαία ίχνη.

Και πράγματι, η υποψία του βγήκε αληθινή. Κατέβηκα πρώτος και πάνω στο τοίχωμα είδα οπές διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, καθώς και δύο δέστρες. Αυτό που έκανε εντύπωση και στους δυό μας ήταν η μία από τις δύο δέστρες, διότι ήταν ταυτόχρονα και οπή (μάλλον δοκοθήκη). Ποιός ξέρει, ίσως ο αρχαίος εργάτης να σκάλισε αρχικά την υποδοχή, αλλά στη συνέχεια αποφάσισε να τη μετατρέψει σε δέστρα, ή οι δύο χρήσεις απείχαν πολύ χρονικά μεταξύ τους.

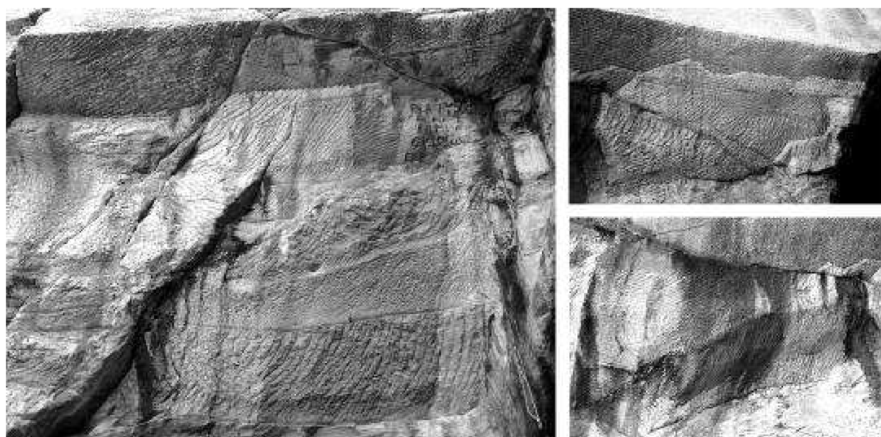

1. Το άνοιγμα από το οποίο μπαίνει κανείς για να συναντήσει τα αρχαία ίχνη. Με βέλος σημειώνεται το καταρριφθέν τοίχωμα του λατομείου. 2. Στρογγυλή και μακρόστενη οπή. 3. Δέστρα. 4. Τετράγωνη οπή η οποία στενεύει μέχρι το βάθος της. 5. «Κλασική» μακρόστενη οπή. 6. Η οπή-δέστρα.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

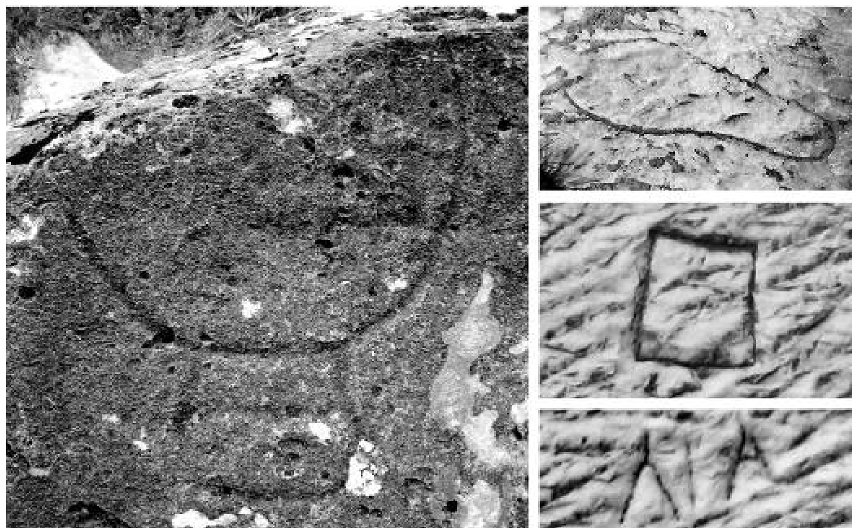
Ίχνη αρχαίας εξόρυξης στο λατομείο της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρχαίες επιφάνειες του Λ1. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αν και σώζεται μεγάλος αριθμός αρχαίων καταλοίπων και ευρημάτων στο λατομείο της Σπηλιάς, δε σώζονται αρχαίες επιγραφές ή άλλα σκαλίσματα, «*αφού προφανώς δεν είχαν το χρόνο ή τη διάθεση ύστερα από το μεροκάματο για κάτι τέτοιο*» όπως γράφει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*. Και συνεχίζει: «*Μοναδικό ίχνος είναι το περίγραμμα ενός δεξιού πέλματος που χάραξε κάποιος αρχαίος λατόμος και σώζεται κάτω από το ρελέ των διαδρομών Σι Φου, Duracel και Au revoir*[1]*. Υπάρχει ακόμη και κάτι σαν επιγραφή, δεν ξέρω αν είναι της αυτής κατηγορίας ή είχε να κάνει με τη διαχείριση του λατομείου (όπως και κάτι σαν σήμα σε άλλη θέση)*». (Ό.π., τμ.1, σημ. 7)

Το μόνο που μου ήταν γνωστό από τα παραπάνω ήταν η (προφανώς ημιτελής) επιγραφή «ΛΙΑ» καθώς και ένα μικρό σκαλιστό τετράγωνο κοντά στην επιγραφή, τα οποία είναι ορατά πάνω στον κάθετο βράχο, 10-15μ. περίπου ψηλότερα από το έδαφος. Το πέλμα σίγουρα δεν θα μπορούσα ποτέ να το προσεγγίσω, γιατί δεν είμαι αναρριχητής. Όσο για το *σήμα*, μου το υπέδειξε ο Δ. Δρόλαπας και μάλιστα είναι τόσο αλλοιωμένο, που μόνο με το κατάλληλο (ηλιακό) φως μπορεί να γίνει ορατό.

Τα αρχαία σκαλίσματα του λατομείου της Σπηλιάς.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ Φωτ. «πέλματος» *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)

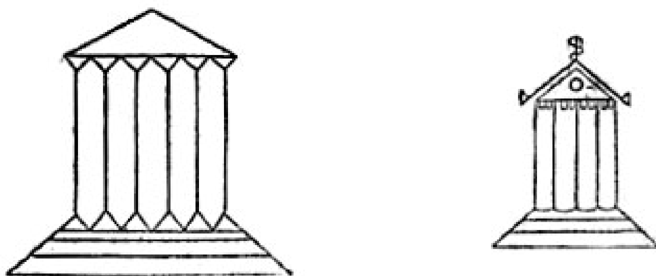
Κάποια αρχαία σκαλίσματα έξω από τη Σπηλιά (τα οποία βεβαίως σήμερα έχουν εξαφανιστεί), έχει καταγράψει ο Ιρλανδός αρχαιοδίφης Edward Dodwell. ("A Classical and Topographical Tour Through Greece, During the Years 1801, 1805, and 1806") (Παρατίθενται από www.iranon.gr). Τα σκαλίσματα αυτά ήταν πρόχειρες απεικονίσεις δύο αρχαίων ναών, ενώ παρατήρησε επίσης και την επιγραφή «ΟΡΟΣ».

Τα σχεδιάσματα και η επιγραφή αναφέρονται και από τον L. Ross (1836): «*Επί ενός άλλου τοιχώματος είναι ορατόν, διά χειρός αρχαίου εργάτου χαραχθέν, ναού αδρόν σχεδίασμα και σε πλειότερες θέσεις αναγιγνώσκεται η λέξις ΟΡΟΣ (σύνορον), η οποία επανειλημμένως ευρίσκεται και εν τοις επί του Υμηττού λατομείοις, ενίοτε συνοδευομένη υπό κυρίου τινός ονόματος. Συνεπώς καθίσταται πιθανόν, ότι τα υπό του Ξενοφώντος, ως πηγαί δημοσίων εσόδων κατατασσόμενα λατομεία, κτήματα κρατικά ήσαν*». ("Das Pentelikon bei Athen und seine Marmorbrüche") (Μετάφραση: Μ. Κορρές)

Ως προς την αρχαιότητα της λέξης «ΟΡΟΣ» υπάρχει και μία αντίρρηση που δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε. Ο Λαδάς λέει ότι βρήκε αυτή την επιγραφή το 1950, και δεν ήταν αρχαία, αλλά έλεγε ανορθόγραφα [ΘΕΟΔ]ΟΡΟΣ. ("Η Σπηλιά της Πεντέλης και απάντησις εις επικρίσεις των βυζαντινολόγων καθηγητών Γ. Α. Σωτηρίου και Α. Κ. Ορλάνδου", 1963, σ. 144, σημ. 8)

---
[1] Εννοεί αναρριχητικές διαδρομές.

Επίσης, ο William Gell, κατά την επίσκεψή του στη Σπηλιά παρατήρησε μεταξύ άλλων και επιγραφές από διάφορες εποχές χαραγμένες από τους εργάτες. (“The Itinerary of Greece”, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly, London, 1819) (Μετάφραση: Μ. Κορρές)

Τα σκαλίσματα των αρχαίων ναών, όπως τα αποτύπωσε ο Dodwell. Στην κορυφή του δεξιού ναού διακρίνεται κάτι που μοιάζει με όφι κουλουριασμένο γύρω από ένα ραβδί, ένα στοιχείο που οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται για απεικόνιση Ασκληπιείου.

Το Λ3

Ακριβώς πάνω από τη Σπηλιά βρίσκεται το κατά Κορρέ Λ3, από το οποίο σώζεται μόνο μια μεγάλη επιφάνεια καθότι το υπόλοιπο μπαζώθηκε από τα απορρίμματα του σπαστηροτριβείου Περράκη.

Το Λ3 και η μοναδική σωζόμενη αρχαία επιφάνεια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Χανιώτη»

Στη συνέχεια συναντάμε το λατομείο «του Χανιώτη», το κατά Κορρέ Λ4. Εκεί υπάρχουν μεγάλες και εντυπωσιακές επιφάνειες αρχαίας λατόμησης.

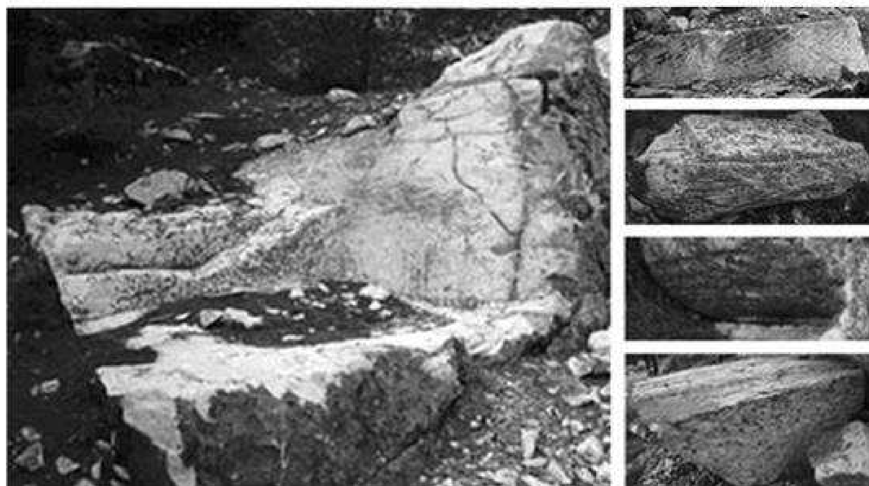
Στο λατομείο γίνονταν μέχρι πρότινος παράνομες εξορύξεις.

1. Το λατομείο «του Χανιώτη» (Λ4). 2. Αρχαία μέτωπα εξόρυξης. 3. Εντυπωσιακή κυματοειδής αρχαία επιφάνεια. 4,5&6. Μικρότερου μεγέθους αρχαίες επιφάνειες. 7&8. Ημικατεργασμένοι όγκοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Λ6

Ακολουθεί το λατομείο Λ6 (κατά Κορρέ), με εξίσου μεγάλες αρχαίες επιφάνειες και λαξευτούς όγκους.

Αρχαίες επιφάνειες του λατομείου Λ6, ίχνη λάξευσης και ημικατεργασμένοι όγκοι.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το λατομείο του Νυμφαίου

Πρόκειται για το τρίτο σε μέγεθος λατομείο· βρίσκεται 100μ. ψηλότερα από τη Σπηλιά, και είναι γνωστό ως «*του Τσόκαλη*», το κατά Κορρέ Λ7. Οι πραγματικές διαστάσεις του σύμφωνα με τον Κορρέ (γιατί και αυτό υπέστη τρομερή αλλοίωση) ήταν: μήκος ~120μ, μέγιστο πλάτος ~70μ και μέγιστο βάθος ~30μ. Το λατομείο αυτό αποκτά περισσότερη σπουδαιότητα γιατί εκεί βρίσκεται το άντρο των Νυμφών (βλ. κεφ. 6). Σώζονται μεγάλες αρχαίες επιφάνειες, κατεργασμένοι όγκοι, λατομικές αύλακες και ποικίλα ίχνη εξόρυξης.

Σε ένα σημείο του κάθετου βράχου προς την κορυφή του λατομείου, ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* είχε εντοπίσει δύο μεγάλα αρχαία σκαλίσματα, το ένα δίπλα στο άλλο, για τα οποία εικάζει ότι προέρχονται από «χνάρι» που χρησιμοποιούσαν οι λατόμοι για να λαξεύουν κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος. (Ό.π.)

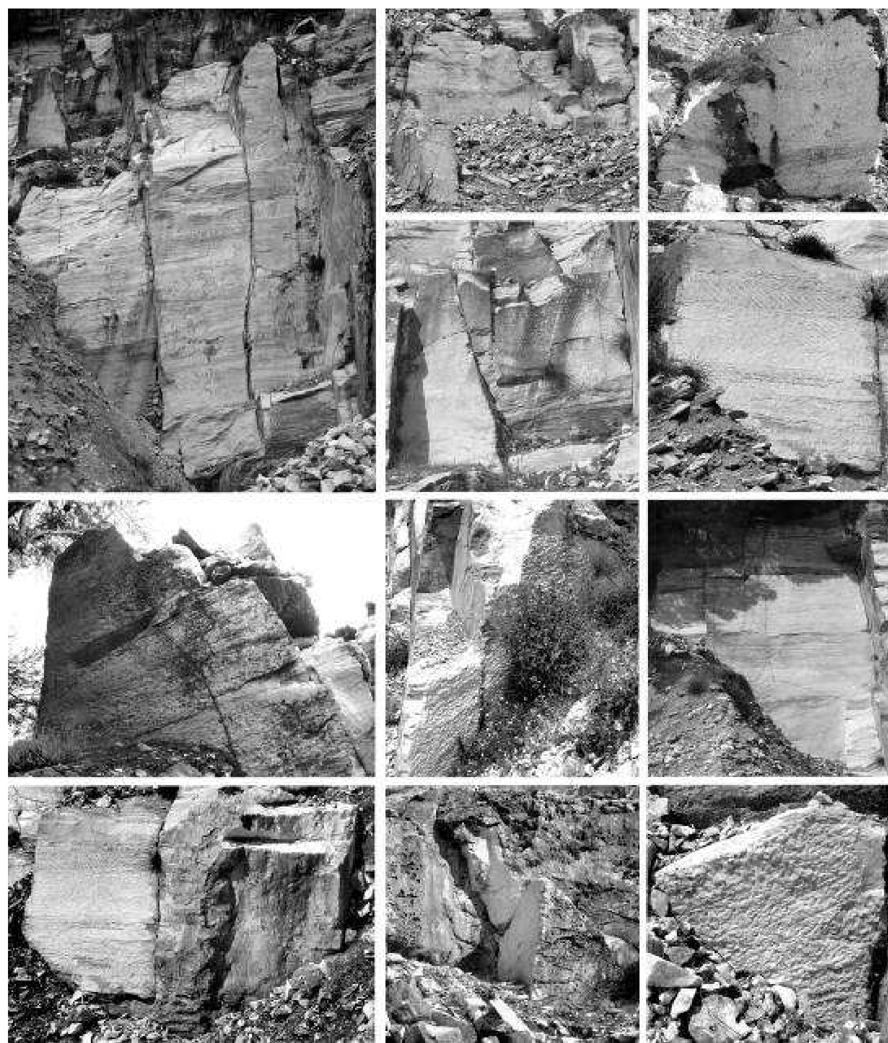

Το λατομείο του Νυμφαίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα σκαλίσματα στο λατομείο του Νυμφαίου. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)
[Σημ. Τα σκαλίσματα αυτά προσεγγίζονται μόνο με αναρρίχηση.]

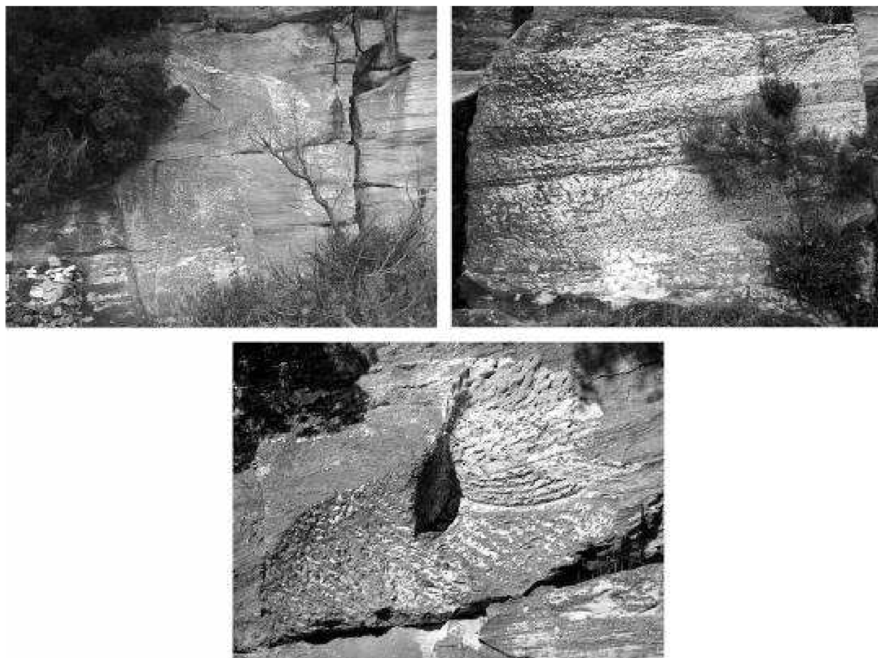

Αρχαίες επιφάνειες στο Λ7. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

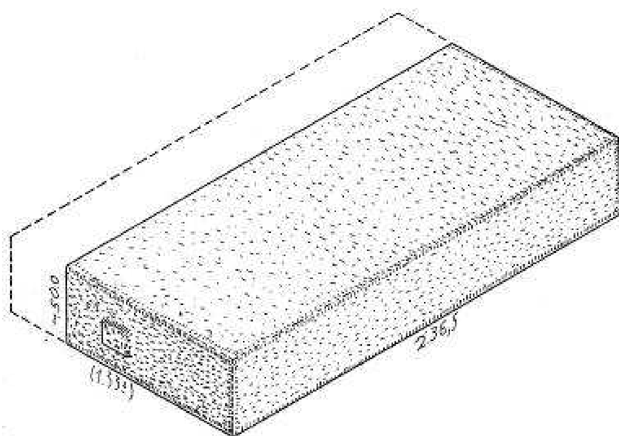
1. Ημίεργοι όγκοι και ίχνη λάξευσης του Λ7. 2. Σφηνιές 3&4. Λατομικές αύλακες. 5&6. Ίχνη εξόρυξης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Στο ίδιο λατομείο πρέπει να ανήκουν και κάποιες αρχαίες επιφάνειες οι οποίες απέχουν λίγα μέτρα από το σημερινό χείλος του λατομείου.

Οι αρχαίες επιφάνειες πάνω από το χείλος του Λ7. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο Κορρές (ό.π. σ. 89) μας πληροφορεί ότι από το λατομείο αυτό πιθανόν προέρχεται και ένα αρχιτεκτονικό μέλος το οποίο κατασχέθηκε από τις Αστυνομικές Αρχές το 1992 σε εργοστάσιο μαρμάρων στα Βριλήσσια.

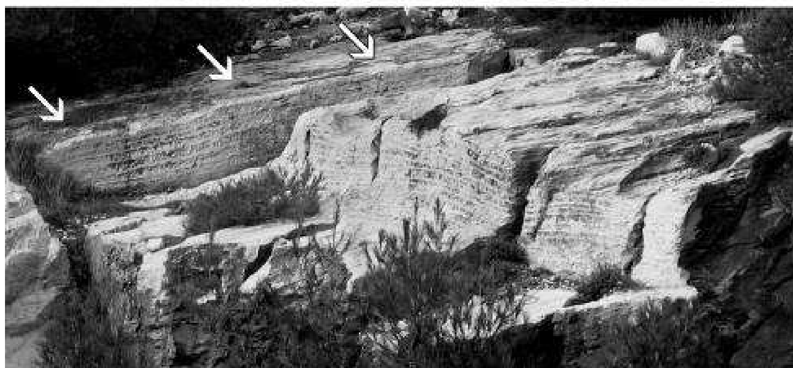

Το αρχιτεκτονικό μέλος. (Σχέδιο Μ. Κορρές)

Μη καταχωρημένο μικρό αρχαίο λατομείο

Λίγο ανατολικότερα του Νυμφαίου, σε μικρό αρχαίο λατομείο, σώζεται τμήμα λατομικής τάφρου, ίσως της μοναδικής στην Πεντέλη.

Η λατομική τάφρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Μαρή»

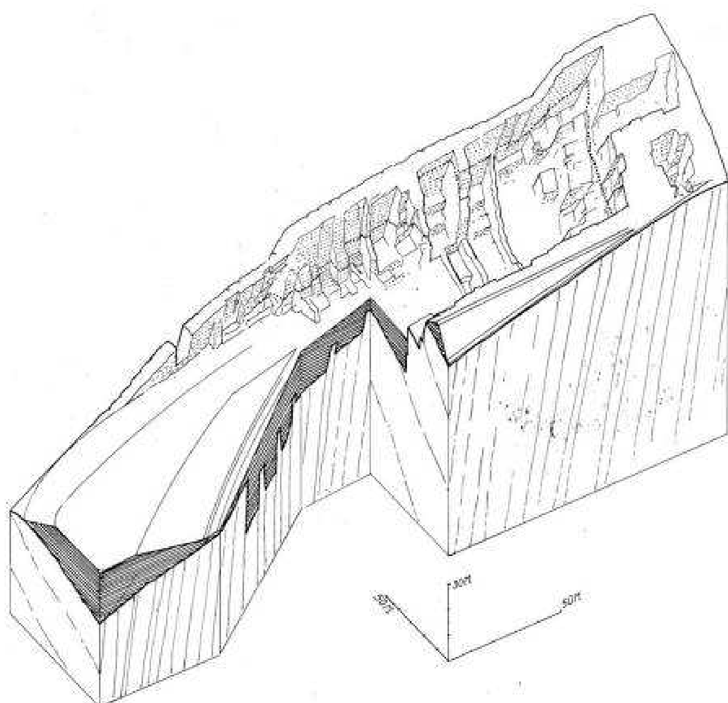
Μετά το Λ7 συναντάμε το λατομείο «Μαρή», το κατά Κορρέ Λ10, με επίσης πολλές σωζόμενες αρχαίες επιφάνειες.

Σχετικά με αυτό γράφει ο Κορρές: «*Το μεγαλύτερο λατομείο (Λ10) είναι ανοιγμένο στη νότια φλέβα, επί μήκους ˜200μ, μεταξύ των υψομέτρων 880 και 930. Το μέσο πλάτος του είναι ˜70μ. Η κατεργασία της βόρειας πλευράς του είναι ορατή επί μήκους 155μ και της νότιας επί μήκους 60μ. Στο ανατολικό μέρος διατηρούνται και είναι ορατά μερικά τμήματα του αρχικού πυθμένος. Το μέγιστο ορατό βάθος του, στη ΒΑ γωνία, υπερβαίνει τα 30μ. Το δυτικό ήμισυ του λατομείου είναι πληρωμένο με παχύτατη, καλά διαστρωμένη συσσώρευση λατυπών και επομένως το πραγματικό βάθος του είναι άδηλον, όπως άλλωστε και το ίδιο το δυτικό πέρας του*». (Ό.π., σ. 95)

Στο λατομείο αυτό ο Δ. Δρόλαπας εντόπισε την ύπαρξη ενός κιονίσκου, ενώ σε κάποια άλλη επίσκεψή του βρήκε ένα αρχαίο νόμισμα. Διακρίνονται ίχνη επιγραφής ΚΑ με τρίτο γράμμα ίσως Μ καθώς και πορτρέτο. Πίσω ίχνη παράστασης με 2 φιγούρες μάλλον. Ο Δρόλαπας εικάζει πως είναι ρωμαϊκής εποχής.

Το Λ10. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Λ10. (Τριμετρία, κλίμαξ 1:2000) Κορρές.

Αρχαίες επιφάνειες του Λ10. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το αρχαίο νόμισμα. Στη μικρή φωτογραφία από κάτω, η επιγραφή ΚΑ.
(Φωτ. Δ. Δρόλαπας)

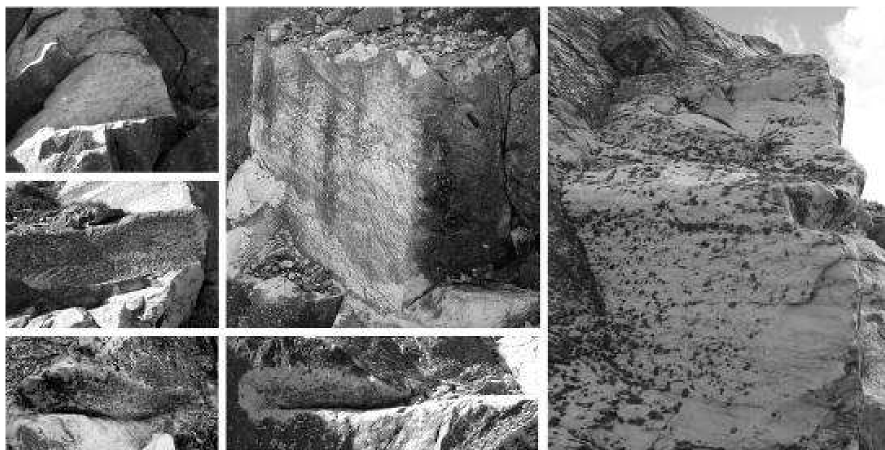
Ο κιονίσκος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Αρκά» α΄

Εν συνεχεία βρίσκεται το λατομείο «Αρκά», το κατά Κορρέ Λ12, με επίσης σωζόμενες αρχαίες επιφάνειες.

Το Λ12. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρχαίες επιφάνειες και ίχνη κατεργασίας του Λ12. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λατομείο «Αρκά» β΄

Δίπλα σχεδόν στο Λ12 βρίσκεται το λατομείο (των αδελφών Αρκά κι αυτό) το οποίο ο Κορρές σημειώνει ως νεότερο (λ53). Το λατομείο όμως είναι κι αυτό αρχαίο.

Σχετικά με τα λατομεία Λ11και Λ12, αλλά κυρίως με το λ53, ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* σημειώνει τα εξής πολύ σημαντικά: «*Διαμαρτυρήθηκα* [σημ. σε συνάντηση που είχε με αρχαιολόγους] *ότι τα άνω όρια του αρχαιολογικού χώρου είναι αυθαίρετα κι εκτός πάσης λογικής, αφού είναι μια ευθεία γραμμή επί χάρτου, αντί της φυσικής που ορίζει η ράχη του βουνού, με αποτέλεσμα να μένουν εκτός 3 μεγάλα αρχαία λατομεία: τα Λ11, Λ12, και λ53 (βλ. Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, τοπογραφικό διάγραμμα, σ. 93). Το ενδιαφέρον που προκάλεσα μειώθηκε σύντομα, όταν παρατήρησαν στο χάρτη του Μ. Κορρέ ότι το λ53 σημειώνεται ως νεότερο λατομείο. Δηλαδή ένα τυπογραφικό λάθος ή μια αβλεψία γίνεται θέσφατο σε βάρος των αρχαίων επιφανειών που αντικρίζουν τα μάτια μας. Αλλά, ας δεχτούμε ότι το σφάλμα ήταν δικό μου· γιατί έστω 2 αναμφισβήτητα αρχαία λατομεία να μην περιλαμβάνονται στην κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου; Σύμπτωση ή όχι, πάντως είναι γεγονός ότι το επίμαχο τρίτο λατομείο (των αδελφών Αρκά) υπέστη μεγάλες καταστροφές από λαθραία εξόρυξη το Φεβρουάριο 2001!*»

Το λ53 και ορισμένες από τις σωζόμενες αρχαίες επιφάνειες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το λατομείο του διάσελου

Στην ίδια γραμμή με τα συνεχή λατομεία των δύο φλεβών, υπάρχει ψηλότερα ένα ακόμα αρχαίο λατομείο το οποίο μεν γνώριζα ως νεότερο, αλλά τα αρχαία ίχνη του μου υπέδειξε ο Δ. Δρόλαπας. Βρίσκεται 590 μ. ΝΑ της κορυφής, 90 μ. ανατολικά από το διάσελο.

Όπως γράφει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* γι' αυτό: «*...δε βρήκα να αναφέρεται πουθενά* [...] *Βρίσκεται ΒΑ του λατομείου λ55, σε υψόμετρο 956 μ. σύμφωνα με το χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας. Σώζονται αρκετά ίχνη των αρχαίων εργασιών*».

Το λατομείο λ57 με ποικίλα ίχνη των αρχαίων εργασιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Διάσπαρτα αρχαία λατομεία

Εκτός από τα λατομεία των δύο κύριων φλεβών του Πεντελικού, υπάρχουν και πολλά άλλα διάσπαρτα στο βουνό, μικρά και μεγάλα, κυρίως στις περιοχές χαμηλότερα της Σπηλιάς. Όσον αφορά τις ονομασίες τους, ισχύουν κι εδώ τα ίδια, δηλαδή ορισμένα ονοματίστηκαν από κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ενώ στα υπόλοιπα διατηρήθηκε απλώς η αρίθμηση.

Ξεκινώντας λοιπόν από τα χαμηλότερα υψώματα, υπάρχουν τα εξής λατομεία:

1. *Το λατομείο «δυτικό φαράγγι»*[1]

Πρόκειται για ένα μεγάλο ταφροειδές λατομείο 500μ. δυτικά της Σπηλιάς, όπου τα μόνα διασωθέντα αρχαία ίχνη εντοπίζονται στη ΒΔ πλευρά.

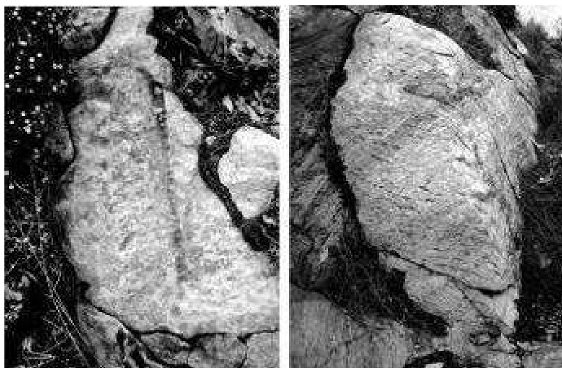

Το Λ-1. Κάτω δεξιά οι αρχαίες επιφάνειες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[1] Η ονομασία δόθηκε από τη Μ.Μ., επειδή βρίσκεται δυτικά από την κύρια ζώνη των λατομείων.

2. *Λατομείο 2*

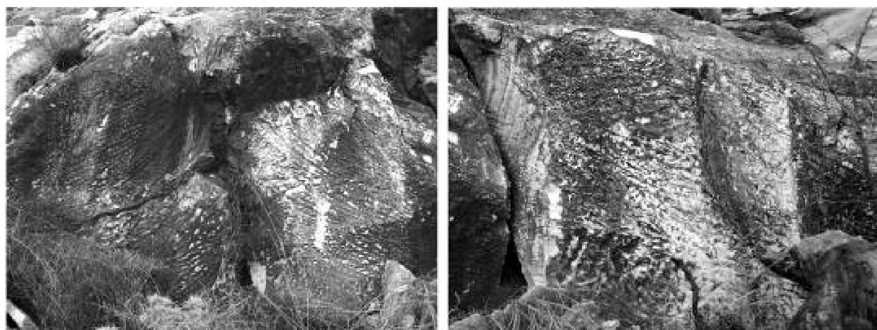
Νότια του προηγούμενου λατομείου, ίχνη αρχαίου λατομείου συναντάμε στην πλαγιά ~330μ βορείως του τέρματος της οδού Περικλέους.

Το Λ-2. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. *Λατομείο 3*

Το λατομείο αυτό όπως και τα επόμενα έξι (5, 6, 7, 8, 9, 10) είναι λατομεία μικρού μεγέθους και βρίσκονται το ένα κοντά στο άλλο στο καμένο (πλέον) δάσος πάνω από τη Νέα Πεντέλη.

Το Λ-3. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. *Λατομείο 4*

Το Λ-4. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. *Λατομείο 5*

Στο λατομείο αυτό, εκτός από αρχαία ίχνη εξόρυξης συναντούμε και μια μεγάλη δοκό.

1. Το Λ-5. 2. Η μεγάλη δοκός 3. Πελεκημένοι όγκοι και ίχνη λάξευσης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. *Λατομείο 6*

Δυτικότερα του λατομείου 5, και σε μικρή απόσταση από αυτό, υπάρχουν κάποια ίχνη (αύλακες) που μαρτυρούν ότι και σε εκείνο το σημείο υπήρχε κάποτε αρχαίο λατομείο.

Το Λ-6. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. *Λατομείο 7*

Ο μακρόστενος όγκος που φαίνεται στην παρακάτω φωτογραφία δεν έχει αποσπαστεί από το μητρικό πέτρωμα.

Το Λ-7. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

8. *Λατομείο της «κόγχης»*

Αυτό το λατομείο μοιάζει να ’ναι τόσο παμπάλαιο, που δίνει την εντύπωση προϊστορικού λατομείου. Σύμφωνα άλλωστε με τον Tony Kozelj (ό.π.) λατομεία υπήρχαν και στη Νεολιθική εποχή. Αλλά και πάλι, κανείς δεν μπορεί να ’ναι σίγουρος για το συγκεκριμένο.

Στη δεξιά πλευρά του βράχου βρίσκεται το σκάλισμα μίας αναθηματικής κόγχης όπως αυτές που συναντάμε σε πληθώρα αρχαίων ιερών. Μάλλον το σημείο εκείνο, επρόκειτο να μετατραπεί σε ιερό· για κάποιο λόγο όμως, η κόγχη παρέμεινε ατελής.

Στην περίπτωση που το λατομείο είναι π.χ. νεολιθικό, νομίζω πως η ύπαρξη της κόγχης έρχεται σε αντίθεση με την εποχή αυτή, που οι θρησκευτικές πρακτικές ήταν διαφορετικές· εκτός βέβαια κι αν το σκάλισμα είναι μεταγενέστερο.

Αριστερά: Το Λ-8. Δεξιά: Η κόγχη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

9. *Λατομείο του «στυλοβάτη»*

Στο λατομείο αυτό, εκτός από κάποια ίχνη αρχαίας κατεργασίας, βλέπουμε και ένα στυλοβάτη ο οποίος βρέθηκε από τη Μ.Μ.

Το Λ-9. Αρχαία ίχνη και ο στυλοβάτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. *Το λατομείο της «αλεπούς»*[1]

Πρόκειται για το κατά Κορρέ Λ20. Το λατομείο αυτό είναι κατεστραμμένο ολοσχερώς από τη νεότερη εκμετάλλευση, και το μόνο που αποδεικνύει την αρχαιότητά του είναι μία μικρή επιφάνεια, που κι αυτή είναι αλλοιωμένη στο μεγαλύτερο μέρος της.

Το λατομείο «*της αλεπούς*» (Λ20), και το μοναδικό αρχαίο ίχνος εξόρυξης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

11. *Λατομείο «Παινέση»*

Πρόκειται για το λατομείο το οποίο ο Κορρές σημειώνει ως νεότερο (λ39), αλλά είναι κι αυτό αρχαίο, όπως μαρτυρούν δύο μεγάλες κατεργασμένες επιφάνειες.

---

[1] Η ονομασία δόθηκε από τον Δρόλαπα εξαιτίας ενός περιστατικού με μία αλεπού.

Το λατομείο «*Παινέση*» και αρχαίες επιφάνειες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Στο χείλος του λατομείου υπάρχει και μία λαξευτή γούρνα την οποία βρήκε ο Δρόλαπας.

Η λαξευτή γούρνα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

12. *Λατομείο «Μπάνου»*

Το λατομείο «του Μπάνου», βρίσκεται νότια της Σπηλιάς και ακριβώς κάτω από το Λ1. Κι εδώ σώζονται μόνο δύο σημεία αρχαίας εξόρυξης. Ένα άλλο στοιχείο που αποδεικνύει την αρχαιότητα του λατομείου είναι και ένα υπόλειμμα συγκολλημένης αρχαίας λατύπης το οποίο βρήκαμε με τον Δρόλαπα.

Το λατομείο «*Μπάνου*» και αρχαία ίχνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Συγκολλημένη αρχαία λατύπη στο νταμάρι
του Μπάνου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

13. *Λατομείο 13*

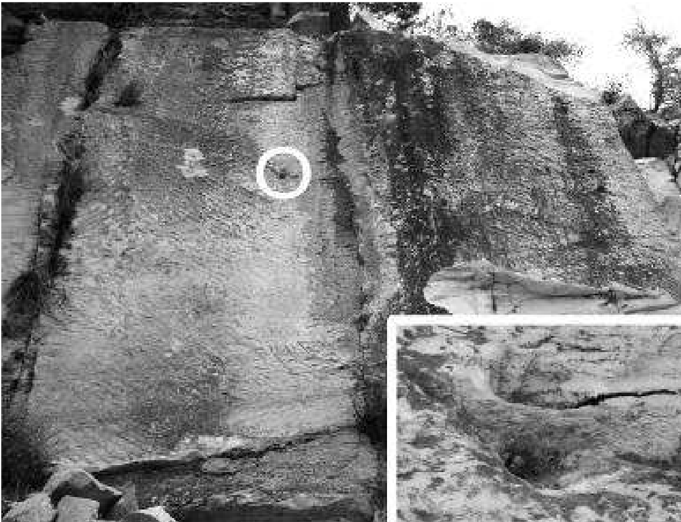
Μεταξύ Σπηλιάς και Νυμφαίου και στο πλάι του νεότερου λατομικού δρόμου που συνδέει τα δύο αυτά σπήλαια, υπάρχει το παρακάτω λατομείο.

Το Λ-13. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

14. *Λατομείο της «δέστρας»*

Βορειοδυτικά από το λατομείο «του Περράκη» (Λ8), και πολύ κοντά σ' αυτό, υπάρχει ένα ακόμα αρχαίο λατομείο το οποίο δε σημειώνεται από τον Κορρέ. Μαζί με το λατομείο της Σπηλιάς είναι τα μοναδικά στα οποία συναντάμε λαξευτές δέστρες.

Το Λ-14 και η δέστρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

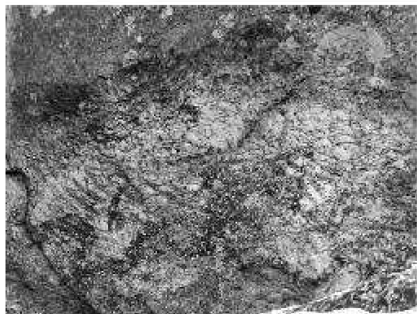
15. *Λατομείο 15*

Παράλληλα με το λατομείο «του Νικολάου» (Λ5) και στη βόρεια πλευρά του, υπάρχει ένα λατομείο το οποίο ο Κορρές σημειώνει ως νεότερο (λ44), το λατομείο «του Σακέλλη». Είναι όμως αρχαίο, όπως δείχνουν κάποιες εκτεταμένες επιφάνειες λάξευσης. Το λατομείο αυτό μπορούσε να προμηθεύσει μονολιθικούς όγκους με μήκος μόλις μικρότερο εκείνου του λατομείου της Σπηλιάς (~8μ), αλλά όχι της ίδιας ποιότητας (πολλές «πρασινίλες»).

Το Λ-15 [κατά Κορρέ λ44.] (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

16. *Λατομείο 16*

Λίγες δεκάδες μέτρα νοτιοδυτικά των καλυβιών «Σακέλλη» υπάρχουν ίχνη μικρού αρχαίου λατομείου.

Το Λ-16. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

17. *Λατομείο της «δεξαμενής»*

Δίπλα ακριβώς στην τσιμεντένια δεξαμενή[1] που βρίσκεται βόρεια της Σπηλιάς, υπάρχει ένα ακόμα αρχαίο μικρό λατομείο. Τα εναπομείναντα ίχνη του, όμως, ίσα που φαίνονται διά γυμνού οφθαλμού, οπότε φαντάζεστε πόσο δύσκολη (έως ακατόρθωτη) είναι η όποια απόπειρα φωτογράφησής τους. Όσες φορές κι αν προσπάθησα, καμία φωτογραφία δεν ήταν ικανοποιητική, γι' αυτό και δεν παραθέτω κάποια απ' αυτές εδώ.

Το Λ-17. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

18. *Λατομείο 18 (ή Λ11 κατά Κορρέ)*

Πρόκειται για το μεγάλο αρχαίο λατομείο που ο Κορρές σημειώνει ως Λ11 και βρίσκεται στο ίδιο υψόμετρο περίπου με τα Λ9 και Λ10.

Ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* εντόπισε στο εν λόγω λατομείο το αρχαίο σκάλισμα ενός φαλλού σε στύση.[2] Παρόμοιο σκάλισμα δε βρέθηκε μέχρι στιγμής σε κάποιο άλλο λατομείο της Πεντέλης. Ο φαλλός μοιάζει να στέκεται πάνω σε βάση-ποδίσκο, δεξιά της οποίας προεξέχει μία στριφογυριστή «ουρά»-λαβή. Θα 'λεγε κανείς ότι πρόκειται για απεικόνιση σκεύους με τη μορφή φαλλού.

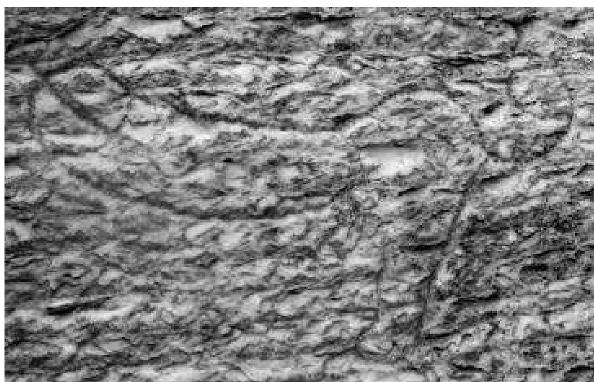
---

[1] Πρόκειται για τη δεξαμενή που κατασκευάστηκε τον Ιούλιο του 1982, όταν ξεκίνησε η διάνοιξη των σηράγγων στην περιοχή της Σπηλιάς (τα γνωστά στρατιωτικά έργα). (Βλ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*, ό.π., κεφ. *Τα έργα ως αφετηρία*, τμ. 3, σημ. 48)

[2] Σε όλους τους αρχαίους λαούς, ο φαλλός λατρεύτηκε ως σύμβολο γονιμότητας και δημιουργίας. Αντιπροσωπεύει τη γονιμότητα του Σύμπαντος-Φύσης.

Το Λ11. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρχαία ίχνη εξόρυξης, κατεργασμένες επιφάνειες και λαξευμένος όγκος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο φαλλός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

19. *Το λατομείο του μαρμάρινου κολοσσού*

Σε υψόμετρο 1.020μ. υπήρχε το ψηλότερα κείμενο αρχαίο λατομείο. Στα τέλη της δεκαετίας '50, κατά τη νεότερη εκμετάλλευσή του βρέθηκε ημίεργος μαρμάρινος κολοσσός, ο οποίος σύμφωνα με τον Κορρέ (*βλ. Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, σ. 66-7, 8,*) σωζόταν μέχρι και το 1968.

Για το άγαλμα αυτό, γράφει και ο Ε. Ζήσης: «*Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας ημιτελής μαρμάρινος κολοσσός, που σωζόταν μέχρι λίγες δεκαετίες πριν (τουλάχιστον μέχρι το 1968) στην ανατολική πλαγιά της Πεντέλης, σε υψόμετρο 1.020 μέτρων και στην είσοδο ενός αρχαίου λατομείου από το οποίο είχε αποκοπεί. Συγκεκριμένα, ήταν το πάνω μέρος ενός ανέτοιμου μαρμάρινου αγάλματος, μεγαλύτερου από το πραγματικό ανθρώπινο μέγεθος, που κειτόταν με την πρόσοψή του στο έδαφος, μέσα σε ένα σωρό από μαρμάρινα θρύμματα. Παρατηρήθηκε για πρώτη φορά από τον καθηγητή Homer Thomson γύρω στο 1958. Μαζί με τον Rhys Carpenter είχαν επισκεφτεί και φωτογραφήσει το άγαλμα, του οποίου μπόρεσαν να κάνουν τις απαραίτητες μετρήσεις, λόγω της αρκετά ευνοϊκής του θέσης. Το σύνολο του μήκους του ήταν 3,5 μέτρα και το μέγιστο πλάτος του στη βάση του 2,53 μέτρα. Ωστόσο το φύλο του αγάλματος δεν ήταν δυνατό να διευκρινιστεί. Το μόνο βέβαιο ήταν ότι το άτομο ή η θεότητα που επρόκειτο να απεικονίσει, θα ήταν καθιστή. Είναι πολύ πιθανό όμως το σκάλισμα του αγάλματος να εγκαταλείφθηκε εξαιτίας της ανίχνευσης κάποιου ελαττώματος στην ποιότητα του μαρμάρου. Από την τοποθεσία που βρέθηκε το άγαλμα (στο υψηλότερο λατομείο) υποδεικνύεται ότι πρέπει να μιλάμε για μετέπειτα χρόνους (ρωμαϊκούς) στην κατασκευή του, όταν το καλό μάρμαρο είχε εξαντληθεί στα χαμηλότερα λατομεία. Ίσως να προοριζόταν για να απεικονίσει κάποιον ρωμαίο αυτοκράτορα. Με το πέρασμα των χρόνων φαίνεται ότι το άγαλμά κατρακύλησε και η θέση του έχει αλλάξει, όταν το επισκέφθηκε ο καθηγητής James Wiseman το 1968. Το δυστύχημα της υπόθεσης είναι ότι αν και η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ειδοποιήθηκε από τον καθηγητή Thompson για το σημαντικό εύρημα, αυτή δεν έκανε καμία σχετική ενέργεια προς την διάσωσή του και έτσι το άγαλμα, σπουδαίο μουσειακό κομμάτι της αρχαίας διαδικασίας λατόμευσης, έχει πια χαθεί*». (Ό.π., σ. 22 – 23)

Στη θέση αυτή σήμερα δε σώζεται κανένα ίχνος αρχαίας λατόμησης, όμως το αρχαίο λατομείο όντως υπήρχε εκεί, όχι μόνο επειδή το σημειώνει ο Kaupert, αλλά κι επειδή επιβεβαιώνεται από γερμανική φωτογραφία της Πεντέλης το 1942.

Ο μαρμάρινος κολοσσός. (Φωτ. από το βιβλίο του Ε. Ζήση "Τα μυστήρια της Πεντέλης")

6. ΑΡΧΑΙΕΣ ΛΑΤΟΜΙΚΕΣ ΟΔΟΙ

Προτού απομακρυνθούμε από τη ΝΔ πλευρά της Πεντέλης, όπου βρίσκονται όλα τα προαναφερθέντα λατομεία, θα πρέπει να μιλήσουμε και για τις αρχαίες οδούς των λατομείων, ξεκινώντας φυσικά από τη σπουδαιότερη οδό, την περίφημη «Οδό της Λιθαγωγίας».

α. Η Οδός Καταγωγής Μαρμάρου

Ο πιο γνωστός, αλλά και σπουδαιότερος, αρχαίος δρόμος της Πεντέλης είναι η *Οδός Καταγωγής Μαρμάρου* ή *Οδός Λιθαγωγίας*, έργο του 5ου αιώνα π.Χ., ο οποίος χρησίμευσε για τη μεταφορά των μαρμάρινων όγκων από τα λατομεία του Πεντελικού στο βράχο της Ακρόπολης.[1]

Σύμφωνα με τον Μ. Κορρέ, η οδός δεν κατασκευάστηκε μόνο επί φυσικού εδάφους, αλλά κατά θέσεις και πάνω από παλαιότερες λιθοστοιβές και λατύπες. Επίσης, οι αρχαίες λιθοστοιβές αριστερά και δεξιά της αρχαίας οδού εντός του λατομείου της Σπηλιάς είναι αρχαιότερες της οδού. (Ό.π., σ. 87)

Τα λατομεία της νότιας φλέβας –σε συνάρτηση με την *Οδό Λιθαγωγίας*– έχουν όλα τους ένα κοινό χαρακτηριστικό: «*…είχαν όλα την είσοδό των στη ΝΔ γωνία των, η οποία ήταν το χαμηλότερο σημείο του εξωτερικού εδάφους και επέτρεπε την αμεσότερη δυνατή σύνδεσή των με την οδό της καταγωγής.*

Η οδός καταγωγής ήταν παραλληλισμένη προς τη γραμμή των λατομείων και περνούσε κατά μήκος της νότιας πλευράς των, ακριβώς επάνω στην κρυσταλλοσχιστώδη φλέβα, που ήταν και το φυσικό όριο αυτών των λατομείων». (Ό.π., σ. 94)

Νότια της αρχαίας οδού και παράλληλα με αυτή, υπάρχουν τα ίχνη μιας ακόμα οδού. Η απόσταση που τις χωρίζει είναι ˜40μ. Γι' αυτή ο Κορρές γράφει τα εξής: «*Ήταν μάλλον ένας κλάδος της οδού 1,*[2] *ο οποίος άρχιζε από ένα υψόμετρο 610μ. και οδηγούσε, όπως και η οδός 1, κατ' ευθείαν προς τη βάση της κλιτύος*». (Ό.π., σ. 100). Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι τι εξυπηρετούσε. Μόνο αν ερχόταν από χαμηλότερα λατομεία έχει κάποια λογική. Πάντως μετά τη φωτιά του 2009 δε φάνηκαν ίχνη συνέχειας προς τα κάτω.

Τα πρώτα σωζόμενα τμήματα της αρχαίας οδού[3] τα συναντάμε σε υψόμετρο 490μ. περίπου όπου και το λατομείο «Πολυχρονίου», για το οποίο μιλήσαμε προηγουμένως. Από εκείνο το σημείο μέχρι το Λατομείο της Σπηλιάς (720μ.) έχει σχεδόν ευθύγραμμη χάραξη. Σε υψόμετρο 680μ. περίπου, η οδός είχε στη βόρεια πλευρά της ένα κλάδο ο οποίος εξυπηρετούσε το λατομείο της Σπηλιάς. Η συνέχεια της οδού κατέληγε ΝΑ της κορυφής του βουνού.

Τα καλύτερα σωζόμενα τμήματά της υπάρχουν μεταξύ των υψομέτρων 500 και 700μ για ένα διάστημα ˜850μ. Αλλά και εντός του διαστήματος αυτού η οδός έχει υποστεί καταστροφές: «*...είναι φανερές οι πρόσφατες καταστροφές, που προκλήθηκαν σε διάφορα σημεία της από τη λαθραία διερεύνηση των προς βορράν αυτής μεγάλων λατομείων. Σε άλλα σημεία του*

---

[1] Νιώθεις αναμφίβολα δέος καθώς βαδίζεις στον αρχαίο αυτό δρόμο για να φτάσεις στη Σπηλιά. Είναι ομολογουμένως πολύ περίεργο το συναίσθημα που έχεις όταν κατά τη διάρκεια της πορείας τα μάτια σου αντικρίζουν τα ίχνη που άφησαν οι αρχαίοι Αθηναίοι. Μια οπή εδώ, ένας σπόνδυλος πιο 'κεί, σε αναγκάζουν να σταθείς και να τα θαυμάσεις με τον ίδιο θαυμασμό που θα παρατηρούσες τον Παρθενώνα. Σήμερα, ξεχασμένα αφήνουν την ιερή βλάστηση να τα κλείσει στην αγκαλιά της. Σίγουρα τα ταπεινότατα αυτά αρχαία ίχνη είχαν καλύτερη μοίρα από τον Παρθενώνα, τον οποίο έμελλε να αγκαλιάσουν... οι σκαλωσιές! Αλλά και πώς να περιγράψεις αυτό που νιώθεις στην ιδέα ότι το δρόμο αυτό τον έχουν ίσως περπατήσει ο Ικτίνος, ο Καλλικράτης και ο Φειδίας.

[2] Ο Κορρές σημειώνει ως ΚΑ1 (Οδός 1) την κεντρική αρχαία οδό, ενώ ως ΚΑ2 (Οδός 2) το νότιο κλάδο της.

[3] Σύμφωνα με τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*Μέρος του τελευταίου αυτού τμήματος καταστράφηκε από την προς ΝΑ επέκταση του λατομείου Πολυχρονίου (από τα τέλη της δεκαετίας '50 αρχικά και κατόπιν από τους λαθρολατόμους το Δεκέμβριο 1989), για να εξαφανιστεί στη συνέχεια στις εγκαταστάσεις Μουζάκη*». (Ό.π., κεφ. "Αρχαιοδίφες και ανασκαφείς", τμήμα 1)

σωζόμενου μέρους της οδού, έχουν γίνει σοβαρές επεμβάσεις οδοποιίας κατά τον 19ο αι., κυρίως, αλλά και προπολεμικώς, για τη σύνδεσή της, μέσω νέων οδών, με το νεότερο οδικό σύστημα των λατομείων. Συνολικώς τρεις τέτοιες νεώτερες συνδετήριες οδοί διακόπτουν τη συνέχεια του σωζόμενου μέρους της αρχαίας οδού». (Ό.π.)

Σχετικά με το τμήμα του λιθόστρωτου που βρίσκεται λίγα μέτρα πριν από τη Σπηλιά, ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* κάνει την εξής παρατήρηση: «*Παρότι αναφέρεται (βλ. A. von Prokesch-Osten, 1825: "αναγνωρίζονται κατά θέσεις εντομές τροχών και το αρχαίον λιθόστρωτον", Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, σ. 117), διατηρώ επιφυλάξεις, τουλάχιστον όσον αφορά το κατάστρωμά του. Αν ήταν όντως αρχαίο, πώς εξηγείται η έλλειψη ιχνών ολίσθησης ελκήθρων ή τροχών στην επιφάνειά του; Είναι ο μοναδικός λιθόστρωτος, ενώ όλοι οι άλλοι αρχαίοι δρόμοι έχουν βαθιές αυλακώσεις στη βραχώδη επιφάνειά τους. Μήπως το κατάστρωμα χρονολογείται από το 1836, όταν επαναλειτούργησε το λατομείο της Σπηλιάς; Άλλωστε, το τελικό τμήμα που βλέπουμε σήμερα δεν κατευθύνεται προς τη Σπηλιά αλλά στρίβει αριστερά, προς τα εκεί δηλαδή όπου οι Βαυαροί είχαν δρόμο για το ταφροειδές λατομείο. (βλ. και αυ. σ. 100-2)*».

Πράγματι, πουθενά δε φαίνονται ίχνη ολίσθησης ελκήθρων. Ίσως η αρχαία οδός να βρίσκεται κάτω από το λιθόστρωτο των Βαυαρών.

Για την καταστροφή του λιθόστρωτου, ο Γ. Λαδάς σημειώνει τα εξής: «*... από του έτους 1950, ότε εδημοσίευσα την μελέτη μου περί της Σπηλάς της Πεντέλης, αύτη έχει υποστεί σημαντικάς καταστροφάς. Εν πρώτοις κατεστράφη ολοσχερώς ο περίφημος λιθόστρωτος αρχαίος δρόμος* [...] *ο οποίος εσώζετο τότε ακόμη εις μήκος 725 μέτρων.* [...] *Η σοβαρά αύτη καταστροφή του αρχαίου δρόμου επροξενήθη εκ αφορμής των εκεί πλησίον συγχρόνων λατομείων, των οποίων η λειτουργία έχει τελείως παραμορφώσει το βουνό Πεντέλη...*» (Περιοδικό "Ο Συλλέκτης", τομ Β΄, τ. 1ον, 1957)

Το λιθόστρωτο (κλάδος της κεντρικής αρχαίας οδού που καταλήγει στο λατομείο της Σπηλιάς). Στο βάθος η είσοδος της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

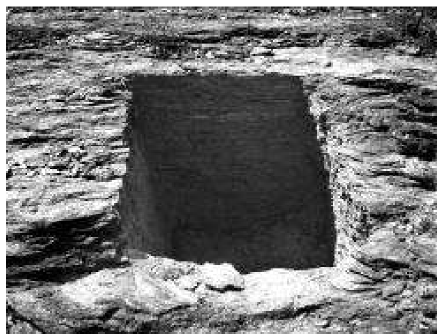
1. Η κεντρική αρχαία οδός λιθαγωγίας του Πεντελικού. 2. Τμήμα του λιθόστρωτου. 3. Τμήμα της οδού αποτελούμενο από πλάκες. 4. Το τμήμα μιας άλλης αρχαίας οδού το οποίο αποκαλύφθηκε ύστερα από καταρρακτώδεις βροχές πάνω στη νέα οδό που αποτελεί προέκταση της οδού Περικλέους. Η τσάντα που φαίνεται στη φωτογραφία μπήκε για να φανεί το μέγεθος της αυλάκωσης.
(Φωτ. 1-3 ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Φωτ. 4 *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*)

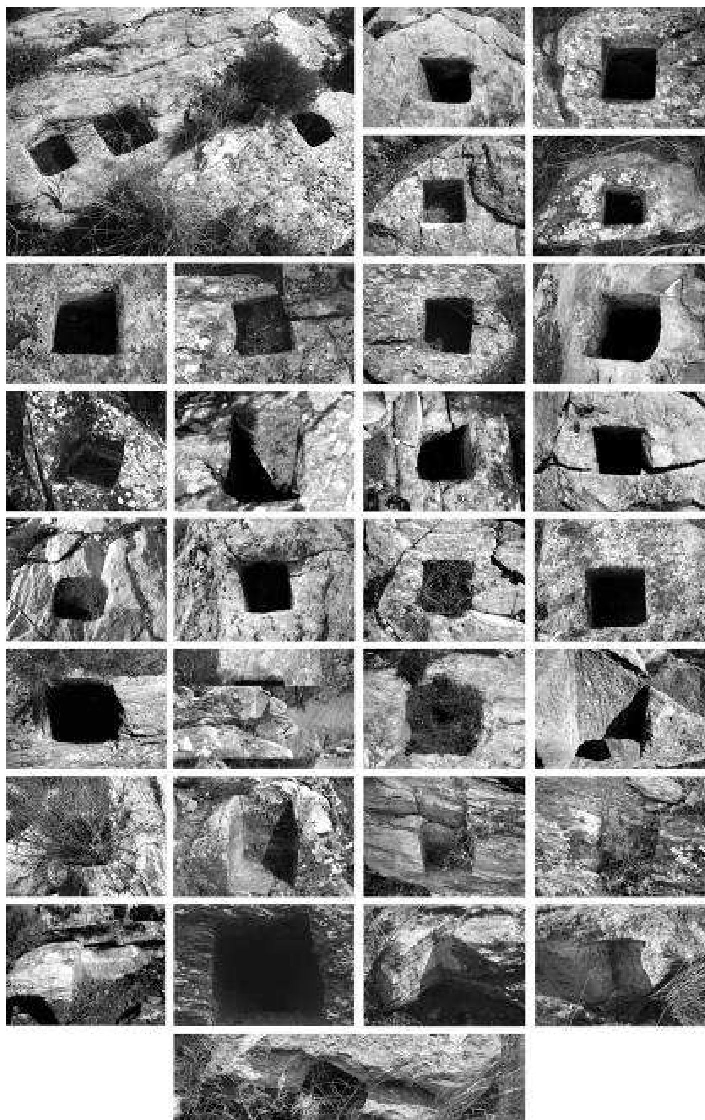

1. Ο βόρειος κλάδος της οδού λιθαγωγίας. 2&3: Αυλακώσεις του νότιου κλάδου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η μεγαλύτερη σε μέγεθος και βάθος οπή της αρχαίας οδού. Ανακαλύφθηκε από τον Δ. Δρόλαπα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οπές πακτώσεως πασσάλων κατά μήκος του λιθόστρωτου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το 2009, ένα τμήμα της αρχαίας Οδού Λιθαγωγίας μήκους 19 μ. και πλάτους 3,30 μ. βρέθηκε σε οικόπεδο στο Χαλάνδρι. Ο εντοπισμός της έγινε από τον αρχαιολόγο της Β΄ Εφορείας κ. Δέδε Λιώνη, ενώ την ανασκαφική έρευνα διεξήγαγε η αρχαιολόγος κ. Γιούλη Παπαγεωργίου, υπό την καθοδήγηση και εποπτεία της αρχαιολόγου κ. Μέλπως Πωλογιώργη, στην οποία οφείλεται η αναγνώριση και η ταύτιση της αρχαίας Οδού.

Στις δύο πλευρές της σώζονται οι αναλημματικοί τοίχοι που συγκρατούσαν τα οδοστρώματα από συμπιεσμένο χώμα, που περιλαμβάνει όστρακα αγγείων και μικρούς αργούς λίθους κατά τόπους. Τα αναλήμματα –το πιο καλοδιατηρημένο ανάλημμα είναι το νότιο, προς τη λεωφόρο Πεντέλης– αποτελούνται κυρίως από ακατέργαστους κροκαλοπαγείς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους προς την εσωτερική πλευρά της οδού και στη συνέχεια προς την εξωτερική πλευρά της από ένα πρόχειρο τοίχο (σε απόσταση κατά προσέγγιση 5,40 μ. από το

βόρειο ανάλημμα και προς την πλευρά της ρεματιάς Χαλανδρίου), φτιαγμένο από μικρούς λίθους και ποταμίσιους χάλικες. Ο κατά τόπους διαλυμένος τοίχος βαίνει παράλληλα προς την αρχαία οδό και πιθανώς μπορεί να ερμηνευθεί ως ένα είδος αναχώματος για την προστασία της οδού στην περίπτωση ισχυρών πλημμυρών.

Όπως εκτιμούν οι αρχαιολόγοι, η αρχαία οδός είχε τρία οδοστρώματα με βάση στρωματογραφικές παρατηρήσεις, αλλά μέχρι στιγμής έχει ερευνηθεί μόνον το ανώτερο. Φέρει μάλιστα τις αρματροχιές, (δύο αύλακες δηλαδή για τους τροχούς των οχημάτων), με τη μία εξ αυτών να διακρίνεται με σαφήνεια παράλληλα προς το βόρειο ανάλημμα της οδού.

Η ανασκαφή έδωσε και κάποια αξιόλογα ευρήματα, εκτός βεβαίως από την αρχαία κεραμική, τα οποία είναι τα εξής: 1. Μολύβδινο σταθμίον (αντικείμενο μέτρησης βάρους) 2. Χάλκινη εφηλίδα (κάλυμμα καρφιού). 3. Ενσφράγιστη λαβή οξυπύθμενου αμφορέα για κρασί με παράσταση οινοχόης. 4. Ένα χάλκινο νόμισμα εποχής Φραγκοκρατίας, με βάση τις πρώτες εκτιμήσεις. Το νόμισμα, καθώς βρέθηκε επάνω στο βόρειο ανάλημμα της αρχαίας οδού, πιθανώς υποδεικνύει τη χρήση της έως την εποχή αυτή. (Βλ. Εφημερίδα “ΤΟ ΒΗΜΑ” και www.yppo.gr)

Το τμήμα της αρχαίας οδού λιθαγωγίας στο Χαλάνδρι. (Φωτ. από το διαδίκτυο)

β. Άλλες αρχαίες οδοί των λατομείων

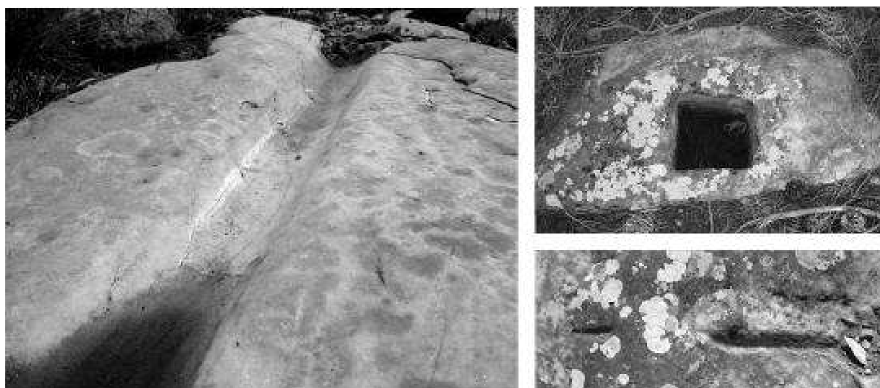
Οδός Α΄

Η πρώτη αρχαία οδός βρίσκεται ακριβώς πίσω από το σπόνδυλο του Ολυμπιείου για τον οποίο μιλήσαμε προηγουμένως. Στο ίδιο σημείο υπάρχουν και αρκετά ίχνη απόσπασης όγκων, όπως και επιφάνειες με αράδες, του αρχαίου λατομείου Λ15 κατά Κορρέ. Η οδός αυτή έχει κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά, μόνο που διακόπτεται απότομα από τον γκρεμό που δημιουργήθηκε από τις εξορύξεις στο νεότερο λατομείο «Μοσχού». Τα ίχνη της οδού βρέθηκαν από τον Δ. Δρόλαπα.

Οι αυλακιές της Οδού Α΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός Β΄

Στην ίδια περιοχή, λίγα μέτρα νοτιοδυτικά του σπόνδυλου του Ολυμπιείου, βρήκα τα ίχνη μίας ακόμα λατομικής οδού, συγκεκριμένα μία αυλακιά. Δίπλα από την αυλακιά υπάρχει τετράγωνη οπή και και κάποια άλλα ακαθόριστα ίχνη. Η οδός έχει κατεύθυνση προς το χείλος του γκρεμού του λατομείου «Μοσχού», όμως τα ίχνη της χάνονται εντελώς ελάχιστα μέτρα πιο πριν.

Η οδός Β΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός Γ΄

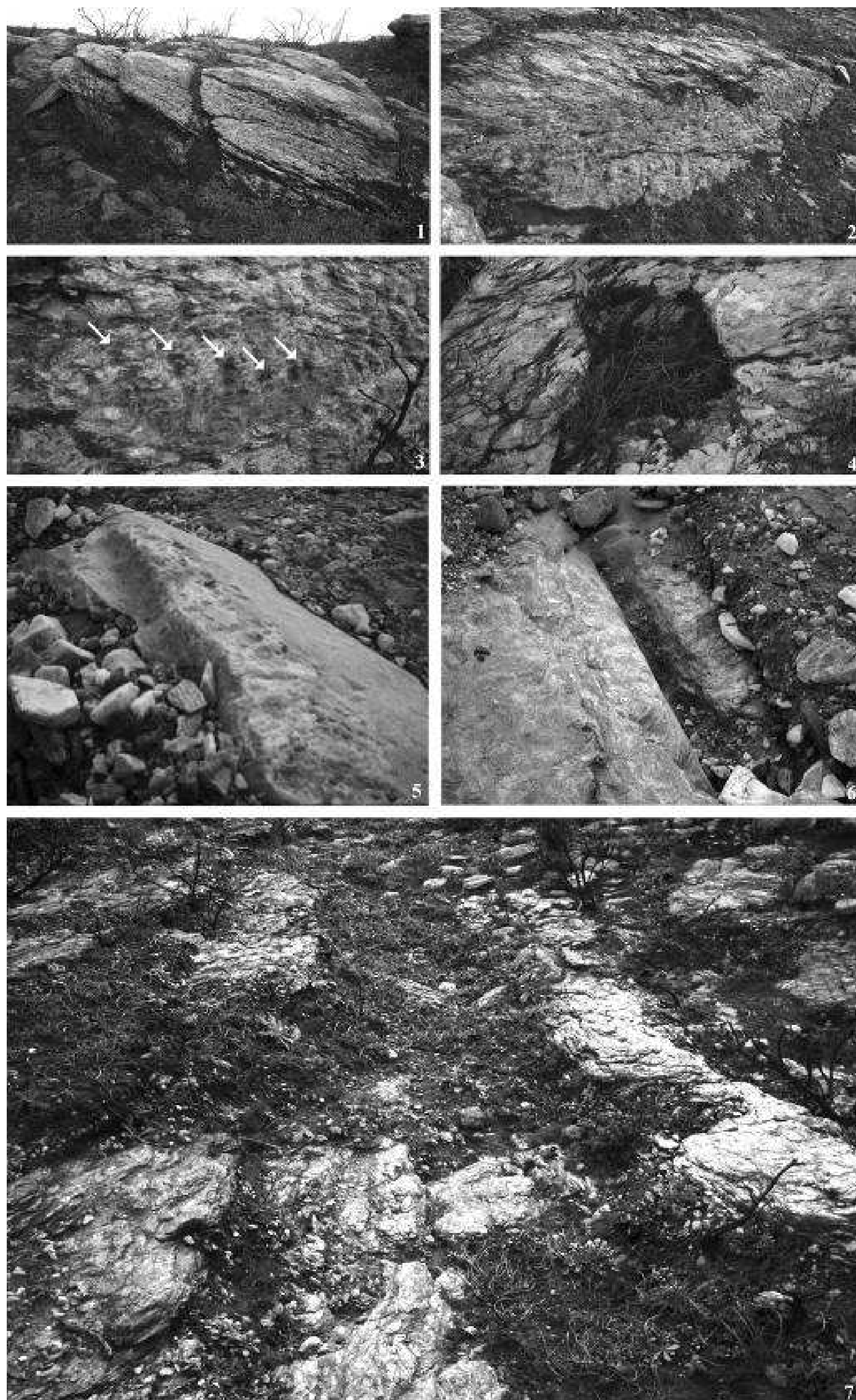
Λίγο ψηλότερα από τις οδούς Α΄ και Β΄ ίχνη μαρτυρούν την ύπαρξη μίας ακόμα οδού με κατεύθυνση κι αυτή προς τον γκρεμό του λατομείου «Μοσχού». Αν και εδώ δε σώζονται αυλακιές, οι τρεις υπάρχουσες τετράγωνες οπές δείχνουν την κατεύθυνση.
Και οι τρεις παραπάνω οδοί δεν έχουν καμία σχέση με την κεντρική «Οδό της Λιθαγωγίας» παρά φαίνονται ως παρακλάδια της και με την σημερινή κατάσταση του τοπίου είναι αδύνατον ακόμα και να υποθέσουμε που μπορεί να κατέληγαν.

Η οδός Γ΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός Δ΄

Στην περιοχή παράλληλα με το λατομείο «Μουζάκη» (λίγο πιο κάτω από το λατομείο «Πολυχρονίου») ο Δ. Δρόλαπας παρατήρησε κάποια ίχνη που μαρτυρούσαν ύπαρξη οδού. Το πρώτο ίχνος ήταν κάποιοι βράχοι που φαίνονταν ότι είχαν υποστεί κάποια κατεργασία. Πράγματι, όταν πήγαμε εκεί, είδαμε χτυπήματα από πικούνι. Αμέσως μετά είδαμε μια οπή όμοια ακριβώς με αυτές που συναντάμε στα ψηλότερα σημεία από αυτό της οδού, μόνο που δυσκολευόμασταν να ξεχωρίσουμε εάν πρόκειται για τεχνητό ή φυσικό σχηματισμό. Λίγο παρακάτω είδαμε πιο σαφή ίχνη, δηλαδή αυλακώσεις. Αμέσως μετά φάνηκε τμήμα δρόμου. Τα ίχνη αυτά βρίσκονται σε απόλυτη ευθεία με την αρχαία οδό που αναφέρει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* (Ό.π., κεφ. *Αρχαιοδίφες και ανασκαφείς*, τμήμα 1, σημ. 1), πράγμα που σημαίνει πως ανήκουν στην ίδια οδό.

1&2: Τα κατεργασμένα βράχια. 3. Τα βέλη δείχνουν τα ίχνη του εργαλείου πάνω στο βράχο της φωτ. 4. Τεχνητή ή φυσική οπή; 5&6: Αυλακώσεις. 7. Τμήμα δρόμου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός Ε΄

Σε περιοχή δυτικά του λατομείου «Πολυχρονίου» και πάνω από τον οικισμό της Νέας Πεντέλης, βρέθηκαν πέντε οπές σκαλισμένες επί εδάφους (από υψόμετρο ~560 ως ~500μ), οι οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη ενός άλλου αρχαίου λατομικού δρόμου, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση τοπογραφικά με τις δύο κεντρικές φλέβες μαρμάρου του βουνού. Ίχνη του ίδιου του δρόμου (αυλακώσεις, κ.λπ.) δε φαίνονται δυστυχώς πουθενά.

Σύμφωνα με τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*Προφανώς, συνόδευαν* [οι οπές] *δρόμο που εξυπηρετούσε πολλά μικρά λατομεία ρωμαϊκής εποχής, από τον οποίον όμως δε διακρίνονται σαφή ίχνη*». (Ό.π.)

Ίσως είναι αυτή η οδός που ο Κορρές σημειώνει με διακεκομμένη γραμμή ως νεότερη, αλλά και πιθανώς αρχαία. (ό.π., σ. 92)

Οι οπές της οδού Γ΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός ΣΤ΄

Στο άλλοτε πανέμορφο και πυκνό πευκοδάσος της Νέας Πεντέλης[1] σώζεται ένα σχετικά μεγάλο τμήμα ενός αρχαίου δρόμου ο οποίος οδηγούσε σε λατομεία (μάλλον δυτικά του νεότερου λατομείου «Κοκολάκη»), από τα οποία όμως δε σώζεται κανένα ίχνος.

Τα ίχνη του αρχαίου δρόμου χάνονται (λόγω του επίσης νεότερου λατομείου «Ράικου») λίγο πριν από τη σύγχρονη οδό που συνδέει τη Νέα Πεντέλη με την Κηφισιά, για να τα ξανασυναντήσουμε (για λίγα όμως μέτρα) στην απέναντι πλευρά της ασφάλτου.

Ο δρόμος βρέθηκε και καθαρίστηκε από τον Χρήστο Νικολόπουλο το 1999. (Βλ. Περιοδικό "Αρχαιολογία και Τέχνες", τ. 74, σ. 117-8)

---

[1] Αρχικά ένα μεγάλο τμήμα αυτού του δάσους κάηκε το 2000, ενώ ο ολικός αφανισμός του συνέβη το «μαύρο» για όλη την Ελλάδα 2007. Κάθε περιγραφή συναισθημάτων εδώ περιττεύει.

Ο αρχαίος δρόμος Δ΄. Διακρίνονται οι αυλακώσεις στις οποίες κυλούσαν οι τροχοί από τις άμαξες ή τα έλκηθρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οδός Ζ΄

Στα ανατολικά του νεότερου λατομείου «Μαλτέζου» (το οποίο έχει μετατραπεί σήμερα σε πίστα για τζιπ και μηχανές, η γνωστή «παιδική χαρά») σώζονται ίχνη ενός ακόμα λατομικού δρόμου. Για τα ίχνη αυτά ο Δ. Δρόλαπας διατηρεί ορισμένες επιφυλάξεις. Υπάρχει περίπτωση να είναι παμπάλαιος δρόμος, όχι όμως αρχαίος.

Τα ίχνη των αυλακώσεων της Οδού Ε΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ

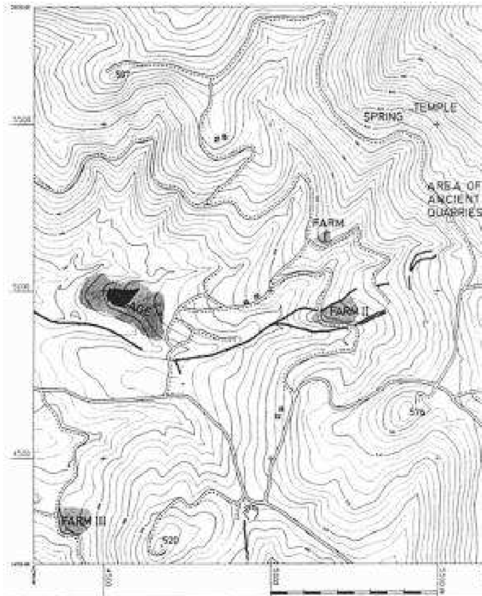
Προ ετών, σε μία από τις πάμπολλες πεζοπορείες μου στο πανέμορφο δάσος του Κοκκιναρά,[1] εντόπισα τα ίχνη ενός δρόμου λαξευμένου πάνω σε βραχώδη επιφάνεια. Σε κάποια σημεία κατά μήκος αυτού του δρόμου υπάρχουν λαξευμένοι όγκοι καθώς και μικρά λαξευμένα μάρμαρα. Θεώρησα πως επρόκειτο για αρχαίο δρόμο, όμως βαστούσα κάποιες επιφυλάξεις, μέχρι που έπεσε στα χέρια μου μία μελέτη των Hans Rupprecht Goette, Κυριακής Πολυκρέτη, Θέμη Βάκουλη και Γιάννη Μανιάτη με τίτλο “Investigation of the grayish blue marble of Pentelikon and Hymettous”.

Η αρχαιολογική τους έρευνα στη δυτική πλευρά του Πεντελικού, στην περιοχή δηλαδή του Κοκκιναρά, απέδειξε την ύπαρξη του δήμου Τρινέμεια καθώς και αρχαίου λατομείου το οποίο προμήθευε κι αυτό την Αθήνα με μάρμαρο.

Εκεί βρήκαν ένα μεγάλο αριθμό αγγείων και τεμάχια από οροφές κτισμάτων που αποδεικνύουν την ύπαρξη ολόκληρης συνοικίας. Σε μερικές εκατοντάδες μέτρα εντοπίστηκαν τα ερείπια δύο αγροικιών, ένας μικρός αρχαίος ναός αγροτικού χαρακτήρα και τα ερείπια ενός μικρού χωριού. Μία ακόμα αγροικία βρέθηκε σε μικρή απόσταση, νότια του λατομείου.

Τα παραπάνω ευρήματα ανήκουν στην κλασική περίοδο. (Περί αγροικιών βλ. κεφ. 7).

Θα πρέπει ωστόσο να πούμε πως ίχνη αυτού του λατομείου δεν υπάρχουν είτε διότι καταστράφηκαν από τα μεγάλα νεότερα λατομεία είτε διότι καλύφθηκαν ολοκληρωτικά από τα μπάζα της Αττικής Οδού, τα οποία με τις βροχές καλύπτουν όλο και μεγαλύτερη έκταση.

Χάρτης του δήμου Τρινέμεια και του (υποθετικού) αρχαίου λατομείου.
(Ο χάρτης και οι φωτ. προέρχονται από το άρθρο).

α. Ο αρχαίος δρόμος του λατομείου

Η περιοχή αυτή στην αρχαιότητα ήταν προσβάσιμη από ένα δρόμο λαξευμένο πάνω στο φυσικό πέτρωμα. Στα ψηλότερα σημεία της πλαγιάς ο δρόμος είναι χωρισμένος σε διάφορες διακλαδώσεις. Σε κάποιες απ’ αυτές υπάρχει στήριξη με ξερολιθιές, χαρακτηριστικό των οδών

[1] Το δάσος του Κοκκιναρά κάηκε κι αυτό ολοσχερώς το καλοκαίρι του 2007.

του 19ου αιώνα. Ο κύριος κλάδος της οδού πηγαίνει προς την Κηφισιά, ενώ ένας άλλος οδηγεί στο Χαλάνδρι.

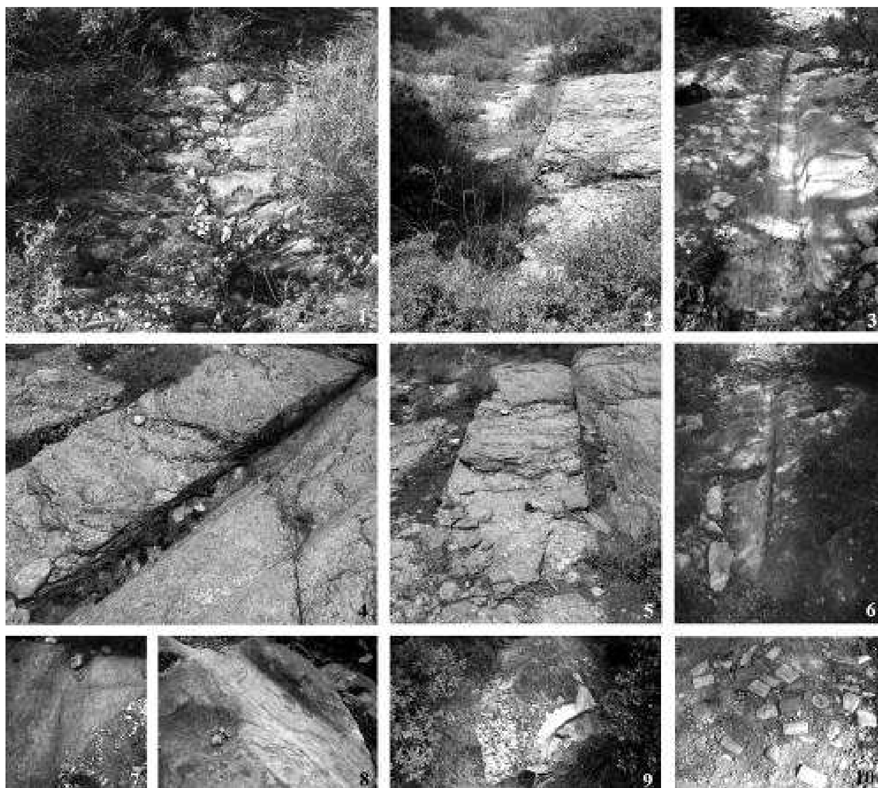
Ο Γερμανός αρχαιολόγος Arthur Milchhöfer (1889), ο οποίος επισκέφθηκε τον Κοκκιναρά, είδε δρόμο με αυλακώσεις, τον οποίο σημειώνει στο "Karten von Attica" ως νεότερο δρόμο των λατομείων. Είδε βαγόνια να κατεβαίνουν από τα λατομεία κουβαλώντας μαρμάρινους όγκους για την κατασκευή των νεοκλασικών κτιρίων των Αθηνών και της Κηφισιάς.

Σύμφωνα όμως με τους ερευνητές, ο δρόμος αυτός είναι αρχαίος, απλώς επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα. Τούτο το αποδεικνύουν από το ότι ο δρόμος του Κοκκιναρά ήταν ίδιος με τους αρχαίους δρόμους που συναντάμε στο λόφο των Νυμφών στην Αθήνα, στο Λαύριο και στη Βούλα. Αλλά και στα Στύρα Ευβοίας, υπάρχει δρόμος που οδηγεί σε ρωμαϊκά λατομεία. Η απόσταση μεταξύ των αυλακώσεων είναι σε όλες αυτές τις περιοχές η ίδια: 135 εκ.

Ο δρόμος αυτός δεν εξυπηρετούσε τις αγροικίες, κάτι το οποίο θα κόστιζε πάρα πολύ σε χρόνο και χρήμα· ήταν καθαρά λατομικός δρόμος. Ένας κλάδος του οδηγεί σήμερα σε ομάδα μικρών επιφανειακών λατομείων, μάλλον του 19ου αιώνα.

β. Το μάρμαρο του Κοκκιναρά

Το μάρμαρο του Κοκκιναρά διαφέρει από το γνωστό λευκό πεντελικό μάρμαρο. Το χρώμα του είναι γκριζωπό-μπλε και ήταν σε χρήση από τον 4ο αι. π.Χ. στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική για βάσεις αγαλμάτων και επιτύμβιες στήλες. Χρησιμοποιήθηκε ακόμα και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο.

1. Λιθόστρωτο 2-8. Αυλακιές του αρχαίου δρόμου 9. Λαξευμένος όγκος μαρμάρου
10. Μικρά λαξευμένα μάρμαρα, που ίσως είναι και σύγχρονα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

8. ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ Α΄

Πλησίον του ιερού του Διονύσου (βλ. κεφ. 6) βρίσκονται τα γνωστά λατομεία Διονύσου. Το νεότερο λατομείο (το οποίο κατατρώει εσωτερικά και εξωτερικά το Διονυσοβούνι) δημιουργήθηκε στη θέση παλαιότερου λατομείου, το οποίο πρέπει να ήταν αρχαίο. Η υπόθεση αυτή προκύπτει από το ερώτημα: Τα μάρμαρα που αποτελούν το διονυσιακό ιερό από ποιο λατομείο προέρχονται; Σίγουρα όχι από τα αρχαία λατομεία της ΝΔ πλευράς του Πεντελικού. Αποκλείεται δηλαδή να μετέφεραν τους όγκους μέχρι την κορυφογραμμή και από 'κει να τους κύλησαν μέχρι την κοιλάδα της Ικαρίας. Για να γινόταν αυτό θα έπρεπε να υπάρχουν και οι γνωστές *γλίστρες* αλλά δεν υπάρχει κάτι τέτοιο.[1] Το λατομείο λοιπόν το οποίο πρέπει να προμήθευσε με μάρμαρα το ιερό πρέπει να ήταν αυτό στη νότια πλαγιά του Ικαρίου όρους.

Υπάρχουν επίσης δύο σημαντικά στοιχεία που αποδεικνύουν (μάλλον) ότι στο σημείο αυτό πρέπει να λειτούργησε λατομείο κατά την αρχαιότητα. Το 1987 η εταιρία ΜΑΡΜΑΡΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ παρέδωσε ένα μαρμάρινο λέοντα (Βλ. Κορρές, σ. 89) μήκους 1,20μ. περίπου, του 6ου π.Χ. αι. Εικάζεται πως προοριζόταν για ταφικό μνημείο. Σήμερα το άγαλμα του λέοντα βρίσκεται στο αρχαιολογικό μουσείο Κηφισιάς.

Η Mélanges Nicole, ("Recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie", σ. 401) αναφέρει την ύπαρξη ενός ημίεργου κούρου (πιθανώς αρχαϊκού) που βρέθηκε στα τέλη του 19ου αι. στην περιοχή της Ραπεντώσας και αποδίδεται στον Απόλλωνα. Το γεγονός ότι το άγαλμα ήταν ημιτελές, μας ωθεί να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κατάλοιπο κάποιου αρχαίου λατομείου.

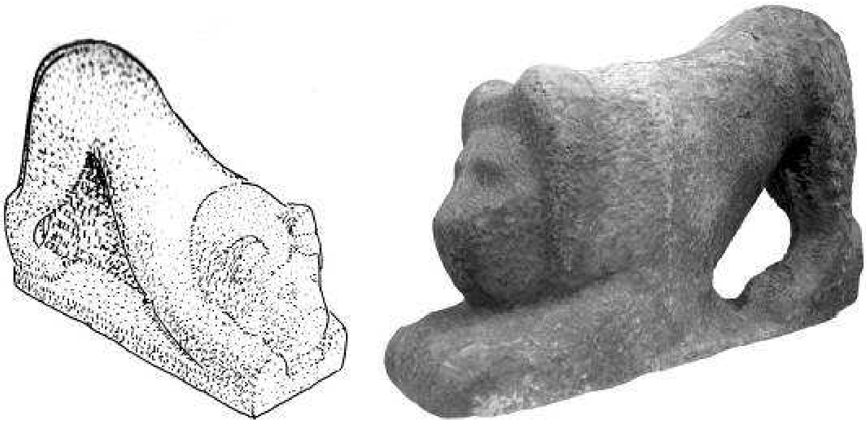
Από την άλλη, όμως, υπάρχει και ο ισχυρισμός ότι η εξόρυξη στο χώρο ξεκίνησε πριν από 100 και πλέον έτη. (Βλ. www.dionyssomarble.gr) Οπότε μένουμε με την απορία.

Η σημερινή εικόνα του λατομείου Α΄ Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

---

[1] Υπάρχουν 3 γλίστρες στη βόρεια πλευρά του βουνού, οι οποίες όμως δεν είναι αρχαίες αλλά του 19ου αιώνα..

Αριστερά: Σχεδιαστική αναπαράσταση του λέοντα από τον Μ. Κορρέ.
Δεξιά: Λέων ελλοχεύων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το ημιτελές άγαλμα του Απόλλωνα. (Φωτ. Από το βιβλίο της Mélanges Nicole)

9. ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ Β΄

Πάνω από την κοιλάδα της αρχαίας Ικαρίας, στον κύριο όγκο της Πεντέλης δεσπόζει το δεύτερο λατομείο Διονύσου, γνωστό σήμερα ως «Ανοιχτό Μουσείο Λατομικής Τέχνης» (Αλούλα).[1] Η μεγάλη εκμετάλλευσή του ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα. Εκεί όμως θα πρέπει να υπήρχε κάποιο σαφώς μικρότερο αρχαίο λατομείο,[2] από το οποίο θα εξορύχθηκαν τα μάρμαρα για την κατασκευή ενός μικρού ιερού αφιερωμένου πιθανώς στη Θεά Ρέα. (βλ. κεφ. 6). Τόσο το λατομείο όσο και το ιερό βρίσκονται σε υψόμετρο 500μ. Οπότε η μεταφορά των όγκων από εκείνο το λατομείο στο χώρο ανέγερσης του ιερού θα ήταν αρκετά εύκολη.

Λατομείο Διονύσου Β΄ - Λατομικό Μουσείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ-ΗΜΙΕΡΓΑ

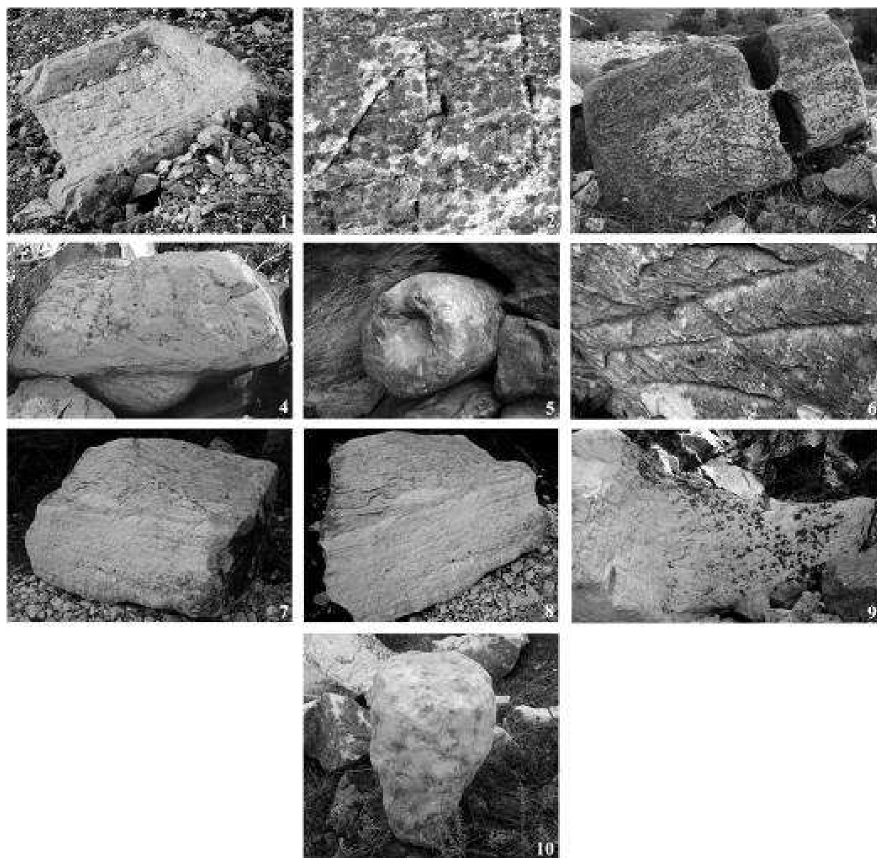
Υπάρχουν επίσης πολλά και διάφορα αρχαία λατομικά ίχνη και κατάλοιπα διάσπαρτα στο βουνό με πιο ενδιαφέροντα αυτά που εικονίζονται στις παρακάτω φωτογραφίες.

Τα ευρήματα των φωτ. 1, 3, 4, 5, 6, 9 και 10 μου τα υπέδειξε ο Δ. Δρόλαπας.

---

[1] Πρόκειται για ένα αναπλασμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος του λατομείο, έργο της εταιρίας «ΜΑΡΜΑΡΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ». Βέβαια, δεν επρόκειτο για πράξη καλής θελήσεως αλλά υπήρχε σκοπιμότητα. Οι ιδιοκτήτες των λατομείων Διονύσου ήθελαν με την «καλή» τους πράξη να ανανεώσουν τις άδειες που τους είχαν δοθεί, κι έτσι η εκμετάλλευση στο λατομείο Διονύσου Α΄ συνεχίζεται αμείωτα μέχρι σήμερα. Παρά ταύτα, το αποτέλεσμα της ανάπλασης του λατομείου Διονύσου Β΄ είναι αισθητικό. Πραγματικά καθηλώνει τον επισκέπτη.

[2] Κατά το σύνηθες, άλλωστε, οι νεότεροι λατόμοι έκαναν τις εξορύξεις τους εκεί όπου υπήρχαν αρχαία λατομεία.

1. Θραύσμα αγνώστου αντικειμένου. 2. Λατομικό «σημάδεμα», που θυμίζει εκείνο που όπως είδαμε βρίσκεται στο λατομείο του Νυμφαίου, μόνο που αυτό εδώ έχει πολύ μικρότερο μέγεθος. 3. Όγκος με λαξευμένη τη μία πλευρά του, πιθανώς θραύσμα από τοίχωμα αρχαίου λατομείου. 4. Λαξευτός όγκος με στρογγυλοποιημένο το κεντρικό τμήμα της μίας πλευράς του. 5. Κιονίσκος ενσωματωμένος σε νεότερο καλύβι λατόμων. 6. Ίχνη εξόρυξης. 7&8.Όγκοι με λαξευμένη τη μία πλευρά τους, πιθανώς, κι αυτοί μάλλον προέρχονται από τοίχωμα λατομείου. 9. Ίχνη εξόρυξης. 10. Ημίεργο που το σχήμα του μοιάζει με κεφάλι ανθρώπου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σε κάποιο άλλο σημείο υπάρχει ένας μεγάλος σωρός από πέτρες γύρω από τον οποίο υπάρχει πληθώρα αρχαίων ευρημάτων και προφανώς θα υπάρχουν κι άλλα καλυμμένα από το σωρό. Αυτά εικονίζονται στις παρακάτω φωτογραφίες.

Ανάμεσα στα εν λόγω ευρήματα υπάρχει και κάτι το οποίο θα λέγαμε ασφαλώς ότι πρόκειται για τετράγωνη λεκάνη. Τούτο όμως το εύρημα γεννά κάποια ερωτηματικά. Το φαρδύ άνοιγμα στη μια γωνία δεν αποτελεί σπάσιμο του μαρμάρου, αλλά είναι το στόμιο της λεκάνης, στο οποίο μάλιστα διακρίνεται και μια καλλιτεχνική τάση, λόγω των κυματοειδών πλευρών του. Πρόκειται λοιπόν για ολοκληρωμένο έργο, το οποίο προοριζόταν –κατά πάσα πιθανότητα– για επιτόπια χρήση.

Το πρόβλημα εστιάζεται στο ίδιο το στόμιο. Όπως φαίνεται και από τις φωτογραφίες παρακάτω, το άνοιγμά του φτάνει μέχρι τον πυθμένα της λεκάνης. Συνεπώς αυτή η λεκάνη δε θα μπορούσε ποτέ να γεμίσει με νερό. Τότε τι είδους λεκάνη είναι αυτή; Και από τη στιγμή που είναι αδύνατον να γεμίσει, τότε πώς εξηγείται το τόσο μεγάλο (και ουσιαστικά άχρηστο) βάθος της λεκάνης;[1]

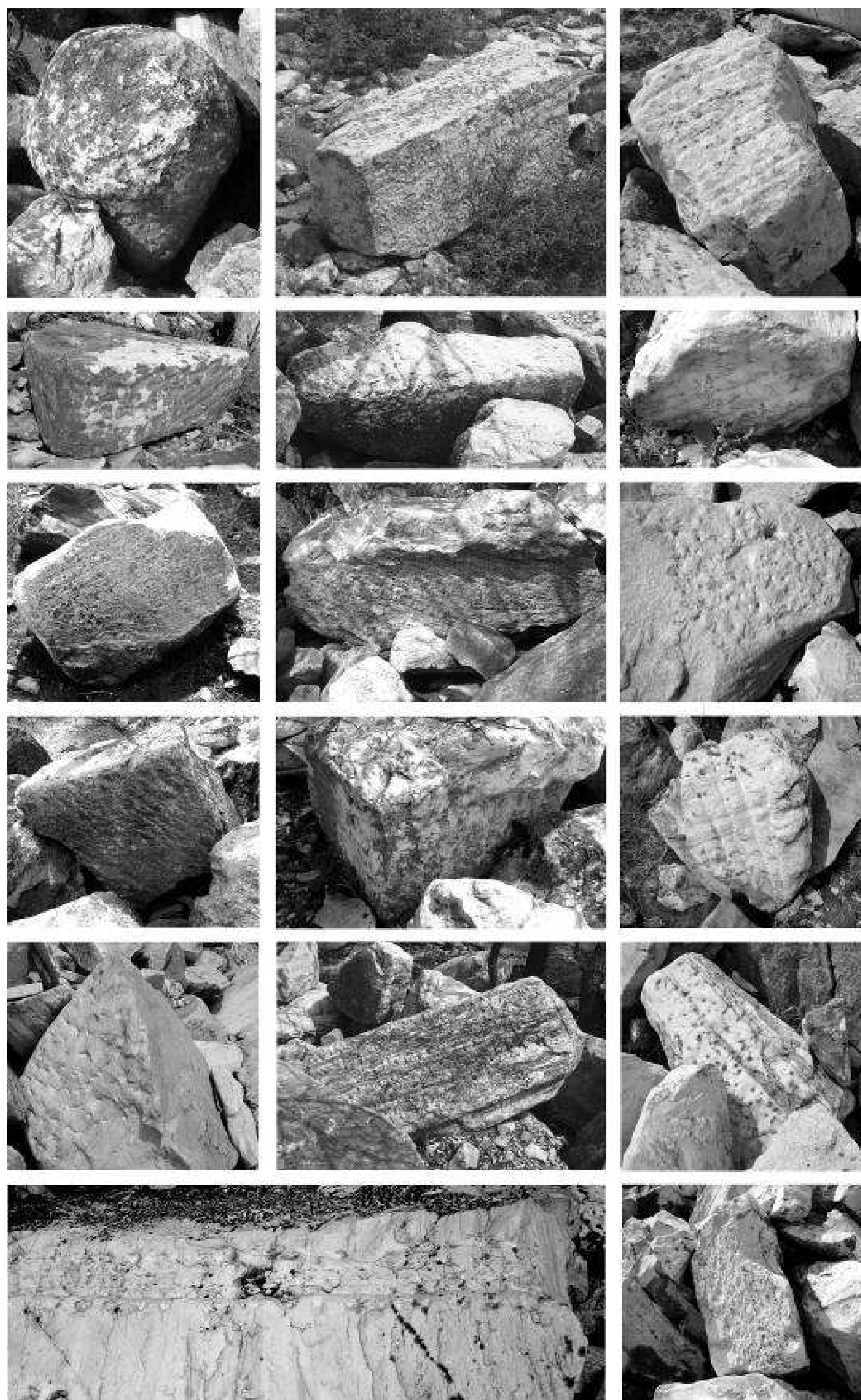
[1] Η εύρεση της παράξενης λεκάνης οφείλεται και αυτή στον Δ. Δρόλαπα.

1-4: Λαξευμένοι λίθοι. 5. Λεκάνη. 6. Κυλινδρικό μάρμαρο με εσοχή. 7. Τμήμα στρογγυλοποιημένου μαρμάρου. 8. Κεραμικά. Από πίσω (στο σημείο που δείχνει το βέλος) φαίνεται όγκος συγκολλημένης αρχαίας λατύπης. 9. Υπόλειμμα που πιθανώς ανήκει σε λεκάνη. 10. Μοιάζει με σκάλισμα, αλλά δεν αποκλείεται να είναι και φυσικός σχηματισμός. 11&12: Κεραμικά με υπολείμματα βαφής.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

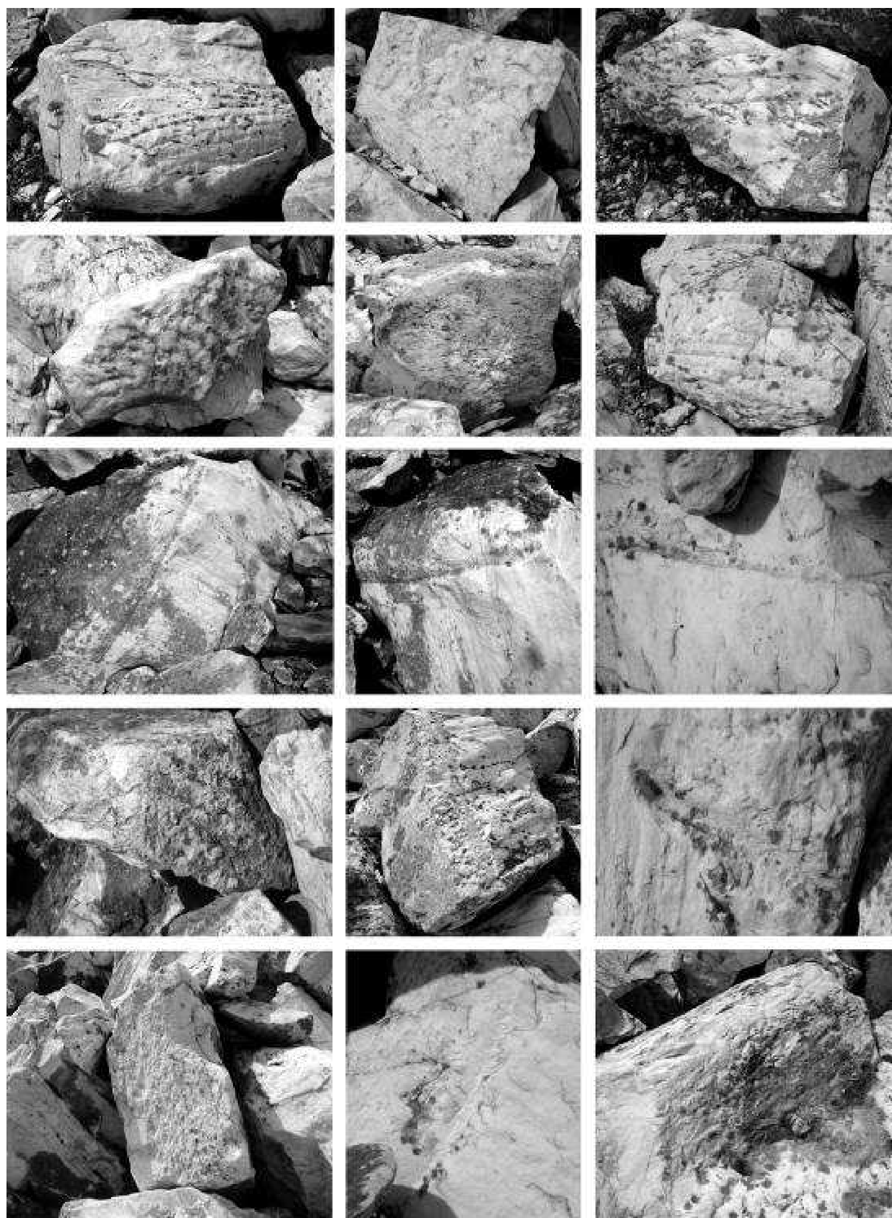

Πάνω: η «λεκάνη». Κάτω: Το κυματοειδές στόμιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σε ένα ακόμα σημείο πάνω από το λατομείο του Νυμφαίου (Λ7), ανάμεσα σε νεότερα λατομικά μπάζα και υπολείμματα αρχαίας λατύπης, υπάρχουν αρκετοί λαξευμένοι όγκοι (πιθανώς κάποιοι προέρχονται από αρχαίο λατομείο). Το πιο εντυπωσιακό εύρημα από εκεί είναι ένας λαξευτός όγκος κωνοειδούς σχήματος.

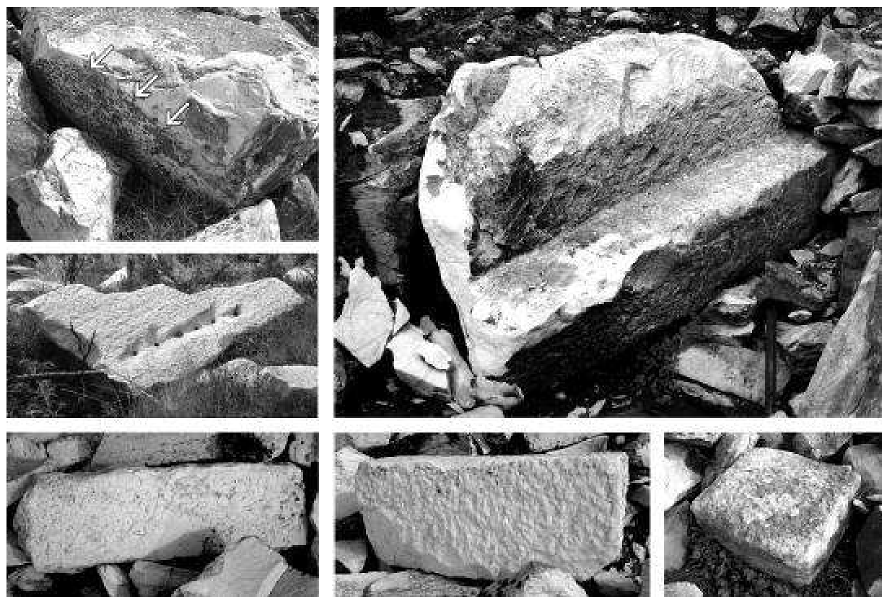

Πελεκημένοι όγκοι και ίχνη λάξευσης. Πάνω αριστερά ο κωνοειδής όγκος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από την ίδια περιοχή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σε άλλη περιοχή πάνω από το Λ7 υπάρχει μία ακόμα «μικροεστία» αρχαίων ευρημάτων και είναι αυτά που παρουσιάζονται στις παρακάτω φωτογραφίες.

Πελεκημένοι όγκοι διαφόρων μεγεθών. Ο μεγαλύτερος είναι αυτός πάνω δεξιά. Πάνω αριστερά, με βέλη σημειώνονται τα ίχνη λάξευσης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Στο παρόν κεφάλαιο δίνεται μία όσο το δυνατόν πληρέστερη περιγραφή της Σπηλιάς της Πεντέλης (γνωστή σήμερα ως «του Νταβέλη»)[1], αλλά και καταγραφή της αρχαίας ιστορικής πορείας της· παράλληλα όμως επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο μεγαλύτερο πρόβλημα που για δεκαετίες έχει απασχολήσει και απασχολεί πολλούς ερευνητές αρχαιολόγους και σπηλαιολόγους: ήταν το σπήλαιο αφιερωμένο στη λατρεία του Πανός και των Νυμφών, ή δεν είχε καμία λατρευτική χρήση, παρά αποτελούσε χώρο εναπόθεσης λατύπης; Όλοι οι ερευνητές υιοθετούν τη μία ή την άλλη άποψη. Κατά τη δική μου ταπεινή γνώμη, η απάντηση βρίσκεται κάπου στη μέση.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή...

1. ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Πριν από πολλές χιλιάδες χρόνια τα υπόγεια ύδατα άρχισαν να διαβρώνουν τα ασβεστολιθικά πετρώματα[2] δημιουργώντας πολλά μικρά κοιλώματα. Στα κοιλώματα αυτά γίνονταν συνεχώς αποκολλήσεις και πτώσεις τεμαχών από τις οροφές τους με αποτέλεσμα να ενώνονται προοδευτικά μεταξύ τους και να σχηματίζουν μεγαλύτερα κοιλώματα. Από τη συνένωση μικρών κοιλοτήτων σε μεγαλύτερα άρχισαν να σχηματίζονται ευρύχωρες αίθουσες, ενώ καθ' όλο αυτό το διάστημα υπήρξε συνεχής σχηματισμός σταλακτιτών. Έτσι, έφτασε κάποια στιγμή που όλα τα σπήλαια ενώθηκαν σε ένα, σχηματίζοντας το σπήλαιο που βλέπουμε σήμερα. (Βλ. Μ. Κορρές, "Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα", σ. 89-90)

Η σπηλιά αυτή ήταν «*τυφλή*», δεν υπήρχε δηλαδή κανένα άνοιγμα στην επιφάνεια που να «προδίδει» την ύπαρξή της. Έτσι, παρέμεινε μέσα στα σπλάχνα του βουνού ήσυχη, ανενόχλητη και αόρατη από τα μάτια των ανθρώπων, ώσπου κάποια στιγμή ένας τρομερός κρότος αντήχησε μέσα στην υπόγεια αίθουσα και μια δέσμη ηλιακού φωτός διαπέρασε για πρώτη φορά το αρχέγονο σκοτάδι...[3]

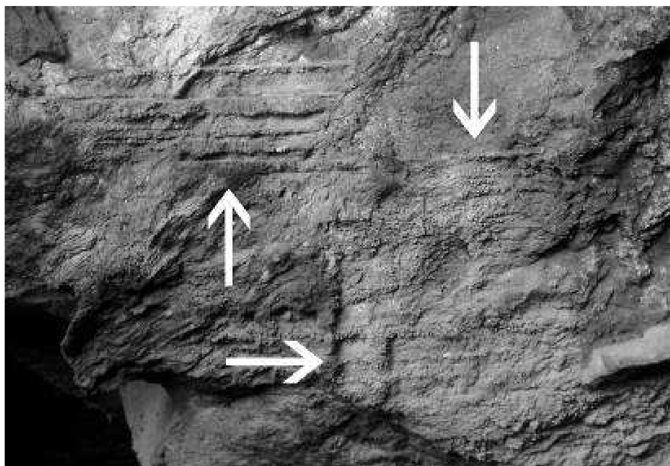
[1] Είναι αποδεδειγμένο πως ο λήσταρχος Νταβέλης δεν έχει καμία σχέση με την περιβόητη Σπηλιά της Πεντέλης.

[2] Πρόκειται για το φαινόμενο της «καρστικοποίησης». Στην πλειοψηφία τους, τα σπήλαια είναι καρστικά. Ο όρος προέρχεται από την περιοχή Karst της Σλοβενίας, που είναι γεμάτη από σπήλαια και βάραθρα. (Βλ. Ν. Λελούδα, "Εξερευνώντας την Υπόγεια Ελλάδα", εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, σ. 11)

[3] Εδώ θα πρέπει να αναφερθούν και τα όσα γράφει ο Κορρές για τη μελλοντική γεωλογική εξέλιξη της Σπηλιάς. Η Σπηλιά πρόκειται δυστυχώς να καταρρεύσει και να μετατραπεί σε δολίνη, (δολίνη είναι σπήλαιο του οποίου κατέρρευσε στο εσωτερικό του η οροφή του) εξαιτίας της συνεχούς μείωσης του όγκου της οροφής από την αδιάκοπη κατάρρευση τεμαχίων. Όπως γράφει ο ίδιος: «*Τελική εξάντληση κάθε ορίου αντοχής και κάθε δυνατού σχήματος ισορροπίας. Μαζική κατάρρευση των υπερκείμενων τεμαχίων και σχηματισμός μεγάλης υπαίθριας κοιλότητας (καρστική δολίνη)*». (Ό.π., σ. 90)

Δε θα έπρεπε εδώ να παραλειφθεί μια αξιοσημείωτη αναφορά από τον Iranon, κατά την οποία πριν από πολλές χιλιάδες χρόνια, ο τεράστιος αυτός υπόγειος χώρος γέμιζε από τα νερά μιας εσωτερικής λίμνης.[1] Ο εν λόγω ερευνητής οδηγήθηκε σε αυτή την υπόθεση ύστερα από την ανακάλυψη κάποιων εκτεταμένων οριζόντιων γραμμώσεων στην επιφάνεια του βράχου. Όπως γράφει ο ίδιος: «*Οι γραμμώσεις αυτές δε μοιάζουν να έχουν προκληθεί από τεκτονικής φύσεως μεταβολές και παραμορφώσεις. Το γεγονός ότι είναι εντελώς ευθείες και οριζόντιες, με μικρά μεσοδιαστήματα ανάμεσα τους, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι σχηματίστηκαν κάποτε από την ευμετάβλητη στάθμη λιμναζόντων υδάτων (αυτό, πάλι, δεν είναι επιβεβαιωμένο –δύο γεωλόγοι που ρωτήθηκαν σχετικά δεν μπόρεσαν ούτε να επαληθεύσουν ούτε να απορρίψουν την άποψη αυτή– είναι όμως μάλλον το πιθανότερο ενδεχόμενο). Όπως και να 'χει, και άσχετα με την αιτιολογία σχηματισμού των συγκεκριμένων γραμμώσεων, θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι η σπηλιά περιείχε κάποτε σημαντικούς όγκους νερού, καθώς ο τρόπος σχηματισμού της («καρστικοποίηση») προϋποθέτει, ακριβώς τη διέλευση και λίμναση μεγάλων ποσοτήτων νερού στο εσωτερικό της. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, εξάλλου (αρχές δεκαετίας '90 – πριν τις πυρκαγιές των τελευταίων ετών), στο κατώτατο σημείο της σπηλιάς, εκεί όπου σήμερα υπάρχει στρώμα λάσπης, σχηματιζόταν καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους μια λιμνούλα διαμέτρου 5-6 μέτρων και βάθους 10-12 εκατοστών, από διαυγές, πόσιμο νερό που έσταζε από την οροφή της*». (www.iranon.gr, Παράρτημα: "Η Αδελφότητα της Σπηλιάς", μέρος Γ΄)

Σε μία από τις επισκέψεις στη Σπηλιά με τον φίλο και σπηλαιολόγο Γιάννη Τριανταφύλλη, του έδειξα τα ίχνη και τον ρώτησα να μου πει τη γνώμη του. Ομοίως κι αυτός είχε τις επιφυλάξεις του. Οπότε το ερώτημα μένει (προς το παρόν) αναπάντητο.

Με τα βέλη σημειώνονται τα ίχνη του νερού (οριζόντιες γραμμώσεις) πάνω στο βράχο που εντόπισε ο Iranon. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η Σπηλιά όπως και το Νυμφαίο 100μ. ψηλότερα (βλ. κεφ. 6) ανήκουν σε ένα ευρύτερο συγκρότημα σπηλαίων και βαράθρων τα οποία βρίσκονται κατά μήκος των δύο παράλληλων φλεβών μαρμάρου στη ΝΔ πλευρά του βουνού. Όπως είπαμε προηγουμένως (κεφ. 3) πάνω στις φλέβες αυτές βρίσκονται και τα κυριότερα λατομεία της αρχαιότητας, καθώς επίσης και πολλά από τα νεότερα.

Το μάρμαρο είναι ασβεστολιθικό πέτρωμα, συνεπώς η ύπαρξη τόσων σπηλαίων πάνω στις φλέβες αυτές δε θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαία, αν αναλογιστούμε ξανά τη διαβρωτική δράση του νερού επί του ασβεστολιθικού πετρώματος.

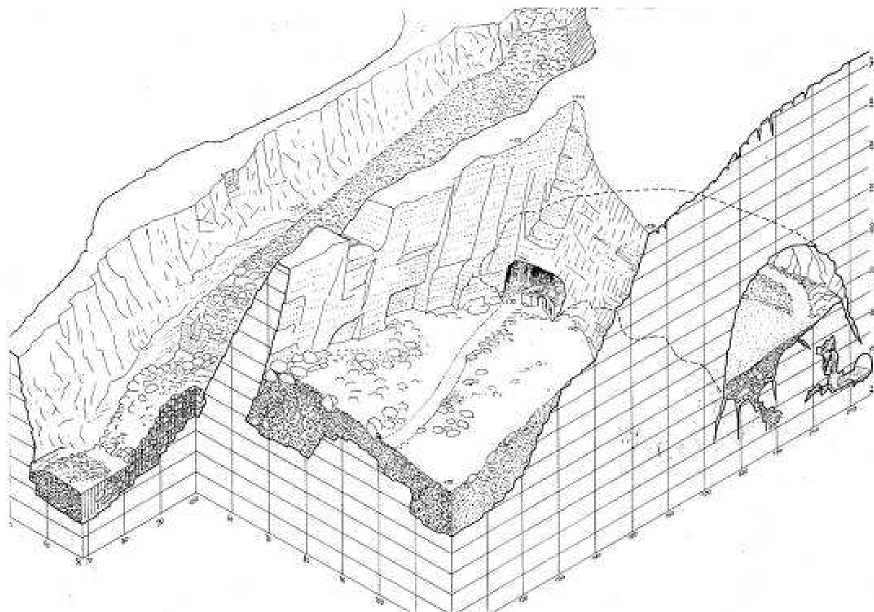
---

[1] Για να είμαστε ακριβείς, η παρατήρηση αυτή είναι του ίδιου του Iranon. Τις οριζόντιες γραμμώσεις τις είχα δει, αλλά, ενώ αρχικά απόρησα, στο τέλος θεώρησα πως πρόκειται για τυχαίους σχηματισμούς στο βράχο. Ίσως βέβαια να μην ήταν ολόκληρη η Σπηλιά μια τεράστια υπόγεια λίμνη –εφόσον κάτι τέτοιο φαντάζει υπερβολικό– αλλά απλώς τα ίχνη να μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιας λεκάνης νερού.

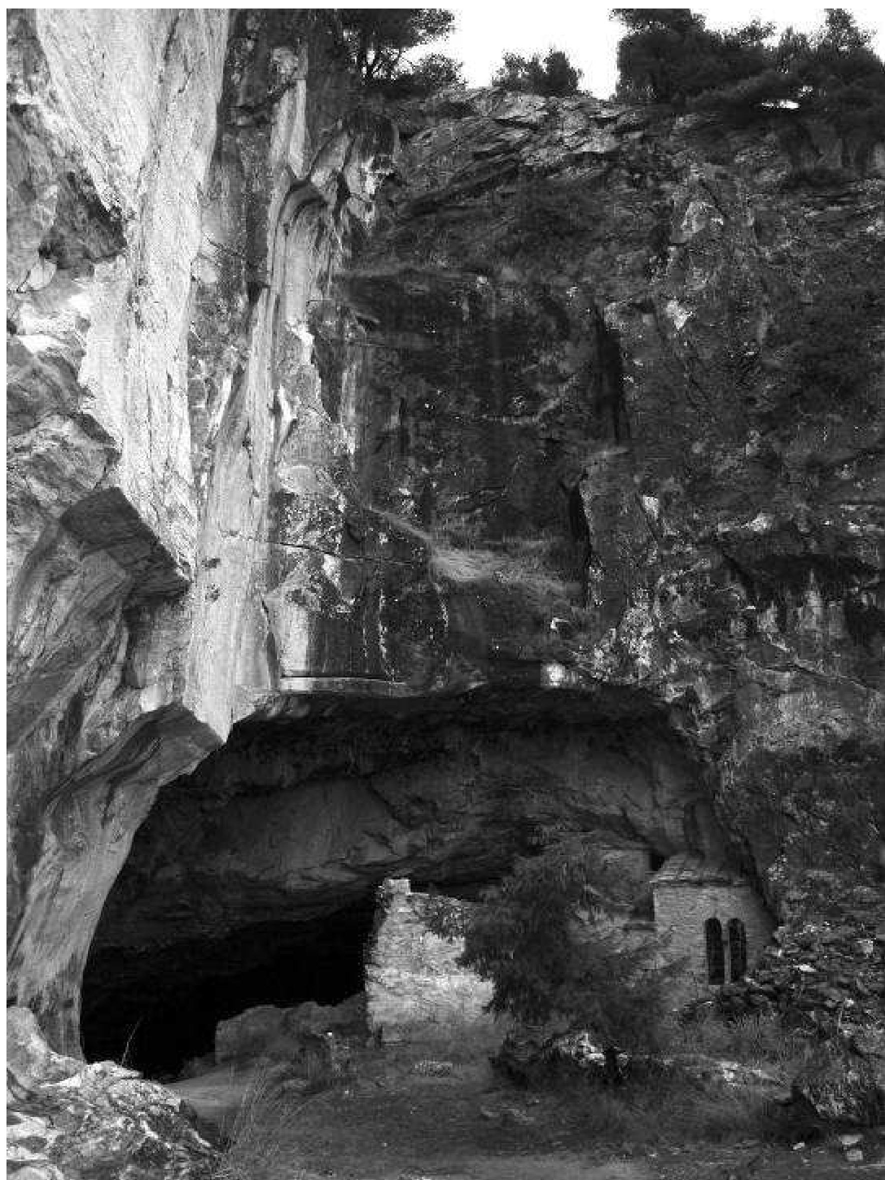
2. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΣΠΗΛΙΑΣ ΑΠΌ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΛΑΤΟΜΟΥΣ

Ήταν μία συνηθισμένη ημέρα σκληρής και κοπιαστικής δουλειάς για τους λατόμους. Μια ομάδα απ' αυτούς βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά του βουνού σε υψόμετρο 720 μέτρων. Στο σημείο εκείνο είχαν από καιρό διανοίξει ένα μεγάλο και βαθύ λατομείο, απ' όπου και λάμβαναν την εξαιρετική ποιότητα μαρμάρου.

Κάποια στιγμή, οι εργάτες ήταν έτοιμοι να εξορύξουν ένα γιγάντιο όγκο. Όταν ο βράχος αποκολλήθηκε από το μητρικό πέτρωμα, ένα μικρό άνοιγμα έκανε την εμφάνισή του πάνω στο βράχο. Η Σπηλιά της Πεντέλης είχε μόλις εμφανιστεί.

Η Σπηλιά και το λατομείο. (Σχ. Κορρές)

Η Σπηλιά της Πεντέλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Η είσοδος του σπηλαίου έχει ένα σχεδόν τέλειο αψιδωτό σχήμα, ενώ το ύψος και το πλάτος της φτάνει τα 15μ. περίπου. Από την ιδιαιτέρως επιβλητική είσοδο, οδηγούμαστε σε μία μεγάλη αίθουσα μήκους 90μ.[1] περίπου και πλάτους 45μ. Το μέγιστο ύψος οροφής είναι γύρω στα 30μ.

Βέβαια, η σημερινή εικόνα της Σπηλιάς δεν έχει την παραμικρή σχέση με τη Σπηλιά που βρήκαν οι αρχαίοι, η εικόνα της οποίας παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτη μέχρι το 1977, όπου και καταστρέφεται ολοσχερώς από έργα του Στρατού.[2]

Ό,τι γνωρίζουμε για τη Σπηλιά προ των σκαπτικών έργων του ’77 προέρχεται από περιγραφές περιηγητών, αρχαιολόγων, και σπηλαιολόγων.

α. Η μεγάλη αίθουσα

Η μεγάλη αίθουσα της Σπηλιάς ήταν αρκετά κατωφερής, και στο βάθος χωριζόταν από σταλαγμιτική «κουρτίνα» που δημιουργούσε ένα δεύτερο αρκετά μικρότερο θάλαμο κοσμημένο με ογκώδεις σταλαγμίτες και σταλακτίτες. (Βλ. Χ. Δ. Αλεξοπούλου, “Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού”, σ. 85-87, και Νίκου Λελούδα “Εξερευνώντας την Υπόγεια Ελλάδα”, σ. 83). Σύμφωνα με την περιγραφή του σπηλαιολόγου Νίκου Λελούδα για το διάκοσμο του μικρότερου θαλάμου: «*Ο διάκοσμος όμως ήταν κατάμαυρος, μάλλον από τις δάδες και τα λυχνάρια των αρχαίων που εισέρχονταν, γιατί όλους αυτούς τους αιώνες χρησιμοποιήθηκε σαν ιερό. Ένα στρώμα αιθάλης κατακάθισε επάνω στους σταλακτίτες και τους μαύρισε*». (“Εξερευνώντας την Υπόγεια Ελλάδα”, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, σ. 83-84)

Στον ίδιο θάλαμο υπήρχαν και τρία βάραθρα με το μεγαλύτερο να φτάνει σε βάθος 15μ. (Γι’ αυτό θα μιλήσουμε παρακάτω).

Ο Άγγλος φυσιοδίφης Henry Baird την περιγράφει ως εξής: «*Ήταν μια σπηλιά σαν αυτές που οι αρχαίοι συνήθιζαν να αφιερώνουν στις Μούσες, ή σε κάποια αγροτική θεότητα. Στα τοιχώματά της και μπροστά στην είσοδο κρέμονταν φουντωτές λεπτοφυείς φτέρες και βρύα, ενώ πιο μέσα κατέρχονταν από την οροφή μεγάλοι σταλακτίτες, οι οποίοι σε κάποια μέρη είχαν σχηματίζει λεπτές κολώνες υποστηρίζοντας τον θόλο*». (“Modern Greece. A Narrative of a Residence and Travels in that Country”, 1856). Αρκετά ενδιαφέρουσα όμως είναι και η περιγραφή του Γεώργιου Γ. Λαδά: «*Εκ της πλήρους σταλακτιτών οροφής αυτού πίπτουν αενάως σταγόνες ψυχρού ποσίμου ύδατος εις φυσικά και τινά τεχνικά μικρά βαθύσματα. Σημειωτέον, ότι η επίσκεψις του εσωτερικού του σπηλαίου, ιδίως προς το δεξιόν του εισερχομένου τέρμα αυτού είναι λίαν επικίνδυνος άνευ φωτός, διότι το έδαφος είναι κατωφερές, ανώμαλον και ολισθηρόν, αφ’ ετέρου δε διότι, ολίγον προ του τέρματος του σπηλαίου, δεξιά το έδαφος βαθύνεται αποτόμως*». (“Η Σπηλιά της Πεντέλης και απάντησις εις επικρίσεις των βυζαντινολόγων καθηγητών Γ. Α. Σωτηρίου και Α. Κ. Ορλάνδου”, 1963). Οι σταλακτίτες της οροφής και οι σταλαγμίτες του θαλάμου στο βάθος καταστράφηκαν εξαιτίας των έργων.

---

1 Σχετικά με το ακριβές μήκος της Σπηλιάς ο *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ* λέει τα εξής: «*Αν κάποιος μετρήσει σήμερα τη μεγαλύτερη διάσταση της Σπηλιάς θα βρει ότι, κατά τη μέτρηση του δικού μου τοπογράφου, είναι ~87 μέτρα, (94,5 μ. κατά τα σχέδια του Κορρέ και 92 σύμφωνα με τα σχέδια της Αεροπορίας). Όμως, ο παλαιός χάρτης της Σπηλαιολογικής Εταιρείας διαφωνεί, δίνοντας μήκος 111 μέτρων. [...] Φυσικά, κάτι τέτοιο αποκλείεται για τον απλούστατο και αδιάσειστο λόγο πως αν παρατηρήσει κανείς τα τοιχώματα στο βάθος, θα διακρίνει τις αυλακώσεις (μακαπιές) των διατρημάτων για τα εκρηκτικά, που φθάνουν μέχρι την οροφή*». (“Πεντελική Μυθολογία”, κεφ. *Τα παρεπόμενα των έργων*, τμ. 1)

2 Πρόκειται για ένα θέμα το οποίο απασχόλησε πολλούς «ερευνητές», οι οποίοι θέλουν σώνει και καλά να αποδώσουν σ’ αυτό ένα «μυστηριώδες» και «εξωγήινο» χαρακτήρα από ’κει που δεν υπάρχει το παραμικρό τεκμήριο για να στηρίξουν τις θεωρίες τους. Όμως, στη Σπηλιά δεν επρόκειτο να γίνει τίποτε παραπάνω από μία ακόμα υπόγεια στρατιωτική βάση, σαν αυτές που υπάρχουν και σε άλλα βουνά (π.χ. Υμηττός). Συντριπτική απάντηση σε όλο αυτό το παραμύθι (με πληθώρα φωτογραφικών κυρίως αποδείξεων) δίνει η έρευνα του *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*.

Μια ιδιαιτέρως γλαφυρή περιγραφή της Σπηλιάς προ της καταστροφής της μας δίνει ο περιηγητής Χατζόπουλος: «*Έρημην καί σιγηλήν επανευρίσκομεν την θαυμαστήν σπηλιάν του βουνού, εις την οποίαν ερχόμεθα από μαθηταί. Σπηλιάδες νύμφαι δέν εξήλθον, όπως κόψουν κλάδον από θαλερόν κισσόν, που κρέμεται εις τους υπέρ την οπήν της θεόρατους βράχους, διά να στολίσουν τα πλούσια μαλλιά των. Αλλά ούτε και εις τον μαγικόν χώρον του μεγάλου σπηλαίου ηκούσαμεν την αργυράν φωνήν των. Ο βράχος στάζει και αι σταγόνες του γεμίζουν σκαλισμένα τετράγωνα. Δροσιζόμεθα από το κρύον νεράκι.*
Σταλακτίται κρέμονται, άλλοι προαιώνιοι, άλλοι μόλις τώρα απολιθούμενοι καί το έδαφος είναι σπαρμένον από σταλαγμίτας, οι οποίοι ανυψώνουν τους μαργαριτοειδείς κώνους των προς τούς κρεμάμενους αδελφούς των. Η φύσις συντελεί εις την κρύπτην εκείνην χιλιετηρίδας την υπομονετικήν αυτήν εργασίαν. Το νερό κάθε σταγόνας εξατμίζεται καί τα άλατά του απολιθούνται. Και το πλείστον μέρος της μαρμαρένιας οροφής του σπηλαίου, εις το μέσον, είναι γυμνόν από χημικήν ενέργειαν του νερού καί έχει λαμπρά χρώματα, όπου το ζαφείρι και το ρουμπίνι είναι ζωηρότερα.
Καθώς κρύβουν τον ήλιον τά περαστικά νέφη, τό εισερχόμενον από την οπήν φως ελαττούται και πάλιν ζωηρεύει με την αποκάλυψιν του ηλίου. Είναι ένα θελκτικόν παιγνίδι φωτοσκιάσεως εις τα βάθη του βουνού, που προσλαμβάνει μυστηριώδη χαρακτήρα.» (Απόσπασμα από το καθημερινό χρονογράφημα "Εντυπώσεις της Ημέρας" του αρθογράφου περιηγητή Δ. Χατζόπουλου με τίτλο "Πεντέλη το Λευκό Βουνό", στην εφημερίδα "Εμπρός", 24/12/1919).

Σήμερα, μόνο η αριστερή πλευρά της Σπηλιάς έχει μείνει σχετικά ανέπαφη, μαζί με τον ογκωδέστατο σταλαγμίτη και το σταλαγμιτικό «δωματιάκι» στα αριστερά της εισόδου, ενώ τα μόνα σωζόμενα ίχνη του κατεστραμμένου διάκοσμου είναι δύο σταλαγμίτες στο δεξί τοίχωμα της Σπηλιάς καθώς και δύο υπολείμματα σταλαγμιτών στον πυθμένα, μάλλον απ' αυτούς που αποτελούσαν τη σταλαγμιτική «κουρτίνα».

Τέλος, το έδαφος (αποτελούμενο από σωρευμένη αρχαία λατύπη) της Σπηλιάς κατασκάφτηκε κατά τη διάρκεια των έργων. Ο σημερινός πυθμένας βρίσκεται πολύ κοντά στον φυσικό πυθμένα του Σπηλαίου. (Στο έδαφος τη Σπηλιάς θα επανέλθουμε αργότερα).

Την επικινδυνότητα της δεξιάς πλευράς του Σπηλαίου, την οποία αναφέρει ο Λαδάς, επισήμανε αργότερα και ο Γιώργος Μπαλάνος. Είναι μάλιστα πιο αναλυτικός: «*Αν ακολουθούσε κανείς το δεξιό τοίχο της Σπηλιάς, και κοντά στο κέντρο περίπου, έφτανε σε ένα μονοπάτι κομμένο στο βράχο...*[...] *Έμοιαζε με τεχνητό μονοπάτι...*[...] *Το μονοπάτι κοβόταν κάθετα κι απροειδοποίητα για να σχηματίσει ένα μικρό γκρεμό μερικών μέτρων σπαρμένο με φοβερά βράχια στη βάση*». ("Πέρα από το Αίνιγμα της Πεντέλης", εκδ. Locus-7, σ. 22-23)[1]

Ο Γιώργος Κουκάς προειδοποιεί κι αυτός με τη σειρά του: «*Το έδαφος είναι γλιστερό και χρειάζεται προσοχή ιδιαίτερα στα δεξιά. Πριν από το τέρμα του σπηλαίου υπάρχει απότομο βύθισμα*». (Περιοδικό "Τουρισμός": *Η Σπηλιά του Νταβέλη, ένας Θρύλος*)[2]

Τα τεχνητά και φυσικά «βαθύσματα» που είδε ο Λαδάς εννοείται ότι δεν υπάρχουν πλέον, εκτός από μια φυσική γουρνίτσα, η οποία γεμίζει ακόμα με νερό που στάζει από την οροφή.[3]

---

[1] Στο σημείο εκείνο, είχαν γίνει κατά το παρελθόν πολλά ατυχήματα όπως αφηγείται ο Μπαλάνος, και εξηγεί ότι πολλές ιστορίες για τους κινδύνους της Σπηλιάς οφείλονταν σχεδόν αποκλειστικά σ' αυτή την παγίδα. Ο Ε. Ζήσης παραθέτει στο βιβλίο του "Τα Μυστήρια της Πεντέλης", (εκδ. Genius Loci, σ. 53), δημοσίευμα της εφημερίδας "Τα Νέα", (4-6-73) για τον θάνατο του 15χρονου Δημήτρη Μαρίνη στη Σπηλιά: «*Σκοτώθηκε στη σπηλιά του Νταβέλη... Την περασμένη Παρασκευή το πρωί, ο Δημήτρης Μαρίνης και οι φίλοι του επισκέφτηκαν τη σπηλιά του Νταβέλη. Ο Μαρίνης πέρασε στο εσωτερικό και προχώρησε προς το βάθος. Ήταν σκοτεινά και δεν έβλεπε. Γλίστρησε και έπεσε. Χτύπησε στο κεφάλι και τραυματίστηκε θανάσιμα*». Ο Ζήσης συμπληρώνει: «*Δυστυχώς, παρά τη μεταφορά του στο ΚΑΤ και τις προσπάθειες των γιατρών, ο έφηβος υπέκυψε*».

[2] Παρατίθεται από Ε. Ζήση, "Τα Μυστήρια της Πεντέλης", εκδ. Genius Loci, σ. 53.

[3] Και ενώ για τους περισσότερους σπηλαιολόγους και φυσιολάτρες γενικά, μια γουρνίτσα σε μια κατεστραμμένη σπηλιά όπως αυτή της Πεντέλης είναι ανάξια λόγου (μάλιστα αρχίζουν τις ειρωνίες τύπου «*έλα μωρέ τώρα, τι όμορφο βρίσκεις στη Σπηλιά, πού να δεις άλλα σπήλαια με κάτι λίμνες να!*», υπάρχουν ωστόσο κάποιοι οι οποίοι... εκστασιάζονται στη θέα αυτής της ταπεινής, ταπεινότατης γουρνίτσας. Δυστυχώς οι περισσότεροι δεν έχουν μάθει να εκτιμούν και τα πιο μικρά πράγματα. Δεν μπορούν να καταλάβουν ότι δε μετράει το μέγεθος και η ποσότητα, αλλά αυτό που έχουν να «πούν». Όταν

Πάνω: Η Σπηλιά όπως αφέθηκε από τους αρχαίους έως το 1977. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)[1]
Κάτω: Η Σπηλιά μετά τα σκαπτικά έργα του Στρατού το 1977. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

όμως κάποιος δεν έχει τα κατάλληλα «μάτια» για να «δεί» και τα κατάλληλα «αυτιά» για να «ακούσει», τότε, το μόνο που απομένει είναι να ευχηθούμε κάποτε να τα αποκτήσει. Δεν είναι ακατόρθωτο.

[1] Για την ακρίβεια, η φωτογραφία δεν είναι του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*, απλώς έτυχε να τη βρεί μαζί με κάποιες άλλες σκορπισμένες κάπου στο βουνό.

1. Άποψη του εσωτερικού της Σπηλιάς. 2. Ο μεγάλος σταλαγμίτης στα αριστερά της εισόδου. 3. Η είσοδος για το σταλαγμιτικό «δωματιάκι». 4. Άποψη από το εσωτερικό του «δωματίου». Η μοναδική σήμερα γουρνίτσα στη Σπηλιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Η οροφή

Σε απόσπασμα του Λαδά, το οποίο παραθέσαμε προηγουμένως, είδαμε ότι κάνει λόγο για «πλήρους σταλακτιτών οροφή». Ο Κορρές όμως λέει το αντίθετο: «*Για τη διάγνωση της εξελικτικής κατάστασης της μεγάλης αίθουσας χρήσιμη είναι η διαπίστωση της σχεδόν πλήρους απουσίας σταλακτιτών στο εσωτερικό της (υπάρχουν κυρίως στη δεξιά πλευρά), παρά την πυκνή εκδήλωση των κλαστικών επιφανειών σε όλη την έκταση της οροφής και τη συνεχή στάγδην ροή μέσα από αυτές. Οι επιφάνειες της οροφής είναι σχεδόν παντού σχετικά νέες...*» ("Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα", σ. 90)

Ο Κορρές προφανώς εννοούσε ότι δεν υπήρχαν σταλακτίτες μεγάλου μεγέθους, διότι ακόμα και σήμερα υπάρχει πλήθος μικρών σταλακτιτών στην οροφή. Αλλά στην περιφέρεια της οροφής, που ήταν σταθερότερη από τον «τρούλο», υπήρχαν και αυτοί, (αυτούς πρέπει να εννοούσε ο Λαδάς) κατάλοιπα των οποίων είναι όλοι οι ογκώδεις σχηματισμοί και οι κολόνες που βρίσκονται στο δεξί τοίχωμα της Σπηλιάς.

Μια ενδιαφέρουσα περιγραφή της οροφής της Σπηλιάς δίνει ο 'Αγγλος αρχαιοδίφης Richard Chandler που είχε περιηγηθεί την Ελλάδα μεταξύ 1763 και 1766: «*Εκεί μέσα η πλατιά οροφή εκτείνεται σε* πολύ *μεγάλη έκταση πάνω από το κεφάλι, και είναι στολισμένη με κρεμάμενους κούφιους σωλήνες, σαν παγοκρυστάλλους, με τον καθένα να έχει μια ταλαντευόμενη σταγόνα στην άκρη του, έτοιμη να προσθέσει με την πτώση της στο μήκος των δοκίδων που αναπτύσσονται από κάτω*». ("Travels in Greece". Παρατίθεται από Iranon)

Ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* συνάντησε το 1979 ένα επισκέπτη, ο οποίος πήγαινε συχνά στη Σπηλιά από το 1952. Μεταξύ άλλων του είπε πως η οροφή ήταν τώρα «ξυρισμένη». Αν δεν πρόκειται για λανθάνουσα μνήμη, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κατά τη διάρκεια των έργων του ΄77 «καθάρισαν» ό,τι κρεμόταν από πάνω για να αποφύγουν πιθανά (μάλλον σίγουρα) ατυχήματα με τις δονήσεις των εκρήξεων και των μηχανημάτων. (Άλλωστε, το ότι δεν υπήρχαν μεγάλοι σταλακτίτες προ των έργων αποδεικνύεται και από τη σύγκριση των φωτογραφιών).

γ. Οι στοές της Σπηλιάς

Η υπόθεση ότι στη Σπηλιά υπήρχαν στοές απροσδιορίστου μήκους και βάθους απασχόλησε πάρα πολλούς ερευνητές, ήδη από τον 18ο αιώνα. Εκείνη την εποχή, η Σπηλιά και οι στοές της αποτελούσαν προσφιλές θέμα των τοπικών θρύλων, τους οποίους σήμερα, οι «ερευνητές» της «κούφιας γης» και της «ουφολογίας» επικαλούνται ως ατράνταχτο επιχείρημα για να στηρίξουν τις πιο τραγελαφικές θεωρίες. (Πολλοί από τους σύγχρονους «ερευνητές» εν ολίγοις ισχυρίζονται ότι οι στοές της Πεντέλης συνδέονται με άλλα σημεία τόσο εντός, όσο και εκτός Αττικής!)[1]

Στην προσπάθειά μας εδώ να διαλευκανθεί κάπως η υπόθεση, ας δούμε πρώτα τι έγραψαν οι παλιοί περιηγητές.

Ο Baird (ό.π.) αναφέρει: «*Προσκολλημένη στα λατομεία ήταν μια μεγάλη σπηλιά, στην οποία και μπήκαμε. Ήταν –από ό,τι φαινόταν– περίπου διακόσια ή τριακόσια πόδια σε βάθος (60-90μ.) αλλά στο τέλος του σπηλαίου υπήρχαν και περάσματα που διακλαδίζονταν και* ***πιθανόν*** *διέτρεχαν σε βάθος το εσώτερο του βουνού*». (Η έμφαση είναι του γράφοντος)

Από τη στιγμή που και ο ίδιος δεν είναι σίγουρος, απλώς κάνει υποθέσεις, η αναφορά αυτή δε θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για στοές που απομακρύνονται από τα όρια του χώρου της Σπηλιάς. (Για ένα «ουφολόγο» όμως, το «πιθανόν» μεταφράζεται σε «σίγουρα»).

Σε μια συλλογή ποιημάτων του Λ. Δ. Παπαγεωργίου με τίτλο "Της Πεντέλης τα Κάλλη" (1947) διαβάζουμε τα παρακάτω: «*Μεγάλη η Σπηλιά, λαβύρινθος σωστός... χάσματα μέσα παράδοξα και φοβερά – δε βρίσκεται καθόλου έξοδος πουθενά*». (Παρατίθεται από Iranon)

---

[1] Εδώ μπορείτε να βάλετε ό,τι σας αρέσει: Ακρόπολη, Λυκαβηττός, Υμηττός, Δελφοί· οι στοές της Πεντέλης πάνε παντού!

Δεν έχουμε λόγο να αρνηθούμε όλα τα παραπάνω, αλλά όπως θα δείξουμε αργότερα, οι «λαβύρινθοι» και τα «χάσματα», περιορίζονταν στο χώρο της Σπηλιάς, δίχως καμία άλλη συνέχεια.

Ο Δ. Καμπούρογλου κάνει λόγο για «*...θόλους που τους υποβαστάζουν κολώνες από σταλακτίτες (καταχωμένοι είναι τώρα οι περισσότεροι θόλοι)*». (Περιοδικό "Νέα Εστία": *Το Μονοπάτι της Σπηλιάς*, 1927)

Ας μου επιτραπεί να διατηρήσω τις αμφιβολίες μου για τους «καταχωμένους θόλους». Ο Καμπούρογλου είναι ο μόνος που αναφέρει κάτι τέτοιο και νομίζω ότι θα 'ταν δύσκολο να μην είχε παρατηρηθεί από κανέναν άλλο. Πιθανώς να οφείλεται σε λαθεμένη εκτίμηση.

Ο Αυστριακός βαρόνος Anton von Prokesch-Osten (1825) γράφει: «*...εξηρεύνησα την συνέχειαν του σπηλαίου της εισόδου προς τα νοτιοδυτικά, ένθα προχωρεί πέραν των 100 βημάτων, εν αρχή κοσμουμένη υπό σταλακτιτών και περατουμένη εις τινάς διαδρόμους (τούνελ)...*» (Μετάφραση. Μανόλης Κορρές, βλ. "Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα" σ. 116)

Και εδώ δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο για την ύπαρξη στοών μεγάλου μήκους (και βάθους). Οι διάδρομοι και τα τούνελ που αναφέρονται παραπάνω, άρχιζαν και τελείωναν στη Σπηλιά.

Τέλος, ο Γεώργιος Γ.Λαδάς (ό.π.) σημειώνει: «*Εις την αυτήν δεξιάν πλευράν του σπηλαίου, λέγεται ότι υπάρχει οπή βαθύτατη αδιαγνώστου μήκους και κατευθύνσεως*».

Ομοίως κι εδώ πρόκειται για υπόθεση, όχι για κάτι επιβεβαιωμένο, αν και σε τούτη εδώ την περίπτωση, το «λέγεται» μεταφράζεται από τους «ουφολόγους» ακριβώς όπως και το «πιθανόν».

Καμία λοιπόν από τις παραπάνω αναφορές δεν αποτελεί τεκμήριο για... ανυπολογίστου μήκους διαδρομές.

Ωστόσο αν κάποιοι δεν πείθονται με τα παραπάνω, θα πρέπει να πούμε ότι με τα έργα του 1977, (και τις τεράστιες καταστροφές που επέφεραν στη Σπηλιά), έφτασαν στα όρια του ασβεστολιθικού πετρώματος όπου από 'κει και πέρα το πέτρωμα είναι πλέον σχιστολιθικό.

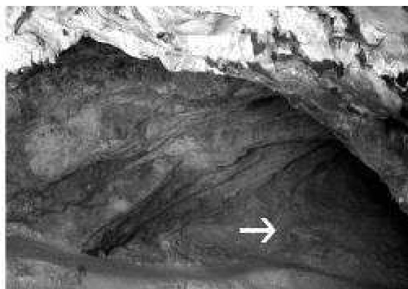
Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, η Σπηλιά ανήκει στην κατηγορία των καρστικών σπηλαίων, οπότε σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να υπάρχει κάποια συνέχεια του σπηλαίου μέσα σε σχιστόλιθο.[1]

Βέβαια, ερευνητές όπως ο Iranon εκφράζουν την άποψη ότι η Σπηλιά ίσως να μη συνέχιζε οριζοντίως, αλλά καθέτως, πιθανώς μέσω των βαράθρων. Ούτε αυτό όμως με βρίσκει σύμφωνο μιας και η Σπηλιά είχε εξερευνηθεί πλήρως από την Άννα Πετροχείλου αλλά και από τον Νίκο Λελούδα.[2] Αν υπήρχε κάτι τέτοιο αποκλείεται να μην το ανέφεραν.

Το νερό οπωσδήποτε θα είχε δημιουργήσει κάποια περάσματα, όμως αυτά, σίγουρα δε θα ανταποκρίνονταν στα ανθρώπινα μεγέθη.

1

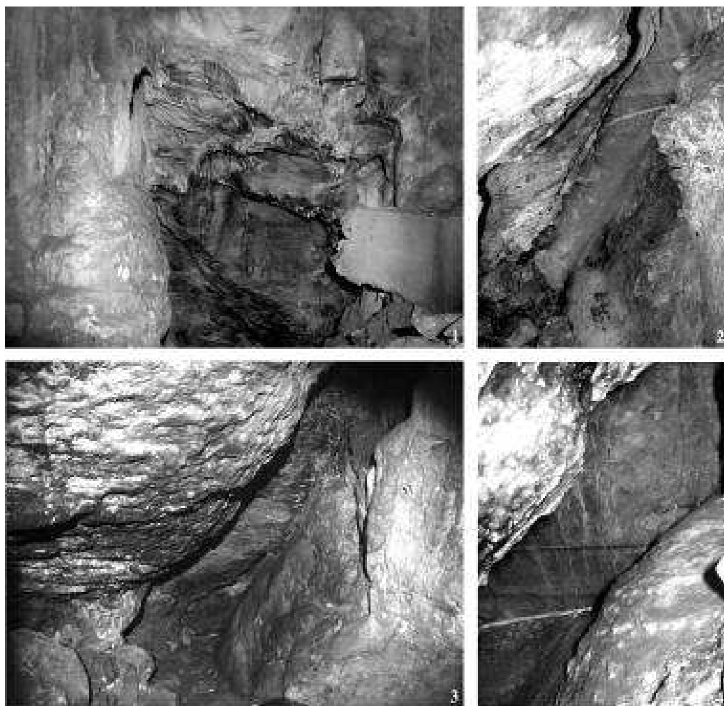
Αριστερά: Η Σπηλιά 2 χρόνια μετά τα έργα. Με το βελάκι σημειώνεται το σχιστολιθικό τμήμα. (Φωτ. Α. Κ. Παρατίθεται στο βιβλίο του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)
Δεξιά: Η κατάρρευση του σχιστόλιθου. Είναι από τα πιο επικίνδυνα σημεία της Σπηλιάς, μιας και αναμένεται ολική κατάρρευση όλου εκείνου του τμήματος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2 «*Την σπηλιά την έχουμε εξερευνήσει πλήρως, ιδιαίτερα ο Νίκος Λελούδας, στην εντελώς διαφορετική μορφή της, όπως ήταν πριν γίνουν τα έργα που την κατέστρεψαν, κατά τη δεκαετία του '70 και αργότερα του '80*». (Λελούδας, ό.π., σ. 83)

Σήμερα, υπάρχουν μόνο υπολείμματα των στοών και των ανοιγμάτων που υπήρχαν κάποτε στον εσωτερικό χώρο της Σπηλιάς· κι αυτά εντοπίζονται σε επτά σημεία (συμπεριλαμβανομένης και της διαδρομής για την υπόγεια πηγή, με την οποία θα ασχοληθούμε αργότερα). Για να είμαστε βέβαια ακριβείς, μόνο δύο από αυτά γλίτωσαν από την καταστροφή. Κανένα όμως από αυτά τα περάσματα δεν οδηγεί σε βαθύτερα σημεία της Σπηλιάς, αλλά το μήκος τους περιορίζεται σε λίγα μόνο μέτρα. Επίσης, δύο από αυτά είναι μπαζωμένα.

Πέρασμα Α΄

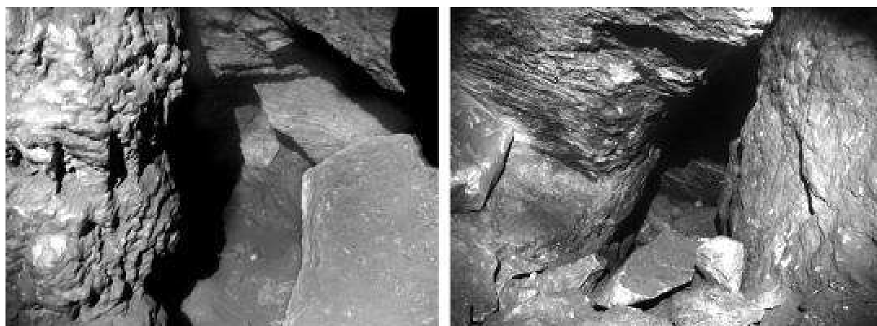
Στη χαμηλότερη από τις τσιμεντένιες βαθμίδες που βρίσκονται πίσω από τα χριστιανικά ναΰδρια, υπάρχει ένα κατέβασμα το οποίο οδηγούσε σε πηγή, η οποία δυστυχώς έχει στερέψει. Το κατέβασμα αυτό όπως και ένα ακόμα λίγα μέτρα παρακάτω (βλ. *Πέρασμα Γ΄*) ήταν μπαζωμένα εξαιτίας των έργων, αλλά ξεμπαζώθηκαν αργότερα, «*με κριτήρια τα ίχνη καπνιάς, που μαρτυρούν ότι κάποτε έμπαιναν εκεί άνθρωποι κρατώντας δάδες*». (*ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ,* ό.π., κεφ. "Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς", τμ. 4) Ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* μας πληροφορεί πως υπήρχαν σκαλοπάτια τα οποία καταστράφηκαν κατά την εκσκαφή. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ύπαρξη της πηγής επιβεβαιώθηκε από νεότερα ίχνη, όπως πολλά σκουριασμένα κονσερβοκούτια με συρμάτινα χερούλια. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο χώρος αυτός πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί και από τους αρχαίους. (Βλ. *Ίχνη αρχαίας λατρείας*)

Το πέρασμα Α΄: 1. Η είσοδος για τη μικρή κατάβαση. 2&3.
Το στενό πέρασμα. 4. Η κατάληξη της διαδρομής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πέρασμα Β΄

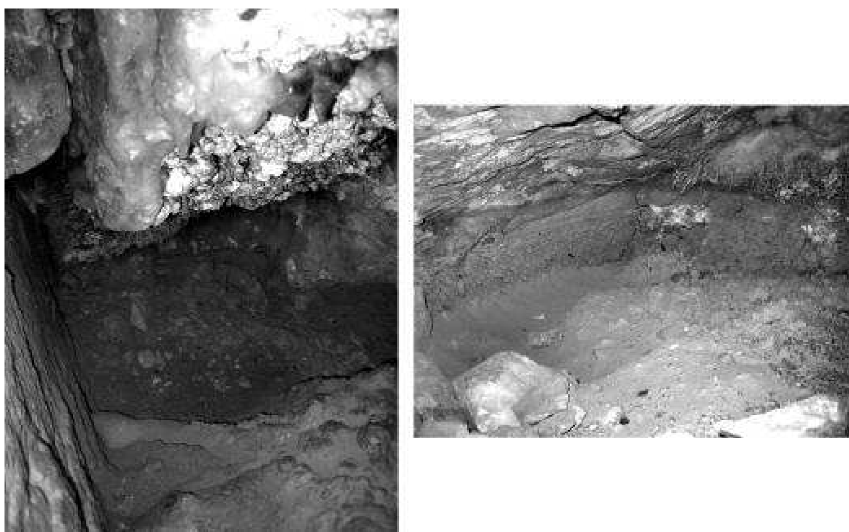
Λίγο παρακάτω από το πέρασμα Α΄ συναντούμε το πέρασμα Β΄ όπου κι εδώ παρατηρούμε ίχνη αρχαίας χρήσης. (Βλ. *Ίχνη λατόμησης – σκαλίσματα*). Και εδώ πρόκειται για μία αρκετά σύντομη κατηφορική διαδρομή. Είναι πιθανό να υπήρχε και εκεί κάποτε πηγή.

Το πέρασμα Β΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πέρασμα Γ΄

Σε μικρή απόσταση από την είσοδο της «λιμνούλας» υπάρχει ένα άλλο άνοιγμα το οποίο οδηγεί και καταλήγει σε μία μικρή και στενή «αίθουσα».

Το πέρασμα Γ΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πέρασμα Δ΄

Πρόκειται για εντελώς κατεστραμμένο πέρασμα όπου το μόνο που απέμεινε είναι το σημείο τερματισμού του.

Το πέρασμα Δ΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

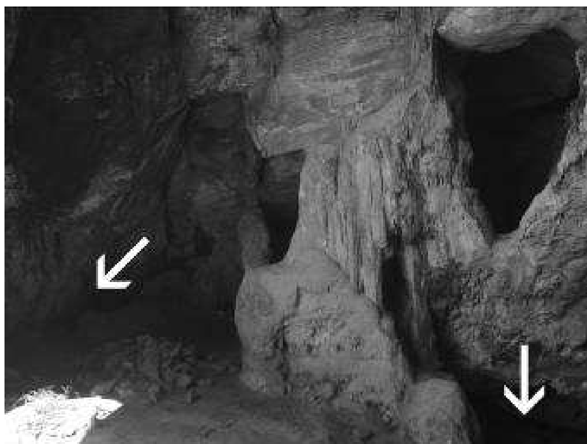
Τα μπαζωμένα περάσματα

Για να ολοκληρώσουμε τη μελέτη περί των θρυλούμενων υπογείων στοών, χρειάζεται επιπλέον να αναφέρουμε πως υπάρχουν δύο μπαζωμένα περάσματα αγνώστου μήκους και κατευθύνσεως. Το γεγονός ότι τα μπάζα δεν επιτρέπουν την εξερεύνησή τους, δε θα ’πρεπε να δώσει «τροφή» στους «ουφολόγους», ώστε ν’ αρχίσουν να επικαλούνται τις θεωρίες τους περί «κοίλης γης» ή «υπόγειας Αθήνας». Πιθανώς μάλιστα να μου συστήσουν να μην πάρω θέση επί του ζητήματος, από τη στιγμή που κι εγώ δε δύναμαι να γνωρίζω τι είδους συνέχεια υπάρχει μετά τα μπάζα. Οπότε οι θεωρίες τους, είναι δυνατό να ευσταθούν!

Παραδέχομαι, ότι εφόσον τα περάσματα αυτά είναι μπαζωμένα, δεν μπορώ να ξέρω ούτε το μήκος, ούτε το βάθος τους. Υπάρχουν όμως κάποια στοιχεία που μπορούν να διαλευκάνουν το ζήτημα.

Ας δούμε το πρώτο μπαζωμένο άνοιγμα, το οποίο βρίσκεται στα αριστερά της εισόδου της Σπηλιάς. Ο Δ. Δρόλαπας συνάντησε κάποτε στη Σπηλιά κάποιον μηχανικό του κοντινού τριβείου Περράκη, ο οποίος του διηγήθηκε ότι κάποτε είχε μπει σε αυτό το άνοιγμα, που έπειτα από ένα μικρό κατέβασμα κατέληγε σε ένα στενό θάλαμο. Αν τα λεγόμενά του ισχύουν, τότε ούτε λόγος για μεγάλου μήκους στοά. Ένα ενισχυτικό της υπόθεσης για κάποια –έστω και μικρή– συνέχεια μαρτυρούν κάποια ίχνη καπνιάς στην οροφή του ανοίγματος, πράγμα που σημαίνει ότι αρκετοί είχαν εισέλθει ανά τους αιώνες στο χώρο αυτό. Να υπήρχε άραγε κάποια πηγή εκεί κάτω;

Η άποψή μου είναι πως δεν πρόκειται για φυσικό άνοιγμα, αλλά για κάποιο κενό που δημιουργήθηκε μεταξύ του τοιχώματος της Σπηλιάς και της αρχαίας λατύπης. Όπως γνωρίζουμε, το έδαφος της Σπηλιάς δεν είναι το φυσικό, αλλά πρόκειται για συσσώρευση λατύπης. Το πραγματικό βάθος στο σημείο εκείνο είναι ορατό στο πίσω μέρος του μεγάλου σταλαγμίτη στα αριστερά της εισόδου, το οποίο αποκαλύφθηκε κατά τα στρατιωτικά έργα.

Το αριστερό βέλος δείχνει το άνοιγμα. Το δεξί βέλος δείχνει το βάθος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το δεύτερο μπαζωμένο άνοιγμα βρίσκεται δίπλα στην αρχαίο είσοδο για την υπόγεια πηγή. Γι’ αυτό το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι πως είτε καταλήγει κι αυτό στο χώρο της πηγής είτε σε κάποιο άλλο σημείο, όχι μακριά από ’κει.

Το γεγονός όμως ότι κανείς από αυτούς που εξερεύνησαν συστηματικά τη Σπηλιά προ των έργων (Πετροχείλου, Λελούδας, Μερδενισιάνος, Κορρές, Μπαλάνος) δεν αναφέρει τίποτε για τα περάσματα αυτά, πάει να πει ότι δεν ήταν άξια αναφοράς.

Το δεύτερο μπαζωμένο άνοιγμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Οι «παράδοξοι» σταλακτίτες

Μπορεί η Σπηλιά της Πεντέλης να μην ανήκε στην κατηγορία των ομορφότερων ελληνικών σπηλαίων, όμως παρόλα αυτά πολλοί άνθρωποι που εισέρχονταν στη Σπηλιά ένιωθαν ότι ο υπόγειος αυτός χώρος απέπνεε κάτι ασυνήθιστο, και τους δημιουργούσε μια «απόκοσμη» αίσθηση. (Κάτι το οποίο ισχύει ασφαλώς και σήμερα παρ’ όλη την ανυπολόγιστη καταστροφή).[1] Οι παλιοί περιηγητές και αρχαιο-φυσιοδίφες, για παράδειγμα, κάνουν λόγο για τους «περίεργους» και «παράδοξους» σταλαγμίτες της Σπηλιάς.

---

[1] Σε αυτό το σημείο ταιριάζουν όλα όσα έγραψα σε προηγούμενη υποσημείωση για τη γουρνίτσα. Το τι μπορεί να είναι αυτό που κάνει ακόμα και τα «ταπεινά» πράγματα, (πόσο μάλλον και κατεστραμμένα) να φαντάζουν για κάποιους «εξωτικά» και «μυστηριώδη» είναι ένα θέμα άξιο προς συζήτηση.

Ο William Gell γράφει: «*...είναι μια σπηλιά μήκους 250 ποδών περίπου, η οποία είναι ασφαλώς αξιοθέατη. Οι σταλακτίτες είναι παράδοξοι*». (“The Itinerary of Greece”, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly, London, 1819. (Μετάφραση: Μ. Κορρές, ό.π., σ. 118)

Επίσης, ο Χ. Παρμενίδης (1847): «*Το σπήλαιον τούτο, αρχαίον ομοίως λατομείον, κοσμούμενον ήδη από περιέργους σταλακτίτες...*» (Περιοδικό “Νέα Πανδώρα”: *Περιοδεία είς Πεντέλην*, 1856)[1]

Ενώ ο Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου γίνεται πιο ποιητικός: «*Από τους σταλακτίτας, οι οποίοι την έχουν στολίσει, λαξευμένοι από τα Στοιχειά...*» (“Ο Αναδρομάρης της Αττικής”, σ. 55. Εκδ. Μ. Σ. Ζηκάκης, 1920)

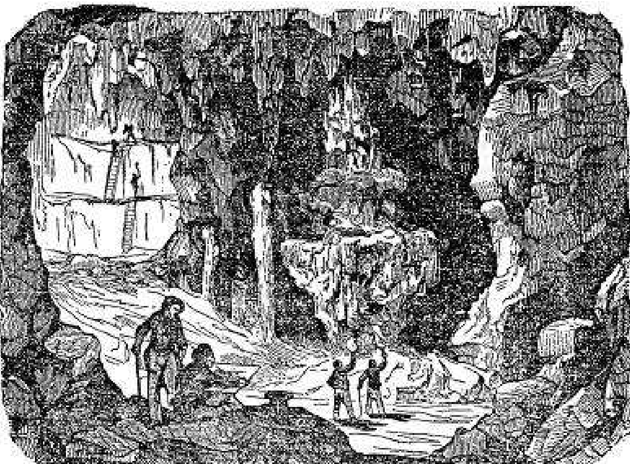
Και ενώ όλοι οι παραπάνω μιλούν απλώς για περίεργους και παράδοξους σταλακτίτες δίχως να εξηγούν τι εννοούν ακριβώς, ο Christopher Wordsworth, δίνει (ευτυχώς) μια πιο ξεκάθαρη περιγραφή, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως η παρακάτω περιγραφή απαντάει εξ ολοκλήρου στην απορία μας.[2]

Γράφει λοιπόν ο Wordsworth για τους σταλακτίτες: «*Παρουσιάζουν την όψη δέντρων και σύδεντρων από πέτρα, όταν κοιτάζεις από μια απόσταση, καθώς ξεπετιούνται σαν κλαριά από το βράχο, με τις επιφάνειές τους βαμμένες με ποικίλα χρώματα*».

Από την άλλη, ο Chandler (ό.π.) κάνει λόγο για «παράξενες» διακλαδώσεις του νερού: «*Επί της εισόδου, στο δεξί χέρι, ένα μικρό διαυγές ρυάκι που αφήνει στο διάβα του κρυσταλλικές εναποθέσεις σταλάζει γλείφοντας το τοίχωμα του βράχου, διαχωριζόμενο σε πολλαπλές παράξενες διακλαδώσεις, ωσάν στερεοποιημένο από παγετό και σχηματίζοντας γουβίτσες και λεκάνες από τις οποίες υπερχειλίζει.*».

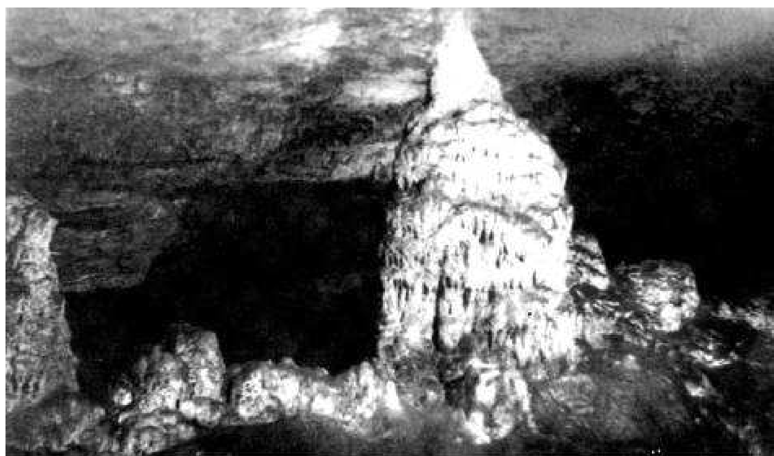

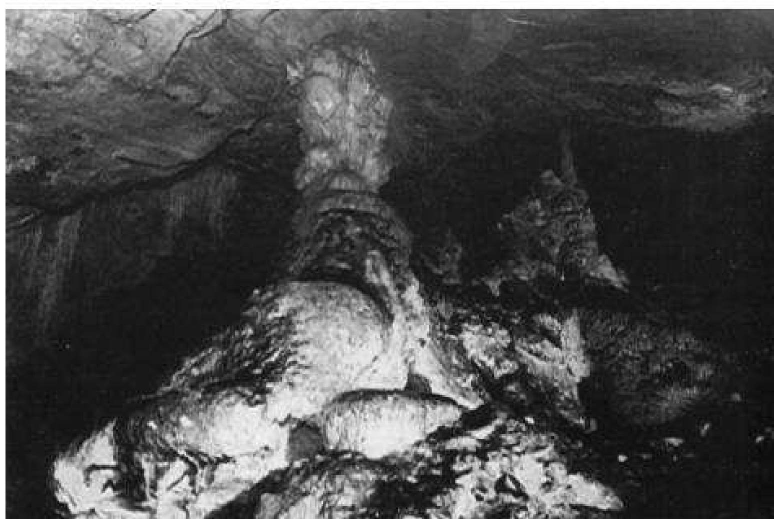
[1] Το κείμενο συνοδευόταν και από μια γκραβούρα η οποία υποτίθεται ότι απεικόνιζε το εσωτερικό της Σπηλιάς. Με μια γρήγορη παρατήρηση διαπιστώνουμε πως η γκραβούρα αυτή δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ρεαλιστική απεικόνιση της Σπηλιάς. Αναλυτική εξήγηση επί του θέματος κάνει ο Iranon και καταλήγει (ορθώς κατά τη γνώμη μου) στο συμπέρασμα ότι: «*Η γκραβούρα, λοιπόν, αυτή αποτελεί μια φανταστική, ρομαντικής διάθεσης –με ζωγράφους που εργάζονται δίπλα σε αρχαιοελληνικό κιονόκρανο– απεικόνιση, την οποία κατά πάσα πιθανότητα ζωγράφισε κάποιος συνεργάτης του περιοδικού στο οποίο δημοσιεύτηκε το περιηγητικό άρθρο του Παρμενίδη, βασιζόμενος στην περιγραφή του άρθρου και αφήνοντας τη φαντασία του ελεύθερη να γεμίσει τα κενά*». (Παράρτημα: *Η Αδελφότητα της Σπηλιάς*, μέρος στ΄)

Η γκραβούρα της Σπηλιάς

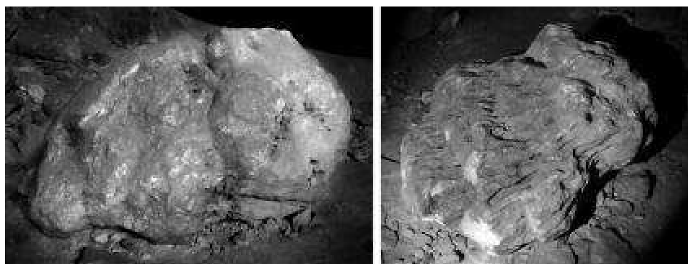
[2] Θεωρώ πως έχει να κάνει περισσότερο με το πώς αντιλαμβάνεται ο καθένας τον τόπο και το πώς ο τόπος επιδρά στην ψυχοσύνθεσή του.

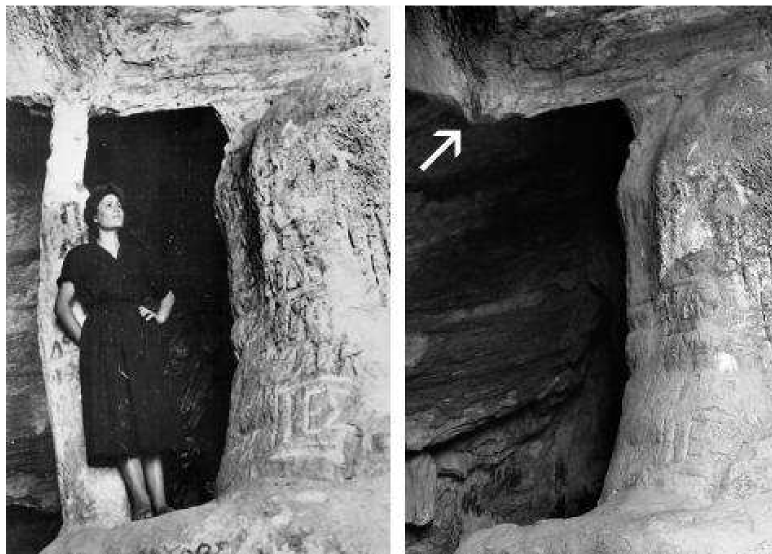
Οι σταλαγμίτες του δεύτερου θαλάμου πριν από την ολοκληρωτική τους καταστροφή.
(Φωτ. Αρχείο ΕΣΕ. Παρατίθενται από Λελούδα (ό.π.) και Ζήση (ό.π.)

Ό,τι απέμεινε από εκείνους τους σταλακτίτες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τέλος, ο Γεώργιος Σωτηρίου αναφέρει κάτι που δε μνημονεύεται από άλλους ερευνητές: «*Σε πολλά μέρη του σπηλαίου υπάρχουν κοιλώματα με γραφικούς κυψελοειδείς σταλακτίτες*». (“Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος”: *Η Σπηλιά της Πεντέλης*)

Και για να ολοκληρώσουμε, θα πρέπει εδώ να επισημανθεί και η απουσία μίας ακόμα κολόνας, η οποία βρισκόταν πάνω στο μεγάλο σταλαγμίτη αριστερά από την είσοδο. Η ύπαρξή της γνωστοποιήθηκε κατόπιν δημοσίευσης παλιάς φωτογραφίας (δεκαετία ’50) στην ιστοσελίδα www.neapenteli.gr.

Είναι πολύ πιθανό να έπεσε κι αυτή κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών έργων. Το μόνο ίχνος που απέμεινε είναι μια προεξοχή στην οροφή.

Αριστερά: Η κολόνα (Παρατίθεται από www.neapenteli.gr). Δεξιά: Με το βελάκι σημειώνεται η προεξοχή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Τα βάραθρα

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, στο δεύτερο (μικρότερο) θάλαμο της Σπηλιάς, πίσω από τη σταλαγμιτική «κουρτίνα», υπήρχαν τρία βάραθρα.

Μια σύντομη (δυστυχώς) περιγραφή για τα βάραθρα δίνει ο σπηλαιολόγος Νίκος Λελούδας: «*Η κατάβαση γινόταν με ελεύθερη καταρρίχηση, καθώς υπήρχαν πατήματα και ενδιάμεσα πολύ μικρές αίθουσες, σαν πατάρια, που μπορούσες να σταματήσεις. Στο τοίχωμα του ενός έτρεχε νερό σαν πηγή, σαν φυσική βρύση, και δημιουργούσε μια μικρή λιμνούλα που έφευγε ανάμεσα στα βότσαλα του δαπέδου.*

Από αυτόν τον δεύτερο θάλαμο, δεν υπήρχε άλλη συνέχεια. Στον πρώτο, υπήρχαν μικρές στοές που, μετά από ελαφρά μαιανδρική μορφή κατέληγαν σε λιμνούλα. (Ό.π., σ. 83, 84, 85)

Στα βάραθρα κατέβηκε και ο Γιώργος Μπαλάνος με την ομάδα του, αλλά δίνει ακόμα φτωχότερη περιγραφή αναφερόμενος στο μεγαλύτερο από τα βάραθρα. Αναφέρει μόνο ότι στα πρώτα μέτρα της κατάβασης συνάντησαν ένα ευρύχωρο οριζόντιο τούνελ που μετά από μια μικρή στροφή, έβγαινε στο άνοιγμα ενός ακόμα μεγαλύτερου πηγαδιού με κάθετα τοιχώματα. (Ό.π., σ. 23)

Υπάρχει όμως και μία σημαντική αναφορά από το δελτίο του ΕΟΣ (Ελληνικός Ορειβατικός Σύλλογος) (1939), η οποία περιγράφει το μεγάλο βάραθρο της Σπηλιάς: «*Στη βάση του τοίχου που χωρίζει τους δύο θαλάμους της σπηλιάς προς τη μεριά του εσωτερικού θαλάμου, και σχεδόν απέναντι από το γνωστό λαγούμι, βρίσκεται μια στενή τρύπα. Κατεβαίνουμε μια καμινάδα που κάνει έναν ελιγμό και καταλήγουμε σε μιαν εξεδρούλα.*

Από 'κει κάθετο πηγάδι 15μ. Κατεβήκαμε με τη σκάλα, αλλά στην επιστροφή ανακαλύψαμε μια καπνοδόχο που αν και στενόχωρη, (αρχίζουσα από ένα πατάρι προσιτό από τον πυθμένα) βγάζει σε ένα σημείο πιο πέρα από την εξέδρα όπου η πτώση των 15μ. Από το στόμιο του πηγαδιού είτε με σκάλα είτε με σχοινί 10μ. φθάνει κανείς 3μ. κάτω από το πατάρι. Από 'κει η κλίση του τοιχώματος επιτρέπει να κατέβει κανείς τα υπόλοιπα 3-4 μ.
Αντίκρυ από το μέρος όπου ακουμπάει η σκάλα υπάρχουν μικρές κοιλότητες με νερό».

Δυστυχώς δεν αναφέρει τίποτε για τα υπόλοιπα βάραθρα.

Η φωτογραφία του πηγαδιού η οποία συνοδεύει το ντοκουμέντο (Φωτ. Χ. Περράκη) [Παράθεση: Πάνειος]

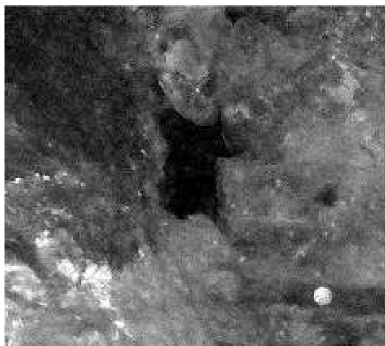
Σε κάποιο άλλο σημείο του βιβλίου του, ο Μπαλάνος περιγράφει ένα ακόμα πηγάδι: «*Δοκίμασα να κατέβω πρώτος (ήταν πηγάδι), αλλά δε χωρούσα. Τελικά, δύο μόνο από τα μέλη της ομάδας χωρούσαν.* [...] *Αυτοί κατέβηκαν. Τους υπόλοιπους τους χώρισα σε ομάδες. Η μία μπήκε από το γνωστό άνοιγμα που έβγαζε στο πηγάδι και η άλλη από κάποιο άνοιγμα ψηλότερα.* [...] *Σύμφωνα με την περιγραφή τους, βρέθηκαν σε ένα μεγάλο τούνελ, πολύ ευρύχωρο, όπου*

“μπορούσαν αρκετά άτομα να περπατήσουν ή να τρέξουν όρθια”, όπως είπαν χαρακτηριστικά. [...] *Και ξαφνικά, σε κάποιο σημείο, οι τρεις ομάδες συναντήθηκαν!*» (Ό.π., σ. 56)

Σίγουρα όλο αυτό το σύμπλεγμα των στοών και των βαράθρων παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον. Εμείς, οι νεότεροι, δυστυχώς μόνο να το φανταστούμε μπορούμε.

Ο Ε. Ζήσης (ό.π., σ. 62) προσπάθησε να φτιάξει ένα σχέδιο της πιθανής πορείας των βαράθρων βασισμένος στις βιβλιογραφικές αναφορές.

Σήμερα το μόνο που απομένει από εκείνα τα βάραθρα, είναι μία μικρή αίθουσα στην οποία εισέρχεται κάποιος από ένα άνοιγμα, το οποίο βρίσκεται σε υπερυψωμένη θέση στο τοίχωμα στο βάθος της Σπηλιάς.

Αριστερά: Το άνοιγμα που οδηγεί στην αίθουσα. Δεξιά: Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΣΠΗΛΑΙΟΝ "ΝΤΑΒΕΛΗ" Η "ΑΜΩΜΩΝ" ΠΕΝΤΕΛΗΣ
ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: Α. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ - ΚΩΝ/ΝΟΣ ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ
ΑΡ. ΣΠΗΛ. ΜΗΤΡΩΟΥ 87
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΚΑΤΟΨΕΩΣ: ΚΩΝ/ΝΟΣ ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ 1967

Σταλαγμίτες
Κολώνες
Πεσμένοι βράχοι
Κλίσεις εδάφους
Βάραθρα
1 Εκκλησάκια
2 Τοίχος
3 Στέρνα
4 Είσοδος προς λιμνούλα
5 Κεντρικό βάραθρο

ΣΧΕΔΙΟ ΚΑΤΟΨΕΩΣ ΒΑΡΑΘΡΟΥ ΑΡ. 5
ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ: ΚΩΝ/ΝΟΣ ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ 1969

Η ΠΙΘΑΝΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΒΑΡΑΘΡΟΥ
ΣΧΕΔΙΟ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΖΗΣΗΣ

Α και Β: Οι είσοδοι Γ: Το κάθετο πηγάδι Δ: Οι μικρές λίμνες στον πάτο της τελευταίας αίθουσας

4. Η ΤΕΧΝΗΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

α. Το στόμιο της Σπηλιάς

Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η διαμόρφωση της εισόδου της Σπηλιάς είχε να κάνει με το σεβασμό και το αισθητικό αποτέλεσμα λόγω του –ομολογουμένως– άψογου τοξοειδούς σχήματος, που είναι αντιπροσωπευτικό των λατρευτικών σπηλαίων. Για παράδειγμα, ο Νίκος Μπουντούκης γράφει: «...*αυτό που εντυπωσιάζει είναι το αισθητικό αποτέλεσμα, που παρά τα εμφανή ίχνη της λατομικής επέμβασης το χαρακτηρίζει ο σεβασμός στο βραχώδες προσόψιο*[1] *ανάγλυφο της σπηλιάς και η πλήρης αρμονία του με την περίκλειστη, τη διανοιγμένη σε αυτό, είσοδό της.* […]

Οι αρχαίοι λατόμοι δεν άγγιξαν ποτέ το μάρμαρο αυτό. Αξιοσημείωτο είναι και το σχεδόν άψογο τοξοειδές σχήμα, που τείνει να τετραγωνιστεί, της επίσης διαμορφωμένης εισόδου της. Αποτελεί παρόμοια σχηματοποίηση με άλλες τεχνητές εισόδους άντρων, όπως, για παράδειγμα, η είσοδος του σπηλαίου στη νότια πλευρά της Ακρόπολης. Ταυτόχρονα αποτελεί το αντιπροσωπευτικότερο σχήμα στομίων των λατρευτικών άντρων, όπως μας δείχνουν τα σπηλαιόμορφα αναθηματικά ανάγλυφα.

Αν οι αρχαίοι λατόμοι επιχειρούσαν, για παράδειγμα, να ενιαιοποιήσουν το λατομείο της σπηλιάς με το γειτονικό ταφροειδές λατομείο, αποκόβοντας τη διαχωριστική βραχόμαζα, είναι βέβαιο πως το αποτέλεσμα από αισθητικής και μόνο άποψης θα ήταν καταστροφικό. Παρά το μικρό πάχος του τοιχώματος αυτού που το ψηλότερο σημείο του αγγίζει τα 40μ., οι αρχαίοι λαξευτές όχι μόνο το διατήρησαν, αλλά και κατά τη λατόμησή του άφηναν άτμητες μάζες μαρμάρου ως αντηρίδες για να το στηρίζουν.

Η απολύτως αισθητική διατήρηση του βορειοδυτικού τοιχώματος της σπηλιάς, για τους πολίτες που ανέβαιναν σε αυτήν από την οδό λιθαγωγίας ή της καταγωγής των μαρμάρων, όχι μόνο απέκρυπτε μεγάλο μέρος της καταπληγωμένης έκτασης του βουνού, αλλά και δημιουργούσε την αίσθηση ενός καλοσχηματισμένου άντρου, που έμοιαζε εξωτερικά, ως ένα βαθμό, τεχνητά κατεργασμένο.

Γιατί όμως να επιχειρούσαν κάτι τέτοιο, αν παρά το δεδομένο σεβασμό τους στη φυσική αισθητική δεν υπήρχαν σοβαροί θρησκευτικοί λόγοι»; ("Οι Μυστικές Βραχογραφίες των ιερών σπηλαίων", εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 176-177)

Το σχήμα του στομίου, λοιπόν, χρησιμοποιείται ως επιχείρημα για ν' αποδειχθεί πως η Σπηλιά ήταν χώρος λατρείας. Πρώτος απ' όλους, ο Γ. Λαδάς ήταν αντίθετος μ' αυτή την άποψη: «*Εγράφη υπό του Γ. Σωτηρίου ότι το σπήλαιον τούτο κατά τους προχριστιανικούς χρόνους ετιμάτο πιθανότατα ως άντρον του Πανός. Τούτο είναι εντελώς αβάσιμον, αφ' ενός μεν διότι ουδέν ίχνος λατρείας του Πανός ευρέθη μέχρι τούδε, αφ' ετέρου δε διότι, ως ελέχθη ανωτέρω,* ***το στόμιον του σπηλαίου διευρύνθη κατά τους αρχαίους χρόνους εκ της συνεχούς λατομήσεως των βράχων***». (Περιοδικό "Ο Συλλέκτης": *Η Σπηλιά της Πεντέλης – Απάντησις εις τας Επικρίσεις των Βυζαντινολόγων Καθηγητών Γ. Σωτηρίου και Α. Ορλάνδου,* 1957). (Η έμφαση είναι του γράφοντος)

Μ' αυτό συμφωνούν και σύγχρονοι ερευνητές όπως ο Βασίλης Στάμος: «...*το στόμιο της σπηλιάς είχε τροποποιηθεί με εργαλεία για την διευκόλυνση εξόρυξης από αυτό μαρμάρων, γεγονός που δεν συμβαδίζει με την άποψη ενός ιερού τόπου*». ("Υπόγεια Αθήνα; - Η Συνομωσία ενός μύθου*"*, εκδ. Genius Loci, σ. 134)

Αλλά και ο Ευάγγελος Ζήσης: «...*το στόμιο του σπηλαίου διευρύνθηκε από τη συνεχή λατόμηση των βράχων και το εσώτερό του χρησίμευσε ως χώρος εναπόθεσης λατύπης, γεγονότα που δεν συμβαδίζουν με τις αρχαίες αντιλήψεις για την ιερότητα ενός χώρου*». (Ό.π., σ. 27)

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ν. Μπουντούκη, οι αρχαίοι δεν ενιαιοποίησαν το λατομείο της Σπηλιάς (Λ1) με το γειτονικό λατομείο (Λ2) διότι κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό από άποψη αισθητικής. Όπως γράφει όμως ο Κορρές, οι αρχαίοι άφησαν άτμητη τη βραχόμαζα που χωρίζει τα δύο λατομεία, διότι είναι μια κρυσταλλοσχιστώδης φλέβα μη εκμεταλλεύσιμου πετρώματος (ό.π., σ. 94).

---

[1] Ας μου επιτραπεί από τον κ. Μπουντούκη –με όλο μου τον σεβασμό– μια μικρή διόρθωση. Θα έπρεπε να γράψει «...στη βραχώδη πρόσοψη». «Προσόψιο» είναι η πετσέτα προσώπου.

Η επί ένα περίπου χιλιόμετρο προέκταση της ίδιας διαχωριστικής βραχόμαζας έμεινε άτμητη για τους ίδιους λόγους από το λατομείο της Σπηλιάς μέχρι το πέρας του Λ10 (λατομείο «Μαρή», σε υψόμετρο 920 μέτρων). Οπότε εδώ δεν πρόκειται για κανένα αισθητικό αποτέλεσμα. (Το ίδιο άλλωστε ισχύει και για τις στρώσεις της λατύπης. Ό,τι έκαναν μέσα στη Σπηλιά, το έκαναν και σε όλα τα λατομεία, στα διαμερίσματα που εγκιβώτιζαν διαδοχικά τη λατύπη, κ.λπ.)

Σχετικά με το τοξοειδές σχήμα της Σπηλιάς, χρειάζεται να πούμε ότι το σχήμα των μεγάλων στομίων στα σπήλαια κανονίζεται από τους νόμους της στατικής, γι' αυτό κατά κανόνα είναι αψιδωτό.

Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε πως η Σπηλιά που βλέπουμε σήμερα είναι ένα μέρος της αρχικής. Σίγουρα οι αρχαίοι πρέπει να κατέστρεψαν μεγάλο τμήμα της Σπηλιάς. Τούτο αποδεικνύεται από ένα κομμένο μεγάλο σταλαγμίτη που βρίσκεται έξω ακριβώς από τα βυζαντινά ναΰδρια, άρα η οροφή εκτεινόταν πέραν των σημερινών της ορίων. (Κομμάτι του ίδιου σταλαγμίτη βρίσκεται εντοιχισμένο δεξιά από την είσοδο της εκκλησίας). Επίσης, είναι ορατές οι τελευταίες μισοτελειωμένες λατομικές εργασίες που θα διεύρυναν ακόμα περισσότερο το στόμιο. Αν ήθελαν βέβαια, οι αρχαίοι, το λατομείο θα μπορούσε να προχωρήσει ακόμα περισσότερο. Αλλά χρειάζονταν το σπήλαιο ως χώρο ενδιαίτησης και εργαστηρίων. Ποιος ξέρει ποιο ήταν το αρχικό μέγεθος του σπηλαίου...

Η διαμόρφωση λοιπόν της εισόδου είχε να κάνει αποκλειστικά με την πρόοδο του λατομείου και όχι με το «σεβασμό» και το «αισθητικό αποτέλεσμα».

Αριστερά: Το υπόλειμμα του σταλαγμίτη. Δεξιά: Εντοιχισμένος σταλαγμίτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Το έδαφος της Σπηλιάς

Το πραγματικό δάπεδο της Σπηλιάς δεν ήταν αυτό που υπήρχε μέχρι και το 1977, πριν από την έναρξη δηλαδή των καταστροφικών στρατιωτικών έργων, αλλά βρισκόταν σε μεγαλύτερο βάθος, όπως φαίνεται και από το σχέδιο του Κορρέ παρακάτω· κι αυτό διότι οι αρχαίοι μπάζωσαν με πολλούς τόνους λατύπης το εσωτερικό της Σπηλιάς, με αποτέλεσμα η στάθμη του πυθμένα να ανέβει αρκετά μέτρα ψηλότερα.

Κατά τον Κορρέ: «*Πριν από τις σκαπτικές εργασίες στο εσωτερικό της μεγάλης αίθουσας (1977) το δάπεδό της, αν και αποτελούμενο από σωρευμένη αρχαία λατύπη, παρουσίαζε συνεχή λίθινη επιφάνεια, η οποία είχε σχηματισθεί μέσα στους τελευταίους 18 ή 17 αιώνες από στρώματα σταλακτιτικού υλικού, τα οποία μαζί με την ανώτατη στοιβάδα της λατύπης αποτελούσαν είδος φυσικού σκυροδέματος.*

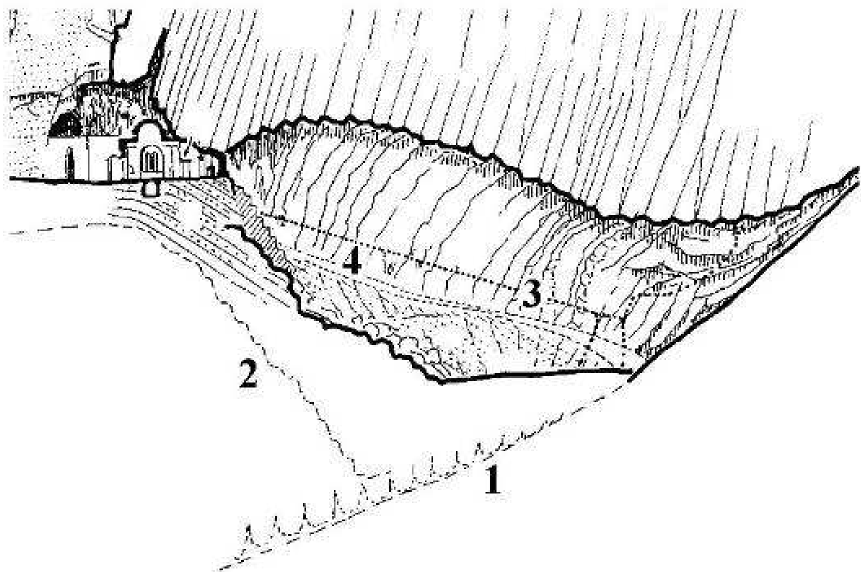
Επάνω σ' αυτή την επιφάνεια υπήρχαν και μερικά πλατύστενα τεμάχη, που προφανώς είχαν πέσει από την οροφή μετά την απόθεση της λατύπης, τα περισσότερα στο απώτερο μέρος της αίθουσας, εκεί δηλαδή που προσφάτως, αλλά και για άλλους λόγους (κυρίως εξαιτίας της διατάραξης από τα σκαπτικά έργα, 1976 κ.ε), σημειώθηκε κατάρρευση πολύ μεγάλων μαζών (άνω των 100 τόνων)». (Ό.π., σ. 90 – 91)

Ο σπηλαιολόγος Νίκος Λελούδας χρησιμοποιεί ως επιχείρημα τη ρίψη λατύπης, για να αποδείξει ότι το Σπήλαιο δεν είχε καμία λατρευτική χρήση: «*Όταν λοιπόν οι αρχαίοι λατόμοι ανακάλυψαν τη σπηλιά, την αξιοποίησαν και τη χρησιμοποίησαν για αποθήκη λατύπης.* […]

...αν τη χρησιμοποιούσαν για χθόνιο ιερό - άντρο, από σεβασμό προς τις θεότητες και μόνο, δεν θα εναπέθεταν στο εσωτερικό της τόσα μπάζα (λατύπη κ.λπ.)». (Περιοδικό "Mystery": *Η Σπηλιά του Νταβέλη – Η Αλήθεια μιας «Συνωμοσίας*, τ. 8, σ. 30)

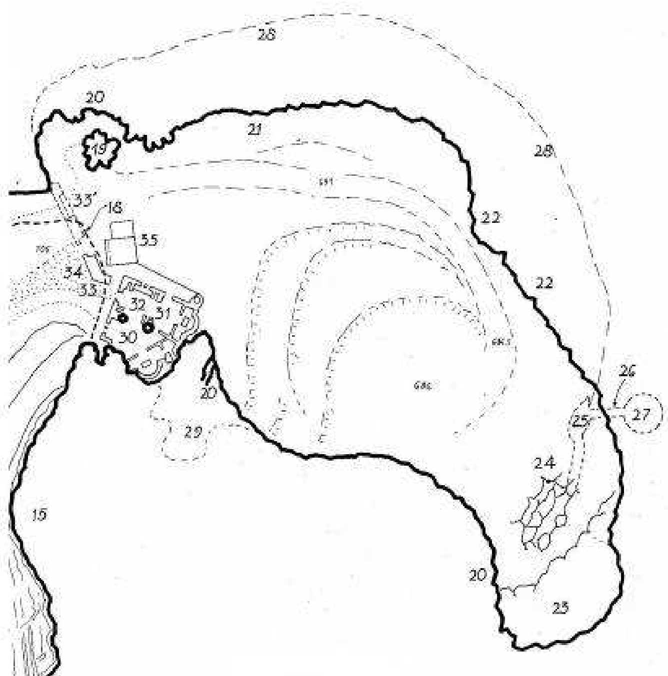
Θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι ρίχνοντας λατύπη οι αρχαίοι μέσα στη Σπηλιά, ήθελαν να διευκολύνουν την πρόσβαση στο εσωτερικό της μιας και όπως φαίνεται στο παρακάτω σχήμα, μετά την είσοδο ακολουθεί γκρεμός· κι αυτό για να τη μετατρέψουν σε λατρευτικό χώρο. Αν όμως είχαν αυτή την πρόθεση δε θα έκαναν αυτό, αλλά κάτι πιο ανώδυνο και φυσικά όχι τόσο χρονοβόρο: θα σκάλιζαν σκαλοπάτια στο βράχο όπως και στην περίπτωση της σπηλιάς του Αρχέδημου στον Υμηττό. Όμως η λατύπη του λατομείου έπρεπε κάπου να αποθηκευτεί.[1] Έτσι, η Σπηλιά αποτελούσε την ιδανική λύση, για να μην αναγκάζονται να την πηγαίνουν μακριά. Αυτό έγινε στις τελευταίες φάσεις του λατομείου. Μέχρι τότε χρησιμοποιούσαν τη Σπηλιά οπωσδήποτε ως κατάλυμα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Μέχρι στιγμής, όλα τα υπάρχοντα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η Σπηλιά ουδέποτε είχε λατρευτική χρήση. Ας προχωρήσουμε.

1. Πιθανή αρχική επιφάνεια του πυθμένα του Σπηλαίου. 2. Πιθανή αρχική πλευρική επιφάνεια πριν από τη σώρευση της λατύπης στο εσωτερικό του σπηλαίου. 3. Η μορφή του πυθμένα πριν το 1977. 4. Προέκταση της αμαξιτής οδού στο εσωτερικό του σπηλαίου για την εξυπηρέτηση των σκαπτικών έργων. (Σχ. Μ. Κορρές)

[1] Τεράστιοι σωροί αρχαίας λατύπης βρίσκονται και στον εξωτερικό χώρο της Σπηλιάς.

Σχεδιαστική αναπαράσταση της Σπηλιάς. (Μ. Κορρές)

Υπόλειμμα συγκολλημένης αρχαίας λατύπης στο αριστερό τοίχωμα του Σπηλαίου.[1] (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[Σημ. Πάνω από το σωρό, υπάρχουν μικρότερα ίχνη λατύπης μέσα στην οποία διακρίνονται και κομμάτια κεραμικών. Δεν παρέθεσα όμως φωτογραφία τους εδώ, διότι καμία απ’ όσες φωτογραφίες τράβηξα δεν είχε ικανοποιητικό αποτέλεσμα.]

[1] Αυτός ο πέτρινος σωρός θεωρήθηκε από πολλούς ως σφραγισμένη είσοδος κάποιου τούνελ. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που αποπειράθηκαν να δουν τι… «μυστηριώδες» κρύβεται από πίσω. Αυτό που θα συναντούσαν, βεβαίως, δε θα ’ταν κάποια στοά αλλά συμπαγής βράχος.

γ. Ίχνη λατόμησης - σκαλίσματα

Στο εσωτερικό της Σπηλιάς παρατηρούνται διάφορα ίχνη αρχαίας λατόμησης. Τα πρώτα ίχνη τα συναντάμε στο βάθος της εσοχής, πίσω από τα χριστιανικά ναΰδρια. Ψάχνοντας για επιγραφές στην εσοχή αυτή, βρήκα αντ' αυτών τρεις μικρές υποδοχές σε ένα αρκετά δυσπρόσιτο σημείο. Ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* στο βιβλίο του εκφράζει την άποψη ότι πιθανώς πρόκειται για εγκατάσταση.

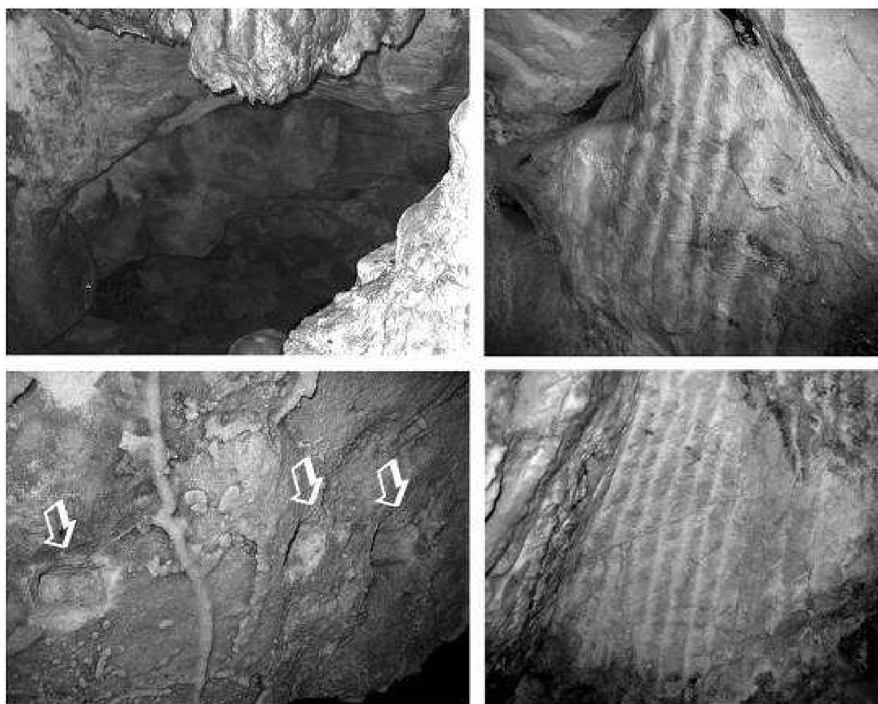
Κάτι που ίσως συνηγορεί υπέρ αυτού είναι και η ενδιαφέρουσα υπόθεση του φίλου και σπηλαιολόγου Γιάννη Τριανταφύλλη ότι τα ίχνη λατόμησης πιθανώς μαρτυρούν την ύπαρξη δεξαμενής (ρηχής βέβαια), λαξευμένης στο βράχο. Στο σημείο αυτό, άλλωστε φαίνεται ότι έτρεχε κάποτε νερό. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί αν σκαβόταν το έδαφος ώστε να αποκαλυφθεί ο επίσης λαξευμένος πυθμένας της (πιθανής) δεξαμενής.

Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι σύμφωνα με την περιγραφή του Chandler (ό.π.) σε εκείνο το σημείο ανέβλυζε νερό. Αυτό αποτελεί μία ένδειξη ότι ίσως πρόκειται για αρχαία δεξαμενή.

Στο βόρειο τοίχωμα της Σπηλιάς και λίγα μέτρα πριν την υπόγεια πηγή υπάρχει μία λαξευμένη –κατά την αρχαία τεχνοτροπία– σφηνιά (φωλεά σφήνας).

Ίχνη αρχαίας λατόμησης συναντάμε σε δύο ακόμα σημεία, στο αριστερό τοίχωμα της Σπηλιάς, αμέσως μετά την είσοδο και στο εσωτερικό της εκκλησίας.

Αριστερά της εισόδου της Σπηλιάς, στο εσωτερικό, υπάρχουν πέντε δοκοθήκες, που κατά τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* στήριζαν στέγη ή πατωσιά. Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι είναι αρχαίες, θα μπορούσαν να 'ναι και μεσαιωνικές. Θεώρησα όμως πως έπρεπε να αναφερθούν εδώ.

1. Πάνω αριστερά: Η εσοχή πίσω από την εκκλησία. 2. Κάτω αριστερά: Με τα βέλη σημειώνονται οι τρεις υποδοχές. Δεξιά: Ίχνη λατόμησης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η σφηνιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Ίχνη λατόμησης μέσα στην εκκλησία. Πρόκειται για προσπάθεια να κόψουν τα περισσεύματα του εντοιχισμένου σταλαγμίτη.
Δεξιά: Ίχνη λατόμησης στο αριστερό τοίχωμα της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Με τα βέλη σημειώνονται οι πέντε δοκοθήκες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Στη Σπηλιά υπάρχουν 6 λαξευμένες δέστρες (7 μαζί με τη δέστρα 60μ. δυτικά της Σπηλιάς την οποία αναφέραμε στο 3ο κεφάλαιο). Γι’ αυτές γράφει ο *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*: «*Είναι τεχνητά "διαμπερή" όπου μπορούσαν να περάσουν σκοινί για να κρεμάσουν διάφορα, να στερεώσουν κάποια λατομική μηχανή ή να δέσουν πιθανώς υποζύγια. Ότι τα στάβλιζαν και μέσα στη Σπηλιά δε χωράει αμφιβολία. Άλλωστε, στην υδατογραφία του 1836*[1] *βλέπουμε να εικονίζεται γάιδαρος, και, όπως είπαμε, τη δεκαετία ’60 είχε κι ο Χανιώτης ένα μέσο στο "δωματιάκι".*[2] *Η χρονολόγηση κατασκευής τους μάλλον αδύνατη. Υποθέτω πως κάποιες δέστρες είναι αρχαίες, αφού αυτή που βρίσκεται στο ιερό πρέπει να φτιάχτηκε πριν χτιστεί ο ΄Αγιος Σπυρίδων. Προς ενίσχυση της υπόθεσης έχουμε πανομοιότυπη όγδοη δέστρα*[3] *που βρίσκεται σε εκτεθειμένο σήμερα τοίχωμα αρχαίου λατομείου (βορειοανατολικά από το καλύβι Περράκη και δε διαφέρει στην οξείδωση από αυτό*». (Ό.π., κεφ. *Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς*, τμ. 1)

---

[1] Για την υδατογραφία βλ. Κορρές, σ. 117.
[2] Όπως γράφει ο ίδιος: «*Ένας από τους νταμαρτζήδες, που δούλευε πάνω από τη Σπηλιά (Λ4), μου είπε ότι ο συνέταιρός του Χανιώτης είχε μετατρέψει αυτό το "δωματιάκι" σε στάβλο για το γάιδαρό του!*» (Ό.π., κεφ. *Τα παρεπόμενα των έργων*, τμ. 2, υποσημ. 55)
[3] Εννοεί τη δέστρα την οποία αναφέραμε στο τρίτο κεφάλαιο (Λατομείο της «δέστρας»).

Οι έξι δέστρες της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Υπάρχουν επίσης πέντε σκαλισμένες στρογγυλές υποδοχές σε διάφορα σημεία της Σπηλιάς που μπορεί να 'ναι αρχαίες, αλλά μπορεί και όχι.

Οι υποδοχές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα τελευταία (μέχρι στιγμής) ίχνη που συναντάμε στη Σπηλιά είναι μία ακόμα δοκοθήκη στη δεξιά πλευρά της εισόδου της Σπηλιάς και μια μικρή τετράγωνη υποδοχή σε ένα σημείο του περάσματος Α΄.

Αριστερά: Η δοκοθήκη στη δεξιά πλευρά της εισόδου της Σπηλιάς. Δεξιά: Η λαξευμένη υποδοχή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Επιγραφές

Με τις καταστροφές που υπέστη η Σπηλιά της Πεντέλης, θα 'λεγε κανείς πως είναι λιγάκι... αφελές να αναζητηθούν μέσα σε αυτή αρχαίες επιγραφές. Ωστόσο η Σπηλιά έχει εξερευνηθεί πλήρως (στα ανέγγιχτα σημεία της) όσον αφορά τις αρχαίες επιγραφές τόσο από τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* όσο και από τον γράφοντα, αλλά δεν υπήρξε κανένα αποτέλεσμα πέρα από δύο επιγραφές, για τις οποίες όμως διατηρείται και πάλι κάθε επιφύλαξη.

Η πρώτη επιγραφή βρίσκεται στο δεξί τοίχωμα του τούνελ για την πηγή, η οποία δε φαίνεται να σχηματίζει κάποια λέξη ή όνομα· μοιάζει σα να λέει «*ΠΑΚ ΣΘΣ*». Εντύπωση προκαλούν τα δύο διαφορετικά στη γραφή τους Σ.

Η επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επάνω στο μεγάλο σταλαγμίτη, τον οποίο συναντούμε στα αριστερά της εισόδου της Σπηλιάς, βρίσκεται ένα αττικό Α.

Το σκαλιστό Α. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τόσο η ακαταλαβίστικη επιγραφή όσο και το μεμονωμένο Α δείχνουν βέβαια παμπάλαια, σχεδόν αρχαία, αλλά κι εδώ χρειάζεται η γνώμη ενός ειδικού.

5. ΑΡΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στην εντός του Σπηλαίου λατύπη βρέθηκαν ευρήματα διαφόρων εποχών. Το γεγονός ότι πρόκειται για έργα ημιτελή και ότι βρέθηκαν ενταφιασμένα μέσα στις στρώσεις της λατύπης, σημαίνει ότι εγκαταλείφθηκαν αφού κρίθηκαν ακατάλληλα είτε λόγω ασυνεχειών στον ιστό του μαρμάρου είτε λόγω κάποιου ανεπανόρθωτου σφάλματος κατά την επεξεργασία· και φυσικά, δεν αποτελούσαν απομεινάρια λατρευτικής χρήσης.

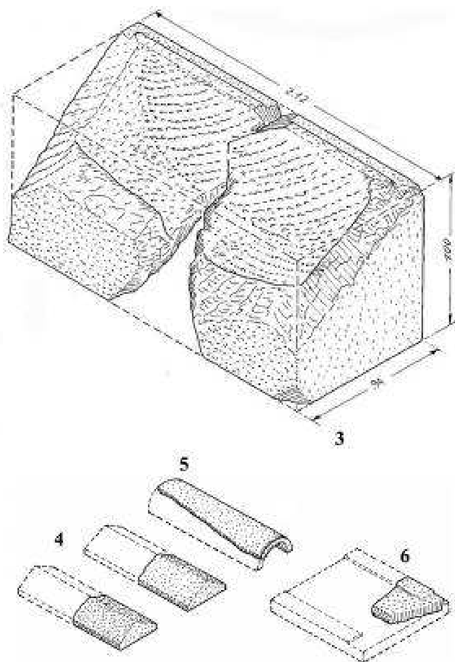
α. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος - λακωνική κέραμος - καλυπτήρες κέραμοι

Ο Κορρές καταγράφει τα παρακάτω ευρήματα: «*...ένα άγαλμα ένθρονης θεάς, θραύσματα μεγάλης λακωνικής κεράμου και ημίεργων καλυπτήρων κεράμων, θραύσματα μιας ρωμαϊκής εποχής σαρκοφάγου, ένας βωμίσκος με κυμάτια στις τρεις πλευρές κ.α*». (Ό.π, σ. 79)

Όπως ήδη αναφέραμε (κεφ. 3), το άγαλμα και ο βωμίσκος δεν προέρχονται από την εντός της Σπηλιάς λατύπη, αλλά βρέθηκαν κοντά στο χείλος του λατομείου «Μπάνου», λίγα μέτρα νοτιότερα της Σπηλιάς. Ούτε βέβαια χρησιμοποιήθηκαν ποτέ για λατρευτικούς σκοπούς.[1]

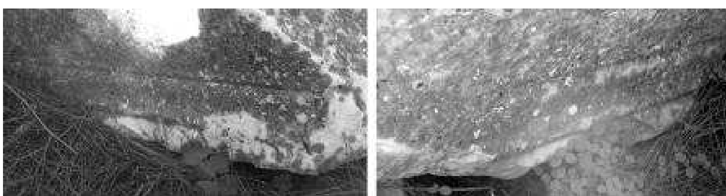

1&2. Τα τμήματα της μαρμάρινης ρωμαϊκής σαρκοφάγου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) 3. Σχεδιαστική αναπαράσταση της ρωμαϊκής σαρκοφάγου. 4. *Καλυπτήρες* κέραμοι κορινθιακού τύπου.
5. *Καλυπτήρ* κέραμος λακωνικού τύπου της αρχαϊκής ή, μάλλον, της κλασικής εποχής.
6. *Στρωτήρ* κέραμος κορινθιακού τύπου.[2] (Οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις είναι του Μ. Κορρέ)

[1] Υπάρχει όμως η «ένσταση» ορισμένων αρχαιολόγων ότι ο βωμίσκος θα πρέπει να προοριζόταν για επιτόπια χρήση, κι αυτό υποδεικνύεται από το ότι έχει τελειωμένο κυμάτιο. Αν προοριζόταν για κάπου αλλού, σίγουρα δε θα διακινδύνευαν να σπάσει το κυμάτιο κατά τη μεταφορά. Όμως ο Μ. Κορρές απορρίπτει την εκδοχή αυτή, ως μη αναγκαία συνεπαγωγή. (βλ. *ΠΑΡ΄ΕΙΚΟΣ*, ό.π., κεφ. *Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς*, τμ.1, σημ. 20)

Το κυμάτιο του βωμίσκου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[2] Οι στρωτήρες κέραμοι καλύπτουν την επιφάνεια της στέγης ενός κτίσματος. Οι καλυπτήρες μπαίνουν πάνω στους αρμούς που σχηματίζουν οι σειρές των στρωτήρων για να εξασφαλίσουν τη στεγανότητα.

β. Αγγεία, εργαλεία, χρηστικά

Η έρευνα του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* αποκάλυψε περισσότερα ευρήματα,[1] όπως πολλά θραύσματα αγγείων, εργαλεία και διάφορα άλλα χρηστικά των αρχαίων λατόμων, καθώς επίσης και εγκατάσταση εργαστηρίου αγγειοπλαστικής. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Ας τα δούμε αναλυτικά.

Θραύσματα αγγείων

Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Χ. Δ. Αλεξοπούλου, κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών έργων στη Σπηλιά το 1977, «*κάποιο ανώνυμο τηλεφώνημα στην εφορία κλασσικών αρχαιοτήτων, ανέφερε την ύπαρξη οστράκων*». ("Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού", σ. 87)

Πράγματι, στο αριστερό τοίχωμα της Σπηλιάς, αποκαλύφθηκε το 1990 ένα σημείο στο οποίο βρέθηκαν θραύσματα κεραμικών και κόκαλα. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε τμήμα λυχναριού. Πρόκειται για το άνοιγμα με τις σταλακτιτικές βελόνες. Όμως εγκαταλείφθηκε γρήγορα, επειδή το νερό είχε συγκολλήσει και τις πέτρες που είχαν γεμίσει την εσοχή. (Ό.π., τμ.3)

Ένα άλλο σημείο όπου βρέθηκαν θραύσματα αγγείων και οστά ήταν κάτω από το σταλαγμιτικό «δωμάτιο» στα αριστερά της Σπηλιάς, αμέσως μετά την είσοδο. Τα ευρήματα αυτά προέκυψαν από ανασκαφές που έγιναν από τα τέλη 1996 ως τις αρχές καλοκαιριού 1997. «*Εδώ διέκρινα στρώμα οστών και οστράκων (μεταξύ των τελευταίων και λυχνάρι με τη γνωστή σφραγίδα Α, μικρότερο μοντέλο όμως), άρα μάλλον απορρίμματα παρά εγκατάσταση. Όμως εδώ το 1977 αφαιρέθηκε λατύπη πάχους 5-6 μέτρων, συνεπώς μπορεί να υπήρχε κάτι που καταστράφηκε. Επιπλέον, ο πυθμένας της Σπηλιάς στο σημείο αυτό δεν έχει αποκαλυφθεί, άρα πρώιμη εγκατάσταση ίσως να βρίσκεται βαθύτερα*». (Ό.π., τμ. 4)

Ένα ακόμα σημείο στο οποίο αποκαλύφθηκαν κεραμικά είναι κάτω από τα τσιμεντένια «σκαλοπάτια», χωμένα στην αρχαία λατύπη.

Αριστερά: Το άνοιγμα στο οποίο βρέθηκαν τα ευρήματα. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*).
Δεξιά: Τα υπολείμματα της διαλογής των κεραμικών της μεγάλης ανασκαφής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

---

[1] Δεν έκανε βέβαια ο ίδιος τις ανασκαφές. Σε κάποιο σημείο εξηγεί: «*Αν και τα πρώτα σκαψίματα είχαν γίνει από το 1990, η εντατική ανασκαφή διενεργήθηκε από τα τέλη του 1994 ως τα τέλη του 1996. Πρέπει να έδρασαν διαφορετικές ομάδες, γιατί οι μεν προχωρούσαν γκρεμίζοντας τοίχους και συντρίβοντας αγγεία, ενώ άλλοι έπαιρναν τα καλύτερα ευρήματα (εννοείται όσα δεν έκρυβα), όπως τα συγκολλημένα τμήματα μεγάλων αγγείων σε δυσπρόσιτο διάκενο, που τα είχαν προσπεράσει οι πρώτοι κατευθυνόμενοι αλλού, αλλά τα πήραν οι δεύτεροι τον Απρίλιο του 1995. Προσθέστε κι εμένα που σκάλιζα τα μπάζα τους και διαχώριζα τα ευρήματα*». (Ό.π.)

Κεραμικά μέσα στην αρχαία λατύπη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ένα εργαστήριο αγγειοπλαστικής

Σύμφωνα με τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*...όπως έσκαβαν* (εννοεί κατά τα έργα της Αεροπορίας) *την αρχαία λατύπη για να κατασκευάσουν τη ράμπα που οδηγεί στον πυθμένα, αποκάλυπταν διαδοχικές στρώσεις, πάνω σε ορισμένες εκ των οποίων σίγουρα υπήρχαν πρόχειρες εγκαταστάσεις κατά μήκος του βορειοδυτικού τοιχώματος. Λέω, πρόχειρες, γιατί το μπάζωμα κατά τις τελευταίες φάσεις του λατομείου πρέπει να ήταν σε συνεχή εξέλιξη, με αποτέλεσμα να καλύπτονται τυχόν κατασκευές και να επανεγκαθίστανται στο νέο επίπεδο.*

Μ' αυτή τη λογική, όσο βάθαινε η δεύτερη ανασκαφή τόσο οι πιθανότητες για ανεύρεση ερειπίων ήταν μεγαλύτερες. Σκέφτηκα ότι το σπήλαιο, είτε είχαν γίνει εκτεταμένες εξορύξεις στο εσωτερικό του είτε όχι, ήταν ιδανικό για κατάλυμα των λατόμων, και μάλιστα στο σημείο αυτό που είναι αρκετά μακριά από την είσοδο ώστε να μην επηρεάζεται πολύ από τις διακυμάνσεις της εξωτερικής θερμοκρασίας, αλλά σε τέτοια θέση ώστε να φωτίζεται επαρκώς από το φως της ημέρας.

Και πέτυχα διάνα! Όταν προχώρησαν σε βάθος μόλις ενός μέτρου κάτω από την επιφάνεια της ράμπας, συνάντησαν δάπεδο από πατημένο χώμα και χοντρές πήλινες πλάκες.

Βρήκα κομμάτια υγρού πηλού και διάφορα εργαλεία από κατεργασμένα οστά: σουβλί, λάμα, πόντα. Θραύσματα χρηστικών αγγείων αμέτρητα, πολλά σιδερένια καρφιά, μερικές ακονόπετρες και ίχνη φωτιάς.

Κατέληξα στο συμπέρασμα πως ήταν εργαστήριο αγγειοπλάστη, διότι εκτός από τα προαναφερθέντα ευρήματα εντόπισα και τμήμα διαμορφωμένου πήλινου σκεύους που ήταν άψητο.

Διευρύνοντας το σκάμμα προς νοτιοδυτικά, αποκάλυψαν ισχυρό τοίχο από καλή ξερολιθιά, κάθετο προς το τοίχωμα. Κατά τη φάση αυτή βρήκα χάλκινο δαχτυλίδι, και χάλκινο σύρμα με το οποίο είχαν δέσει κάτι. Ανάμεσα στις στροφές του σύρματος υπήρχαν ίχνη υφάσματος.

Τα βέλη δείχνουν την τομή του δαπέδου. Διακρίνεται η οριζόντια στρώση των πλακών του, ενώ τα θραύσματα πλακών απλώς εμπεριέχονταν μέσα στη λατύπη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Όταν όμως, βάθυναν τόσο, ώστε βρέθηκαν κάτω από τα θεμέλια του τοίχου, τον κατεδάφισαν γιατί υπήρχε άμεσος κίνδυνος κατάρρευσης. Είχε ήδη κάνει μια μικρή κοιλιά από την πίεση του μπαζώματος, προφανώς από τότε που θάφτηκε, και είχε χτιστεί πάνω σε ισοπεδωμένο χώμα, το οποίο κάλυπτε προγενέστερο μπάζωμα από ακανόνιστα ριγμένες πέτρες.

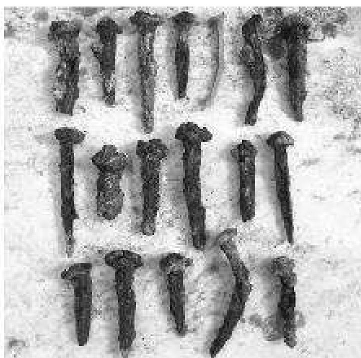
*Προς μεγάλη μου έκπληξη, πρόλαβα να βρω μέσα σε διάκενα της ξερολιθιάς (δηλαδή in situ) ένα ωραίο λυχνάρι με σφραγίδα του τεχνίτη ένα καλλιτεχνικό **Α** (μάλλον της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής), και ένα φιαλίδιο με ψηλό λαιμό, από πράσινο γυαλί! Ακόμη κι αν το μπάζωμα έγινε με ταχείς ρυθμούς, η ηλικία των νεότερων ευρημάτων δεν πρέπει να είναι μικρότερη των 20 ή 19 αιώνων.*

Συνέχισαν στο κατώτερο στρώμα λατύπης, ακολουθώντας πάντα το τοίχωμα της Σπηλιάς και σύντομα βρέθηκαν να το έχουν ως οροφή, λόγω αλλαγής της κλίσης του. Μου έκανε εντύπωση ότι συνέχισα να βρίσκω καρφιά, καθώς και άλλα σιδερένια αντικείμενα, που δεν αναγνώρισα λόγω της φθοράς που είχαν υποστεί στο υγρό περιβάλλον. Πιθανώς τα καρφιά να ανήκαν σε ξυλοκατασκευή αποσυνθεμένη πια». (Ό.π.)

Ευρήματα από τις ανασκαφές (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)

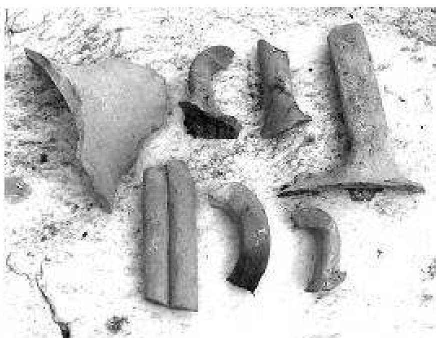
Άψητος διαμορφωμένος πηλός που αποδεικνύει ότι πράγματι στο σημείο αυτό υπήρχε εργαστήριο αγγειοπλάστη. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)

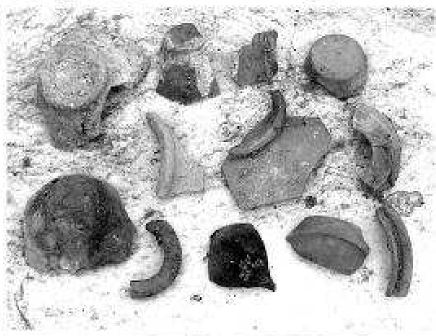

Ευρήματα από τις ανασκαφές. (Φωτ. *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*)

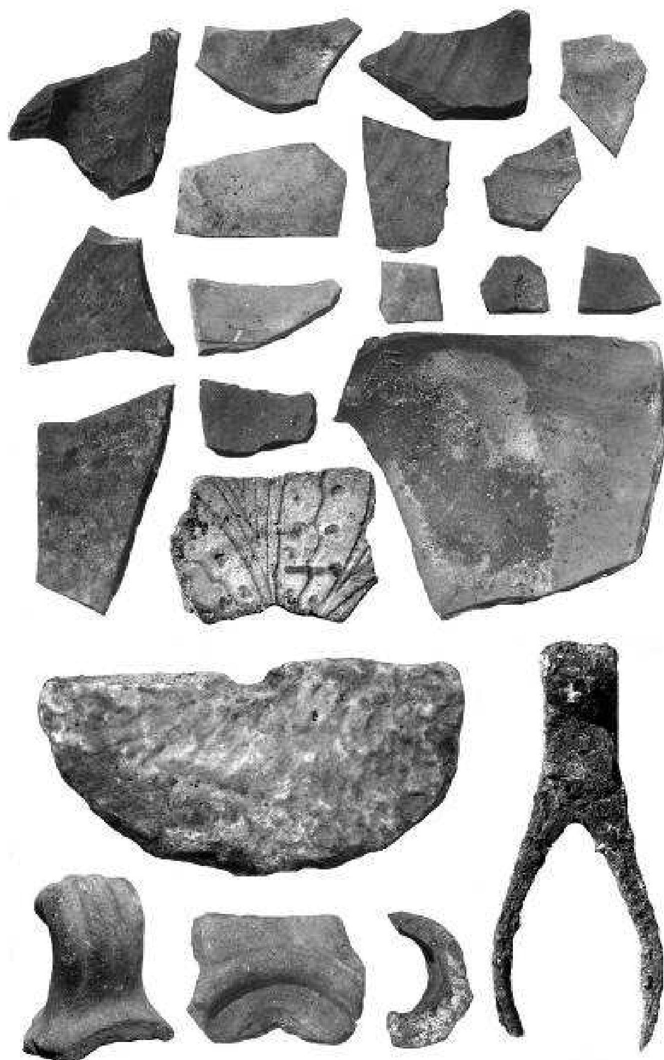

Ευρήματα από τις ανασκαφές. (Φωτ. *ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ*)

Ευρήματα από το μπαζωμένο πέρασμα Α΄

Προηγουμένως έγινε λόγος για δύο μπαζωμένα περάσματα στο χώρο της Σπηλιάς, όπου το ένα βρίσκεται αριστερά από την είσοδο. Σε εκείνο λοιπόν το πέρασμα βρέθηκαν από τον γράφοντα κάποια επιπλέον κατάλοιπα. Πρόκειται ως επί το πλείστον για θραύσματα αγγείων (ένα από αυτά έχει και ανάγλυφη διακόσμηση) καθώς επίσης ένα εργαλείο αγνώστου χρησιμότητας, και ένα κομμάτι στρογγυλεμένου μαρμάρου με τρύπα στη μέση.

Τα ευρήματα από το μπαζωμένο άνοιγμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κατάλυμα

Κατά τον *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*Κάτω από την εγκατάσταση του αγγειοπλάστη, σε βάθος ~4 μέτρων, υπήρχαν ίχνη πρόχειρου παλαιότερου καταλύματος (υπολείμματα φωτιάς, οστά ζώων, λυχνάρια άλλου κατασκευαστή (αυτά που μάλλον είναι της ελληνιστικής εποχής) και τμήματα μεγάλων αγγείων συγκολλημένα με σταλαγμιτικό υλικό). Μισό μέτρο από κάτω τους, βρήκα σφαιροειδές*

κύπελλο με μικρό άνοιγμα και όρθια χείλη· γύρω του κυματοειδές χάραγμα με έλικες και ίχνη χρώματος. Ακέραιο, εκτός από δύο μικρές τρύπες (εικονίζεται στη φωτο με το φιαλίδιο). Εκεί σταμάτησαν την ανασκαφή, αφού πρέπει να έφτασαν στον πυθμένα της Σπηλιάς ως είχε κατά την ανακάλυψή της, τουλάχιστον στο σημείο εκείνο. (Εκεί ήταν όγκοι και λίθοι ακανόνιστα πεσμένοι, με κενά μεταξύ τους, αλλά συγκολλημένοι στέρεα με σταλαγμιτικό υλικό. Τώρα δε διακρίνονται, γιατί καλύφτηκαν από πέτρες που έριξαν διάφοροι στο πέρασμα των χρόνων)».

Τα λαξευμένα σκαλοπάτια

Ο Γιώργος Μπαλάνος (ό.π. σ. 29-30) αναφέρει ότι στο αριστερό τοίχωμα της Σπηλιάς υπήρχε ένα μικροσκοπικό τούνελ, στην είσοδο του οποίου έφτανε κανείς ανηφορίζοντας ένα βράχο πάνω στον οποίο υπήρχαν μικρά σκαλισμένα σκαλοπάτια (παραθέτει δύο φωτογραφίες).

Για το εύρημα αυτό ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* γράφει: «*Η ύπαρξη αυτών των σκαλοπατιών είναι σημαντική, αφού κανείς δε θα έμπαινε στον κόπο να τα σκάψει στο βράχο αν δεν οδηγούσαν σε κάτι χρήσιμο που δεχόταν συχνές επισκέψεις. Βέβαια, το πιθανότερο είναι πως είχαν να κάνουν με την εκμετάλλευση κάθε πηγής νερού. Όμως, ποιος ξέρει;*» (Ό.π., τμ. 1)

Ανοιχτό βεβαίως παραμένει και το ζήτημα σχετικά με τη χρονολόγηση των σκαλοπατιών. Θα μπορούσαν κι αυτά να 'ναι αρχαία, όμως η τεχνοτροπία τους δε μαρτυρά τίποτε. Είναι εξίσου πιθανό να 'ναι αρκετά νεότερα, όπως κάποια ανάλογα σκαλοπάτια στη βορειοανατολική πλευρά της Πεντέλης τα οποία όμως βρίσκονται εντός λατομείου των αρχών του 19ου αιώνα, οπότε εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των λατόμων.

Τα σκαλοπάτια της Σπηλιάς δεν υπάρχουν πλέον, αλλά και η θέση τους παραμένει εντελώς απροσδιόριστη διότι «*...ο κύριος όγκος της εκσκαφής 1977-79 έγινε στο βάθος της Σπηλιάς και δεν απέμεινε κανένα σημείο αναφοράς*» (*ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*, ό.π.). Είναι ευτύχημα λοιπόν, που ο Μπαλάνος παραθέτει φωτογραφίες στο βιβλίο του. Αλλιώς δε θα γνώριζε κανείς γι' αυτά.

Τα σκαλοπάτια στη ΒΑ πλευρά της Πεντέλης. Κάπως έτσι ήταν και τα σκαλοπάτια της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Με βάση όλα όσα είπαμε μέχρι στιγμής, εξάγεται ασφαλώς το συμπέρασμα πως η Σπηλιά της Πεντέλης λειτούργησε ως λατομείο, αποθήκη λατύπης και χώρος ενδιαίτησης και εργαστηρίων.

Το ερώτημα που προκύπτει ύστερα από τα παραπάνω είναι το εξής: πότε ανακαλύφθηκε η Σπηλιά; Και ποιοι την κατέστρεψαν ουσιαστικά γεμίζοντας το εσωτερικό της με λατύπη;

Το λατομείο της Σπηλιάς διανοίχθηκε τον 5ο αι. π.Χ. Τη Σπηλιά όμως δεν πρέπει να την γνώρισαν ποτέ οι λατόμοι της εποχής του Περικλή, διότι με βάση τα παλαιότερα χρηστικά αντικείμενα (για τα οποία μιλήσαμε παραπάνω), η ανακάλυψη της Σπηλιάς έγινε κατά την ελληνιστική εποχή, και όπως γράφει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*Αν σκεφθούμε πως η είσοδος του λατομείου απέχει από το σημερινό στόμιο της Σπηλιάς ~140 μ. ίσως πράγματι να απαιτήθηκαν 2-3 αιώνες λατόμησης*».

6. ΙΧΝΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Όπως ειπώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, όλοι σχεδόν οι ερευνητές διαφωνούν με την άποψη ότι η Σπηλιά της Πεντέλης υπήρξε ιερό του Πανός και των Νυμφών, κι αυτό διότι δε θα μπορούσε ποτέ ένα λατομείο να είναι ταυτόχρονα και ιερός χώρος. Πράγματι, πώς θα μπορούσαν να λατρεύονται Θεότητες της Φύσης σε ένα τοπίο που καταστρέφεται συνεχώς από τους ανθρώπους; Είναι πράγματι αντιφατικό.

Ωστόσο ο πραγματικός λόγος για τον οποίο επιμένουν οι ερευνητές σε τούτη την άποψη είναι διαφορετικός: Θέλουν απλώς να «ακυρώσουν» τις θεωρίες των διάφορων «μεταφυσικολόγων», κατά τους οποίους, ο λόγος που συμβαίνουν «μυστηριώδη φαινόμενα» στη Σπηλιά είναι γιατί υπήρξε τόπος χθόνιας αρχαίας λατρείας.[1] Για παράδειγμα ο Β. Στάμος γράφει: «*Μια από τις πολλές παρανοήσεις στο θέμα της Πεντέλης είναι και αυτή της προσπάθειας απόδοσης θρησκευτικού χαρακτήρα στο χώρο της Σπηλιάς, προκαλώντας τη μεταφυσική σύνδεση που αργότερα θα μεταφραστεί με σκοτεινούς υπαινιγμούς και είναι άρρηκτα δεμένη με την νεώτερη ιστορική παράδοση*». (Ό.π. σ. 134-135)

Αλλά και ο Ε. Ζήσης υποστηρίζει ότι τέτοιες πεποιθήσεις υιοθετήθηκαν από: «*...μεταγενέστερους ερευνητές - μεταφυσιολόγους της Σπηλιάς σε μια προσπάθεια απόδοσης θρησκευτικού χαρακτήρα στο χώρο της Σπηλιάς, προκαλώντας έτσι μια μεταφυσική σύνδεση με τη νεότερη ελληνική παράδοση*». (Ό.π., σ. 25)

Αξιοσημείωτες όμως είναι οι αντιφατικές απόψεις του σπηλαιολόγου Νίκου Λελούδα. Στο βιβλίο του "Εξερευνώντας την Υπόγεια Ελλάδα", (Τόμος Α΄, σ. 83-84) γράφει: «*Ο διάκοσμος όμως ήταν κατάμαυρος, μάλλον από τις δάδες και τα λυχνάρια των αρχαίων που εισέρχονταν, γιατί όλους αυτούς τους αιώνες χρησιμοποιήθηκε σαν ιερό*».

Σε άρθρο του όμως στο περιοδικό "Mystery", έχει άλλη γνώμη: «*Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η σπηλιά δεν πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως ιερό του Πανός, των Νυμφών ή οποιασδήποτε άλλης θεότητας, γιατί αυτά τα ευρήματα στο εσωτερικό της είναι λιγοστά και μάλλον χρηστικά (δηλαδή αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινή εργασία και ζωή εκεί οι λατόμοι), παρά λατρευτικά.*

Εξάλλου, αν τη χρησιμοποιούσαν για χθόνιο ιερό - άντρο, από σεβασμό προς τις θεότητες και μόνο, δεν θα εναπέθεταν στο εσωτερικό της τόσα μπάζα (λατύπη κ.λπ.)». (Τεύχος. 8, "Η Σπηλιά του Νταβέλη - Η Αλήθεια μιάς *Συνωμοσίας*", σ. 30)

Είναι σίγουρα ευχάριστο το γεγονός ότι βρέθηκαν επιτέλους ορισμένοι σκεπτικιστές ερευνητές οι οποίοι θέλησαν να καταρρίψουν όλη αυτή την τριακονταετή «εξωγήινη» παραπληροφόρηση γύρω από την Πεντέλη. Το θέμα όμως της Σπηλιάς το χειρίστηκαν εξίσου λανθασμένα με τους «μεταφυσικολόγους». Και η μία και η άλλη πλευρά των ερευνητών ασπάστηκαν παλαιότερες απόψεις,[2] χωρίς όμως περαιτέρω διερεύνηση.

---

[1] Επικρατεί η αντίληψη ότι τα σημεία στα οποία βρίσκονται αρχαίοι ναοί, ιερά και λατρευτικά σπήλαια είναι «*ενεργειακά*», πρόκειται δηλαδή για «*τόπους δύναμης*» – κατά την ορολογία των «μεταφυσικολόγων», άρα αποτελούν «πηγές» παράξενων φαινομένων. Αυτό το θέμα όμως, όπως και πολλά άλλα τα οποία αφορούν την αρχαία Ελλάδα, έχει παρανοηθεί και διαστρεβλωθεί πλήρως.

[2] Οι μεν σκεπτικιστές στηρίζονται στον Λαδά, οι δε «μεταφυσικολόγοι» στις απόψεις παλιών περιηγητών και αρχαιολόγων.

Όπως έγραψα όμως στην αρχή, η απάντηση βρίσκεται στη μέση. Ασφαλώς και η Σπηλιά χρησίμευσε ως αποθήκη λατύπης, ταυτόχρονα όμως ήταν και λατρευτικός χώρος (χωρίς βεβαίως αυτό να καθιστά έγκυρες τις θεωρίες των «μεταφυσικολόγων»!).

Ποιες είναι λοιπόν οι ενδείξεις ή οι αποδείξεις περί λατρευτικής χρήσης της Σπηλιάς;

Ο Μανόλης Κορρές γράφει ότι «*Η εκφραζόμενη γνώμη για μια λατρευτική χρήση της σπηλιάς είναι εύλογη. Πάντως δεν είναι γενικώς δεκτή λόγω της απουσίας σχετικών υλικών αποδείξεων*». (Ό.π., σ. 78)

Δεν απορρίπτει όμως εντελώς αυτό το ενδεχόμενο, διότι για την υπόγεια πηγή (στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω) αναφέρει: «*Φαίνεται πολύ πιθανόν ότι ο χώρος αυτός εκτός από πρακτική είχε και λατρευτική χρήση*». (Ό.π.)

Όπως γράφει και ο Iranon: «*Πράγματι, στη σπηλιά δεν έχει βρεθεί κανένα υπόλειμμα που να τη συνδέει άμεσα με τη λατρεία του Πάνα. Η απουσία αποδείξεων, όμως, δε συνιστά κατ' ανάγκη και απόδειξη απουσίας, ειδικά μάλιστα σε ζητήματα που αφορούν το μακρινό παρελθόν*». (Ό.π., Παράρτ. "Η Αδελφότητα της Σπηλιάς", μέρος Γ΄)

Ας μην ξεχνάμε ότι εκεί διέμεναν για αρκετούς αιώνες ασκητές. Και είναι γνωστό ότι απ' όποιο αρχαίο ναό και ιερό περνούσαν, τα ισοπέδωναν όλα και στα θεμέλιά τους έχτιζαν εκκλησίες. Μια τέτοια εκκλησία βρίσκεται και στην είσοδο της Σπηλιάς. Θα μπορούσε κάλλιστα να καταπατά τον χώρο κάποιου μικρού ιερού ή έστω τη θέση ενός ταπεινού βωμίσκου.[1] Είναι βέβαιο πως αν κάποτε υπήρχαν κατάλοιπα κάποιου αρχαίου ιερού αυτά εξαφανίστηκαν από τους χριστιανούς ασκητές.

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε επίσης ότι σύμφωνα με τον Tony Kozelj (3ο κεφάλαιο), κάθε λατομείο είχε και από ένα ιερό χώρο. Επομένως, και στο λατομείο της Σπηλιάς πρέπει να υπήρχε χώρος λατρείας κι αυτός ο χώρος θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η ίδια η Σπηλιά.[2]

Ας περάσουμε λοιπόν να δούμε τα ίχνη που μαρτυρούν κάποια λατρευτική χρήση της Σπηλιάς.

α. Η υπόγεια στέρνα

Περιγραφή

Από την κεντρική αίθουσα της Σπηλιάς ξεκινάει στενό (αρχικά) πέρασμα, το οποίο μετά από λίγα μέτρα κατάβασης καταλήγει σε μια μικρή αίθουσα. Εκεί υπάρχει ένα στενό τριγωνικό τούνελ το οποίο οδηγεί σε κοιλότητα πηγαίου ύδατος· τη γνωστή στους περισσότερους ως «λιμνούλα».[3]

Επικρατεί η πεποίθηση[4] ότι το τριγωνικό τούνελ είναι τεχνητό. Να λάξευσαν δηλαδή το βράχο για να φτάσουν στην πηγή. Το τούνελ όμως είναι φυσικό[5] – δεν υπάρχει κανένα ίχνος

---

[1] Την υπόθεση αυτή διατυπώνει και η αρχαιολόγος Χ. Δ. Αλεξοπούλου: «*Ίσως τα θεμέλια των δυο εκκλησιών να στήθηκαν πάνω σ' ένα αρχαίο ιερό αφιερωμένο μάλλον στις Νύμφες και στον θεό Πάνα, εφ' όσον, 100μ. ψηλότερα, υπάρχει το περίφημο Νυμφαίο της Πεντέλης, και η λατρεία των Νυμφών ήταν ευρύτατα διαδεδομένη μεταξύ των λατόμων αλλά και σ' όλη την περιοχή του Πεντελικού*». (Συλλογικό: "Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού", σ. 86)

[2] Όμως πριν την ανακάλυψη της Σπηλιάς, οι λατόμοι π.χ. του 5ου π.Χ. αιώνα θα είχαν κάποιο άλλο ιερό στο χώρο του λατομείου.

[3] Για τη σημερινή κατάσταση της «λιμνούλας» παραθέτω τα λόγια του *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*, στα οποία δε χρειάζεται να προσθέσω κάτι παραπάνω, μιας και με καλύπτουν απόλυτα: «*Και τώρα το νερό, το οποίο τόσοι ξένοι περιηγητές εξύμνησαν −το τόσο διαυγές που πολλοί έπεφταν μέσα, γιατί δεν το έβλεπαν−, είναι ακατάλληλο προς πόσιν, αφού οι σύγχρονοι επισκέπτες πετούν στην πηγή πάσης φύσεως σκουπίδια (π.χ. μπαταρίες). Κι αυτό, πρώτη φορά εδώ και 2500 χρόνια ανθρώπινης παρουσίας στη Σπηλιά. Πραγματική βεβήλωση από ανθρώπους τόσο βαθιά χαλασμένους που έχουν χάσει κάθε επαφή με την πραγματικότητα. Με δέος ευχαριστούσαν οι παλαιοί ακόμη και για μια γουλιά νερό στη γούβα ενός βράχου, γιατί η παρουσία του ήταν η ίδια η ζωή τους. Τώρα εμείς ξέρουμε ότι το νερό πωλείται στα περίπτερα και στα σουπερμάρκετ, γεγονός που δεν είναι κατ' ανάγκην κακό, κακό είναι ότι δεν το εκτιμά κανείς*». (Ό.π.)

[4] Βλ. Κορρές, σ. 78., Ζήσης, σ. 59, Μ. Νοδάρος: *Το Αίνιγμα της Σπηλιάς του Νταβέλη στην Πεντέλη*, περιοδικό "Ανεξήγητο", τ. 30., κ.ά.

[5] Το πέρασμα είναι σχηματισμένο από τις πλευρές δύο όγκων που έχουν έρθει σε επαφή υπό γωνία.

λάξευσης. Αν έγινε κάποια διαμόρφωση του χώρου, τότε αυτή είχε να κάνει πιθανώς με την εξομάλυνση του εδάφους όπως γράφει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*. Παράλληλα όμως σημειώνει τα εξής: «*Αλλά κι αυτό το δάπεδο δεν είναι εντελώς ομαλό, αφού πριν φτάσουμε στο νερό υπάρχει ενοχλητικό έπαρμα που συνεχίζει προς την αριστερή παρειά εν είδει αντηρίδας. Άλλωστε, δεν μπόρεσα να διακρίνω σίγουρα ίχνη εργαλείων*». (Ό.π., "Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς", τμ. 1)

Κατά τα έργα της Αεροπορίας, η είσοδος της υπόγειας πηγής μπαζώθηκε, και, «*μόνον εσχάτως τολμηροί φυσιολάτρες της νεώτερης γενιάς κατόρθωσαν να διαπεράσουν τα νέα εμπόδια και να φτάσουν ως την πηγή*». (Κορρές, σ. 127)

Και ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* συμπληρώνει: «*Αυτό έγινε την άνοιξη του 1987, οπότε ανοίχτηκε νέο πέρασμα (αριστερά της αρχαίας εισόδου) που συναντά την παλαιά διαδρομή στο σημείο με τα σκαλοπάτια*». (Ό.π.)

Είδαμε μόλις ότι ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* έκανε λόγο για αρχαία είσοδο και σκαλοπάτια. Η αρχαία είσοδος βρίσκεται δεξιά του νεότερου περάσματος και είναι μισο-μπαζωμένη. Η διαδρομή αυτή καταλήγει σε κτιστές (αρχαίες) βαθμίδες που διευκολύνουν την κατάβαση στην κεντρική αίθουσα με την πηγή.

Λατρευτική χρήση

Λατρευτικά ίχνη που συναντάμε σε Νυμφαία (όπως και στο Νυμφαίο της Πεντέλης – βλ. κεφ. 6) δεν υπάρχουν στον υπόγειο αυτό χώρο της Σπηλιάς. Η Χ. Δ. Αλεξοπούλου αναφέρει μοναχά την ύπαρξη θραύσματος μαρμάρινης λεκάνης.[1] Κατά την αρχαιολόγο, τα παραπάνω ίχνη (σκαλοπάτια, πηγή, μαρμάρινη λεκάνη) οδηγούν στην υπόθεση πως πρόκειται για ιερό των Νυμφών. (Ό.π., σ. 87)

Σχετικά με τα ανωτέρω ευρήματα ο Ε. Ζήσης παρουσιάζει κάποιες αντιφάσεις: «*...τα παραπάνω ίχνη αρχαίας δραστηριότητας, όσο και η κείμενη δεξαμενή υπόγειου ύδατος σε καμιά περίπτωση δεν αλλάζουν τη χρήση της Σπηλιάς από λατομείο, ή χώρο εναπόθεσης, σε ιερό. Αυτό, γιατί ίσως στην περίπτωση της Σπηλιάς, η ύπαρξη του νερού να ήταν δεμένη με την επιβίωση χωρίς να φέρει θρησκευτικό χαρακτήρα, δημιουργώντας μόνο προϋποθέσεις σεβασμού και καθαγιασμού από τους αρχαίους λατόμους. Επιπλέον, η γειτνιάζουσα θέση δύο σημαντικών λατρευτικών σπηλαίων στο όρος της Πεντέλης, των Ευμενίδων και των Νυμφών, τα οποία έδωσαν εντυπωσιακά ευρήματα, αλλά και το αρκετά μακρινότερο σπήλαιο του Πανός στον Μαραθώνα, να δημιούργησαν την πεποίθηση ότι και η Σπηλιά εξυπηρέτησε επίσης ως άντρο αυτού του ποιμενικού θεού. Συνάγεται λοιπόν ότι τα στοιχεία από το παρελθόν δεν είναι ικανά να αποδώσουν θρησκευτικό χαρακτήρα στον χώρο*» (Ό.π., σ. 26 - 27). Παρακάτω όμως κάνει λόγο για «*...ίχνη αρχαίας δραστηριότητας (ενδεχομένως και λατρευτικής...)*» (Ό.π., σ. 54).[2]

Και ο Στάμος έχει ίδια άποψη: «*Αν και υπάρχουν ίχνη αρχαιοτάτων χρόνων όπως η αίθουσα και η δεξαμενή υπόγειου πηγαίου ύδατος, σε καμία περίπτωση δεν αλλάζει καθολικά η χρήση του λατομείου σε αυτή του ιερού. Άλλωστε η ύπαρξη νερού, έννοιας αδιάσπαστα δεμένης με την επιβίωση, δεν φέρει καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα, δημιουργεί όμως προϋποθέσεις σεβασμού και καθαγιασμού που μπορούν να επιφέρουν θρησκευτικές αντιλήψεις*». (Ό.π., σ. 134-135)

Σε κάποια άλλη περίπτωση οι σκεπτικιστές ερευνητές ίσως είχαν δίκιο· γνωρίζουμε όμως ότι οι αντιρρήσεις τους δεν έχουν να κάνουν με την αποκατάσταση της αλήθειας (αν και γι' αυτή πασχίζουν) αλλά για να γκρεμίσουν απλώς το «μεταφυσικό οικοδόμημα» που στήθηκε γύρω από τη Σπηλιά. Επομένως, μια τέτοια στάση, κάθε άλλο παρά αμερόληπτη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Τονίζω πως δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να αγνοήσουμε τον παράγοντα «μοναχοί». Οι πρώτοι μοναχοί που εγκαταστάθηκαν στη Σπηλιά γνώριζαν πολύ καλά ότι βρίσκονταν στο

---

[1] Από τα γραφόμενά της δεν μπορούμε δυστυχώς να καταλάβουμε αν είδε η ίδια την λεκάνη ή αν πρόκειται για πληροφορία. Αν ισχύει η δεύτερη περίπτωση τότε δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για λανθασμένη πληροφορία, κάποια σύγχυση πιθανώς με το Νυμφαίο. Πολύ πιθανό επίσης είναι να εννοεί μια άλλη λεκάνη σε διαφορετικό σημείο της Σπηλιάς. Αναφέρομαι σε αυτήν παρακάτω.

[2] Στα αρχαία ίχνη προσθέτει και το τριγωνικό τούνελ, που όπως είδαμε όμως είναι φυσικό και όχι λαξευτό.

χώρο αρχαίου λατομείου, οπότε δεν υπάρχει περίπτωση να μη «σάρωσαν» κυριολεκτικά κάθε γωνιά της Σπηλιάς. Πώς θα περνούσαν την ώρα τους, άλλωστε; Σίγουρα όχι μόνο με προσευχή και μετάνοια.

Είναι βέβαιο ότι οι αρχαίοι λατόμοι δε θα άφηναν καμία πηγή νερού ανεκμετάλλευτη. Αυτό άλλωστε τους απάλλασσε από τη μεταφορά νερού από άλλα σημεία. Η ανακάλυψη λοιπόν μιας πηγής μέσα στη Σπηλιά θα ’ταν οπωσδήποτε «θείο δώρο» για τους χιλιοβασανισμένους εργάτες, οπότε ίσως αυτό τους ωθούσε στο να αποδώσουν ένα θρησκευτικό χαρακτήρα στο χώρο – μ’ άλλα λόγια, να τιμήσουν και να ευχαριστήσουν τη Νύμφη της πηγής, για τη δροσιά και την ανακούφιση που τους χάριζε από τη μαρτυρική εργασία τους.

Περιγραφές παλιών περιηγητών και αρχαιολόγων

1. Γεώργιος Γ.Λαδάς: «*Αριστερά εις απόστασιν 55 μέτρων περίπου από του στομίου, ολίγον προ του τέρματος του σπηλαίου ανοίγεται επί του βράχου φυσική οπή, βαθυνομένη προς το τέρμα της, έχουσα μήκος 27μ., εις το τέρμα της οποίας υπάρχει ψυχρόν ύδωρ. Ο επιθυμών να εισέλθη εις ταύτην πρέπει απαραιτήτως, να έχη μεθ’ εαυτού φως, διότι εις απόστασιν 15μ. από της αρχής της οπής, σχηματίζεται στροφή προς δεξιά, ένθα έχουν τοποθετηθεί λίθοι αποτελούντες τέσσαρας βαθμίδας*». (Ό.π.)

2. Anton von Prokesch - Osten: «*Βαδίζεις περίπου εξήντα βήματα εις το βάθος, ούτως φθάνεις εις διάδρομον, ποικίλως ελισσόμενον, και κατά θέσεις τόσον χαμηλόν, ώστε και έρπων δυσκόλως να χωρείς, κατόπιν εις είδος αιθούσης και διά βραχοτμήτων βαθμίδων εις έναν λοξώς κατερχόμενον διάδρομον, εις του οποίου το τέλος, όλως εις το βάθος, απαντάς λαξευτήν κοιλότητα πλήρην ύδατος. Μια πηγή εκβάλλει εδώ και παρέχει το ύδωρ της εις αυτήν την κοιλότητα εκ της οποίας τούτο, μέσω συνεχείας τινός, απορρέει. Η πηγή έχει ψυχρότητα ήτις είναι διά την Ελλάδα ασυνήθης. Το ύδωρ είναι πολύ καλύτερον εκείνου της Πειρήνης της Κορίνθου και δύναται να συγκριθεί μόνον με το άλπειον ύδωρ της πατρίδος ημών*». (“Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient”, τ.2. Stuttgart 1836) Μετάφραση: Μ. Κορρές)

3. Δ. Γ. Καμπούρογλου: «*Τώρα γίνε δαδούχος, αναγνώστα, προχώρησε προς το μυστήριο του χάους, εκεί θα βρεις τη μαρμαρένια σκάλα που οδηγεί στη μυστική στέρνα του βάθους...*» (Περιοδικό “Νέα Εστία”: *Το Μονοπάτι της Σπηλιάς*)

Επίσης: «*Εις το βάθος υπάρχει μια μικρά τοξοειδής οπή και μερικά μαρμάρινα σκαλοπάτια. Πρόσεχε και προχώρει. Τα μάτια σου έχουν συνειθίσει πλέον, και τώρα θα ιδής εις το βάθος το πρόσωπόν σου ξάστερα, μέσα εις την στερνίτσα με το «αθάνατο νερό*». (“Ο Αναδρομάρης της Αττικής”, εκδ. Καραβία, σ. 55)

4. Δ. Αλβανάκης: «*Στο βάθος του σπηλαίου ευρίσκεται κρύπτη που αναβλύζει κρυσταλλώδες ύδωρ, απίστευτης ψυχρότητας. Σε αυτή κατέρχονται πλείστες βαθμίδες επί του βράχου λαξευμένες και ολισθηρότατες, ενώ απαιτείται προσοχή και φως που να αντέχει στην υγρή ατμόσφαιρα, διότι στο βάθος εκείνο επικρατεί πυκνότατο σκότος*». (“Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους”, τομ 1ος, 1905)

1. Η αρχαία είσοδος για την υπόγεια πηγή. 2. Η νεότερη είσοδος 3. Τα κτιστά σκαλοπάτια, όπως τα βλέπουμε όταν κατεβαίνουμε από το νέο πέρασμα. 4. Η υπόγεια αίθουσα 5. Η αρχαία δίοδος όπως φαίνεται από την κορυφή των σκαλοπατιών 6. Η πηγή. 7. Το (φυσικό) τριγωνικό τούνελ και στο βάθος η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. Henri Bell: «*Στο βάθος της σπηλιάς υπάρχει άνοιγμα ύψους ενός μέτρου και πλάτους κάτι λιγότερο, μέσα από το οποίο μπορεί να περάσει κανείς σκυφτός ή με τα τέσσερα. Με αυτόν τον τρόπο κατεβαίνεις μέσα από ένα σωληνωτό πέρασμα το οποίο κάνει ολόκληρη στροφή και χώ-*

νεται στα έγκατα της γης όπου ακούγεται μια υπόκωφη βοή. Φθάνεις έτσι σ' ένα τόσο κατηφορικό και γλιστερό επίπεδο, ώστε και τις τρεις φορές που επισκέφθηκα το σπήλαιο, δεν έκρινα φρόνιμο να προχωρήσω πιο μέσα. Οι δαυλοί που κρατούσαμε φώτιζαν μόνο σε μικρή απόσταση, ο αέρας που αναπνέαμε όλο και γινόταν πιο πνιγηρός, το κρύο μας περόνιαζε και έκανε επικίνδυνη την περαιτέρω αναμονή μας εκεί. Ο θόρυβος που ακούγαμε προκαλείται από τα νερά που στραγγίζουν μέσα από τα διάφορα πετρώματα του βουνού και ενώνονται σε δυνατό ρεύμα το οποίο πέφτει από ρωγμή σε ρωγμή, για να βγει τελικά κοντά στο μοναστήρι και να σχηματίσει την πλούσια πηγή που είχαμε δει το πρωί». ("Ταξίδι στην Ελλάδα", μέρος Γ, σ. 86-87. Εκδ. ΙΣΤΟΡΗΤΗΣ)

Και εδώ πρόκειται για μια περιγραφή η οποία δε βρίσκει όμοιά της. Ο Bell είναι ο μόνος που αναφέρει «υπόκωφη βοή».[1] Η βοή αυτή είναι πιθανό να οφείλεται σε υπόγειο ποτάμι, άποψη που έχει διατυπωθεί (ανεπίσημα) από πολλούς. Κι αν σήμερα δεν ακούγεται κάτι τέτοιο στην υπόγεια αίθουσα της «λιμνούλας», είναι γιατί το ποτάμι αυτό στέρεψε. Αυτό όμως δεν παύει να είναι εικασία. Ίσως η αναφορά του Bell να αποτελεί ένδειξη που να υποστηρίζει την εικασία αυτή. Πάντως σίγουρα αυτή η βοή δε σχετίζεται με το νερό της λιμνούλας. Βέβαια η «διαπίστωση» του Bell, ότι το ρεύμα του ποταμού καταλήγει στην πηγή της μονής, νομίζω ότι είναι εντελώς αυθαίρετη.

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ο Bell αναφέρεται σε κάποιο άλλο πέρασμα και όχι αυτό της «λιμνούλας». Αλλά όπως ορθώς είπε σε μία κουβέντα μας ο Δ. Δρόλαπας, τέτοια επισκέψιμα περάσματα δεν εξαφανίζονται εύκολα, και μάλιστα σε τόσο όψιμη εποχή (1861-74).

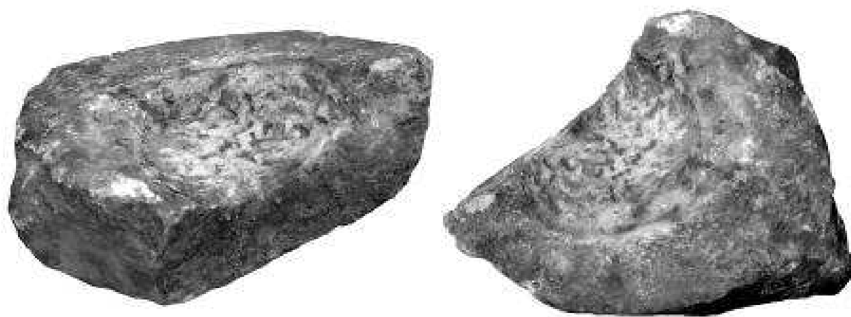
β. Οι μαρμάρινες λεκάνες

Λίγο μετά την είσοδο του περάσματος Α΄ (στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως) υπάρχει και ένα ίχνος το οποίο πρέπει να είναι αρχαίο. Πρόκειται για μία ημίεργη μαρμάρινη λεκάνη. Ίσως κι αυτός ο χώρος να προοριζόταν για λατρευτική χρήση.

Η ημίεργη λεκάνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Υπόλειμμα μαρμάρινης γούρνας πολύ μικρότερης της προηγούμενης, παρατηρήθηκε από τον Δ. Δρόλαπα αριστερά από την είσοδο της Σπηλιάς, δίπλα στο μεγάλο σταλαγμίτη.

[1] Ορισμένοι «μεταφυσικολόγοι» κόβουν εσκεμμένα την περιγραφή του Bell στο «υπόκωφη βοή», ώστε ν' αφήσουν υπονοούμενα ότι συνέβη κάτι πολύ μυστηριώδες και ανεξήγητο.

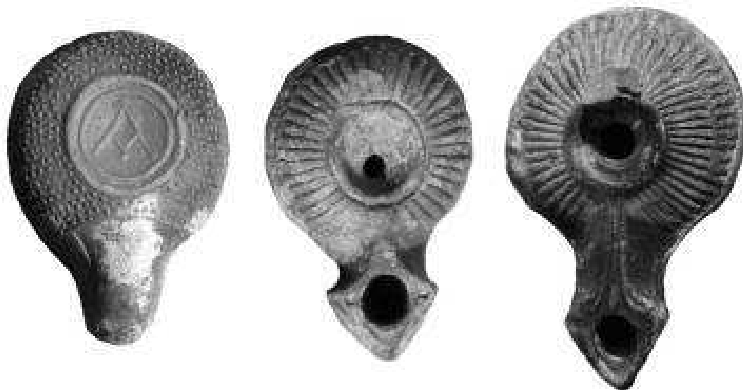

Η δεύτερη μαρμάρινη λεκάνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Τα λυχνάρια

Κάποια από τα ευρήματα που ανακάλυψε ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* από τις ανασκαφές άλλων, ήταν και τρία λυχνάρια. Ένα από αυτά είχε σφραγίδα του τεχνίτη ένα καλλιτεχνικό Α (μάλλον της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής). (Ό.π., τμ. 3)

Τα λυχνάρια, όπως γνωρίζουμε χρησιμοποιούνταν στη λατρεία του Πανός και των Νυμφών.

Τα λυχνάρια. Το πρώτο λυχνάρι είναι αυτό με το καλλιτεχνικό Α. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*)

δ. Η λαξευμένη κόγχη

Δίπλα ακριβώς στο υπόλειμμα συγκολλημένης αρχαίας λατύπης, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως παραθέτοντας και φωτογραφία, βρίσκεται σκαλισμένη πάνω στο βράχο μικρή λαξευμένη εσοχή στο σχήμα κόγχης, όπως αυτές που συναντάμε σε άλλα ανά την Ελλάδα σπήλαια αφιερωμένα στον Πάνα. Γύρω από την κόγχη υπάρχουν 3 (από 4 αρχικά) μικρές οπές που πιθανώς στήριζαν κάτι. Ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* παρατηρεί ότι η κόγχη αυτή «*...θυμίζει μεν ανάλογη λατρευτικής χρήσης έξω απ' τη σπηλιά του Πάνα στην Πάρνηθα, αλλά είναι πολύ ρηχή*». (Ό.π., τμ. 1)

Πάντως είναι οπωσδήποτε αρχαία, εφόσον βρισκόταν χαμηλότερα από την επιφάνεια της αρχαίας λατύπης και αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεσή της κατά τα στρατιωτικά έργα.

Στο σημείο όπου βρίσκεται η κόγχη, υπάρχουν και κάποια άλλα ίχνη που μαρτυρούν ότι ο χώρος αυτός ήταν σε χρήση. Συγκεκριμένα, αριστερά από την κόγχη και στο ίδιο ύψος με αυτήν υπάρχει μία οριζόντια τομή στο βράχο. Δεν μπορούμε βεβαίως να υποθέσουμε τι μπορεί να ήταν. Ακριβώς από κάτω παρατηρούμε ότι ο βράχος έχει ένα σχετικά καμπυλοειδές σχήμα το οποίο προέκυψε από λάξευση. Ίσως πρόκειται για ειδικά διαμορφωμένο χώρο προς λατρευτική χρήση.

Τα βέλη δείχνουν το καμπυλοειδές σχήμα του βράχου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Η κόγχη. Διακρίνονται οι 3 από τις 4 μικρές οπές στήριξης.
Κάτω: Η κόγχη και η οριζόντια τομή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Ο ανάγλυφος κιονίσκος

Σύμφωνα με τον Γ. Λαδά, ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα της Σπηλιάς είναι ένας ανάγλυφος κιονίσκος: «*Έτερον λίαν σημαντικόν ίχνος της αρχαίας εποχής, νυν το πρώτον δημοσιευόμενον, είναι μαρμάρινος κιονίσκος μετά συμφυούς τριπλεύρου βάσεως, φερούσης εφ' εκάστης των πλευρών αυτής ανάγλυφον παράστασιν. Ύψος κιονίσκου 0,28 μ., περίμετρος αυτού 0,61. Ύψος της βάσεως 0,21, πλάτος δε της προσθίας όψεως, της οποίας εικονίζεται ανάγλυφος βους ολόσωμος, 0,32. Των δε ετέρων δύο πλευρών εφ' ων παρίσταται ανήρ (λατόμος) όρθιος φέρων φρυγικόν πίλον (όμοιον με τον επί του βράχου της σπηλιάς του Νυμφολήπτου, παρά την Βάρην) κρατών δάδα, και έτερος ανήρ. Πλάτος εκάστης των δύο τούτων πλευρών 0,23 μ. Η μία των γωνιών της βάσεως, εκείνη ήτις ήτο συμφυής με τον βράχον, είναι ανωμάλως τεθραυσμένη εις πλάτος 0,05 - 0,12 μ.*

Το έργον τούτο δεν έχει περατωθή, είναι καλής τέχνης του 4ου π.Χ. αιώνος. Εις τι επρόκειτο να χρησιμοποιηθή δεν δύναται τις να καθορίση μετ' ασφαλείας, καθ' υμάς πρόκειται περί αρχαίου λυχνοστάτου, τον οποίον έγλυψαν απ' ευθείας επί του βράχου και αφήκαν ημιτελή επ' αυτού, ένθα ίσως υπήρχον και άλλοι κατά την αρχαιότητα προς χρήσιν των λατόμων.

Ο περιγραφείς κιονίσκος ούτος κείται ερριμένος εις σκοτεινήν γωνίαν του ιερού βήματος της επί του βράχου αρχαιοτέρας εκκλησίας. (Αγ. Σπυρίδωνα)». (Ό.π.)

Σχετικά με το φρυγικό σκούφο, τον οποίο φοράει ο λατόμος στην αναπαράσταση του κιονίσκου, ο Joscelyn Godwin γράφει τα εξής: «*Ένα ένδυμα, ο "φρυγικός σκούφος", έγινε παγκόσμιο σύμβολο των ανατολικών λατρειών, αφού φοριόταν από τον Μίθρα, τον Άττι, τους Κάβειρους, τους Διόσκουρους και τους λάτρεις τους*». ("Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου", εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 110)

Ο Γιώργος Μπαλάνος (ό.π., σ. 300) εκφράζει την άποψη ότι ο κιονίσκος αποτελεί απόδειξη για την λατρεία του περσικού Θεού Μίθρα στη Σπηλιά και ότι δεν πρόκειται για λατόμο, αλλά για έναν κλασικό δαδοφόρο του μιθραϊσμού.

Όσο για την απεικόνιση του ταύρου σίγουρα δεν πρόκειται για απλή διακόσμηση, εφόσον ο Ταύρος αποτελεί ένα από τα κεντρικά σύμβολα της μιθραϊκής λατρείας και είχε καθαρά αστρονομική - αστρολογική σημασία.[1]

Ως γνωστόν, στα αρχαία λατομεία δε δούλευαν μόνο Έλληνες αλλά και ξένοι (δούλοι). Γνωρίζουμε λ.χ. ότι στα λατομεία της Πεντέλης δούλευαν Κάρες.[2] Οι Έλληνες δεν ήταν ποτέ εχθρικοί απέναντι σε διαφορετικές θρησκευτικές αντιλήψεις, οπότε κάθε αλλοεθνής δούλος είχε οπωσδήποτε το δικαίωμα να λατρέψει το δικό του θεό. Αυτό όμως δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η Σπηλιά της Πεντέλης αποτέλεσε για κάποιο χρονικό διάστημα άντρο του Μίθρα.[3] Υπήρξε απλώς μια μεμονωμένη περίπτωση.

Τα παραπάνω ισχύουν μονάχα στην περίπτωση που ο κιονίσκος είναι όντως του 4[ου] αι. π.Χ. Ειδάλλως μπορεί να είναι ρωμαϊκής εποχής και ως γνωστόν η λατρεία του Μίθρα ήρθε μαζί

---

[1] Ο Μίθρας θεωρείται «ταυροκτόνος», διότι ήταν ο πρώτος που τέλεσε θυσία ταύρου και από τότε οι πιστοί του συνέχισαν το παράδειγμά του. Σε αστρονομικό-αστρολογικό επίπεδο, ο φόνος του ταύρου συμβολίζει την αντικατάσταση της αστρολογικής Εποχής του Ταύρου (4.000-2.000 π.Χ.) από την αστρολογική Εποχή του Κριού, μία μετάβαση η οποία είχε λάβει χώρα περίπου δύο χιλιετίες πριν τους ρωμαϊκούς χρόνους, με αποτέλεσμα διαδεδομένες στους τόπους λατρείας συμβολικές ζωγραφικές αναπαραστάσεις του Μίθρα να θανατώνει ένα ταύρο, παραστάσεις που υπαινίσσονταν τον εσωτερικό μυστικιστικό θάνατο και αναγέννηση του μυημένου στα Μυστήρια.

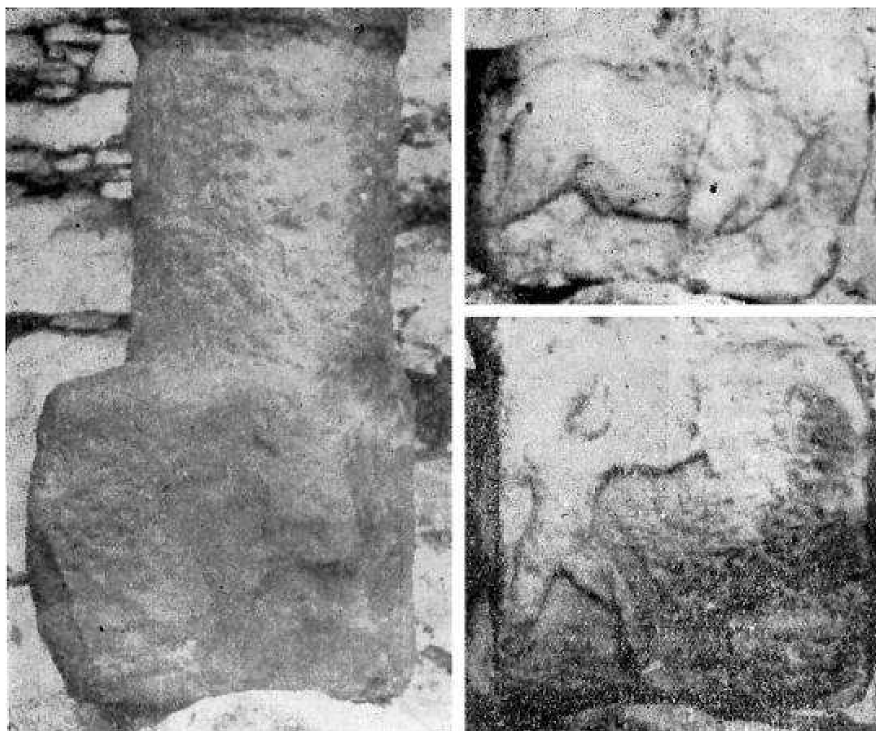
[2] Αρχαίος λαός της Καρίας ή Καρικής, παράλιας περιοχής της Μικράς Ασίας.

[3] Ως ναοί του Μίθρα ορίζονταν τα σπήλαια και γενικά οι υπόγειοι χώροι. Κατά τον Κωνσταντίνο Τσοπάνη, Δρ. Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Θρησκευμάτων: «*Τα ιερά του Μίθρα ήταν κάποια σπήλαια. Αυτά τα ιερά διατηρούσαν το όνομα των σπηλαίων και προσπαθούσαν να διατηρήσουν εξ ίσου τον χαρακτήρα, την μορφή, τις αναλογίες και τις διαστάσεις τους. Υπήρχαν επίσης ακόμα μερικά οικοδομήματα τα οποία ποτέ δεν ήταν ψηλά και των οποίων τα κύριο δωμάτιο ήταν πάντοτε μια κρύπτη, μια αψιδωτή κάμαρα που αναπαριστούσε, όπως λεγόταν, το στερέωμα, αλλά η οποία ονομαζόταν «σπήλαιον» ή «άντρον». Με άλλα λόγια επιδιωκόταν ο ναός να αποτελεί συνεχεία του βραχώδους σπηλαίου όπου υπήρχε στις αρχές το ιερό του Μίθρα. Και αυτό το χαρακτηριστικό έχει την καταγωγή του στην πανάρχαια περίοδο της ιρανικής θρησκείας*». ("Τα Μυστήρια του Μίθρα", www.archive.gr, θεματική ενότητα "Θρησκειολογία")

με τους Ρωμαίους. Δυστυχώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιος και πώς χρονολόγησε τον κιονίσκο, οπότε όλα είναι πιθανά.

Δεν πρέπει επίσης να παραβλέψουμε το γεγονός ότι υπάρχουν και κάποιες διαφωνίες ως προς το τι ακριβώς απεικονίζει. Ο μεν Λαδάς μπορεί να είδε δαδούχο λατόμο, ο δε Ορλάνδος βλέπει κάτι άλλο: «*Παράστασις λατόμου (;) κρούοντος δια σφύρας ακαθόριστον εργαλείον*». ("Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων", μέρος Α΄, τεύχος 2, παρένθετος πίναξ μεταξύ σ. 124-5) Δηλαδή ο πρώτος βλέπει δαδούχο λατόμο, ενώ ο δεύτερος βλέπει κάποιον να σφυροκοπά αλλά δεν είναι σίγουρος πως είναι λατόμος.

Άποψη του γράφοντος είναι πως η απεικόνιση του ταύρου ενισχύει την υπόθεση πως ο κιονίσκος είναι κατάλοιπο μιθραϊκής λατρείας. Όσον αφορά το λατόμο, από τη στάση του σώματός του είναι δύσκολο να θεωρήσουμε πως πελεκάει με κάποιο εργαλείο. Μοιάζει περισσότερο σαν να βαδίζει βαστώντας τη δάδα στο χέρι του.

Ο κιονίσκος και οι ανάγλυφες παραστάσεις του ταύρου και του δαδοφόρου. (Φωτ. Λαδάς)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΑ

Η Πεντέλη είναι το βουνό της Αττικής που διαθέτει το μεγαλύτερο αριθμό αρχαίων ναών και ιερών· κάτι που είναι λογικό, αν θυμηθούμε τον εξίσου μεγάλο αριθμό των δήμων που ιδρύθηκαν εκεί.

Οι κύριοι λατρευόμενοι Θεοί του αρχαίου Βριλησσού ήταν η Αθηνά και ο Διόνυσος. Ακολουθούν ο Ζεύς, ο Απόλλων, η Άρτεμις, ο Πάνας, οι Νύμφες, οι Ευμενίδες, οι Μοίρες, ενώ ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της λατρείας της Ρέας, της Εκάτης, και του Ποσειδώνα. (Βλ. Β΄ μέρος)

Ας ξεκινήσουμε με τους ναούς της αγαπημένης Θεάς των Αθηναίων.

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΛΗΝΙΔΟΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΠΑΛΛΗΝΗ)

Ο ναός της Παλληνίδος Αθηνάς είναι ένας από τους σπουδαιότερους και περισσότερο μνημονευμένους ναούς της αρχαίας Αττικής. Όπως είδαμε προηγουμένως (κεφ. 2), η φήμη του κορυφώθηκε λόγω της σύνδεσής του με σπουδαία ιστορικά γεγονότα, όπως η σύγκρουση του Πεισίστρατου με τους Αλκμεωνίδες.

α. Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων για το Ναό της Παλληνίδος

Ο Ησύχιος γράφει: «ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΠΑΛΛΗΝΙΔΟΣ ΑΘΗΝΑΣ· ΕΣΤΙ ΓΑΡ ΙΕΡΟΝ ΑΘΗΝΑΣ ΕΝ ΠΑΛΛΗΝΙΔΙ».

Ο Αριστοτέλης στην "Αθηναίων Πολιτεία": «ΝΙΚΗΣΑΣ ΔΕ ΤΗΝ ΕΠΙ ΠΑΛΛΗΝΙΔΙ ΜΑΧΗΝ ΚΑΙ ΛΑΒΩΝ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ...» και «ΟΘΕΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΡΓΕΙΟΥΣ ΕΝΕΣΤΗ ΦΙΛΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΜΑΧΗΣΑΝΤΟ ΧΙΛΙΟΙ ΤΗΝ ΕΠΙ ΠΑΛΛΗΝΙΔΙ ΜΑΧΗΝ ΗΓΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ ΚΟΜΙΣΑΝΤΟΣ». (XV3 και XVII4)

Ο Ευριπίδης στην τραγωδία του "Ηρακλείδαι" αναφέρει δύο φορές το ιερό της Παλλήνης: «ΠΑΛΛΗΝΙΔΟΣ ΓΑΡ ΕΚΠΑΙΡΩΝ ΠΑΓΟΝ...» και «ΘΑΝΟΝΤΑ ΓΑΡ ΜΕ ΘΑΨΕΘ' ΟΥ ΤΟ ΜΟΡΣΙΜΟΝ, ΔΙΑΣ ΠΑΡΟΙΘΕ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΠΑΛΛΗΝΙΔΟΣ». (Στ. 850 και 1030-31)

Σχετικά με τα ανωτέρω αποσπάσματα του Ευρυπίδη, η αρχαιολόγος της Β΄ ΕΠΚΑ Μαρία Πλάτωνος - Γιώτα σημειώνει: «*Από τα αποσπάσματα αυτά φαίνεται καθαρά ο σεβασμός του Ευριπίδη στο ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς. Απ' αυτό συμπεραίνουμε και τη φήμη που πρέπει να είχε το ιερό στα χρόνια του μεγάλου τραγικού ποιητή (485-486 π.Χ.), αφού ο ήρωας της τραγωδίας, ο Ευρυσθέας, δε θα ανέφερε ένα άσημο και άγνωστο στους θεατές ιερό, αλλά ένα ιερό που όλοι θα ήξεραν πού βρισκόταν και πόσο ήταν ονομαστό*». (Περιοδικό "Αρχαιολογία και Τέχνες", *Το Ιερό της Αθηνάς Παλληνίδος*, τ. 65, σ. 93)[1]

---

[1] Η όλη ιστορία έχει να κάνει με τα τελευταία λόγια του Ευρυσθέα μπροστά στην Αλκμήνη: «*Όταν πεθάνω, να με θάψετε στον τόπο που 'ναι μοιρόγραφτος για μένα, πλάι στο ναό της θεϊκιάς παρθένας, της*

Ο Αριστοφάνης στους “Αχαρνείς” διαλέγει το χώρο της Βαλλήνης (Παλλήνης), ως χώρο όπου κρύβεται καταδιωκόμενος από τους Αχαρνείς ο Αμφίθεος, ο απεσταλμένος του Δικαιόπολη, που είχε κλείσει για λογαριασμό του ιδιωτική ειρήνη με τους Σπαρτιάτες μετά το πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι Αχαρνείς είναι εξαγριωμένοι, επειδή οι Σπαρτιάτες τους είχαν ρημάξει τα αμπέλια και τις περιουσίες τους κατά την εισβολή του Αρχίδαμου στην Αττική (431 π.Χ.).

Κατά την Μ. Π. Γιώτα: «*Η επιλογή του χώρου της Παλλήνης, εκτός από επιδίωξη του κωμικού ποιητή να δηλώσει το σεβασμό του στο ιερό της Παλληνίδος, δείχνει και τη σατιρική διάθεσή του απέναντι στον Ευρυπίδη, συγκαλυμμένη πάντως με τη μικρή αλλαγή του ονόματος, από Παλλήνη σε Βαλλήνη*». (Ό.π.)

Η κυριότερη όμως αναφορά για το ναό της Παλλήνης είναι αυτή του Ηρόδοτου (Ι 62, 3), κατά τον οποίο εκεί έγινε η μάχη του Πεισίστρατου με τους Αλκμεωνίδες, όταν προσπαθούσε να επιβάλει για τρίτη φορά την τυρρανία του στους Αθηναίους.

β. Αρχαίες επιγραφές σχετικές με το ναό της Παλληνίδος

Σύμφωνα με τη Μ. Π. Γιώτα, μια αναθηματική επιγραφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία του αγ. Ιωάννη Θεολόγου και η οποία δημοσιεύτηκε από τον W. Peek, μαρτυρά πως η Παλλήνη ήταν η ηγεμονεύουσα πόλη ενός «*κοινού*»[1] με κέντρο το ναό της Παλληνίδος Αθηνάς. Κάνει λόγο επίσης για δύο αναθηματικές επιγραφές που αναφέρει ο Αθήναιος από το “Περί παρασίτων” του Πολέμωνος. Ο Πολέμων είχε αντιγράψει τις επιγραφές από το έργο ενός περιηγητή της εποχής του, του Θεμίσωνος, με τίτλο «ΕΝ ΤΩ ΠΕΡΙ ΠΑΛΛΗΝΙΔΟΣ», που έχει χαθεί, και περιλάμβανε κατάλογο ιερών νόμων.

Αναφέρει λοιπόν η πρώτη επιγραφή: «ΕΝ ΔΕ ΠΑΛΛΗΝΙΔΙ ΤΟΙΣ ΑΝΑΘΗΜΑΣΙΝ ΕΠΙΓΡΕΓΡΑΠΤΑΙ ΤΑΔΕ· “ΑΡΧΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΙΤΟΙ ΑΝΕΘΕΣΑΝ ΟΙ ΕΠΙ ΠΥΘΟΔΩΡΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΣΤΕΦΑΝΩΘΕΝΤΕΣ ΧΡΥΣΩ ΣΤΕΦΑΝΩ... ΕΠΙ ΔΙΦΙΛΗΣ ΙΕΡΕΙΑΣ ΠΑΡΑΣΙΤΟΙ ΕΠΙΛΥΚΟΣ ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ, ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΕΡΙΚΛΕΙΤΟΥ ΠΙΤΘΕΥΣ, ΧΑΡΙΝΟΣ ΔΗΜΟΧΑΡΟΥΣ ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ...»

Η δεύτερη: «ΕΠΙΜΕΛΕΙΣΘΑΙ ΔΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΟΝ ΑΕΙ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΑΡΑΣΙΤΟΥΣ, ΟΥΣ ΑΝ ΕΚ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΠΡΟΣΑΙΡΩΝΤΑΙ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΡΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΑΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΤΑΣ ΠΡΩΤΟΠΟΣΕΙΣ».

Για τις επιγραφές αυτές η αρχαιολόγος εξηγεί: «*Η πρώτη επιγραφή χρονολογείται από το όνομα του άρχοντος Πυθόδωρου, που ήταν επώνυμος άρχοντας στην Αθήνα το 431/2, και από το όνομα της ιέρειας της Αθηνάς Διφίλης. Επίσης από τα ονόματα του Επιλύκου Νικοστράτου Γαργήττιου και του Γαργήττιου Χαρίνου, δύο προσώπων που αναφέρονται σε δύο ακόμα επιγραφές του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. από την Αγορά. Ο τίτλος του “άρχοντος”, που αναφέρεται στην επιγραφή του W. Peek, είναι γνωστός και από άλλα “κοινά”. Οι άρχοντες λειτουργούσαν ως επικεφαλής της Ιερής Συνόδου και του Ιερού Συμβουλίου του Κοινού. Στην επιγραφή αναφέρονται τουλάχιστον 4 άρχοντες. Η ιέρεια που αναγράφεται στην επιγραφή ---λης ιερ--- μπορεί να είναι η Διφίλη, και η επιγραφή μπορεί να συμπληρωθεί, κατά τον Peek: “Οι υπογεγραμμένοι ανέθεσαν στεφανωθέντες, επί Διφίλης ιερείας”.*

Σημαντικότατο στοιχείο για την σπουδαιότητα του ιερού της Αθηνάς στην Παλλήνη είναι η συμμετοχή του “άρχοντα βασιλέα” της Αθήνας στις τελετουργίες που γίνονταν στο ιερό (επί Πυθοδώρου άρχοντος).

Από την Παλλήνη προέρχονται επίσης δύο ακόμα επιγραφές που σχετίζονται με το ναό: η βουστροφηδόν επιγραφή του Αριστοκλέους και μία άλλη που αναφέρεται στα χρήματα του ναού, η οποία βρέθηκε από τον L. Ross στα κτήματα της Μονής Πεντέλης στο Γέρακα». (Ό.π.)

Παλληνίδος Αθηνάς· και πάντα θα κείτομαι στη γη, φίλος δικός σας και μέτοικος σωτήρας για τη χώρα...» (“Ηρακλείδαι”, 1030-1034).

[1] Τα κοινά ήταν πολιτειακές-θρησκευτικές ενώσεις αποτελούμενες αρχικά από πόλεις της ίδιας φυλής και αργότερα από δήμους που ανήκαν σε διαφορετικές φυλές. (Μ. Π. Γιώτα, σημ. 4, σ. 97)

γ. Η θέση του ναού

Τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα και μέχρι πρότινος, μυστήριο αποτελούσε η ακριβής θέση όπου βρισκόταν ο περίφημος ναός της Αθηνάς. Οι ερευνητές τον τοποθετούσαν συνήθως στο Χαρβάτι στην εκκλησία της Παναγίας,[1] ή στην εκκλησία του αγ. Γεωργίου που βρίσκεται εκεί κοντά. Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, ενδείξεις για τη θέση του ναού βρέθηκαν στην εκκλησία του αγίου Γεωργίου, οι οποίες χρονολογούνται από το 550 π.Χ.

Ο Άγγλος περιηγητής και λάτρης της ελληνικής αρχαιότητας Christopher Wordsworth, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα κατά τα έτη 1832-33, διατύπωσε την πρωτότυπη άποψη ότι ο ναός βρισκόταν κοντά στο δήμο της Ηφαιστείας (σημ. Ηράκλειο), αντλώντας τα επιχειρήματά του γι' αυτό, από τον Αριστοφάνη. ("Αθήνα – Αττική", εκδ. Εκάτη, σ. 174-175). Ούτε όμως αυτό ισχύει, και την οριστική απάντηση για το ζήτημα έδωσαν οι ανασκαφές.

Η επιμελήτρια Ξένη Αραπογιάννη, σε ανακοίνωσή της στη Β΄ Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, υποστήριξε ότι ο ναός έπρεπε να αναζητηθεί κοντά στην εκκλησία του αγ. Γεωργίου στον Γέρακα, βασιζόμενη στην εύρεση και δημοσίευση από τον H. Möbius ενός πώρινου τριγλύφου του 650 π.Χ., που βρέθηκε εντοιχισμένο στο βυζαντινό ναό, και προερχόταν πιθανώς από το ναό της Αθηνάς. Το τρίγλυφο αυτό αλλά και άλλα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, οδήγησαν τους ερευνητές στην άποψη ότι ο αρχικός ναός ήταν πώρινος: «*Η άποψη ότι ο αρχαϊκός ναός ήταν πώρινος, ή πώρινος μαρμάρινος, ενισχύεται από την ύπαρξη λατομείου πωρολίθου στην τοποθεσία "Πευκάκια" δυτικά του ναού, καθώς και από την ύπαρξη αφθονίας αρχαίων πώρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται εντοιχισμένα στις χριστιανικές εκκλησίες της περιοχής του Σταυρού (Άγ. Γεώργιο, Άγ. Δημήτριο, Αγ. Θέκλα, Άγ. Ιωάννη Θεολόγο, Αγ. Τριάδα). Ο Γαρδίκας (ΠΑΕ 1920, 57) είχε δεί ίσως τα ερείπια των θεμελίων του ναού της Παλληνίδος, αφού αναφέρει θεμέλια μεγάλων κτηρίων στο λόφο βόρεια της Αγ. Θέκλας, όπου βρέθηκαν τα θεμέλια του ναού που ανασκάβουμε*». (Ό.π., σ. 95)

Τα οικοδομικά λείψανα, τα οποία ταυτίστηκαν με το ναό, αποκαλύφθηκαν το 1994 στον Γέρακα, στη συμβολή των οδών Ανδρούτσου και Ζαλόγγου, στο οικόπεδο Θανοπούλου - Φλώρου, σε ανασκαφές που διενήργησε η Β΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής.

Κατά τη Μ.Π. Γιώτα: «*Τα ερείπια του ναού που έχουν σήμερα αποκαλυφθεί είναι μόνον θεμέλια. Θεμέλια όμως που μας επιτρέπουν, με αρκετή προσέγγιση, την αποκατάσταση της κατόψεως του ναού, κι αυτό γιατί ο ναός ανήκει σε γνωστό κτηριακό ναϊκό τύπο και γιατί η διατήρησή τους είναι πολύ καλή. Πρόκειται για δωρικό, περίπτερο εξάστυλο ναό των μέσων του 5ου αι. π.Χ.*». (Ό.π.)

δ. Το ιστορικό της ανασκαφής

Η πρώτη ανασκαφή έγινε στο ανατολικότερο οικόπεδο, το οικόπεδο Φλώρου, και αποκάλυψε το ανατολικό πτερό και τον πρόδομο, εκτός από το τμήμα της ΝΑ πλευράς, που βρίσκεται κάτω από την οδό Ζαλόγγου, και τμήμα της βόρειας πλευράς και του βόρειου πτερού που βρίσκεται κάτω από το προς βορράν οικόπεδο (Ευσταθίου). Έχει επίσης ανασκαφεί, αλλά όχι εξαντλητικά, το προς δυσμάς οικόπεδο, μεταξύ των δύο διωρόφων οικοδομών, που έχουν δυστυχώς καταστρέψει τη ΝΔ και τη ΒΔ γωνία του ναού. Εκεί βρέθηκε τμήμα του δυτικού πτερού, της δυτικής προστάσεως και του οπισθοδόμου.

Σήμερα ανασκάπτεται ο σηκός του ναού κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ανδρούτσου, που καταργήθηκε με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Γέρακα. Δυστυχώς, ένα μεγάλο μέρος της δυτικής πλευράς του ναού (περί τα 65 τ.μ.) έχει καταστραφεί. Παρόλη την καταστροφή, οι αρχαιολόγοι κατόρθωσαν να υπολογίσουν τις διαστάσεις του ναού: πλάτος 16,35 μ., και μήκος 32,25 μ. (Ό.π.)

---

[1] Όπως με πληροφόρησε ντόπιος σε επίσκεψή μου στην περιοχή, κατά τη διάρκεια των έργων αναστύλωσης της εκκλησίας, οι εργάτες ανακάλυψαν (σκάβοντας στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας) κίονες και διάφορα άλλα κατάλοιπα αρχαίου ναού, η τύχη των οποίων φυσικά αγνοείται. Δεν κατόρθωσα ποτέ να διασταυρώσω τούτη την πληροφορία. Αν βρέθηκε όμως κάτι, τότε σίγουρα δεν έχει να κάνει με το ναό της Αθηνάς αλλά με κάποιον άλλο ναό.

ε. Περιγραφή των ευρημάτων

Κατά τη Μ. Π. Γιώτα: «*Πριν από μερικά χρόνια το θεμέλιο θα πρέπει να έφτανε έως την επιφάνεια του εδάφους, της οποίας θ' αποτελούσε απλά ένα μέρος που θα είχε την εμφάνιση ενός φυσικού βραχώδους εδάφους. Επειδή όμως ήταν έδαφος που είχαν φυτευτεί ελαιόδεντρα και αμπέλια (η περιοχή ήταν μετόχι και κτήματα της Μονής Πεντέλης, που καλλιεργούνταν) δεν θα ήταν εύκολα ορατό και αναγνωρίσιμο (π.χ ο Milchhöfer και οι άλλοι περιηγητές δεν το είδαν).*

Πότε όμως καταστράφηκε το θεμέλιο; Εάν παρατηρηθεί προσεκτικά στην επάνω επιφάνεια των λίθων του θεμελίου, διακρίνονται τα ίχνη που έχει αφήσει το άροτρο, τα οποία δεν περιορίζονται μόνο στην ανώτερη στρώση αλλά υπάρχουν και σε χαμηλότερες, εκεί που διακόπτονται οι ανώτερες. Αντίθετα, υπάρχουν και πολλά σημεία όπου, παρά τη διατήρηση του θεμελίου σε αρκετό ύψος, δεν υπάρχουν ίχνη. Έτσι αναγνωρίζονται τα μέρη όπου η αφαίρεση των λίθων προηγείται της γεωργικής χρήσης, και εκείνα στα οποία η αφαίρεση έπεται. [...]

Η πλήρης απουσία στον τόπο της ανασκαφής οποιουδήποτε θραύσματος από την ανωδομή του ναού οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτός αποσυναρμολογήθηκε, μεταφέρθηκε, και συναρμολογήθηκε αλλού, όπως έχει συμβεί άλλωστε και με άλλα κτήρια της Αττικής κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Στις περιπτώσεις φυσικής ή σκόπιμης καταστροφής, ακόμη και της πιο ριζικής, απομένουν έστω και μικρά θραύσματα επί τόπου. Εμείς τα μόνα μαρμάρινα κομμάτια που έχουμε από την επίχωση του δυτικού πτερού είναι δύο μικρά θραύσματα αρχιτεκτονικών γλυπτών, το ένα από υδρορρόη σίμης με μορφή λεοντοκεφαλής (ίσως σπασμένα άχρηστα κομμάτια), και μικρά κομμάτια επίπεδων μαρμάρων μικρού πάχους από τον μαρμάρινο στυλοβάτη, το δάπεδο ή τους ορθοστάτες του ναού.

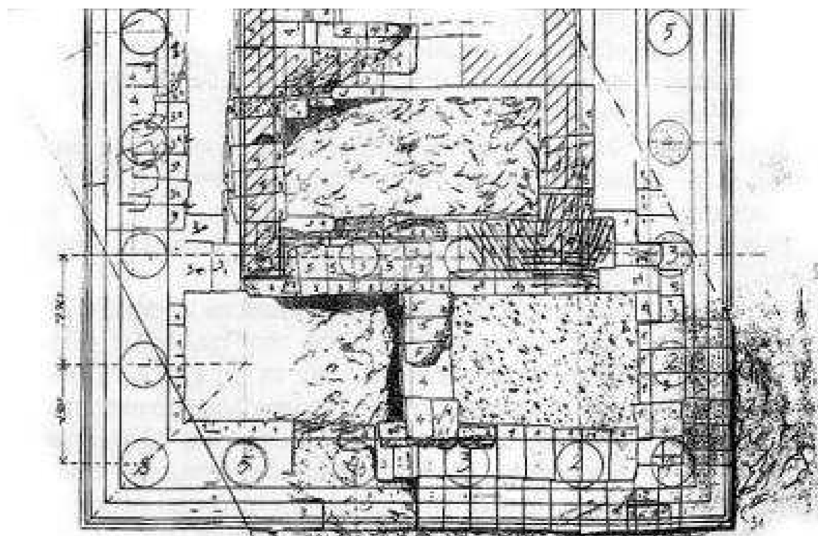
Το μεταξόνιο της κιονοστοιχίας υπολογίσθηκε και βρέθηκε ότι είναι 2,87 μ. Από το μεταξόνιο βρίσκεται το μήκος της κρηπίδας και πόσες κολόνες είχε στην μακρά πλευρά. Βρέθηκε ότι ο αριθμός των κιόνων ήταν 13 στις μακρές πλευρές και το μεταξόνιο 2,685 μ. Η αντιστοιχία των προστάσεων προς τον 3ο κίονα της μεγάλης πλευράς είναι το σπουδαιότερο γνώρισμα των έργων του αρχιτέκτονος του Θησείου. Έτσι δημιουργείται ένα ευρύτερο πτερό, που συνδυάζεται με την δυνατότητα αξιοποίησης, αρχιτεκτονικά και γλυπτικά, του θριγκού και με την πλήρη αισθητική και στατική αυτονόμηση της φατνωματικής οροφής του ανατολικού πτερού. Τα έργα στα οποία παρουσιάζεται το γνώρισμα αυτό είναι: 1) Το λεγόμενο "Θησείο" (ναός του Ηφαίστου, 449-444 π.Χ.) με 6 × 13 κίονες. 2) Ο ναός του Ποσειδώνος στο Σούνιο (444-440 π.Χ.) με 6 × 13 κίονες, ο ναός της Νεμέσεως στον Ραμνούντα (436-432 π.Χ.) με 6 × 12 κίονες και ο γνωστός στη βιβλιογραφία ως ναός του Άρεως στην Αρχαία Αγορά (440-436 π.Χ.) με 6 × 13 κίονες. Τα έργα αυτά, αν και αναγνωρίζονται ως επαναλήψεις του ίδιου περίπου σχεδίου, παρουσιάζουν και διαφορές, όπως π.χ. στο πλάτος των μεταξονίων, στη διάμετρο και το ύψος των κιόνων, στο ύψος του θριγκού. Διαφέρουν επίσης και ως προς τη γλυπτική διακόσμηση. [...]

Από την ανωδομή του ναού δεν σώζεται, προς το παρόν, παρά μόνο το θραύσμα της υδρορρόης με μορφή λεοντοκεφαλής, που δείχνει ότι η σίμη της μακράς πλευράς θα κοσμούνταν με τέτοια γλυπτά. Το ανατολικό αέτωμα κοσμούσε πιθανώς γλυπτή παράσταση της Γιγαντομαχίας, με την Αθηνά προεξάρχουσα. [...]

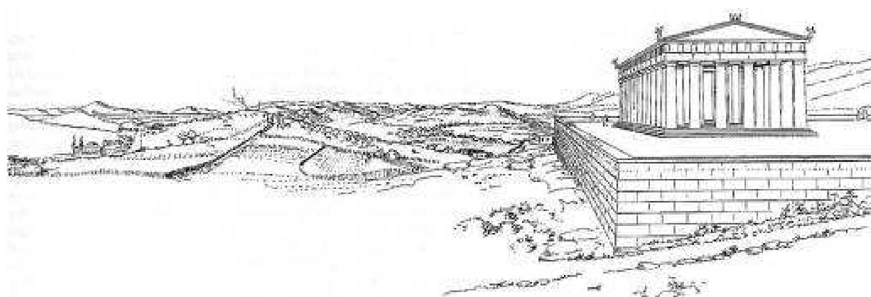
Για τη μορφή του ιερού και τη διατήρηση άλλων στοιχείων του, όπως του περιβόλου, του βωμού, των δημόσιων κτισμάτων και των αναθημάτων, δεν μπορεί να γίνει ακόμη λόγος προτού προχωρήσει η ανασκαφική έρευνα. Σε απόσταση όμως 50 μ. ανατολικά του ναού εντοπίστηκε τετράγωνη αίθουσα (ίσως υπόστυλη), που η στενή γειτνίασή της με τον ναό και η κατασκευαστική μορφή της την κατατάσσουν στα κτίσματα του ιερού της Παλληνίδος Αθηνάς, ενός από τα σπουδαιότερα αγροτικά αττικά ιερά». (Ό.π.)

Επίσης, η Γιώτα Σύκκα, σε άρθρο της στην εφημερίδα «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» (20-12-03) σχετικό με τα αρχαιολογικά ευρήματα της Παλλήνης, αναφέρει ότι στις ανασκαφές της Β΄ Ε.Π.Κ.Α ο Δημήτριος Ν. Χριστοδούλου, έφερε στο φως μεταξύ άλλων και τμήματα δημοσίων κτιρίων, τα οποία συνδέονταν με τις λειτουργίες και τις ανάγκες του εν λόγω ναού.

Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο εντοπισμός τμημάτων δρόμων που καταλήγουν στο ναό της Αθηνάς και φαίνεται ότι ξεκινούν τόσο από το κέντρο της Αθήνας όσο και από άλλες περιοχές των Μεσογείων.

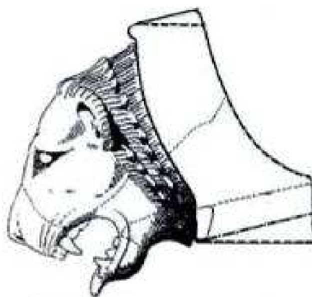
Σχέδιο ανατολικού πτερού - πρόδομος. Υπολογισμός μεταξονίων. (Σχέδιο Μ. Π. Γιώτα)

Πάνω: Αναπαράσταση του ναού. (Σχέδιο Μ. Κορρές) Κάτω: Τα υπολείμματα του ναού. (Φωτ. Μ. Π. Γιώτα)

Αναπαράσταση της υδρορρόης της σίμης σε σχήμα λεοντοκεφαλής. (Piet de Jong)

2. ΕΝΑΣ ΠΑΝΑΡΧΑΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΛΗΝΗ

Ο μύθος του Εριχθόνιου (βλ. Β΄ μέρος), στον οποίο αναφέρεται η μετάβαση της Αθηνάς στην Παλλήνη, αποδεικνύει τη σύνδεση της Θεάς με το χώρο αυτό από τα πανάρχαια χρόνια. Και είναι πολύ πιθανόν, όπως υποστηρίζουν μερικοί, πως η λατρεία της ξεκίνησε για πρώτη φορά στην Αττική από την περιοχή αυτή. (Βλ. ό.π.)

Κατά την Μ. Π. Γιώτα: «*Ακόμη όμως και να μην αληθεύει αυτό απόλυτα, η λατρεία της θεάς στο χώρο πρέπει να είναι πολύ παλιά, όπως συμπεραίνουμε και απο τα πτηνόμορφα ειδώλια που βρίσκονται στην επίχωση των θεμελίων του κλασικού ναού και προέρχονται από γειτονικό αρχαϊκότατο ιερό. Χρονολογούνται στο τέλος του 8ου, αρχές του 7ου αι. π.Χ. Έχουν βρεθεί περίπου 200 κομμάτια τέτοιων ειδωλίων. Μερικά φέρουν μυτερό κράνος και ίσως ήταν έφιππα (έχουν βρεθεί και κομμάτια ζωδίων)˙ ίσως αποτελούν πρώιμη μορφή της Αθηνάς Ιππίας. Έχουν επίσης σχετισθεί με λατρεία πηγαίων νερών*». (Ό.π. σ. 94-95)

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΑΣ (;) ΑΘΗΝΑΣ

Η επί 400 χρόνια ύπαρξη της μονής Πεντέλης, αλλά και οι γύρω απ' αυτήν πολυτελείς κατοικίες που εξαπλώθηκαν σαν πανούκλα τις τελευταίες δεκαετίες, είναι ευνόητο ότι δεν επέτρεψαν ποτέ στην αρχαιολογική σκαπάνη να αναζητήσει τα ίχνη του αρχαίου ομώνυμου δήμου και του ναού.

Εισερχόμενοι όμως στον περίβολο της μονής βλέπουμε, άλλα σκόρπια και πεταμένα εδώ κι εκεί κι άλλα ενσωματωμένα στο μεσαιωνικό κτίσμα, τα εναπομείναντα κατάλοιπα του ναού της Θεάς των Αθηναίων. Κιονόκρανα, κιονίσκοι, λεκάνες, και πλήθος λαξευμένων λίθων είναι μερικά απ' αυτά που απέμειναν. Ανάμεσα στα ερείπια του ναού, βρίσκονται εντοιχισμένα, ένα αγαλματίδιο ένθρονης Θεάς και ένα ανάγλυφο του Ηρακλή. (Βλ. Β΄ μέρος)

Κάποτε έκανα μια δοκιμαστική ερώτηση στο φύλακα του «κρυφού σχολειού» για τον αρχαίο ναό μήπως πάρω κάποια περαιτέρω πληροφορία. Η απάντηση που έλαβα ήταν η εξής: «*Τι λες, παιδάκι μου, δεν ισχύει τέτοιο πράμα, δεν υπήρχε ποτέ αρχαίος ναός εδώ πέρα. Οι πέτρες αυτές είναι της μονής*». Τον χαιρέτησα και έφυγα.

Το χειμώνα του 2000, κάνοντας μία επίσκεψη στη μονή για φωτογραφίες πριν την ανάβασή μου στο βουνό, είδα σε κάποιο σημείο ένα σωρό από αρχαία μάρμαρα τα οποία δεν υπήρχαν πρωτύτερα, καθότι από το συγκεκριμένο σημείο είχα περάσει κι άλλες φορές. Προφανώς θα βρέθηκαν κατά τη διάρκεια κάποιας (πιθανώς σκαπτικής) εργασίας της μονής. Η πρώτη φορά όμως, που τα είδα, ήταν και η τελευταία.

Επίσης, κοντά στη μονή σώζονται τα ερείπια ενός παλιού μύλου όπου στην κορυφή των δύο τοιχωμάτων του υπάρχουν δύο μαρμάρινα τεμάχια τα οποία προέρχονται κι αυτά (μάλλον) από τον αρχαίο ναό.

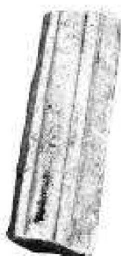

Τα αρχαία μάρμαρα στον παλιό μύλο της μονής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

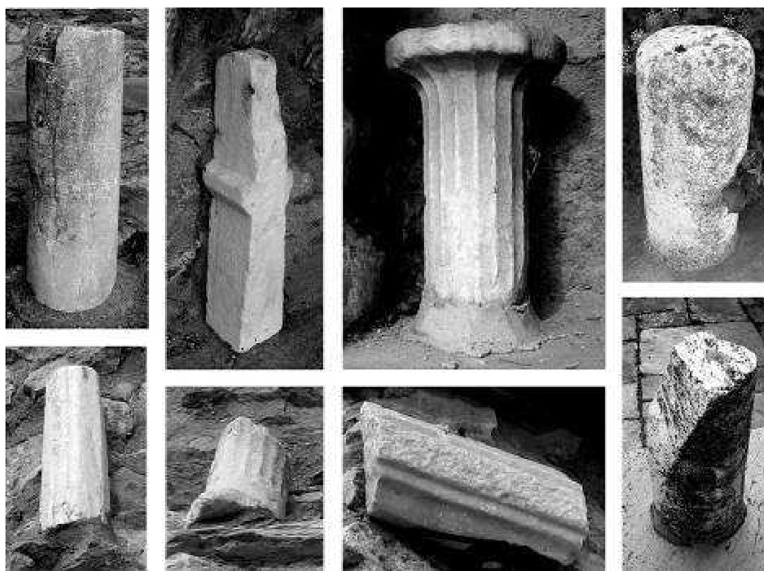

Κατάλοιπα του αρχαίου ναού στις στοές του υποτιθέμενου «κρυφού σχολειού». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σκόρπια ή εντοιχισμένα κατάλοιπα του αρχαίου ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα εξαφανισμένα πλέον μαρμάρινα τεμάχια. Από το μέγεθός τους είναι πιθανό να πρόκειται για βαθμίδες κλίμακας (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κιονίσκοι και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα στο «μουσείο» της μονής.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αυτός ο κίονας στέκεται ακόμα όρθιος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

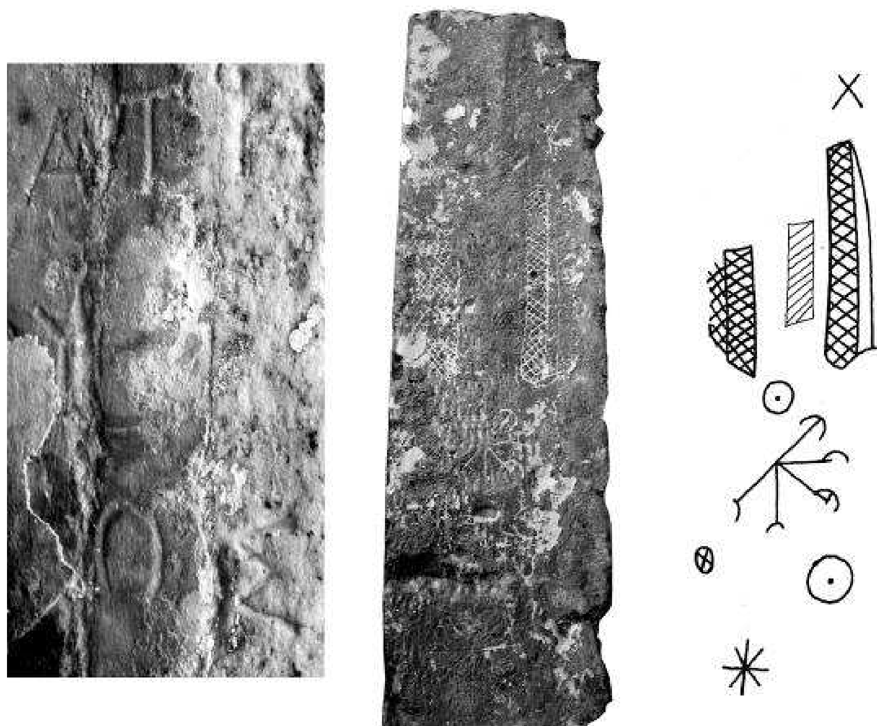
α. Σύμβολα και επιγραφές

Σε μία άλλη επίσκεψή μου στη μονή εντόπισα την ύπαρξη μίας επιγραφής και κάποιων παράξενων συμβόλων, τα οποία ίσως να είναι αρχαία. Η επιγραφή και τα σύμβολα βρίσκονται ενσωματωμένα στην εκκλησία της Θεοτόκου, αριστερά και δεξιά της εισόδου.

Η επιγραφή (Φωτ. 1) έχει υποστεί τεράστια αλλοίωση και διακρίνονται μοναχά τα γράμματα ...ΑΤΗ...ΟΣ. Διακρίνονται και κάποια άλλα κατεστραμμένα γράμματα, πράγμα που δείχνει ότι αποτελεί τμήμα κάποιας μεγαλύτερης επιγραφής. Αυτό μ’ έκανε να ψάχνω για τα υ-

πόλοιπα τμήματα κάθε φορά που βρισκόμουν εκεί· δε βρήκα όμως απολύτως τίποτε. Συνεπώς, αυτό είναι το μόνο διασωθέν απομεινάρι της επιγραφής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα ακόμα μαρμάρινο τεμάχιο, πάνω στο οποίο υπάρχουν κάποια –αρκετά φθαρμένα κι αυτά– σύμβολα. Ο κύκλος με την τελεία στο κέντρο (Φωτ. 2), είναι σύμβολο του Ήλιου, αλλά αντιστοιχεί και στο κρητικό γράμμα «Θ». Ομοίως και ο κύκλος στο εσωτερικό του οποίου υπάρχει ένα Χ, αντιστοιχεί κι αυτό στο γράμμα «Θ», έτσι όπως γραφόταν στην Κρήτη, στην Κόρινθο και στη Μίλητο. Διακρίνεται επίσης το γράμμα «Χ». Για τα υπόλοιπα δε δύναμαι να εκφέρω άποψη. Όμως το αλλοιωμένο οκτάκτινο σχήμα με τα ημικύκλια στις άκρες του, μου θύμισε ένα ανάλογο σχήμα το οποίο υπάρχει σε μαγικό κατάδεσμο[1] που απεικονίζει την Τρίμορφη Εκάτη και μαγικούς χαρακτήρες.[2] Υπάρχει μεγάλη ομοιότητα μεταξύ των δύο. Από την άλλη, βέβαια, μπορεί να κάνω λάθος και η ομοιότητα να ’ναι συμπτωματική.

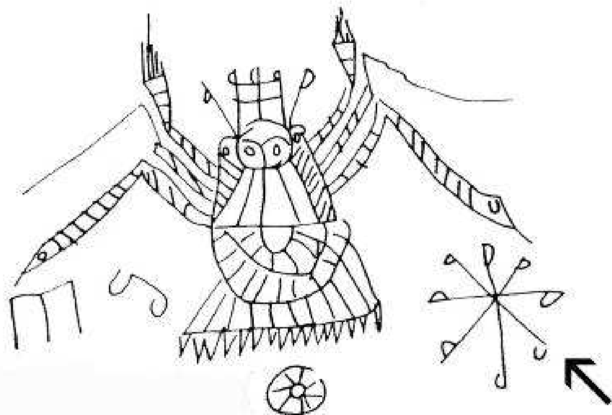

1. Η επιγραφή. 2. Τα σύμβολα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[1] Οι κατάδεσμοι ήταν μεταλλικές πλάκες χαραγμένες με μαγικούς χαρακτήρες και κατάρες που θάβονταν κυρίως σε τάφους για να επιφέρουν στον εχθρό το κακό ή το θάνατο. Βρίσκονταν σε χρήση από τον 5ο π.Χ. αιώνα έως τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Τέτοια στοιχεία «μαύρης μαγείας», ανήκαν, όπως γράφει η Αναστασία Δ. Βακαλούδη, «*...στο χώρο της ελληνικής λαϊκής δεισιδαιμονίας και του λαϊκού αντικοινωνικού τσαρλατανισμού*». (“Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους”, εκδ. Κέδρος, σ. 76-77.)

[2] Η μαγική αυτή απεικόνιση κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου του Fritz Graf, “Η Μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα”, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Αριστερά: Σε φωτογραφία και σχεδιαστική αναπαράσταση το οκτάκτινο σχήμα.
Δεξιά: Με βελάκι σημειώνεται το ανάλογο σχήμα στην απεικόνιση της Εκάτης.

4. ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΑΓΡΙΛΙΚΙ)

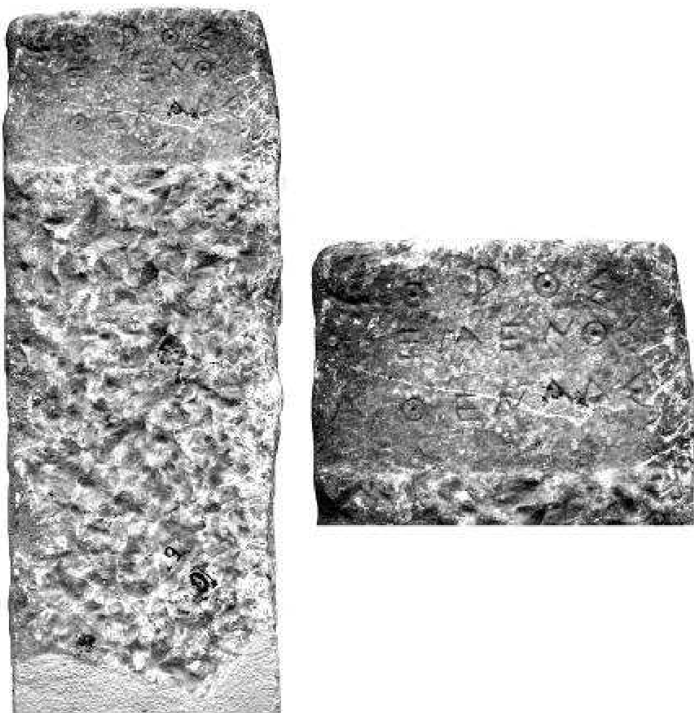
Στους πρόποδες του όρους Αγριλίκι (ΒΑ προέκταση Πεντελικού) βρέθηκε από τον Σωτηριάδη όρος μαρμάρινος[1] με την επιγραφή «ΗΟΡΟΣ / ΤΕΜΕΝΟΣ / ΑΘΕΝΑΑΣ» η οποία, λόγω του σχήματος των γραμμάτων, χρονολογείται στους χρόνους του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή. (Σωτηριάδης ΠΑΕ 1933, 42)

Ο λίθος ήταν σε τόσο καλή κατάσταση, ώστε ο Γ. Σωτηριάδης υπέθεσε πως η θέση στην οποία βρέθηκε ήταν και η αρχική θέση του λίθου. Η έρευνα του Γ. Σωτηριάδη στο χώρο εύρεσης του όρου και γύρω απ' αυτόν αποκάλυψε επίσης βάση στηλών, δωμάτια μικρού σπιτιού και πεσσοειδές βάθρο με αναθηματική επιγραφή των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. Από τα ευρήματα αυτά και τη μελέτη της τοπογραφίας, ο E.Vanderpool συμπέρανε πως ο δήμος του Μαραθώνος βρισκόταν στους πρόποδες του όρους Αγριλίκι, στο ΝΔ μέρος της πεδιάδας.

Με το τέμενος της Αθηνάς ταύτισε ο Σωτηριάδης το «μικρό ναό» που ανέσκαψε στο Βρανά, 100 μ. δυτικά του θολωτού τάφου, σε απόσταση 1000 μ. περίπου από τη θέση της επιγραφής του όρου, και τον οποίο από τα παμπληθή μικρά θραύσματα αγγείων χρονολογεί στον 4^{ο} και 3^{ο} π.Χ. αιώνα. Την ερμηνεία του στηρίζει ο Σωτηριάδης «*στα τεμάχια μαρμαρίνου θρόνου, τους κομψούς βραχίονας, χείρας και πόδας αγάλματος μαρμαρίνου γυναικείας θεότητος*». Σύμφωνα με την Επιμελήτρια των Αρχαιοτήτων Άρτεμη Ωνάσογλου, η ένδειξη αυτή δεν είναι και τόσο ασφαλής ώστε να αποκλειστούν άλλες υποψηφιότητες θεοτήτων ενοίκων του «μικρού ναού». (Περιοδικό "Αρχαιολογία", Τα Ιερά της Τετραπόλεως του Μαραθώνα, σ. 64)

Μια δεύτερη επιγραφή, χαραγμένη σε βάθρο αγάλματος, βρέθηκε στη θέση *Μάρμαρα* και έφερε τις λέξεις: «ΑΘΗΝΑΣ ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΟΥ». Σωτηριάδης ΠΑΕ 1933, 46.

[1] Συγκεκριμένα βρέθηκε στον αγρό του Χρ. Δημαντώνη 100μ. ανατολικά του ιερού του Ηρακλή.

Ο μαρμάρινος όρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Από τον Παυσανία πληροφορούμαστε πως οι Αθηναίοι είχαν στα ιερά βουνά τους στημένα αγάλματα Θεών: «ΑΘΗΝΑΙΟΙΣ ΔΕ ΤΑ ΟΡΗ ΚΑΙ ΘΕΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΕΧΕΙ · ΠΕΝΤΕΛΗΣΙ ΜΕΝ ΑΘΗΝΑΣ…» [*Οι Αθηναίοι έχουν στα βουνά τους αγάλματα θεών. Στην Πεντέλη υπάρχει άγαλμα της Αθηνάς…*] ("Αττικά", 36, *2*)

Σύμφωνα με μια άποψη, το άγαλμα ήταν στημένο κάπου στα αρχαία λατομεία, ενώ κάποιοι άλλοι, όπως ο Ρισπέν, θεωρούν ότι το άγαλμα βρισκόταν στην κορυφή του βουνού ("Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία", εκδ. Αυλός , τόμ. Α΄, σ. 94), άποψη που κατά τη γνώμη μου φαίνεται ορθότερη. Ο Merl K. Langdon αναφέρει ότι κοντά στην κορυφή υπάρχει ένας λαξευμένος βράχος ο οποίος πρέπει να αποτελούσε τη βάση για το μνημονευμένο από τον Παυσανία άγαλμα της Θεάς Αθηνάς. ("A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos", σ. 102. American School Of Classical Studies At Athens Princeton, New Jersey, 1976)

Σ' αυτό φαίνεται να συμφωνούν και οι περισσότεροι ερευνητές. Μάλιστα, ορισμένοι γίνονται πιο συγκεκριμένοι και αναφέρουν πως η βάση αυτή βρίσκεται σε υψόμετρο 1.020 μ., νότια της κορυφής της Πεντέλης. Προσωπικά, είμαι απόλυτα βέβαιος ότι κάτι τέτοιο δεν είναι αληθές, όχι ως προς την ύπαρξη της βάσης, αλλά ως προς τη θέση της. Όσες φορές κι αν πέρασα από το σημείο αυτό κατά τη διάρκεια πεζοπορείας, δεν εντόπισα ποτέ κάποια βάση. Μια φορά μάλιστα πήγα να ψάξω επισταμένα την περιοχή γι' αυτόν ακριβώς το λόγο. Δε βρήκα όμως τίποτε, όσο κι αν επιθυμούσα το αντίθετο. Είναι πολύ πιθανό η βάση του αγάλματος να βρισκόταν ακριβώς πάνω στην κορυφή όπου και οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις, οπότε αυτή (για ευνόητους λόγους) καταστράφηκε.

Ακόμα και από αισθητικής άποψης αν το δει κάποιος (ένα από τα χαρακτηριστικά των προγόνων μας άλλωστε ήταν και η εξαιρετική αντίληψη της αισθητικής), φαίνεται λογικό το άγαλμα να βρισκόταν στην κορυφή, αν αναλογιστούμε βεβαίως τον καλλίγραμμο όγκο της Πεντέλης, όμοιο με αέτωμα αρχαίου ναού, στην κορυφή του οποίου όρθωνε κάποτε το ανάστημά του το επιβλητικό άγαλμα της Αθηνάς. Επιπλέον, αυτός που θα σταθεί στην κορυφή

της Πεντέλης, θα διαπιστώσει πως έχει την καλύτερη εποπτεία του αττικού λεκανοπεδίου σε σχέση με τα υπόλοιπα βουνά. Ένα τέτοιο σημείο, λοιπόν, για τη Θεά Αθηνά (δηλ. το άγαλμά της) κρίνεται ως το ιδανικότερο.

6. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ (ΙΚΑΡΙΑ)

Ο Παυσανίας αναφέρει ότι το αρχαιότερο ιερό του Διονύσου ήταν αυτό που βρισκόταν κοντά στο θέατρο, στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης.[1]

Το αρχαιότερο όμως ιερό του Διονύσου κατασκευάστηκε στον αρχαίο δήμο Ικαρίας, του οποίου ο Παυσανίας αγνοούσε πιθανώς την ύπαρξη. Οι αρχαιολόγοι τοποθετούν την ίδρυση του ιερού του Διονύσου στην Ακρόπολη στον 6ο π.Χ. αιώνα. Το ιερό της Ικαρίας, όμως, ιδρύθηκε κάποιους αιώνες πριν, την εποχή που στην Αθήνα βασίλευε ο Πανδίων ο Β΄.

Στο Β΄ μέρος του βιβλίου, θα δούμε πώς συνδέθηκε η πεντελική Ικαρία με τον Θεό Διόνυσο, τη διονυσιακή λατρεία και το θέατρο.

α. Ανασκαφές - αρχαία ευρήματα

Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Γερμανός περιηγητής A. Milchhofer παρατήρησε τα ερείπια μίας εκκλησίας, στην οποία είδε εντοιχισμένα πολλά αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη καθώς και ένα άγαλμα. Ενημέρωσε την αμερικανική σχολή κλασικών σπουδών και στις 30 Ιανουαρίου του 1888 ξεκινούν ανασκαφές υπό τον Carl D. Buck στο κτήμα της οικογένειας Ηλιοπούλου όπου βρισκόταν η εκκλησία. Από τις ανασκαφές αυτές αποκαλύφθηκε το κέντρο του δήμου Ικαρίας και το ιερό του Διονύσου. Ήρθαν στο φως πολλές επιγραφές, το χορηγικό μνημείο, ο κεντρικός βωμός, αγάλματα, αγγεία και ανάγλυφες παραστάσεις, τα οποία μαρτυρούν τον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο της Ικαρίας.

Σύμφωνα με το περιοδικό “Ιστορία Εικονογραφημένη”, τα ευρήματα «*...οδηγούν στην ανεύρεσι των όρων και των μεθόδων, ακόμη και στον ίδιο τον χώρο που χρησιμοποιούσαν οι Ικαριώτες, στην παρουσίασι, από σκηνής, των τραγωδιών και των κωμωδιών, αν και όπως αποδείχθηκε από τις ανασκαφές, κανένα αξιόλογο κτίσμα θεάτρου δεν υπήρχε εκεί. Η μορφή του, όπως αναφέραμε, ήταν προαισθητική*». (“Το Αρχαίο Θέατρο του Διονύσου”, σ. 31, αρ. τεύχους 49, Ιούλιος 1972)

Αυτό όμως δεν πρέπει να είναι αληθές, διότι σε σχέδιο του αρχαιολόγου Γ. Τραυλού (παρατίθεται παρακάτω) φαίνεται ολοκάθαρα ότι υπήρχε θέατρο. Τον θεατρικό χώρο δημιουργούσε η κλίση του λόφου, όπου και κάθονταν οι θεατές κατά τα Διονύσια. Το θέατρο αυτό βρίσκεται μπροστά και δεξιά μας όπως μπαίνουμε στο χώρο. Η ορχήστρα είχε ένα ασυνήθιστο τραπεζοειδές σχήμα. Οι πέτρες της σκηνής στέκονται ακόμα στη σειρά στην πίσω πλευρά της ορχήστρας, αλλά οι 6 πολυθρόνες της προεδρίας είναι σκορπισμένες εδώ κι εκεί. Δίπλα στην ορχήστρα αριστερά διακρίνεται μία μεγάλη βάση φτιαγμένη από μεγάλες και μικρές μαρμάρινες πέτρες. (Elisabeth King Filioti, “Διόνυσος – Ικάριον”, www.filiotis.net)

Υπάρχει ένας κατάλογος από 76 αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από τον ιδιοκτήτη του κτήματος.

Αρκετά από αυτά περιγράφονται από τον Carl D. Buck. Ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά διακρίνονται το λατρευτικό άγαλμα του Θεού Διονύσου, ο οποίος παριστάνεται καθισμένος να κρατάει το βοιοτικό κάνθαρο, και μία ανάγλυφη στήλη ενός οπλίτη, η οποία μοιάζει με τον «Πολεμιστή του Μαραθώνα» (που είχε βρεθεί το 1838 στο χωριό Βελανιδέζα), η οποία μάλιστα είχε χρησιμοποιηθεί ως κατώφλι της εκκλησίας.

Το πρακτικό της παραδόσεως των ευρημάτων, στο κτήμα Ηλιοπούλου Διόνυσος καταλήγει ως εξής: «*Τα αρχαία τούτα ευρεθέντα εν τω κτήματι του κ. Ασημάκη Ηλιοπούλου εν ταις υπό της Αμερικανικής Σχολής ενεργουμέναις ανασκαφαίς, παρελήφθησαν υπό του ιδιοκτήτου του κτήματος, αντιπροσωπευομένου υπό του πληρεξουσίου αυτού κ. Γεωργίου Ηλιοπούλου. Προς πίστωσιν δε τούτου συνετάχθη ο παρών κατάλογος εν διπλώ, όστις υπογράφεται και μονογρα-*

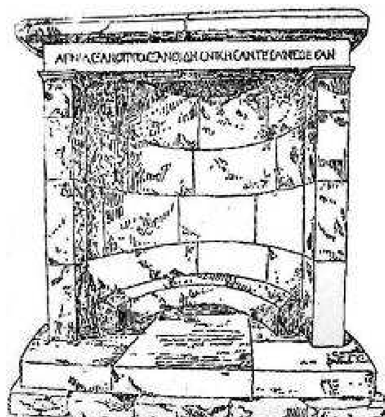
[1] «ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΔΕ ΕΣΤΙ ΠΡΟΣ ΤΩ ΘΕΑΤΡΩ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΟΝ ΙΕΡΟΝ.» (“Αττικά”, 20, 3. Εκδ. Κάκτος.)

φείται παρά του παραλαβόντος και ημών των παραδωσάντων Απ. Κτενά, βοηθού της Γενικής Εφορίας, και Νικολάου Δαλμάρα, επιστάτου αρχαιοτήτων, προς δε τούτοις παρεδόθη και ήμισυ περίπου μεγάλου επιστυλίου ευρεθέντος επί της επιφανείας άνωθεν του ανασκαφέντος τόπου, έχοντος περίμετρον μ. 1,75 και ύψ. 1,10 και συγκειμένου εκ δέκα επτά τεμαχίων, και ετέρων τριάκοντα τριών τεμαχίων, αποτελούντων το έτερον ήμισυ αυτού, ως εικάζεται, και μη προσαρμοσθέντων μετά ραβδώσεων. Το εν των αντιτύπων μέναι παρά τω παραλαμβάνοντι κ. Γεωργίω Ηλιοπούλω, το έτερον θέλει υποβληθή προς την Γενικήν Εφορίαν. Εν Διονύσω Αττικής την 14 Μαρτίου 1888.Ο παραλαβών, οι παραδώσαντες Απόστολος Κτενάς, Νικόλαος Δαλμάρας». (“Ιστορία Εικονογραφημένη”, ό.π.)

Εκτός από το ιερό, το βωμό και το θέατρο του Διονύσου, υπήρχαν και κάποια άλλα κτίσματα όπως το ιερό του Πυθίου Απόλλωνα για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω.

Στην αριστερή πλευρά του αρχαιολογικού χώρου σώζονται λείψανα του ιερού περιβόλου και ενός κτιρίου αγνώστων στοιχείων.

Στο κέντρο κάτω από τα μάρμαρα που άφησαν οι αρχαιολόγοι όταν κατεδάφισαν την εκκλησία υπάρχουν ίχνη ενός άλλου κτιρίου, πιθανώς το ιερό του Διονύσου, δύο μεγάλες μαρμάρινες βάσεις καθώς και το ημικυκλικό χορηγικό μνημείο του 4[ου] αι. π.Χ., χτισμένο από από τρεις χορηγούς, τον Αγνία, τον Ξάνθιππο και τον Ξανθίδη, οι οποίοι κέρδισαν στα *Διονύσια* και έφτιαξαν το μνημείο για να θυμίζουν τη μεγάλη νίκη τους.

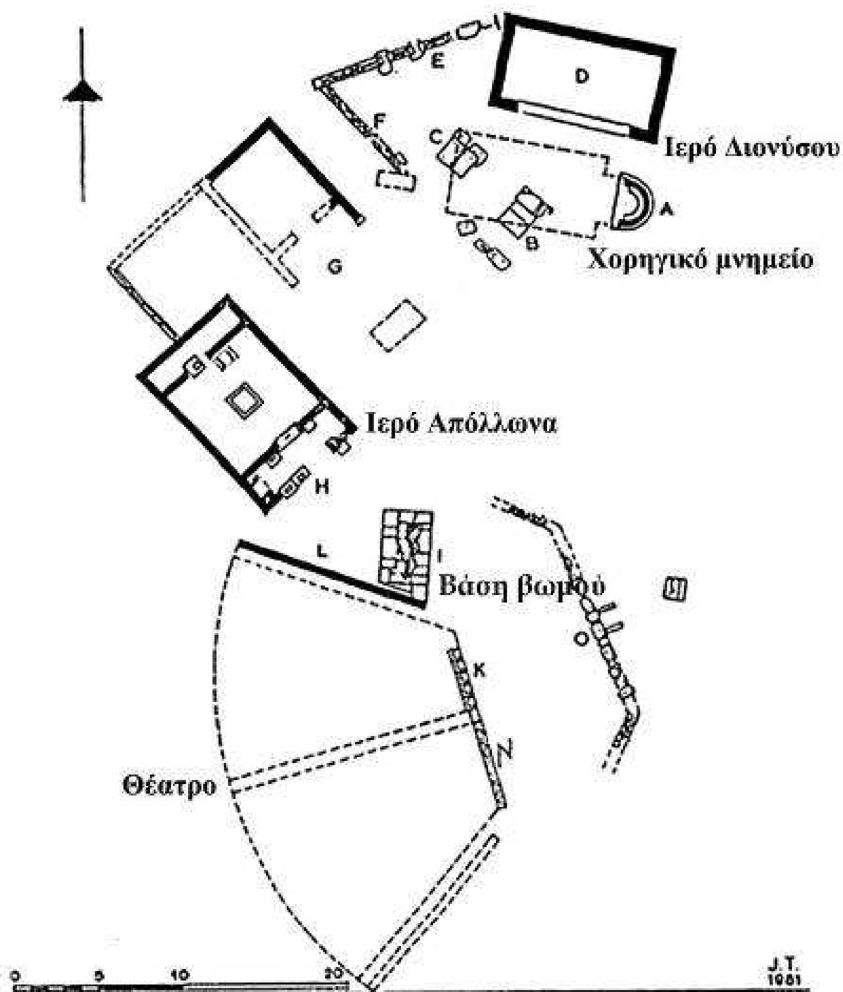

Αριστερά: Το χορηγικό μνημείο του Αγνία (4[ος] αι. π.Χ.). (Το σχέδιο βρίσκεται πάνω σε μία από τις επεξηγηματικές ταμπέλες του αρχαιολογικού χώρου).

Αριστερά: Το χορηγικό μνημείο πριν την αναστήλωση. (Φωτ. “Ιστορία Εικονογραφημένη”)
Δεξιά: Μετά την αναστήλωση (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Δεξιά: Σχεδιάγραμμα του ιερού. (Σχ. Τραυλός)

Φωτογραφίες από τις ανασκαφές στην Ικαρία. (Παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα)

1. Γενική άποψη του ιερού και του θεάτρου. 2. Θέσεις επισήμων. 3. Το ιερό του Διονύσου
4. Μαρμάρινη γούρνα. 5. Βάση στήριξης. 6. Βωμός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

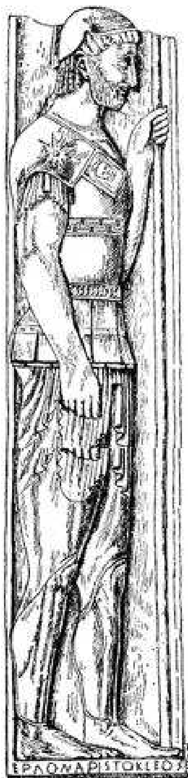

Από το διονυσιακό ιερό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

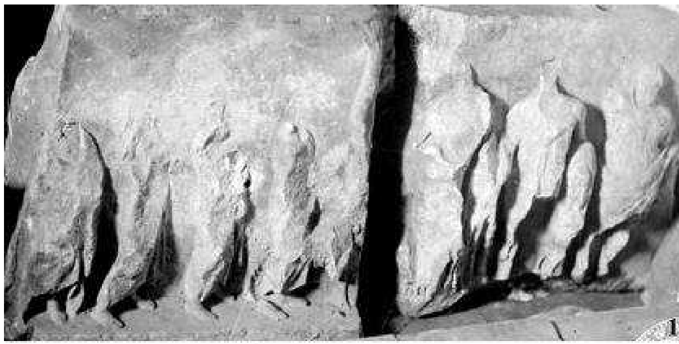

Αριστερά: Κεφαλή του Διονύσου από το ιερό της Ικαρίας. (Φωτ. από το “Discoveries in the Attic Deme of Ikaria”). Δεξιά: Μαρμάρινη λήκυθος. (Φωτ. “Ιστορία Εικονογραφημένη”)

Η μαρμάρινη στήλη του οπλίτη. (Φωτ. “Ιστορία Εικονογραφημένη”)

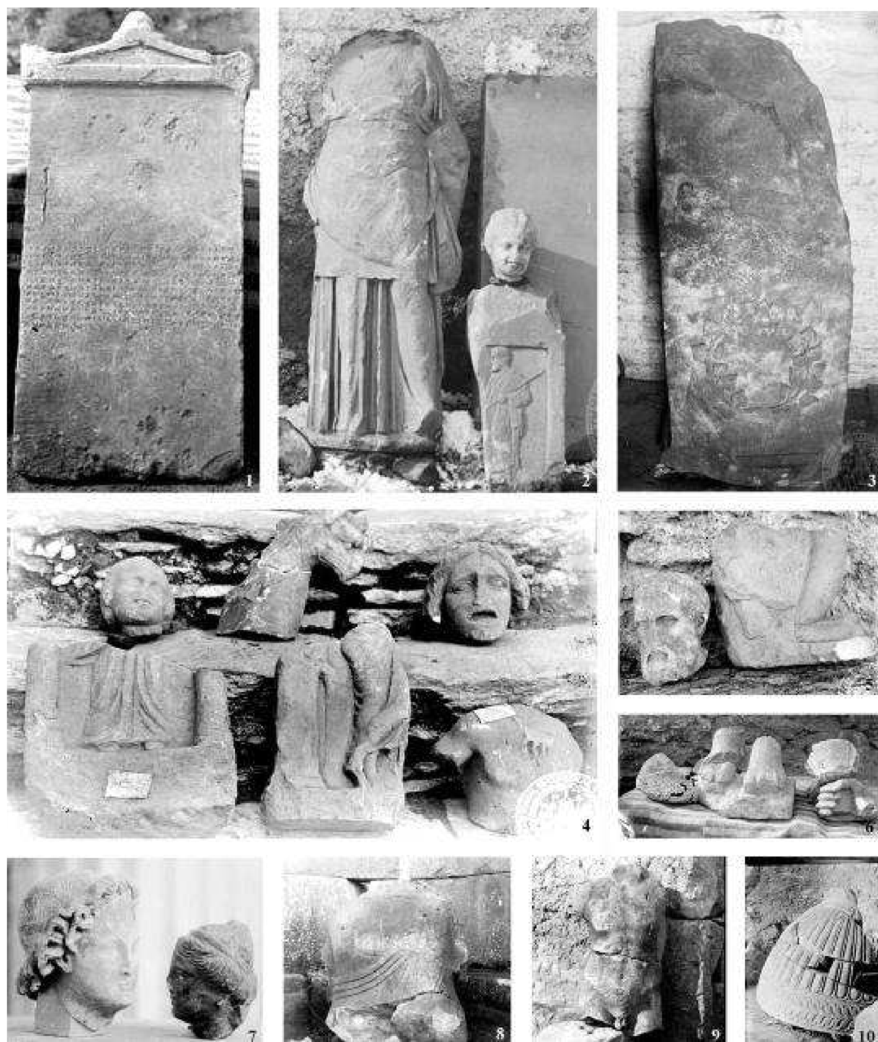

1&2. Μαρμάρινα ανάγλυφα. 3. Τμήματα από διάφορα ανάγλυφα. 4. Τεμάχια από άγαλμα του Διονύσου. (Οι φωτογραφίες παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα)

1. Δημόσιο ψήφισμα. 2. Από αριστερά: Άγαλμα κοριτσιού. Κεφαλή ρωμαϊκής περιόδου. Τμήμα επιτύμβιας στήλης που αναπαριστά ηλικιωμένο άνδρα να βαστάει ραβδί. 3. Ανάγλυφο στεφάνι κισσού και επιγραφή. 4. Από πάνω αριστερά: Κεφαλή παιδιού. Κεφαλή γρύπα. Κεφαλή που αναπαριστά μάσκα τραγωδίας. Το κάτω μέρος αναγλύφου που αναπαριστά γυναικεία μορφή. Το κάτω μέρος αναγλύφου που αναπαριστά μορφή με σταυρωμένα πόδια. Τεμάχιο αγαλματιδίου που αναπαριστά Σειλινό. 5. Ανδρική κεφαλή ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα από τον προεδρικό θρόνο του θεάτρου. 7. Γυναικείες κεφαλές. 8&9. Κορμός αγάλματος Σατύρου. 10. Μαρμάρινο δοχείο. (Οι φωτογραφίες παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα)

β. Επιγραφές

Η επισταμένη αναζήτησή μου στο χώρο του ιερού προς εύρεση αρχαίων επιγραφών, δυστυχώς δεν απέδωσε πολλούς καρπούς. Μόνο δύο επιγραφές σώζονται σήμερα, κι αυτές αρκετά φθαρμένες.

Συναντάμε την πρώτη στο (αναστυλωμένο πλέον) χορηγικό μνημείο του Αγνία ($4^{ος}$ π.Χ. αι.), στην οποία αναφέρονται τα ονόματα των αναθετών: «ΑΓΝΙΑΣ ΞΑΝΘΙΠΠΟΣ ΞΑΝΘΙΔΗΣ ΝΙΚΗΣΑΝΤΕΣ ΑΝΕΘΕΣΑΝ». (Βλ. σχέδιο μνημείου)[1]

Η δεύτερη επιγραφή εντοπίζεται πάνω σε μία μαρμάρινη στήλη δυτικά του χορηγικού μνημείου, από την οποία ξεχωρίζουν τα εξής: «...ΕΡΓΑΤΟΣ...ΙΑΝΟΜ(ΑΧΟΣ)... ΙΑΝΟΜΑΧΟΣ ΕΡΓΑΤΟ(Σ)... ΔΙΟΙ ΝΗΤΟΣ ΕΡΓΑΤΟΣ ΤΡΑΓΩΙΔΟΙΣ .ΕΡΓΑΤΟΣ ...ΑΝΤ...ΝΙΚΟΠΤΕΣ ΑΝΕΘΕ(Σ)ΑΝ».

Η τρίτη επιγραφή δε βρίσκεται πλέον στο ιερό. Γνωρίζουμε γι' αυτή χάρη σε φωτογραφία που παρατίθεται στο περιοδικό "Ιστορία Εικονογραφημένη". Αυτή είναι σχετικά καλοδιατηρημένη και διαβάζουμε τα εξής: «…ΧΙΠΠΟΣ, ΑΡΧΕΔ...(Ν)ΙΚΗΣΑΣ ΑΝΕΘΗΚΕ (Δ)ΙΟΝΥΣΩ Ι…(Ν)ΙΚΟΣΤΡΑΤΟΣ ΕΔΙΔΑ...»

Η επιγραφή στη μαρμάρινη στήλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η εξαφανισμένη επιγραφή. (Φωτ. "Ιστορία Εικονογραφημένη")

Υπήρχαν όμως και άλλες επιγραφές οι οποίες αναφέρονται από τον Carl D. Buck. (American School of Classical Studies at Athens, "Discoveries in the Attic Deme of Ikaria")

Μία από τις επιγραφές αυτές αναφέρεται στο δήμαρχο Νίκωνα, τον οποίο στεφάνωσαν οι κάτοικοι του δήμου της Ικαρίας, διότι «*καλώς και δικαίως τω Διονύσω τήν εορτήν εποίησεν καί τόν αγώνα*» και τους χορηγούς.

---

[1] Δεν παρέθεσα φωτογραφία της επιγραφής, διότι λόγω της υπερυψωμένης θέσης στην οποία βρίσκεται καμία απόπειρα φωτογράφησης δεν απέφερε το ποθητό αποτέλεσμα.

«ΚΑΛΛΙΠΟΣ ΕΙΠΕΝ· ΕΨΗΦΙΣΘΑΙ ΙΚΑΡΙΕΥΣΙΝ· ΕΠΑΙΝΕΣΑΙ ΝΙΚΩΝΑ ΤΟΝ ΔΗΜΑΡΧΟΝ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΩΣΑΙ ΚΙΤΤΟ ΣΤΕΦΑΝΩ ΚΑΙ ΑΝΕΙΠΕΙΝ ΤΟΝ ΚΗΡΥΚΑ ΟΤΙ ΣΤΕΦΑΝΟΥΣΙΝ ΙΚΑΡΙΕΙΣ ΝΙΚΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ Ο ΙΚΑΡΙΕΩΝ ΤΟΝ ΔΗΜΑΡΧΟΝ ΟΤΙ ΚΑΛΩΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΣ ΤΩ ΔΙΟΝΥΣΩ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΕΠΟΙΗΣΕΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ, ΕΠΑΙΝΕΣΑΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΠΙΚΡΑΤΗΝ ΚΑΙ ΠΡΑΞΙΑΝ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΩΣΑΙ ΚΙΤΤΟ ΣΤΕΦΑΝΩ ΚΑΙ ΑΝΕΙΠΕΙΝ ΚΑΘΑΠΕΡ ΤΟΝ ΔΗΜΑΡΧΟΝ.»

(Το δημόσιο ψήφισμα που αναφέρεται στον δήμαρχο Νίκωνα)[1]

Μια άλλη επιγραφή (4^{ος} αι. π.Χ) αναφέρει:

ὅρος χωρίων ἐν
Ἀνθρείῳ καὶ κή-
πων καὶ οἰκίας πε-
πραμένων ἐπὶ λύ-
σει Λ[υ]σ[ι]στράτῳ
Κεφαλῆθεν.

Η ονομασία *Ανθρείον* είναι άγνωστη, και μάλλον αφορά κάποια μικρή περιοχή εντός των ορίων του δήμου Ικαρία.

Σε άλλες δύο επιγραφές διαβάζουμε:

ὅρ]ος χωρίο
καὶ] οἰκίας
πεπ]ραμένων
ἐπὶ λ]ύσει · ΧΠ
Πραξ(?)]ίᾳ

ὅρ]ος χωρ[ίου
κ]αὶ οἰκίας ἀποτ[ίμη
μα] προικός

Το έτος 1997, κάποιοι χριστιανοί, «θείω ζήλω κινηθέντες», γκρέμισαν ό,τι απέμεινε όρθιο από το ιερό για να είναι πλέον σίγουροι ότι πάταξαν πλήρως τους «δαίμονες της ειδωλολατρείας»... Ναι, δυστυχώς, στη σύγχρονη εποχή πραγματοποιούνται ακόμα τέτοιου είδους μεσαιωνικές πρακτικές. Κρίμα.

7. ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ (ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ)

Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, στο δήμο Γαργηττού υπήρχε τέμενος του Διονύσου. Ένα στοιχείο που μαρτυρά την ύπαρξή του είναι ένα ψήφισμα εντοιχισμένο στο παρεκκλήσι του αγ. Γεωργίου το οποίο προέρχεται από το τέμενος. Δεν αναφέρεται όμως πουθενά το πού βρισκόταν, ούτε υπάρχει κάποια περαιτέρω πληροφορία. Εκτός βέβαια και αν η εκκλησία του αγ. Γεωργίου βρίσκεται ακριβώς στον αρχαίο ιερό χώρο.

---

[1] Όλες οι επιγραφές προέρχονται από το “Discoveries in the Attic Deme of Ikaria”.

8. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΠΥΘΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ (ΙΚΑΡΙΑ)

Αριστερά από το ιερό του Διονύσου στην Ικαρία, βρίσκονται τα θεμέλια του ιερού του Πυθίου Απόλλωνα. (Σημειώνεται στην σχεδιαστική αναπαράσταση του Τραυλού που παρέθεσα προηγουμένως).

Εκεί είχαν βρεθεί αρκετές βάσεις για αναθήματα, η βάση του λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα, το οποίο δε βρέθηκε ποτέ,[1] το κατώφλι με την επιγραφή «ΙΚΑΡΙΩΝΤΟ ΠΥΘΙΟΝ» και ένα αναθηματικό ανάγλυφο που απεικονίζει τον Απόλλωνα να κάθεται πάνω στον ομφαλό της Γης βαστώντας τη λύρα του, ενώ πίσω του βρίσκεται η Θεά Άρτεμις.

Το *Πύθιον* της Ικαρίας ιδρύθηκε από τους κατοίκους του δήμου, υπακούοντας σε κάποιο δελφικό χρησμό. (Βλ. Β΄ μέρος).

Τα ερείπια του ιερού του Απόλλωνα στην Ικαρία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

---

[1] Μάλλον κομματιάστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό για την παλαιοχριστιανική εκκλησία.

Αριστερά: Το άγαλμα του Απόλλωνα. Δεξιά: Το αναθηματικό ανάγλυφο. (Οι φωτογραφίες παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα)

Άγαλμα του Απόλλωνα. (Η φωτ. παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα)

9. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΠΥΘΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ (ΟΙΝΟΗ)

α. Αναφορές Σοφοκλή και Φιλόχορου για το Πύθιο της Οινόης

Σε αντίθεση με το *Πύθιο* της Ικαρίας, το Πύθιο της Οινόης στους ΒΑ πρόποδες του όρους Σκάρπα του Πεντελικού ήταν περισσότερο δημοφιλές, διότι από ’κει ξεκινούσε η επίσημη πομπή για τους Δελφούς.

Ο Σοφοκλής αναφέρει το ιερό στην τραγωδία του “Οιδίπους επί Κολωνώ” (στ. 1047-1048): «Η ΠΡΟΣ ΠΥΘΙΑΙΣ, Η ΛΑΜΠΑΣΙΝ ΑΚΤΑΙΣ».

Ο σχολιαστής του Σοφοκλή ονομάζει *Πυθικές ακτές* το βωμό του Πυθίου Απόλλωνος στον Μαραθώνα, από τον οποίο ξεκινούσε η επίσημη αντιπροσωπεία για τους Δελφούς.

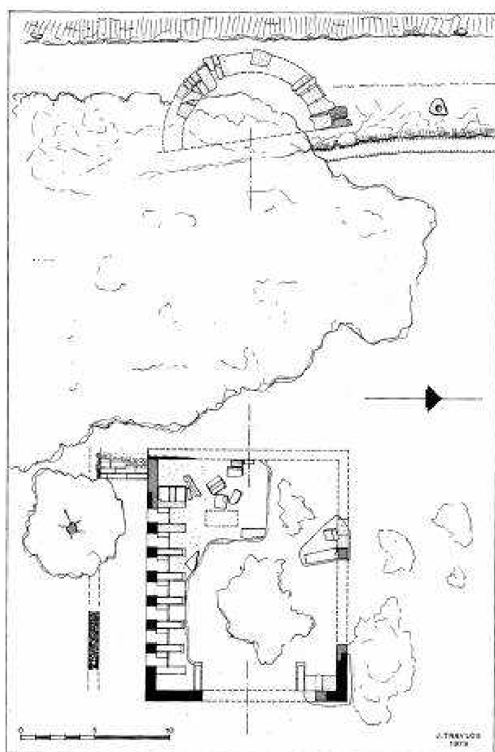
Τη θέση του βωμού του Απόλλωνα προσδιορίζει ο Φιλόχορος (3^{ος} αι. π.Χ.) σε ένα απόσπασμα του έργου του “Τετράπολις”: «*Θυσιάζει ο μάντης καθημερινά στο Πύθιο της Οινόης, όταν ετοιμάζεται η πομπή για τους Δελφούς και στέλνεται η θεωρία. Αν όμως η θεωρία στέλνεται στη Δήλο, τότε, σύμφωνα με αυτά που ειπώθηκαν, θυσιάζει ο μάντης στο Δήλιο του Μαραθώνος. Και γίνεται ιεροσκοπία για τη θεωρία που στέλνεται στους Δελφούς, στο Πύθιο της Οινόης, και για τη θεωρία που στέλνεται στη Δήλο, στο Δήλιο του Μαραθώνος*».

β. Ανασκαφές - αρχαία ευρήματα

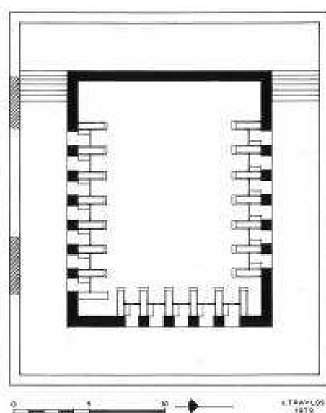
Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Β. Πετράκο: «*Πολύ κοντά στον μεσαιωνικό πύργο της Οινόης ερευνήθηκε το 1972 από τον Σπ. Μαρινάτο μεγάλο οικοδόμημα, που αποτελείται από ορθογώνιο περιστύλιο διαστ. 13.60 × 17.30 μ. Οι στύλοι είναι μαρμάρινοι τετράγωνοι πεσσοί πλευράς 0.70–0.72 μ. που πατούν σε μαρμάρινο επίσης καλοδουλεμένο στυλοβάτη, πλατ. 0.92 μ. Στο εσωτερικό του περιστυλίου, πίσω από κάθε πεσσό, υπάρχει μάρμαρο μήκ. 2.50, πλάτ. 0.55 και ύψ. 0.87 μ. Η άνω επιφάνεια είναι ελαφρώς κοίλη, βάθους από 0.065 έως 0,095 μ. Στο εσωτερικό άκρο τους η επιφάνεια σε πλάτ. 0.22 μ. είναι επίπεδη και φέρει δύο οπές, για γόμφους. Κατά την υπόθεση του Ιω. Τραυλού, με τους γόμφους στερεωνόταν άλλο μάρμαρο ως προσκεφάλαιο των μεγάλων αυτών μαρμάρων που θα χρησίμευαν ως κλίνες.*

Οι στενοί χώροι (πλάτ. 1.20 μ.) ανάμεσα στις κλίνες είναι φραγμένοι με μαρμάρινα θωράκια ύψ. 0.88 μ., όσο και το ύψος των κλινών, τοποθετημένα σε απόσταση 0.79 μ. από τους πεσσούς. Τα θωράκια αυτά, πάχ. 0.072 - 0.085 μ., στερεώνονται μέσα σε εγκοπές που έχουν λαξευθεί στα πλευρά των κλινών. Οι κατασκευαστές του κτιρίου στην αρχή τα είχαν τοποθετήσει σε απόσταση 1.16 μ. από τους πεσσούς, σώζονται μάλιστα οι εγκοπές, αλλά άλλαξαν γνώμη, λάξευσαν νέες, και έφραξαν τις πρώτες με τούβλα και ασβέστη που κάλυψαν με λεπτό κονίαμα. Το δάπεδο ανάμεσα στους πεσσούς και τα θωράκια είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Μικρή βαθμίδα από τούβλα, καλυμμένη με ορθομαρμάρωση, βοηθούσε να ανεβεί κανείς στην κλίνη. Το δάπεδο του εσωτερικού του κτιρίου βρίσκεται κατά 0.12 μ. υψηλότερα από τον στυλοβάτη της πεσσοστοιχίας και είναι κατασκευασμένο από κουρασάνι με επάλειψη ασβέστη στο επάνω μέρος του. Το πάχος του είναι 0.14 μ.

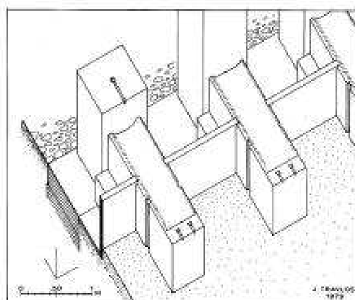
Η ατελής ανασκαφή του οικοδομήματος δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τον προορισμό του. Η χρήση κουρασανιού και η λιθουργική εργασία των μαρμάρων δείχνουν πως το περιστύλιο με τις κλίνες χρονολογείται με πιθανότητα στα χρόνια του Ηρώδη του Αττικού, έργο του οποίου φαίνεται να είναι. Ο Ιω. Τραυλός το θεώρησε εγκοιμητήριο, και το συσχέτισε με το Πύθιο που περιγράφουν ο σχολιαστής του Σοφοκλέους και ο Φιλόχορος, άποψη πολύ πειστική». (“Ο Μαραθών”, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, σ. 91-95)

Τοπογραφικό σχέδιο του Πυθίου της Οινόης (Τραυλός)

Κάτοψη του Πυθίου της Οινόης (Τραυλός)

Οι κλίνες του Πυθίου της Οινόης (Τραυλός)

Το Πύθιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από το *Πύθιο* προέρχεται ένα εντυπωσιακό άγαλμα ανδρός ξαπλωμένου σε κλίνη, έργο του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Πρόκειται ίσως για προσωποποίηση του ποταμού Χαράδρου.

Το άγαλμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από το Πύθιο προέρχεται επίσης πεσσός πάνω στον οποίο υπάρχει επιγραφή της Αλκίας. Τα γράμματα ΘΑ πάνω από το όνομα σημαίνουν πιθανώς «ΘΕΟΙΣ ΑΘΑΝΑΤΟΙΣ».

Η επιγραφή της Αλκίας σε πεσσό. (Φωτ. Πετράκος)

10. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΚΑΛΕΙΟΥ ΔΙΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΑΛΗΣ (ΚΑΛΗΣΣΙΑ)

Το ιερό στο οποίο θυσίαζε η γραία Εκάλη, (γι' αυτήν θα μιλήσουμε στο Β΄ μέρος) ήταν αφιερωμένο στον πατέρα των Θεών. Μετά το θάνατό της Εκάλης καθιερώθηκε γιορτή προς τιμήν της, καθώς και η λατρεία του Εκαλείου Διός. Σχετικά μ' αυτή ο Β. Γ. Ρασσιάς αναφέρει: «*Τοπική αττική λατρεία του Διός, πολύ συγγενής προς την λατρεία του Διός "Ξενίου", με ετήσιους αγώνες και κοινά δείπνα, τα λεγόμενα "Εκάλεια" ή "Εκαλήσια", που σύμφωνα με την παράδοση είχε ιδρύσει ο ίδιος ο Θησεύς, προς τιμή της φιλόξενης υπέργηρης Εκάλης, που τον είχε περιποιηθεί στο δρόμο του ήρωα, προς αντιμετώπιση του Ταύρου του Μαραθώνος, όταν εκείνος κουρασμένος από την καταιγίδα, αναζήτησε φιλοξενία "ΚΑΤ' ΕΣΧΑΤΙΑΝ ΟΙΚΙΔΙΟΝ ΘΕΑΣΑΜΕΝΟΣ..." όπως αφηγείται ο Καλλίμαχος*». ("Ζευς", εκδ. Ανοιχτή Πόλη, σ. 80)

Στη θέση του αρχαίου ιερού βρίσκεται όπως γνωρίζουμε η μεσαιωνική μονή αγ. Νικολάου. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν σαφή ίχνη της παρουσίας του αρχαίου ιερού στο χώρο της μονής και γύρω απ' αυτή.

11. ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΙΔΑΣ (ΠΙΚΕΡΜΙ)

Στο Πικέρμι, και συγκεκριμένα στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης, πιθανολογείται πως υπήρχαν οι ναοί του Διός και της αιγυπτιακής θεάς Ίσιδας, την ύπαρξη των οποίων μαρτυρούν

επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή. Για το ναό της Ίσιδας βρέθηκε στήλη το 1962,[1] η οποία δίνει πληροφορίες για τη λατρεία της Θεάς και για τους κανονισμούς λειτουργίας του ναού. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα - αρχαιολόγο Τραυλό, έχουν βρεθεί (το 1908) σε μικρή απόσταση από την εκκλησία, διάφορες ανάγλυφες παραστάσεις και επιγραφές των αποφάσεων του λαού. Εξαιτίας των ευρημάτων αυτών τοποθετήθηκε εκεί ο αρχαίος δήμος ΤΕΙΘΡΑ.

Μερικά από τα κατάλοιπα των ναών του Διός και της Ίσιδας.
(Φωτ. από www.anat-attiki.gr)

12. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ (ΜΠΡΕΞΙΖΑ)

Πρόκειται περί ενός εκ των μεγαλυτέρων (ρωμαϊκής εποχής) αιγυπτιακών ιερών στον ελλαδικό χώρο, μοναδικό ως προς την αρχιτεκτονική του, το οποίο καλύπτει έκταση τεσσάρων στρεμμάτων και βρίσκεται στις υπώρειες του όρους Αγριλίκι Πεντέλης. Η εποχή ιδρύσεώς του, από τον Ηρώδη τον Αττικό, τοποθετείται τον 2^{ο} μ.Χ. αιώνα.

α. Αρχαίες μαρτυρίες για το αιγυπτιακό ιερό

Για την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στο θεό των Αιγυπτίων Κάνωβο υπάρχει μαρτυρία του Φιλόστρατου, σύμφωνα με την οποία στο ναό του θεού αυτού στον Μαραθώνα είχε οριστεί να γίνει συνάντηση του Ηρώδη με τον Αγαθίωνα, τον επονομαζόμενο Ηρακλέα του Μαραθώνα.

Ο Ηρώδης θαύμαζε τον Αγαθίωνα και κάποτε του ζήτησε να γευματίσει μαζί του, οπότε αυτός απάντησε: «ΑΥΡΙΟΝ ΑΦΙΞΟΜΑΙ ΣΟΙ ΚΑΤΑ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΝ ΕΣ ΤΟ ΤΟΥ ΚΑΝΩΒΟΥ ΙΕΡΟΝ.» (“Βίοι σοφιστών”, 554)

Ο Πετράκος, σχετικά με την παραπάνω μαρτυρία γράφει τα εξής: «*Δεν υπάρχει άλλη μαρτυρία για δεύτερο αιγυπτιακό ιερό στον Μαραθώνα, άλλωστε θα ήταν υπερβολικό. Το ανώνυμο ιερό της Μπρεξίζας,…πρέπει να είναι το ιερό του Κανώβου το οποίο μνημονεύει ο Φιλόστρατος*». (“Μαραθών”, σ. 80)

Παρακάτω εξηγεί τους λόγους ανέγερσης ενός αιγυπτιακού ιερού στον Μαραθώνα: «*Η κατασκευή του ναού των αιγυπτίων θεοτήτων μπορεί να οφείλεται στην επίδραση πιθανού ταξιδιού του Ηρώδη στην Αίγυπτο ή σε μίμηση του Αδριανού, ο οποίος είχε κατασκευάσει αντίγραφο της διώρυγας και του Σεραπείου του Κανώβου στην έπαυλή του στο Tivoli.* […]

Ο τόπος της Μπρεξίζας, με τα άφθονα νερά, το νησί στο μέσο του έλους, η γειτνίαση με τη θάλασσα, η πλατιά διώρυγα που επέτρεπε την είσοδο μικρών πλοίων είναι στοιχεία που αρμόζουν στην λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων. Η λατρεία της Ίσιδος περιλαμβάνει τελετές σχετικές με τη ναυσιπλοΐα (πλοιαφέσια, ναυαρχούντες). Είναι λοιπόν εύλογο να πιστέψουμε ότι στο ιερό του Μαραθώνος λατρευόταν ο Κάνωβος και άλλοι αιγυπτιακοί θεοί». (Ό.π., σ. 81)

[1] Η επιγραφή βρίσκεται στο επιγραφικό μουσείο.

β. Ιστορικό της ανασκαφής - Περιγραφή του ιερού

Στη θέση *Μπρεξίζα* του Μαραθώνα και δίπλα στο Μικρό Έλος, βρέθηκαν το 1968 τα λείψανα μεγάλου αιγυπτιακού ιερού αφιερωμένου στη Θεά Ίσιδα.[1]

Ο χώρος αυτός είχε αρχικά εντοπιστεί από τον Fauvel, ο οποίος θεώρησε πως ήταν οι τάφοι των Μαραθωνομάχων.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, στο χώρο αυτό κατασκευάστηκε από τους ντόπιους καμίνι για να παράγουν από τα μάρμαρα ασβέστη. (Περιοδικό "Άβατον": Ιορδάνης Πουλκούρας: *Ναός της Ίσιδας... στην Καρδιά της Αττικής*, τ. 84, σ. 69)

Το ιερό εντοπίστηκε με τις εκσκαφικές εργασίες που έγιναν to 1968 για την κατασκευή του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Golden Coast και ακολούθησε μια περιορισμένη ανασκαφική έρευνα από την αρχαιολογική υπηρεσία. Αργότερα, το 1980, ο Γιάννης Τραυλός μελέτησε λεπτομερέστατα τα λείψανα του ιερού που είχαν αποκαλυφθεί.

Το 2000, ο δήμος Νέας Μάκρης χρηματοδότησε την ανασκαφή του χώρου προσφέροντας 150 εκατ. δρχ., στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος KONVER II και εντάχθηκε στα ολυμπιακά έργα του '04.

Το 2001, η αρχαιολόγος Ιφιγένεια Δεκουλάκου από τη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων άρχισε την ανασκαφή επιλέγοντας ως σημείο εκκίνησης μια τρύπα στο έδαφος που είχαν κάνει οι αρχαιοκάπηλοι στη νότια πλευρά του ιερού. Η αρχική σωστική ανασκαφή (1968) περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του ιερού. Η νέα ανασκαφή όμως απέδειξε το μέγεθος και την ιδιαιτερότητα της κατασκευής του. ("Το Άλλο Βήμα" Κυριακή 13 Ιουλίου 2003 - Αρ. Φύλλου 13911)

Το αιγυπτιακό ιερό περιέβαλλε περίβολος πάχους 1 μ., από τον οποίο διατηρούνται ερείπια. Στον περίβολο αυτό διατηρείται και το τμήμα όπου υπήρχε το μνημειακό πρόπυλο, στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς, στο οποίο οδηγούν τρεις μαρμάρινες βαθμίδες και μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι, και εσωτερικά πλατύσκαλο από ογκώδεις ορθογώνιες πλάκες. Το πρόπυλο είχε άνοιγμα 2,40 μ.

Ο περίβολος έχει κτισθεί με πέτρες και πλίνθους, ενώ σε ορισμένα τμήματα έχει διατηρηθεί εξωτερικά επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα. Η ανατολική πλευρά του περιβόλου, προς τη θάλασσα, σώζεται σε μήκος 90 μ.

Δεξιά και αριστερά από την πύλη στο εσωτερικό του περιβόλου διακρίνονται μόνο τα θεμέλια δύο ορθογώνιων πύργων (5,75 × 5,50 μ.), που έχουν κτισθεί με αργούς λίθους και πλίνθους και συνδέονται με ασβεστοκονίαμα· οι όψεις τους πιθανόν να είχαν μαρμάρινη επένδυση.

Από τη θύρα της εισόδου πομπική οδός πλάτους 5,40 μ. στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες οδηγεί στο ναό της Ίσιδας (διαστάσεων 10 × 9,70 μ.), από τον οποίο διατηρούνται μόνο τα θεμέλια από κογχυλιάτη λίθο.

Ανάμεσα στην πομπική οδό και στο ναό η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος που το αποτελούν έξι χώροι. Ένας επιμήκης στο μέσο με δύο εισόδους στα άκρα της βόρειας πλευράς του, δύο σχεδόν τετράγωνα δωμάτια με είσοδο από Β. που πλαισιώνουν το τέλος της πλακόστρωτης οδού, και τρία ορθογώνια δωμάτια μεταξύ του επιμήκους χώρου και του ναού. (Ι. Δεκουλάκου "Το Ιερό της Ίσιδος στο Μαραθώνα", σ. 69 (www.archailogia.gr). Β. Πετράκος, ό.π., σ. 74-80)

Η Δεκουλάκου τονίζει τη σπουδαιότητα αυτού του μνημείου: «*Δεν υπάρχει όμοιό του πουθενά. Πρόκειται για μια εντελώς πρωτότυπη κατασκευή, που ακόμη και όταν ολοκληρωθεί η αρχαιολογική έρευνα θα περάσει χρόνος και θα απαιτηθεί πολλή μελέτη, ώστε να καταλήξουμε σε μια πρόταση για την αρχιτεκτονική μορφή της*». (Ό.π.)

γ. Το βαλανείο

[1] Για την εισαγωγή της λατρείας της Αιγύπτιας Θεάς στην Ελλάδα βλ. Β΄ μέρος.

Τα βαλανεία ήταν δημόσια λουτρά που παρείχαν ζεστό νερό και ορισμένες υπηρεσίες καλλωπισμού. Γνωστότατο είναι το βαλανείο της Ολυμπίας, που η πρώτη του μορφή ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ. Η κατασκευή του ήταν αναγκαία για τα πλήθη των προσκυνητών που συγκεντρώνονταν.

Στο άκρο του περιβόλου του αιγυπτιακού ιερού, έξω από το τέμενος, ανασκάφηκε το 1978 ένα μεγάλο συγκρότημα πολυτελούς ρωμαϊκού βαλανείου, το οποίο αποδίδεται στη γενναιοδωρία του Ηρώδη. (Πετράκος, σ. 85-86)

Το βαλανείο είχε πολυτελή είσοδο στην ανατολική πλευρά, δηλαδή προς τη θάλασσα, μεγάλη ελλειψοειδή αίθουσα με δεξαμενή για νερό, επενδεδυμένη με πολύχρωμα μάρμαρα, και γύρω από αυτή σε ημικυκλική διάταξη δύο εξάγωνες αίθουσες και ανάμεσα σ' αυτές αίθουσα κυκλική. Στο χώρο που δημιουργείται ανατολικά από τον περίβολο του ιερού και βόρεια από το λουτρό, διακρίνονται τα λείψανα τοίχων ενός ακόμα μεγάλου οικοδομήματος κάτω από την επιφανειακή επίχωση. (Δεκουλάκου, σ. 69-70)

δ. Το πρόπυλο

Στο πρόπυλο ανήκει το τμήμα από το υπέρθυρο της εισόδου που βρίσκεται στο μουσείο του Βρανά. Στην κύρια όψη σώζεται ανάγλυφος ηλιακός δίσκος και γύρω απ' αυτόν ουραίος (φίδι), σύμβολα και τα δύο της Θεάς. Η Ίσιδα, ως ταίρι του Δία-Ήλιου, προσφωνείται συχνά στην ποίηση «Ήλιος». Το φίδι, παλαιό σύμβολο της Θεάς, αποτελεί αργότερα στα ιερογλυφικά σημείο για τη λέξη «Θεά». Εξάλλου, συχνά παριστάνονται η Ίσιδα και ο Όσιρις ως φίδια. (Δεκουλάκου, σ. 69)

ε. Τα αγάλματα

Στον περίβολο του ιερού βρέθηκαν γιγάντια αγάλματα αιγυπτιακής τεχνοτροπίας, ύψους άνω του 1,80 μ.

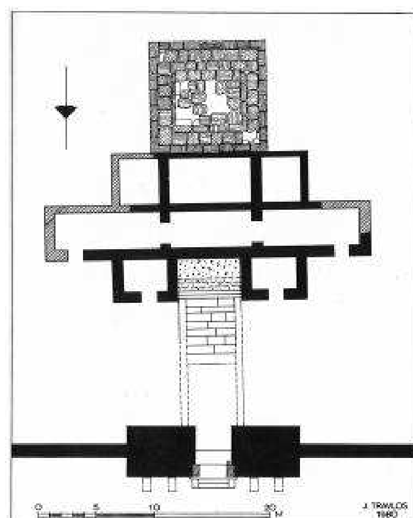
Το πρώτο άγαλμα βρέθηκε το 1843 και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Στο δεύτερο παριστάνεται νεαρός άνδρας στη γνωστή μετωπική στάση, που προβάλλει το αριστερό πόδι και έχει τα χέρια του κολλημένα στα πλευρά. Φοράει περίζωμα και στο κεφάλι πόλο. Πρόκειται για το άγαλμα του Αντίνοου (ευνοούμενου του Αδριανού).

Βρέθηκε ένα ακόμα άγαλμα ανδρός με μακρύ ένδυμα το οποίο ανήκει κατά πάσα πιθανότητα κι αυτό στον Αντίνοο.

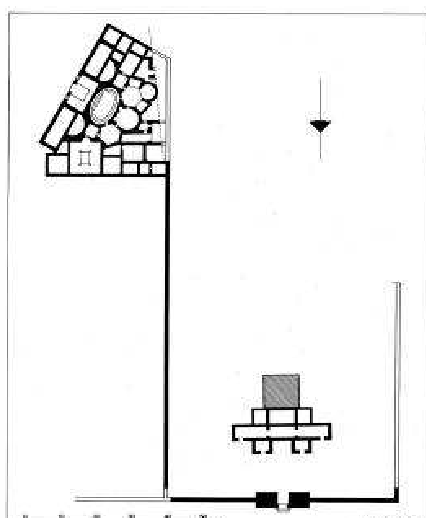
Βρέθηκε το κάτω τμήμα μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος της Ίσιδας, με τις χαρακτηριστικές πτυχές του ιματίου, που δένεται μπροστά στο στήθος (Ισιακόν άμμα). Έξω από το πρόπυλο, δεξιά και αριστερά, βρέθηκαν τα δύο μεγάλα βάθρα των αγαλμάτων.

Βρέθηκαν επίσης άλλα δύο αγάλματα της Ίσιδας, που είναι και τα πιο εντυπωσιακά. Το ένα απεικονίζει τη Θεά με μακρύ χιτώνα και διάδημα με κέρατα, φτερά και τον ηλιακό δίσκο. Το δεύτερο άγαλμα απεικονίζει τη Θεά με φίδι στο κεφάλι.

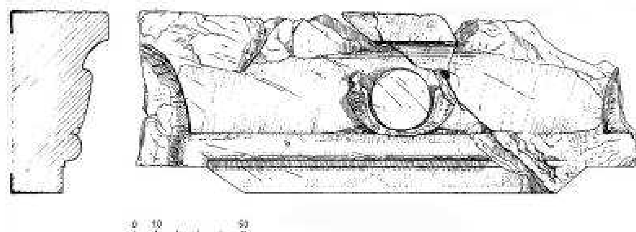
Βρέθηκε, τέλος, και ένα άγαλμα Σφίγγας, μικρότερου μεγέθους από τα προηγούμενα.

Η είσοδος του Ιερού
(Τραυλός)

Τοπογραφικό σχέδιο του Ιερού και του βαλανείου
(Τραυλός)

Το υπέρθυρο της εισόδου του Ιερού (Σχ. Μανόλιας-Σκουλούδη)

Το υπέρθυρο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άγαλμα του Αντίνοου. (Φωτ. Πετράκος)

Δεύτερο άγαλμα του Αντίνοου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κάτω τμήμα του αγάλματος της Ίσιδας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Άγαλμα Σφίγγας (Φωτ. Τ.Π) Δεξιά: Το δεύτερο άγαλμα της Ίσιδας όπως βρέθηκε κατά τις ανασκαφές. (Η φωτ. προέρχεται από το διαδίκτυο) Κάτω. Το τρίτο άγαλμα της Ίσιδας. (Η φωτ. προέρχεται από το διαδίκτυο)

Το ιερό των Αιγυπτίων Θεών. (Οι φωτογραφίες προέρχονται από το διαδίκτυο)

13. ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ (ΑΓΡΙΛΙΚΙ)

α. Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων για το *Ηράκλειο* του Μαραθώνα

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ("Ιστορία", VI 108) στο Ηράκλειο του Μαραθώνα στρατοπέδευσαν οι Αθηναίοι το 490 π.Χ., κατά την επικείμενη Μαραθώνια Μάχη, όταν ήρθαν για βοήθεια και ενώθηκαν μαζί τους οι Πλαταιείς.

Το Ηράκλειο όμως είναι πολύ αρχαιότερο από την εποχή της μάχης. Το ιερό αυτό υπονοεί και ο Λουκιανός λέγοντας ότι: «*ο Ηρακλής καθιερώθηκε ως θεός αλλά ο Ευρυσθεύς που τον διέταζε έχει πεθάνει. Ο ναός του Ηρακλέους, που ήταν σκλάβος, και ο τάφος του Ευρυσθέως, που ήταν ο κύριός του, βρίσκονταν πολύ κοντά*». ("Θεών εκκλησία", 7)

Η ιστορία για την εκστρατεία του Ευρυσθέα στον Μαραθώνα κατά των Ηρακλειδών, για την οποία θα μιλήσουμε στο Β΄ μέρος γεννά κάποιους προβληματισμούς όσον αφορά τη θέση του ιερού. Κι αυτό γιατί τόσο η μαρτυρία του Λουκιανού ότι ο τάφος του Ευρυσθέα βρισκόταν πλησίον του ιερού του Ηρακλή, όσο και του Στράβωνα που τοποθετεί τον τάφο στη Μακαρία πηγή, αποτελούν ισχυρά τεκμήρια για διαφορετική θέση του ιερού, όχι στο Αγριλίκι, αλλά στα ΒΔ της πεδιάδας κοντά στη Μακαρία.

Ο Γ. Σωτηριάδης τοποθετεί το ιερό του Ηρακλή στους ανατολικούς πρόποδες του όρους Αγριλίκι του Πεντελικού, στην περιοχή Βρανάς, και πολύ κοντά στην εκκλησία του αγίου Δημητρίου. Σε απόσταση 100 περίπου μέτρων βόρεια της εκκλησίας είχε αποκαλύψει μεγάλο περίβολο όπου, κατ' αυτόν, οι έφηβοι του Μαραθώνα γυμνάζονταν και εκπαιδεύονταν στη στρατιωτική τέχνη. Σ' αυτό τον περίβολο υποστήριζε ότι βρισκόταν και το ιερό του Ηρακλή. Η γνώμη αυτή του Σωτηριάδη για τη θέση του Ηρακλείου βασίζεται και στην πεποίθησή του ότι εκεί κοντά βρισκόταν και ο δήμος του Μαραθώνος.

Κατά τον Β. Πετράκο όμως, ή άποψη αυτή του Σωτηριάδη δεν επιβεβαιώνεται από ευρήματα.

Σύμφωνα με τον Ν. Νέζη ("Τα Βουνά της Αττικής", σ. 39) λίγο πιο πάνω από τα τείχη της αρχαίας ακρόπολης (βλ. κεφ. 8) και ακριβώς στη ράχη (365 μ.) αναφέρεται σε παλαιό χάρτη πως υπήρχαν ίχνη βωμού, πιθανώς του Ηρακλή Εμπυλίου. Το βωμό αυτό αναφέρει και ο Merl K. Langdon, ("A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos", σ. 104-105), και προσθέτει ότι δίπλα στο βωμό βρέθηκε στάχτη και καμένα κόκαλα ζώων, καθώς επίσης και ένας μεγάλος αριθμός από πήλινα σκεύη τα οποία ανήκουν στη Γεωμετρική εποχή.

Πάνω σε αυτήν την ράχη στο Αγριλίκι περπάτησα αρκετές φορές, όμως δε βρήκα ποτέ τίποτε που να μαρτυρά την ύπαρξη βωμού.

Κάποτε μάλιστα που ξεκίνησα ανάβαση στην Πεντέλη από το Αγριλίκι συνάντησα έναν γνωστό μου βοσκό ο οποίος μου έδειξε ακριβώς την περιοχή όπου οι βοσκοί της περιοχής ονόμαζαν «Στ' αρχαία». Ο ίδιος θυμόταν που παλιότερα ανέβαιναν συχνά διάφοροι και κατέσκαβαν την περιοχή. Όταν έφτασα εκεί, όχι απλώς δε βρήκα τίποτε που να δικαιολογεί την ονομασία «Στ' αρχαία», αλλά ούτε καν ίχνη σκαψίματος.

β. Επιγραφές

Μια άλλη προτεινόμενη θέση για το Ηράκλειο είναι η περιοχή της Βαλαρίας, νότια από τον Τύμβο των Αθηναίων και βόρεια από την Μπρεξίζα, απ' όπου προέρχονται δύο επιγραφές αναφερόμενες στο ιερό και στους αγώνες προς τιμήν του Ηρακλή. Η μία, που χρονολογείται στον πρώιμο 5^{ο} αι. π.Χ. (πιθανώς αμέσως μετά τη μάχη), παρουσιάζει αναβαθμισμένη την εορτή και τους αγώνες για τον Ηρακλή που τελούνταν ως τότε σε τοπικό επίπεδο, προφανώς από ευγνωμοσύνη προς τον Ήρωα. (Ά. Ωνάσογλου, ό.π., σ. 64)

Η δεύτερη επιγραφή αναφέρεται στον *Εμπύλιο* Ηρακλή, προσφώνηση η οποία συνδέθηκε με τη ρήση «ΠΡΟΣΘΕ ΠΥΛΩΝ», ενός επιγράμματος για τη μάχη του Μαραθώνα που αφορούσε τη θέση της παράταξης των Ελλήνων.

Σχετικά με αυτή την επιγραφή ο Πετράκος αναφέρει: «*...είναι ένα επίγραμμα ελλιπές, που χρονολογείται μετά τα μέσα του 5^{ου} π.Χ. αι. και μνημονεύει την αφιέρωση κάποιου πολύτιμου πράγματος στον Ηρακλή, ίσως για νίκη στα Ηράκλεια Εμπύλια· γιατί ο Ηρακλής που λατρευόταν στο Μαραθώνα ονομαζόταν Εμπύλιος, αυτός δηλαδή που βρίσκεται στις πύλες.*»

Τόσο ο Πετράκος (Ό.π., σ. 50-51) όσο και ο Στ. Κουμανούδης (ΑΑΑ ΙΙ, 1978, 237) ισχυρίζονται ότι το επίθετο «Εμπύλιος» συνοδεύει το όνομα του Ήρωα ως προσδιοριστικό του τόπου που βρίσκεται το ιερό του στον Μαραθώνα, στην είσοδο της πεδιάδας και στο στενό πέρασμα μεταξύ του όρους Αγριλίκι και της θάλασσας, που θυμίζει πύλες. Η αρχαία ονομασία άλλωστε εκείνης της περιοχής ήταν *Πύλαι*.

Αν είναι έτσι, τότε ο βωμός πάνω στο Αγριλίκι αποτελούσε ίσως έναν ακόμα χώρο για τη λατρεία του Ηρακλή ή κάποιας θεότητας.

14. Ο ΒΩΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ, ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΕΛΕΣΦΟΡΟΥ («ΟΡΦΙΚΟΣ ΛΟΦΟΣ» - Ν. ΠΕΝΤΕΛΗ)

Ο Marco Galli κάνει λόγο για ένα πολύ σπουδαίο εύρημα· ένα βωμό αφιερωμένο στους ιαματικούς Θεούς Ασκληπιό, Υγίεια και Τελεσφόρο κατασκευασμένο από κάποιον Αέλιο Αριστείδη. Πάνω στο βωμό υπάρχει επιγραφή η οποία λέει τα εξής: «ΑΣΚΛΗΠΙΩ ΚΑΙ ΥΓ[Ι]ΕΙΑΙ ΚΑ[Ι] [ΤΕΛΕ]ΣΦΟΡ[ΩΙ] [ΑΡΙ]ΣΤΕΙΔΗΣ ΕΥ[Ξ]ΑΜΕΝΟΣ». ("Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity", Oxford, edited by Jas Elsner & Ian Rutherford, σ. 286)

Ο βωμός βρέθηκε στον λεγόμενο «Ορφικό» λόφο ή λόφο του πρ. Ηλία δίπλα στο ομώνυμο ξωκκλήσι, στην περιοχή της Νέας Πεντέλης.

Ο βωμός του Ασκληπιού. (Φωτ. από το βιβλίο του Galli)

15. ΙΧΝΗ ΙΕΡΩΝ (;) ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΟ

Κάθε φορά που περπατούσα στα πυκνά δάση του Διονύσου είχα πάντοτε μία έντονη αίσθηση, ότι κάπου ανάμεσα στα πελώρια αιωνόβια πεύκα κρύβονται τα ερείπια κάποιων ακόμα αρχαίων ιερών του δήμου της Ικαρίας. Ολόκληρος δήμος, δεν μπορεί, κάτι ακόμα θα απέμεινε από αυτόν.

Τελικώς δικαιώθηκα. Βαδίζοντας μια μέρα στο δάσος βρήκα τα ερείπια ενός αρχαίου κτίσματος, πιθανώς ιερού. Πρόκειται για τέσσερις ορθογώνιους ογκόλιθους τοποθετημένους ο ένας δίπλα στον άλλο. Ίσως να ’ναι υπόλειμμα θεμελίων του κτίσματος ή περιβόλου. Από το μέγεθος των λίθων μπορούμε να υποθέσουμε ότι σίγουρα δεν πρόκειται για οικία, αλλά για ιερό ή έστω κάποιο δημόσιο κτίριο.

Μια άλλη φορά, παρατήρησα σε ένα δασικό δρόμο κοντά στο διονυσιακό ιερό τα ερείπια ενός άλλου αρχαίου κτίσματος. Στα ερείπια αυτά περιλαμβάνονται το τμήμα της βάσης του κτίσματος, σπόνδυλοι κιόνων και λείψανα από διάφορα άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα ποτέ να βρω κάποια λεπτομερή αρχαιολογική μελέτη που θα έριχνε περισσότερο φως στην υπόθεση. Να πρόκειται άραγε για ένα ακόμα ιερό η πρόκειται για κάποιο άλλο κτίριο;

Οι ογκόλιθοι του πρώτου κτίσματος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ερείπια του δεύτερου άγνωστου κτίσματος στην Ικαρία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

16. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ ΣΤΟΝ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ

Σύμφωνα με μελέτη των Hans Rupprecht Goette, Κυριακής Πολυκρέτη, Θέμη Βάκουλη και Γιάννη Μανιάτη (“Investigation of the grayish blue marble of Pentelikon and Hymettous”), κοντά στην περιοχή του λατομείου του αρχαίου δήμου Τρινέμεια, για το οποίο μιλήσαμε στο 3^{ο} κεφάλαιο, υπήρχε ναός. Σε επίσκεψή μας με τον Δ. Δρόλαπα στο σημείο όπου οι ανωτέρω ερευνητές τοποθετούν το ναό δε βρήκαμε απολύτως τίποτε. Η πλαγιά άλλωστε είναι απότομη και γεμάτη πελώριους βράχους, μια τοποθεσία δηλαδή που σίγουρα κρίνεται ακατάλληλη για το στήσιμο ακόμα κι ενός μικρού βωμού.

17. ΕΡΕΙΠΙΑ ΑΓΝΩΣΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΙΕΡΩΝ ΣΕ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Πάμπολλα αρχαία ίχνη μαρτυρούν την ύπαρξη ακόμα περισσότερων ναών και ιερών πάνω στις καλλίγραμμες πλαγιές της Πεντέλης. Κι αυτά, βέβαια, με τη σειρά τους έχουν υποστεί κακοποίηση από τους χριστιανούς οι οποίοι τα μετέτρεψαν σε εκκλησίες. Αγνοείται επίσης σε ποιούς Θεούς ήταν αφιερωμένα.

Ας τα δούμε.

α. Άγ. Ιωάννης Βιδίστι

Στη βόρεια πλαγιά του Ικάριου όρους (απ’ την πλευρά δηλαδή που βλέπει προς τη Σταμάτα), στο ξωκλήσι του αγ. Ιωάννη Βιδίστι βρίσκεται το υπόλειμμα ενός κιονίσκου. Άλλα ίχνη δεν υπάρχουν τριγύρω.

Ο κιονίσκος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Όσ. Λουκάς

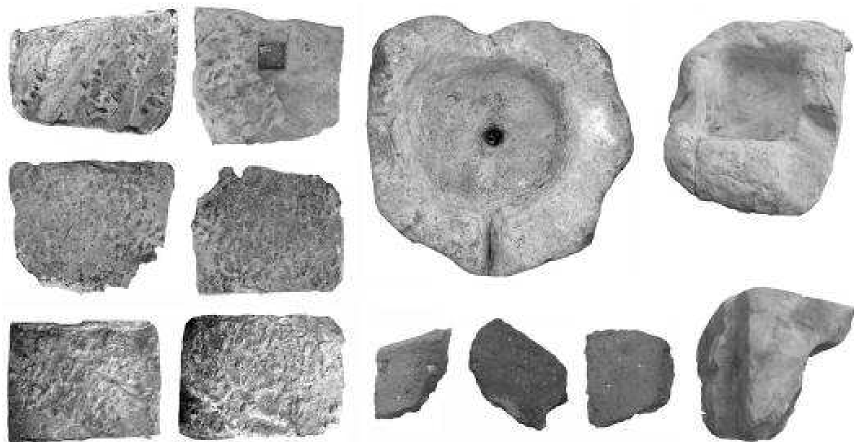
Στη βόρεια πλευρά του κεντρικού όγκου της Πεντέλης, στην περιοχή *Ρέα*, υπάρχει το ξωκλήσι του όσ. Λουκά, στο οποίο συναντάμε ίχνη αρχαίου ιερού.

Από ένα τακτικό επισκέπτη της εν λόγω εκκλησίας πληροφορήθηκα πως η περιοχή πήρε την ονομασία «Ρέα», γιατί στο σημείο που βρίσκεται το ξωκλήσι υπήρχε στην αρχαιότητα ναός αφιερωμένος σε αυτήν την Θεά. Είπε, μάλιστα, ότι δεξιά και αριστερά της εκκλησίας βρίσκονται θαμμένοι δύο από τους κίονες του αρχαίου ναού.

Πράγματι, ο ένας τουλάχιστον κίονας αλλά και τα ερείπια γενικά του αρχαίου ναού, μνημονεύονται και από ένα βοσκό των αρχών του προηγούμενου αιώνα, τον μπαρμπα-Αντώνη Πούλιο, στη γραπτή διήγηση του οποίου διαβάζουμε τα εξής: «*Εκεί ήντανε ένας σωρός οι πέτρες, ξεροτρόχαλο, και μια κολώνα δυό πάνου κάτου μέτρα, όρθια στημένη*». (Περιοδικό “Παριανά”, τεύχος 33, 1989)

Ο Ορλάνδος αναφέρει δύο κίονες: «*Έξωθεν του ναού σώζονται δύο μαρμάρινοι κορμοί κιόνων*». ("Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού – Πεντελικού Πάρνηθος και Αιγάλεω", σ. 84)

Σήμερα, το μόνο που έχει διασωθεί, (πέρα από τους θαμμένους κίονες) είναι κάποιες μαρμάρινες πλάκες εκ των οποίων στη μία υπάρχει μια τετράγωνη οπή πιθανώς βάση στήριξης για κάτι. Σώζονται επίσης δύο λεκάνες (μία στρογγυλευτή και μια μικρή ορθογώνια) και κεραμικά. Μέχρι πρότινος σωζόταν και ένα κομμάτι λαξευμένου μαρμάρου το οποίο χάθηκε.

Τα κατάλοιπα του ιερού της Ρέας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λίγα μέτρα δυτικότερα της εκκλησίας, είδα σε κάποια από τις επισκέψεις μου ότι κάποιοι είχαν σκάψει ένα λάκκο, κι αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να εμφανιστούν κάποια κεραμικά (πιθανώς αρχαία). Ποιος ξέρει αν βρήκαν κάτι πολύ σπουδαιότερο οπότε αδιαφόρησαν για τα κεραμικά, και ίσως γι' αυτό το λόγο βρέθηκαν πεταμένα εκεί. Ίσως πάλι το μόνο εύρημα να ήταν αυτά τα κεραμικά, οπότε τα εγκατέλειψαν εκεί, μαζί με την όποια προσπάθεια.

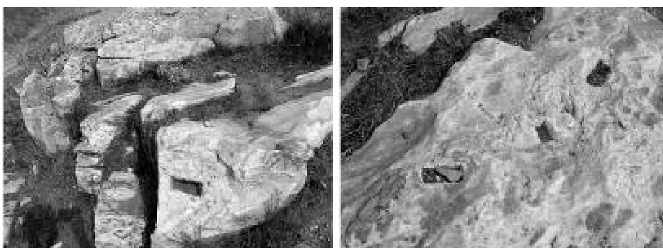
Ο λάκκος εκσκαφής και τα παραπεταμένα κεραμικά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Μονή Φιλοσόφων: Αρχαίο διδασκαλείο ή ιερό ;

Στη θέση *Καμάρι* του Πεντελικού βρίσκεται η εκκλησία των αγ. Ασωμάτων (Ταξιαρχών). Η παλαιότερη ονομασία του ήταν *Μονή των Φιλοσόφων*. Σύμφωνα με μία άποψη, μια τέτοια ονομασία πιθανώς υποδηλώνει ότι στο χώρο αυτό υπήρχε κατά την αρχαιότητα διδασκαλείο. Η ίδια άποψη είχε διατυπωθεί και για τις μονές Αστερίου και Καισαριανής στον Υμηττό. Ο Καμπούρογλου διαφωνεί: «*Ποιος να υπάγει και να διδάξει εκεί απάνω, που μόνο αρχαίοι νυμφόληπτοι και παλαιοί ασκηταί ημπορούν να διαμείνουν ευχαρίστως!...*» ("Ο Αναδρομάρης",

εκδ. Γ. Φέξη, 1914. Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, σ. 97). Αυτό δεν αποτελεί κατά τη γνώμη μου ικανό επιχείρημα που αποδεικνύει ότι στα βουνά της Αττικής δε λειτουργούσαν αρχαία διδασκαλεία. Δεν είναι καθόλου απίθανο ορισμένοι φιλόσοφοι να προτιμούσαν την απομόνωση και να επιθυμούσαν (όπως και οι νυμφόληπτοι) να ζουν στην απέραντη γαλήνη των βουνών.

Όπως και να 'χει, ακόμα και αυτή η άποψη δεν τεκμηριώνεται ούτε από πηγές ούτε από ευρήματα. Ακόμα και αν ο χώρος των αγ. Ασωμάτων του Πεντελικού δεν αποτελούσε αρχαίο διδασκαλείο, θα πρέπει να ήταν χώρος κάποιου αρχαίου ιερού. Στο ίδιο το χριστιανικό κτίσμα, βέβαια, δεν υπάρχει κανένα αρχαίο ίχνος· λίγα μέτρα όμως παρακάτω συναντάμε ίχνη αρχαίας λάξευσης και μικρές σκαλισμένες οπές όμοιες μ'αυτές που συναντάμε σε όλα τα αρχαία λατομεία. Πρέπει λοιπόν να υπήρχε κάποιος αρκετά μεγάλος βράχος, ο οποίος λατομήθηκε για την κατασκευή του ιερού.

Λατομικά ίχνη στο Καμάρι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Μονή Ταώ: ναός της Ήρας;

Η μονή Νταού ή Ταώ του Πεντελικού είναι βέβαιο ότι χτίστηκε πάνω από αρχαίο ναό, όπως γράφει και ο Καμπούρογλου: «*Καταφανή ίχνη πείθουν, ότι το σημερινόν οικοδόμημα είναι συμπλήρωμα άλλου προϋπάρξαντος, το οποίον πάλιν ιδρύθη επί των ερειπίων και δια των συντριμμάτων παλαιοτάτου Βυζαντινού ναού, όστις πάλιν θα εκακομεταχειρίσθη αρχαίον Ελληνικόν Ιερόν*». ("Ο Αναδρομάρης της Αττικής", εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, σ. 71)

Στη συνέχεια αναρωτιέται: «*Τι ήτο πριν γείνει μοναστήρι; εις ποίον ιερόν, εις ποίον μνημείον να ανήκον τα πολλά και ωραία του μάρμαρα, τα εντοιχισμένα ή σκόρπια;*» (Ό.π., σ. 69-71)

Σ' αυτή την ερώτηση θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απάντηση. Κι αυτή η απάντηση πρέπει να βρίσκεται στην ίδια την ονομασία της Μονής: Ταώ.

Ο Καμπούρογλου επιχείρησε να δώσει κάποια ερμηνεία γι' αυτό το όνομα, διατηρώντας όμως τις επιφυλάξεις του: «*Κάποιον σύμπλεγμα από ένα Τ και ένα Ω (Ταώ δηλαδή) που παρατηρείται εκεί, προσεπαθήσαμεν να το ερμηνεύσωμεν ως σχετιζόμενον με τον Παντοκράτορα - Σωτήρα, επ' ονόματι του οποίου τιμάται η Μονή, αλλ' η ερμηνεία μας αυτή προσέκρουσεν εις συμβολικάς αντιρρήσεις.*

Άλλοι προσπαθούν ν' αποδείξουν ότι είναι Φραγκική η προέλευσις του ονόματος και άλλοι θέλουν την Ταώ ως εξελλήνησιν του λαϊκού ονόματος Νταού – μία και αυτή από τας αμαρτίας των επηλύδων. Προσκαλούν μάλιστα συνεπικούρους τον Ντούσην και τον Ντάβον και προπάντων κάποιον Νταούτην.

Αυτά όλα θα ημπορούσαν ίσως να κλονίσουν κάπως την αρχαιοπρέπειαν της Ταώς». (Ό.π. σ. 70)

Σε πάρα πολλές περιπτώσεις τα ονόματα των παλιών εκκλησιών είναι ένας απόηχος του ονόματος του αρχαίου Θεού που λατρευόταν αρχικά εκεί. Έτσι λοιπόν, η λέξη Ταώς ήταν στην αρχαιοελληνική γλώσσα το παγώνι. Και το παγώνι όπως γνωρίζουμε ήταν το ιερό πτηνό της Θεάς Ήρας. Ίσως η ονομασία της μονής να «προδίδει» ότι σε εκείνο το σημείο υπήρχε κάποτε ναός αφιερωμένος στην Ήρα.

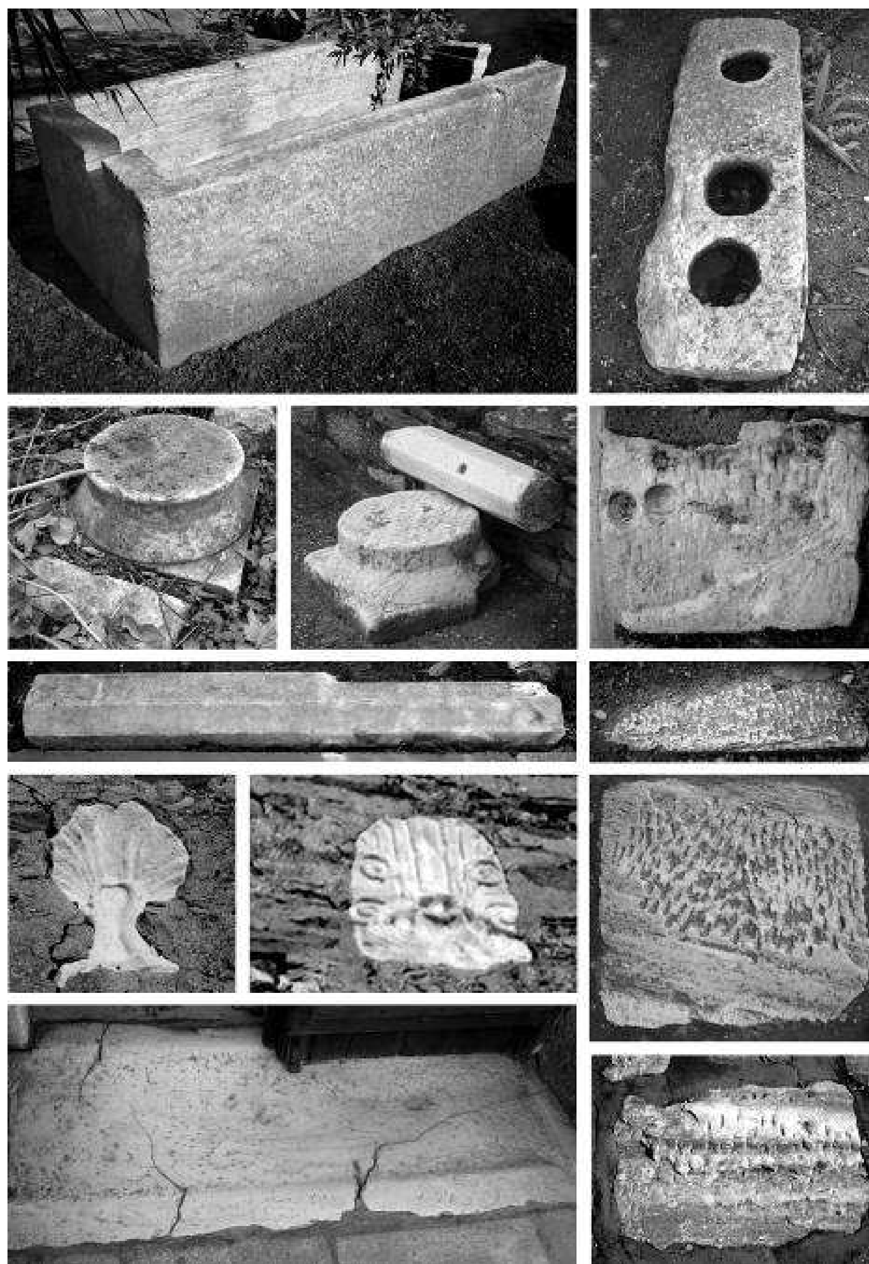
Από τον αρχαίο ναό σώζονται ορθογώνιοι λαξευτοί όγκοι και μαρμάρινες πλάκες ενσωματωμένες στο νεότερο κτίσμα, βάσεις κιόνων, μία σαρκοφάγος, και διάφορα άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Ορισμένα από αυτά έχουν υποστεί χριστιανική διακόσμηση.

Υπήρχε ωστόσο και κάποιο ασυνήθιστο εύρημα, που γεννά απορίες. Το 1935 η αρχαιολόγος Dorothy Burr Thompson βρήκε μαρμάρινη γούρνα προερχόμενη από πηγή, πάνω στην

οποία υπήρχε μια πέτρινη μορφή την οποία η Thompson χαρακτήρισε ως το «πνεύμα-φύλακα» της πηγής. (βλ. www. ascsa.net) Πράγματι η μορφή αυτή παραπέμπει σε στοιχειό της Φύσης, όμοιο θα λέγαμε με τα Troll της σκανδιναβικής μυθολογίας. Τέτοιου είδους όμως τεχνοτροπία ήταν ασφαλώς ασυνήθιστη στην αρχαιότητα.

Η μαρμάρινη γούρνα και το πνεύμα της πηγής. (Φωτ. από www. ascsa.net)

Τα κατάλοιπα του αρχαίου ναού στην Ταώ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Άγ. Ιωάννης "των Λατομείων"

Στην είσοδο του επίσης παμπάλαιου άγ. Ιωάννη «των Λατομείων» βρίσκονται τρεις πελεκημένες μαρμάρινες πλάκες,[1] όμοιες με αυτές στον όσ. Λουκά που είδαμε και προηγουμένως. Πρόκειται ασφαλώς για παμπάλαιο ερημοκλήσι και οι σωζόμενες πλάκες ενισχύουν την υπόθεση ότι κι εδώ πρόκειται για προϋπάρχον αρχαίο ιερό.

Οι μαρμάρινες πλάκες στον Αγιάννη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Αγία Τριάδα «του Νερού»

Στη ΒΑ πλευρά της μονής Πεντέλης βρίσκεται το ξωκλήσι της αγ. Τριάδας «του Νερού» (ονομάστηκε έτσι λόγω της πηγής που βρίσκεται πλησίον της εκκλησίας). Εκεί βρίσκεται ένα μαρμάρινο τεμάχιο με μακρόστενη σκαλισμένη οπή. Ίσως ήταν βάση στήριξης για κάτι (π.χ. άγαλμα ή στήλη). Δυστυχώς κι εδώ δε σώζονται άλλα αρχαία ίχνη.

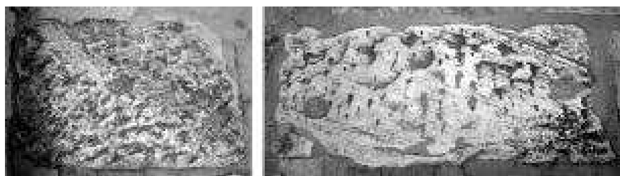
Το μάρμαρο από την αγ. Τριάδα (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ζ. Άγιος Νικόλαος

Απέναντι από τη μονή Πεντέλης (Π. Πεντέλη) βρίσκεται η εκκλησία του αγ. Νικολάου, η οποία (όπως αναφέρθηκε και στο 2^{ο} κεφάλαιο) είναι χτισμένη στο χώρο αρχαίου νεκροταφείου. Πιθανότατα να υπήρχε και κάποιο ιερό στο σημείο αυτό. Σήμερα το μόνο που σώζεται από την αρχαιότητα είναι δύο μαρμάρινες πελεκημένες πλάκες. Και στις δύο παρατηρούνται τετράγωνες και στρογγυλές βάσεις στήριξης κάποιας στήλης ή αγάλματος.

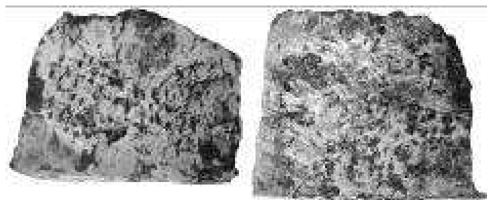
---

[1] Στην περίπτωση του αγ. Ιωάννη συγκεκριμένα, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι επί πολλά έτη αποτελούσε ένα από τα αγαπημένα «στέκια» των νεότερων λατόμων. Ήταν επίσης το κοντινότερο σημείο απ' όπου μπορούσαν να προμηθευτούν νερό. Οπότε υπάρχει περίπτωση οι πλάκες να τοποθετήθηκαν από αυτούς.

Οι μαρμάρινες πλάκες από τον άγ. Νικόλαο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

η. Άγιος Γεώργιος Κοκκιναρά

Και σε αυτό το παμπάλαιο ξωκλήσι υπάρχουν μαρμάρινες πλάκες σαν αυτές στον όσ. Λουκά και στον άγ. Ιωάννη. Πολύ πιθανό να πρόκειται και εδώ για τη θέση κάποιου αρχαίου ιερού· άλλωστε βρίσκεται στο χώρο που κατά την αρχαιότητα αποτελούσε το δήμο Τρινέμεια. Θα μπορούσε να ’ταν και κάποιο Νυμφαίο λόγω της γειτνίασής του με την ιερή ρεματιά των Νυμφών της Πύρνας (το σημερινό ρέμα Κοκκιναρά).

Μαρμάρινες πλάκες από τον άγ. Γεώργιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

θ. Ερείπια αρχαίων ιερών σε εκκλησίες της Σταμάτας

Στην περιοχή της Σταμάτας έχουν εντοπιστεί τέσσερα σημεία όπου βρίσκονται αρχαία ερείπια ιερών.

Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αμυγδαλέζας

Στο λόφο «Αμυγδαλέζα» βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία χτίστηκε με τα υλικά αρχαίου ναού.

Το γεγονός ότι το μνημείο βρίσκεται πλέον στον... κήπο ενός σπιτιού (βίλας για την ακρίβεια), αποθαρρύνει πλήρως αυτόν που θέλει να πλησιάσει και να το μελετήσει. Αποτέλεσμα, η όχι και τόσο ικανοποιητική φωτογραφία που φαίνεται αμέσως παρακάτω.

Τα ερείπια του αρχαίου ναού στην Αμυγδαλέζα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κάποιες πολύ πιο ικανοποιητικές φωτογραφίες από τον Ι. Λιάκουρα. (www.eie.gr)

Ιερό Β΄

Σε μικρή απόσταση από το ιερό Α΄, κρυμμένα μέσα στο δάσος και πάνω σε λόφο, βρίσκονται τα ερείπια ενός δεύτερου ιερού, το οποίο είχε μετατραπεί κι αυτό σε εκκλησία. Τα μόνα που σώζονται σήμερα είναι δύο κίονες, στημένοι (ακόμα) στο έδαφος, ένας σπόνδυλος, λαξευμένες πέτρες, υπολείμματα τείχους και κεραμικά.

Το ιερό Β΄. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ιερό Γ΄

Σε μία εκκλησία της οποίας αγνοώ το όνομα, σώζονται ερείπια από ένα τρίτο αρχαίο ιερό. Κίονες, κιονίσκοι, και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονται επί εδάφους, τα περισσότερα από αυτά... ασβεστωμένα. Ένας κίονας και ένας ορθογώνιος μαρμάρινος όγκος γλίτωσαν από τον ασβέστη, όχι όμως από τις δεκάδες επιγραφές με ονόματα διάφορων βοσκών.

Επίσης, σε κτίσμα που βρίσκεται δίπλα ακριβώς στην εκκλησία, υπάρχουν εντοιχισμένοι αρκετοί λαξευμένοι μαρμάρινοι όγκοι.

Το ιερό Γ΄ στη Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ι. Ερείπια αρχαίων ιερών σε εκκλησίες της Κηφισιάς

40 Μάρτυρες

Στην εκκλησία των 40 Μαρτύρων στην Κηφισιά βρίσκονται, τόσο εντοιχισμένα όσο και παραπεταμένα εδώ κι εκεί, λείψανα αρχαίου ιερού. Είναι η εκκλησία που βρισκόταν αρχικά επί της οδού Κηφισίας και μεταφέρθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (και συγκεκριμένα από τον Δημήτρη Κορρέ) στο λόφο του αγ. Δημητρίου όπου και η ομώνυμη εκκλησία.

Τα ερείπια του ιερού στους 40 Μάρτυρες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παναγία Ξυδού

Στην εκκλησία Παναγία η Ξυδού, συναντάμε επίσης αρκετά εντοιχισμένα λείψανα αρχαίου ιερού.

Τα ερείπια του ιερού εντοιχισμένα στην Παναγία Ξυδού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ζωοδόχος Πηγή

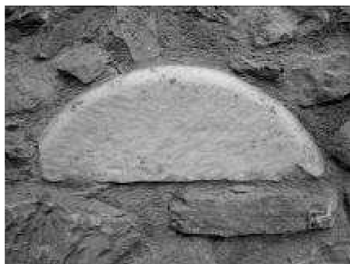
Στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Κεφαλάρι, βρίσκονται λείψανα αρχαίου ιερού, συγκεκριμένα δύο μικρά μαρμάρινα μέλη που μοιάζουν με βάσεις.

Τα λείψανα του ιερού στη Ζωοδόχο Πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αγ. Παρασκευή

Η εκκλησία της αγ. Παρασκευής στην Κηφισιά είναι σύμφωνα με μαρτυρία ντόπιου 500 ε-τών. Αναλογιζόμενος λοιπόν την παλαιότητά της υπέθεσα ότι θα κτίστηκε οπωσδήποτε πάνω από αρχαίο ιερό. Το μόνο που βρήκα, όμως, ήταν μονάχα ένα μαρμάρινο κατάλοιπο στρογ-γυλού αρχικά σχήματος.

Το μαρμάρινο κατάλοιπο από την αγ. Παρασκευή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

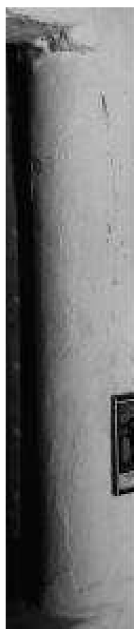
ια. Ερείπια αρχαίων ιερών σε εκκλησίες του Αγίου Στεφάνου

Στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου, βρίσκονται δύο εκκλησίες στις οποίες συναντάμε λείψανα αρχαίων ιερών.

Αγ. Τριάδα

Στο εσωτερικό της εκκλησίας της αγίας Τριάδας, ένας ασβεστωμένος κίονας αποτελεί το δεξί τμήμα της πύλης του χριστιανικού ιερού.

Στον εξωτερικό χώρο, πλάι ακριβώς στην εκκλησία, βρίσκεται και ένα λαξευμένο μάρμαρο ορθογώνιου σχήματος.

Ο κίονας και το μάρμαρο στην αγ. Τριάδα (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ιερό Β΄

Στην κορυφή ενός λόφου βρίσκεται μία νεότερη εκκλησία, (της οποίας αγνοώ το όνομα) καθώς και νεκροταφείο στο χώρο, της οποίας δεσπόζει ένας (επίσης ασβεστωμένος) κίονας.

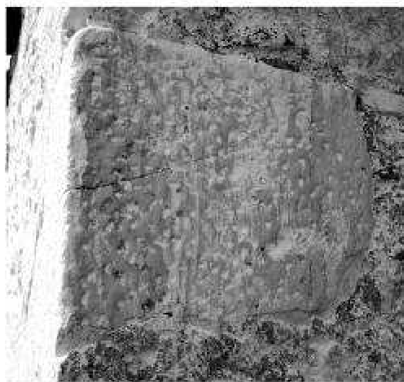
Ο κίονας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ιβ. Ερείπια αρχαίων ιερών σε εκκλησίες του Βρανά και της Οινόης

Άγιος Νικόλαος

Στην εκκλησία του αγ. Νικολάου στον Βρανά, ΒΔ του μουσείου, υπάρχουν ίχνη μικρού αρχαίου ναού. Ένας κίονας, ένας λαξευμένος όγκος και ένα μικρό ανάγλυφο βρίσκονται εντοιχισμένα στο βυζαντινό κτίσμα. Ο κίονας (ασβεστωμένος κι αυτός) βρίσκεται στον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας. Στον έξω χώρο διακρίνονται κάποια ακόμα υπολείμματα του αρχαίου κτίσματος, όλα επίσης ασβεστωμένα (μεταξύ αυτών και ένας σπόνδυλος).

Τα ίχνη του αρχαίου ναού στον άγ. Νικόλαο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μονή οσ. Εφραίμ

Στους πρόποδες των βουνών Μαυρηνόρα και Μικρό Αγριλίκι του Πεντελικού και στο χώρο που καταλαμβάνει η μονή οσ. Εφραίμ σώζονται πάμπολλα ίχνη αρχαίου ιερού, όπως κιονίσκοι, πλάκες, εγχάρακτα μαρμάρινα τεμάχια, μία σαρκοφάγος καθώς και ελαιοτριβείο.

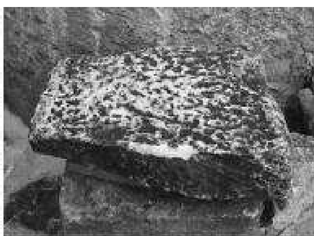

Τα ερείπια του ιερού από τη μονή οσ. Εφραίμ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το αρχαίο ελαιοτριβείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

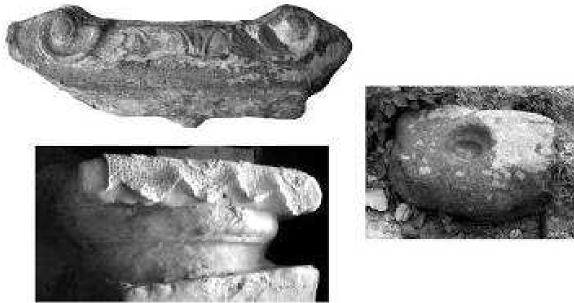

Από τον όσ. Εφραίμ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μονή αγ. Γεωργίου

Ανάμεσα στους πρόποδες των βουνών Αγριλίκι και Σκάρπα, και στο πλάϊ του ρέματος *Βρανά* (όπου και το ομώνυμο φαράγγι – το μοναδικό στην Πεντέλη) βρίσκεται η μονή αγ. Γεωργίου Βρανά. Ένα μικρό κιονόκρανο και μία βάση κίονα στο εσωτερικό της εκκλησίας καθώς και μία πέτρα με στρογγυλό τεχνητό βαθούλωμα στη μέση στον εξωτερικό χώρο, δείχνουν ότι και σε αυτό το σημείο προϋπήρχε κάποιος αρχαίος ναός.

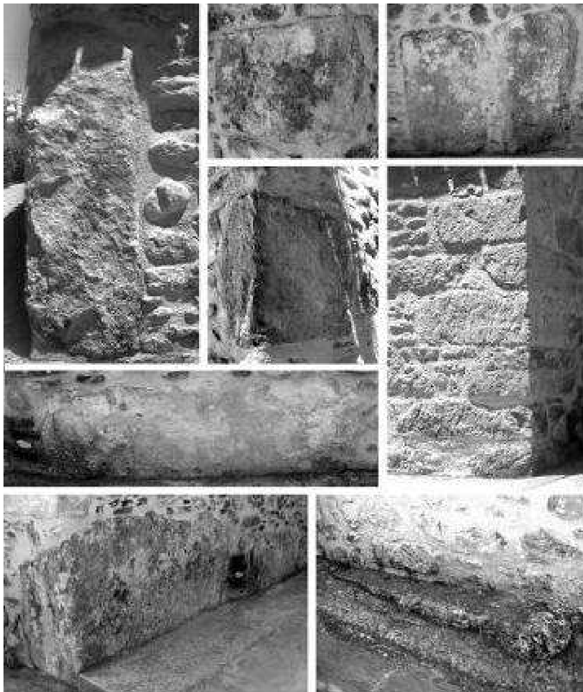
Σύμφωνα με μία ανεπίσημη πληροφορία, η εκκλησία φράζει την είσοδο σπηλαίου το οποίο ήταν κατά την αρχαιότητα αφιερωμένο στον Διόνυσο. Αυτό όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί.

Τα κατάλοιπα του αρχαίου ναού στη μονή Βρανά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ιγ. Άγιος Νικόλαος (Παλλήνη-Χαρβάτι)

Στην εκκλησία αυτή τα μόνα ίχνη που καταδεικνύουν πως στην θέση της βρισκόταν αρχαίο ιερό είναι αρκετοί εντοιχισμένοι πελεκημένοι ογκόλιθοι.

Από τον άγ. Νικόλαο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ιδ. Ίχνη αρχαίων ιερών σε εκκλησίες του Γαργηττού

Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δήμους της Πεντέλης, ο Γαργηττός φαίνεται να διαθέτει το μεγαλύτερο αριθμό αρχαίων ναών και ιερών. Αυτό αποδεικνύεται από τις πολλές παλιές εκκλησίες (συγκεκριμένα δέκα) που βρίσκονται στην περιοχή.

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Στην πλατεία του αγ. Ιωάννη του Προδρόμου (όπου και η ομώνυμη εκκλησία) υπάρχει αρχαίος βωμός με ανάγλυφες κεφαλές βοών και επιγραφή. Στο επάνω μέρος του βωμού, στην οριζόντια επιφάνειά του, υπάρχει ρηχή κυκλική οπή, στην οποία κατά πάσα πιθανότητα τοποθετούσαν αναίμακτες προσφορές. Υπάρχουν και άλλες δύο μακρόστενες οπές, όπου η μία είναι αρκετά βαθιά και μεγάλη σε μήκος. Προφανώς κάτι θα στήριζαν σε αυτές.

Αυτό είναι και το μοναδικό ίχνος που μαρτυρά την ύπαρξη ιερού στο χώρο της εκκλησίας.

Ο βωμός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή του βωμού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

Στην ερειπωμένη εκκλησία του αγ. Ιωάννη του Θεολόγου εντοπίζονται λείψανα κιονίσκων και πελεκημένοι όγκοι που ανήκαν σε αρχαίο ιερό.

Τα ερείπια του αρχαίου ιερού στον άγ. Ιωάννη τον Θεολόγο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άγιος Δημήτριος

Στη μεταβυζαντινή εκκλησία του αγ. Δημητρίου βρίσκονται πολλά ασβεστωμένα μαρμάρινα τεμάχια αρχαίου κτίσματος. Τα περισσότερα αποτελούν τον περίβολο της εκκλησίας, κάποια άλλα βρίσκονται εντοιχισμένα σε αυτή, ενώ στο εσωτερικό της δεν υπάρχουν άλλα ίχνη. Μάλλον κι αυτά τα κατάλοιπα ανήκουν σε κάποιο αρχαίο ιερό.

Τα ερείπια του αρχαίου ιερού στον άγ. Δημήτριο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άγιος Γεώργιος

Για τον άγ. Γεώργιο, ο οποίος βρίσκεται εντός του κοιμητηρίου του Γέρακα ο Ορλάνδος γράφει τα εξής: «*Επί της προσόψεως άνωθεν της θύρας είναι εντετοιχισμένα αρχαία λήκυθος και ανθέμιον, πέριξ δε του ναού, όστις διατηρεί τας μεγάλας παλαιάς κεράμους του, απόκειντai κιονίσκοι και άλλα αρχαία επιτύμβια μνημεία*». (Ό.π., σ. 66)

Από αυτά που αναφέρει ο Ορλάνδος, τα μόνα που βρίσκονται ακόμα στη θέση τους είναι η εντοιχισμένη λήκυθος και το ανθέμιο, «περασμένα» με ασβέστη. Από τα υπόλοιπα (κιονίσκοι, επιτύμβια μνημεία) δε σώζεται κανένα ίχνος.

Πιθανότατα ο χώρος αυτός κατά την αρχαιότητα αποτελούσε το νεκροταφείο του δήμου, ενώ δεν αποκλείεται και η ύπαρξη κάποιου ιερού.

Η λήκυθος και το ανθέμιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άγιοι Πάντες

Η μονή αγ. Πάντων κτίστηκε και αυτή πάνω από αρχαίο ιερό. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο: «*Πολλά αρχαία είναι εντετοιχισμένα εν τη τοιχοποιΐα του ναού*». (Ό.π., σ. 73) Η εκκλησία αυτή έχει ανακαινισθεί πλήρως σήμερα, και δε σώζεται κανένα αρχαίο κατάλοιπο.

Στις παραπάνω εκκλησίες του Γέρακα έρχονται να προστεθούν και άλλες τέσσερις οι οποίες σήμερα έχουν χαθεί. Αυτές είναι ο άγ. Βασίλειος, οι άγ. Θεόδωροι, η αγ. Αικατερίνη και ο άγ. Αγάπιος. (Βλ. www.matiagr.blogspot.com). Δεν αποκλείεται να βρίσκονταν κι αυτές στις θέσεις αρχαίων ιερών.

ξ. Πιθανές θέσεις αρχαίων ιερών

Στην Πεντέλη υπάρχουν ακόμα κάποιες παμπάλαιες εκκλησίες και μονές, οι οποίες πρέπει να χτίστηκαν πάνω από αρχαία ιερά. Δυστυχώς, όμως, στις εκκλησίες αυτές, τα ευρήματα είναι μηδαμινά. Αυτές είναι οι εξής: ο πρ. Ηλίας στη Ρέα, η μονή αγ. Παντελεήμονα και η μονόκλιτη βασιλική του αγ. Στεφάνου στον Κοκκιναρά (σήμερα εξαφανισμένη), η Ζωοδόχος Πηγή στο Κεφαλάρι, ο άγ. Πέτρος στη Μαυρηνόρα, ο άγ. Τρύφων στην Παλαιά Πεντέλη, ο άγ. Σίλας και η αγ. Παρασκευή στη Νέα Πεντέλη, η μονή αγ. Νικολάου στα Καλήσσια, η Φραγκοκκλησιά στο Βαγιάτι, η σκήτη του αγ. Τιμοθέου στον Γαργηττό, ο άγ. Αθανάσιος[1] και η

---

[1] Για τον άγ. Αθανάσιο ο Ορλάνδος γράφει πως «*έφερεν άλλοτε εντετοιχισμένον αρχαίον ψήφισμα δημοσιευθέν υπό Milchhofer*». ("Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού – Πεντελικού Πάρνηθος και Αιγάλεω", Αθήναι 1933, σ. 67)

Παναγία στο Χαρβάτι, η αγ. Παρασκευή[1] στη Νταού, ο άγ. Αθανάσιος, ο άγ. Νικόλαος και ο άγ. Δημήτριος στον Βρανά, η αγ. Σωτείρα και η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Σταμάτα, η αγ. Τριάδα στον Άγιο Στέφανο, οι άγ. Απόστολοι και οι άγ. Σαράντα στην Οινόη, και τέλος δύο εκκλησίες στο Διόνυσο, και μία ακόμα στη Σκάρπα των οποίων αγνοώ τις ονομασίες.

Όλες οι παλιές εκκλησίες που αναφέραμε εδώ, βρίσκονται πάντοτε δίπλα σε πηγές ή σε περιοχές με ρυάκια ή ρεματιές κι αυτό είναι ένα επιπλέον ενδεικτικό στοιχείο κυρίως για τις εκκλησίες που δεν παρουσιάζουν κανένα αρχαιολογικό εύρημα. Ως γνωστόν, όλοι οι αρχαίοι ναοί και τα ιερά των Ελλήνων χτίζονταν κατά κανόνα δίπλα σε τρεχούμενα νερά. Αποτελούσε βασική προϋπόθεση, και όπως γράφει ο Walter Burkert: «*Ακόμα πιο σημαντικό είναι το νερό για να πίνουν οι άνθρωποι και τα ζώα και επίσης για την ιδιαίτερη “καθαριότητα” της λατρείας. Πολλά Ιερά έχουν τις δικές τους ιδιαίτερες πηγές και πηγάδια*». (“Αρχαία Ελληνική Θρησκεία”, εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 196)

[1] Κατά τον Ορλάνδο: «*Δεξιά υπεράνω της θύρας της εισόδου ευρίσκεται η εξής, ρωμαϊκών χρόνων, επιγραφή: .....ΝΑ ΧΟΛΚΙΔΟΣ ΑΝΔΡΑ ΕΣΟΡΑΣ*». (Ό.π., σ. 68)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ

«ΠΕΤΡΑΙ ΚΟΙΛΑΙ, ΦΙΛΟΡΝΕΙΣ, ΔΑΙΜΟΝΩΝ ΑΝΑΣΤΡΟΦΑΙ»
(Σπηλιές θολωτές, φωλιές των πουλιών, όπου συχνάζουν οι δαίμονες [Θεοί])

Αισχύλος, «*Ευμενίδες*», 22

Ο πρωτόγονος άνθρωπος, βλέποντας με απογοήτευση πως οι πρόχειρες υπαίθριες κατοικίες που κατασκεύαζε ήταν κάθε άλλο παρά ισχυρές και ασφαλείς απέναντι στην κακοκαιρία αλλά και σε άλλους κινδύνους, δεν άργησε καθόλου να στραφεί στα σπήλαια αναζητώντας ζεστασιά και προστασία. Έτσι λοιπόν, τα σπήλαια αποτέλεσαν την πρώτη ασφαλή κατοικία των αρχανθρώπων. Κάθε σπήλαιο, ανεξαρτήτως μεγέθους,[1] ακόμα και μία απλή βραχοσκεπή[2] ήταν ιδεώδες καταφύγιο που προστάτευε από τον αέρα τη βροχή και το χιόνι. Τα σπήλαια όμως αποτελούσαν και φωλιές άγριων ζώων, τα οποία οι άνθρωποι ήταν αναγκασμένοι να σκοτώσουν για να κατοικήσουν σ' αυτά.

Για χιλιετίες τα σπήλαια αξιοποιούνταν ως ασφαλείς κατοικίες αλλά και ως χώροι ταφής (βλ. Σπήλαιο του Πανός στην Οινόη του Μαραθώνα, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο).

Αναμφίβολα, όλη αυτή η «μυστηριακή» ατμόσφαιρα των σπηλαίων, με τα θεοσκότεινα περάσματα, τις «εξωτικές μελωδίες» των σταγόνων που πέφτουν πότε σε βράχια και πότε σε κοιλότητες γεμάτες νερό, και φυσικά τον πλούσιο και εντυπωσιακό σταλακτιτικό-σταλαγμιτικό διάκοσμο πάνω στον οποίο βρίσκονταν σμιλευμένες από τη Φύση αμέτρητες ζωώδεις και ανθρώπινες μορφές, θα γέμιζαν με δέος τους ανθρώπους της προϊστορικής εποχής. Και το δέος δημιουργεί σεβασμό και μια τάση ιεροποίησης.

Έτσι κατά τους ιστορικούς χρόνους, τα σπήλαια έπαψαν να αποτελούν κατοικίες και αναβαθμίστηκαν σε ιερά άντρα αφιερωμένα στη λατρεία κάποιας χθόνιας Θεότητας, ενώ τα περισσότερα λειτουργούσαν ως μαντεία και τόποι μύησης.[3]

Στους σταλακτίτες και στους σταλαγμίτες των σπηλαίων οι άνθρωποι έβλεπαν τις μορφές των φοβερών Θεών της Γης και του Κάτω Κόσμου. Η εντός των σπηλαίων λατρεία στόχευε στον εξευμενισμό αυτών των Θεών που κυβερνούν τον κόσμο των νεκρών και τις γονιμοποιές δυνάμεις της Γης.

---

[1] Ούτως ή άλλως οι άνθρωποι δεν νοιάζονταν για το μέγεθος του σπηλαίου, εφόσον ζούσαν κατά κανόνα κοντά στην είσοδο.

[2] Όπως π.χ. οι προϊστορικές βραχοσκεπές στο Ασπροχάλικο Ηπείρου και στο Κλειδί Κόνιτσας.

[3] Εν αντιθέσει με τη νεοελληνική αντίληψη, κατά την οποία τα σπήλαια χρησιμεύουν είτε ως χωματερές, είτε ως τουριστικά αξιοθέατα (με όλα τα καταστροφικά επακόλουθα – βλ. π.χ. το θλιβερό κατάντημα του «αξιοποιημένου» σπηλαίου «Κουτούκι» της Παιανίας), είτε ως οι ιδανικοί χώροι για rave πάρτυ. Μην ξεχνάμε βέβαια και τους «μεταφυσικολόγους», οι οποίοι αναζητούν μέσα σ' αυτά «υπερφυσικά φαινόμενα», «υπόγειες διαστημικές-εξωγήινες βάσεις» ή… την είσοδο για την «κούφια γη».

Πολύ αργότερα βέβαια (10^{ος} μ.Χ. αιώνας), ο χριστιανισμός αφομοίωσε τη σπηλαιική λατρεία, βανδαλίζοντας τα αρχαία ιερά και τους βωμούς των σπηλαίων, αλλά και τα ίδια τα σπήλαια, πελεκώντας βράχους και σταλαγμίτες, και μετατρέποντας τα σε χριστιανικά άντρα. Όμως αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

Θα ήμουν ωστόσο αφελής αν έλεγα πως η πνευματική σύνδεση του ανθρώπου με το σπήλαιο τελειώνει εδώ. Πρόκειται για ένα τεράστιο και εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα, το οποίο δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ. Δεν είναι άλλωστε αυτός ο σκοπός του παρόντος κεφαλαίου.

Εδώ θα μιλήσουμε για τα σπήλαια της Πεντέλης, τα οποία ιεροποιήθηκαν από τους αρχαίους. Αυτά (συμπεριλαμβανομένης βεβαίως και της Σπηλιάς της Πεντέλης για την οποία μιλήσαμε ήδη) είναι τα εξής:

– Το σπήλαιο του Διονύσου (αρχ. Ικαρία)
– Το σπήλαιο των Νυμφών, των Μοιρών και των Ευμενίδων (αρχ. Τρινέμεια)
– Το άντρο του Πανός και των Νυμφών (ή Νυμφαίο) των αρχαίων λατομείων
– Το σπήλαιο του Πανός στην Οινόη
– Το άντρο των Νυμφών (ή Νυμφαίο) της Κηφισιάς

1. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ (ΙΚΑΡΙΑ)

Σε μικρή απόσταση από το διονυσιακό ιερό της Ικαρίας (σημ. Ραπεντώσα), επάνω σε ένα κάθετο βράχο, απ' όπου κυλούσε μέχρι και λίγα χρόνια πριν ένας πανέμορφος καταρράκτης, υπάρχει το σπήλαιο που οι Ικαριώτες είχαν αφιερώσει στο γιο της Σεμέλης. Εκεί κοντά υπήρχε ιερή πηγή, η οποία σήμερα έχει στερέψει.

Αν επιχειρήσει κάποιος να ανατρέξει στα αρχαία συγγράμματα προς ανεύρεση αναφορών σχετικών με το σπήλαιο, το μόνο σίγουρο είναι ότι θα απογοητευτεί· κανένας αρχαίος Έλληνας συγγραφέας δεν αναφέρεται σ' αυτό, όπως και κανένας νεότερος λαογράφος ή περιηγητής (Έλληνας και ξένος). Αν πάλι αναζητήσει αρχαιολογικές και σπηλαιολογικές αναφορές, νομίζω ότι και πάλι θα αποβούν άκαρπες οι προσπάθειές του.

Οι μόνες πληροφορίες για το εν λόγω σπήλαιο (αν κάποιος γνωρίζει κάτι περισσότερο θα χαιρόμουν πολύ να με ενημέρωνε), βρίσκονται στο βιβλίο του Νίκου Νέζη, "Τα Βουνά της Αττικής" όπου διαβάζουμε: «*ΒΑ-Α του ιερού, δίπλα στον εκεί καταρράκτη, υπάρχει το ονομαζόμενο σπήλαιο Διονύσου, το οποίο μαζί με την διπλανή πηγή και τον προ του σπηλαίου εντοπισθέντα προϊστορικό οικισμό έχει χαρακτηριστεί με Υ.Α 21739/1628/9-8-75 (Φ.Ε.Κ. 1063Β/75) περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και προστατεύεται από ειδική* νομοθεσία. *Ο καταρράκτης που έπεφτε στη ρεματιά από ένα ύψος 20μ. έχει σήμερα στερέψει,*[1] *εξαιτίας των εργασιών του λατομείου της περιοχής*[2] *που έχει κυριολεκτικά καταστρέψει όλη την παλιά φυσική ομορφιά του ΝΑ μέρους του βουνού (Διονυσοβούνι), του καταρράκτη και της ρεματιάς*». (σ. 58 - 59)

Προ των τριών καταστροφικών πυρκαγιών των δύο τελευταίων δεκαετιών, τη γύρω του σπηλαίου περιοχή στόλιζε ένα –ασυγκρίτου κάλλους– δάσος αιωνόβιων πλατάνων. Το σπήλαιο ήταν αδύνατο να εντοπιστεί από κάποιον που δε γνώριζε την περιοχή, εφόσον βρισκόταν πολύ καλά κρυμμένο μέσα στην πυκνή και σκιερή βλάστηση.

---

[1] Ο Νέζης, προφανώς, είχε επισκεφθεί το σπήλαιο σε περίοδο που ο καταρράκτης ήταν στεγνός. Αυτό δε σήμαινε πως είχε στερέψει ολοκληρωτικά, γιατί το 2002 (20 χρόνια μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του δηλαδή), τον είδα να τρέχει μεγαλοπρεπώς! Δυστυχώς όμως, αυτή η φορά ήταν και η τελευταία.

Θεωρώ τον εαυτό μου πολύ τυχερό που αξιώθηκα να τον αντικρίσω έστω για μία και μοναδική φορά στη ζωή μου, και η απουσία του, κάθε φορά που περνώ από 'κει, είναι άκρως θλιβερή. Κάθε φορά που πλησιάζω αυτή την περιοχή κοντοστέκομαι, ελπίζοντας πως θ' ακούσω εκείνο το γλυκό τραγούδι του νερού. Μάταια όμως...

[2] Ίσως να μην ευθύνεται το λατομείο γι' αυτό, παρόλη βεβαίως την ανυπολόγιστη καταστροφή που έχει προκαλέσει στο φυσικό τοπίο. Το νερό του καταρράκτη ερχόταν από ρεματιά πάνω από τη σπηλιά και δυτικά του λατομείου. Απλώς στέρεψε η πηγή που τροφοδοτούσε τη ρεματιά και τον καταρράκτη.

Το μοναδικό πράγμα σήμερα που μαρτυρά λατρευτική χρήση του Σπηλαίου, είναι τα λαξευτά σκαλοπάτια στην είσοδό του, τα οποία οδηγούν στον κυρίως θάλαμο.

Κατά τ' άλλα, ουδέποτε έγινε λόγος από τους αρχαιολόγους για ευρήματα. Καταστράφηκαν και χάθηκαν ολοκληρωτικά στο διάβα των αιώνων. Κι αν αναλογιστούμε την ύπαρξη ερειπίων εκκλησίας[1] στο χώρο του διονυσιακού ιερού, ε, όλο και κάποιος μοναχός θα έβαλε το «άγιο» χέρι του σ' αυτά.

Φωτογραφία της σπηλιάς του Διονύσου το 1888. (Παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. (Βλ. http://ascsa.net)

[1] Πρόκειται για παλαιοχριστιανική εκκλησία, η οποία είχε την ίδια μοίρα με το αρχαίο ιερό: διαλύθηκε ολοσχερώς. Το μόνο που της απέμεινε είναι ένα μακρόστενο μάρμαρο που φέρει τρεις σκαλιστούς σταυρούς και ρόδακες.

Η είσοδος του σπηλαίου του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο εσωτερικός χώρος του διονυσιακού άντρου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα λαξευτά σκαλοπάτια της εισόδου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΩΝ ΝΥΜΦΩΝ, ΤΩΝ ΜΟΙΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΥΜΕΝΙΔΩΝ (ΤΡΙΝΕΜΕΙΑ)

α. Περιγραφή της σπηλιάς

Στην περιοχή του αρχαίου δήμου Τρινέμεια (σημερινή Πολιτεία), στις όχθες της ιερής ρεματιάς της Πύρνας[1], βρίσκεται το σπήλαιο των Μοιρών και των Ευμενίδων (Α.Σ.Μ. 2784). Το άνοιγμα της σπηλιάς έχει 27 μ. μήκος και 7 μ. ύψος. Το σχήμα της εισόδου της είναι τοξοειδές, αν και αυτή δεν είναι σίγουρα η αρχαία μορφή της. Τεράστιοι όγκοι της οροφής έχουν καταπέσει, και σ' αυτό συντέλεσαν η κατασκευή του δρόμου προς Πολιτεία, καθώς και η γεωλογική της σύσταση από κροκαλοπαγές σαθρό πέτρωμα. Μπροστά από την είσοδο υπάρχει χαμηλό τοιχίο ύψους 1,5μ. περίπου, ίσως από τον καιρό που η σπηλιά χρησίμευε ως στάνη. Στο εσωτερικό της δεν παρατηρείται καθόλου σταλαγμιτικός διάκοσμος.

β. Ο αρχαίος δρόμος

Κατά την αρχαιολόγο Χ. Δ. Αλεξοπούλου ("Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού", κεφ. *Αρχαιολογία*, σ. 80), στα χρόνια του Ηρώδη του Αττικού,[2] ο οποίος είναι στενά συνδεδεμένος με το εν λόγω σπήλαιο, υπήρχε ένας δρόμος διακοσμημένος με ηρώα, που ξεκινούσε από την κεντρική πλατεία της Κηφισιάς με τον πλάτανο, διέσχιζε τον ποταμό της Πύρνας, περνούσε μπροστά από τη σπηλιά και κατέληγε εκεί που βρίσκεται σήμερα το παλιό ξωκλήσι του αγ. Γεωργίου. Υπολείμματα αυτού του δρόμου αποτελούσαν τα ίχνη των τοιχωμάτων που βρίσκονταν ακόμα μέσα στη ρεματιά, καθώς και τα δύο πλατώματα από πέτρες στην είσοδο της σπηλιάς. Σήμερα δε σώζεται τίποτε από αυτά. Μπροστά από τη σπηλιά υπήρχαν οι «Νυμφαίοι Κήποι» που σκίαζαν με τα γιγάντια πλατάνια την είσοδό της.

γ. Οι Νυμφαίες σκοπιές

Κατά μήκος της ρεματιάς η Αλεξοπούλου διέκρινε σπηλαιώδη χάσματα με χτιστά ανοίγματα, τις λεγόμενες Νυμφαίες σκοπιές. Όπως γράφει η ίδια: «*Το ένα από αυτά παρουσιάζει κτιστή είσοδο, στο εσωτερικό τα τοιχώματά του είναι πελεκημένα, το μήκος και το ύψος του στεγάζουν άνετα ένα άτομο που εποπτεύει από το κτιστό άνοιγμα όλο το μήκος της ρεματιάς*». (Ό.π., σ. 81)

---

[1] Πύρνα είναι μεταγενέστερη ονομασία της περιοχής και της ρεματιάς.

[2] Ο Ηρώδης αξιοποίησε την Κηφισιά, λόγω του ότι ήταν ένα από τα ομορφότερα προάστεια των Αθηνών. Αποτελούσε τόπο παραθερισμού. Έτσι λοιπόν –κατά την Αλεξοπούλου– ο Ηρώδης εξωράισε το άντρο των Νυμφών και αναζωπύρωσε τη λατρεία που αποδιδόταν πλέον στις Ευμενίδες.

Η είσοδος του χάσματος που αναφέρει η αρχαιολόγος έχει θαφτεί κατά το ήμισυ και με δυσκολία μπαίνει κάποιος σε αυτό. Παρατηρώντας τα πελεκημένα τοιχώματα είδα στην αριστερή πλευρά μια μεγάλη λαξευμένη κόγχη και στη δεξιά πλευρά άλλη μία μικρότερη.

Προχωρώντας στην κοίτη του ρέματος και στα δεξιά υπάρχουν άλλες δύο Νυμφαίες σκοπιές. Και στις δύο υπάρχουν υπολείμματα από το κτίσιμο των εισόδων τους.

δ. Η λατρεία στο σπήλαιο

Κατά την Αλεξοπούλου όλος ο τόπος τριγύρω θεωρούνταν ιερός και χρησίμευε για άσυλο και καταφύγιο, ενώ οι άνθρωποι που ζούσαν εκεί ονομάζονταν «Νυμφαίοι».

Όπως επίσης αναφέρει η αρχαιολόγος, κομμάτια επιγραφών με τα ονόματα της Σελήνης και του Διονύσου βρέθηκαν εντοιχισμένα στα ερείπια μιας μονόκλιτης βασιλικής του αγ. Στεφάνου, τα οποία πρέπει να μεταφέρθηκαν από τη σπηλιά, και πιστοποιούν κατά κάποιον τρόπο τη λατρεία αυτών των Θεοτήτων εκεί. Τα ερείπια της εκκλησίας σώζονταν μέχρι το 1910 στη δεξιά όχθη του ρέματος, λίγα βήματα πιο πέρα από τη γέφυρα. Στα ερείπια αυτά βρέθηκε το 1898 από τον Γάλλο Fourmont μιά άλλη επιγραφή, η οποία πιστοποιούσε τη μεγάλη επίδραση του Ηρώδη στην περιοχή και τη συμμετοχή του ίσως στις τελετές του σπηλαίου: «ΠΟΛΥΔΕΥΚΙΟΝΑ ΠΟΣΕΙΔΩ / ΝΙ ΟΥΙΒΟΥΛΙΑ / ΑΛΚΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΤΑΤΟΝΤΩ / ΕΑΥΤΗΣ ΑΝΔΡΙ / ΗΡΩΔΗ ΚΑΙ ΕΑΥΤΗ».

Στο εσωτερικό της σπηλιάς υπήρχε ο λεγόμενος «Νυμφώνας» όπου τελούσαν μυστική τελετή προς τις Νύμφες, στην οποία έπαιρναν μέρος μόνο γυναίκες. Εκεί προσφέρονταν σπονδές από μέλι και νερό που έπαιρναν από τρεις ιερές πηγές. Θυσίαζαν μαύρα κριάρια, ενώ στο διάστημα της θυσίας κρατούσαν απόλυτη σιγή. Όπως μας πληροφορεί η αρχαιολόγος, οι ιέρειες των θυσιών θεωρούνταν απόγονοι του ήρωα Ήσυχου.

Τη λατρεία των Κηφισσίδων Νυμφών διαδέχτηκε η λατρεία των Ευμενίδων (Ερινύες), ενώ τη σειρά των Ευμενίδων πήραν αργότερα οι Μοίρες. Για αυτές γράφει η Αλεξοπούλου: «*Στις Μοίρες, λοιπόν, έφερναν προσφορές από μικρούς άρτους ειδικής κατασκευής, που τους έψηναν σε καθαρούς ιδιωτικούς κλιβάνους. Επειδή ονομάζονταν από τη φωτιά "πύρινοι", και κατά συγκοπή «πύρνοι», παρέμεινε και καθιερώθηκε η ονομασία «στα πύρνα», δηλ. στα ψωμιά των Μοιρών, απ' όπου έμεινε και η ονομασία της περιοχής Πύρνα*». (Ό.π.)[1]

Ούτε φυσικά ο τόπος είναι ο ίδιος... Πριν από κάποια χρόνια η σπηλιά χρησίμευε ως στάνη, και πολύ αργότερα ο χώρος μετατράπηκε σε σκουπιδότοπο. Το δε πλησίον της σπηλιάς ξενοδοχείο ρίχνει όλα του τα απόβλητα στην άλλοτε ιερή ρεματιά των Νυμφών. Και σαν επιστέγασμα της όλης καταστροφής, η ραγδαία οικοπεδοποίηση της περιοχής με τα σπίτια να κοντεύουν να μπούν μέσα στη ρεματιά.

Σε συζήτηση που είχα με μία φίλη αρχαιολόγο, είχε εκφράσει τις αμφιβολίες της για το αν η σπηλιά αυτή ήταν το άντρο των Ευμενίδων. Η ίδια είχε πληροφορίες ότι η σπηλιά αυτή βρισκόταν σε κάποιο άλλο σημείο εκεί κοντά και σήμερα είναι καταχωμένη. Με βάση όμως τα στοιχεία, όπως η ύπαρξη των Νυμφαίων σκοπιών, ο αρχαίος δρόμος και τα αρχαία ίχνη στα εξαφανισμένα πλέον ερείπια της εκκλησίας του αγ. Στεφάνου, θεωρώ πως αυτή είναι η πραγματική σπηλιά των Ευμενίδων.

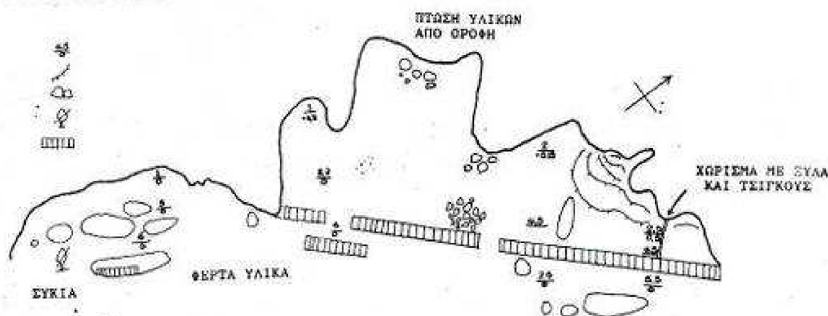
[1] Υπάρχει βέβαια και η εκδοχή η οποία αποδίδει την ονομασία στα άφθονα πουρνάρια που υπήρχαν στην περιοχή, δηλ. «στα πούρνα» και τελικά «πύρνα». Επικρατέστερη όμως, όπως γράφει η Αλεξοπούλου, είναι η πρώτη ερμηνεία που είναι η αρχαιότερη και αγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα.

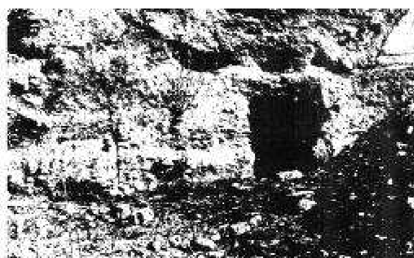
Σπήλαιο Μοιρών και Ευμενίδων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άποψη του εσωτερικού χώρου του σπηλαίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η χαρτογράφηση του σπηλαίου των Ευμενίδων
(Δελτίο Ε.Σ.Ε)

1. Η είσοδος της Νυμφαίας σκοπιάς με τα πελεκημένα τοιχώματα. 2. Παλιά φωτογραφία του ίδιου χάσματος από το βιβλίο "Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού". 3. Ο εσωτερικός χώρος. 4. Κάτω αριστερά η μεγάλη κόγχη. 5. Η μικρή κόγχη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η δεύτερη κατά σειρά Νυμφαία σκοπιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η τρίτη Νυμφαία σκοπιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΑΝΤΡΟ ΠΑΝΟΣ ΚΑΙ ΝΥΜΦΩΝ Ή ΝΥΜΦΑΙΟ (ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ)

α. Η ανακάλυψη του Νυμφαίου

Το Νυμφαίο (Α.Σ.Μ. 903) βρίσκεται σε υψόμετρο 800μ., δηλ. 100 μ. ψηλότερα από τη Σπηλιά των Λατομείων (*Νταβέλη*).

Το κοίλωμά του αποτελείται από μαρμάρινους βράχους· έχει μήκος 6,50 μ., πλάτος 6,40 μ. και πλάτος εισόδου 1,13 μ.

Η διαμόρφωση του σπηλαίου σε άντρο του Πανός και των Νυμφών έγινε από τους αρχαίους λατόμους, όπως είπαμε στο 4^{ο} κεφάλαιο.

Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος λατρείας από τον 5^{ο} αιώνα π.Χ. έως και τον 2^{ο} μ.Χ. αιώνα. Η οροφή του γκρεμίστηκε[1] από τους αρχαίους κιόλας χρόνους, και μάλιστα, την εποχή που η λατρεία υφίστατο ακόμα μέσα στο σπήλαιο.

Το σπήλαιο θάφτηκε κάτω από τη λατύπη του γύρω αρχαίου λατομείου και παρέμεινε θαμμένο μέχρι το 1952, όταν η Ιερά Μονή Πεντέλης νοίκιασε την περιοχή σε μια επιχείρηση για να ερευνήσει το πέτρωμα που υπήρχε κάτω από το στρώμα της λατύπης. Οι εργάτες σκάβοντας τη λατύπη *έπεσαν* εντελώς τυχαία στο εσωτερικό του Νυμφαίου!

Αυτή η ανακάλυψη ήταν από τις σπουδαιότερες που είχαν συμβεί στην Ελλάδα, για τον λόγο του ότι είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις που έρχεται στο φώς ένα άντρο των Νυμφών κυριολεκτικά άθικτο από την εποχή της λατρείας του.

Μετά την ανακάλυψη, τα πλευρικά τοιχώματα του λακκοειδούς ορύγματος κτίσθηκαν με ξερολιθιά, για να εμποδισθεί το γέμισμα του Νυμφαίου με χώματα και πέτρες.

Η αρχαία είσοδος του σπηλαίου αποτελούνταν από μαρμάρινες μονολιθικές παραστάδες και τμήμα κατωφλιού, όμως μετά από τις σκαπτικές εργασίες κατασκευάστηκε νέα πρόσβαση με μαρμάρινα σκαλοπάτια.

β. Αρχαία ευρήματα

Οπωσδήποτε, τα σημαντικότερα ευρήματα από τις ανασκαφές του Νυμφαίου είναι δύο ανάγλυφα που δεν υπερβαίνουν τον 4^{ο} αιώνα π.Χ., τοποθετημένα πάνω σε βάσεις που θύμιζαν σπονδύλους κυλινδρικού κίονα.

Το ένα ανάγλυφο έχει σχήμα ναΐσκου. Στον κανόνα όπου πατούν οι μορφές είναι χαραγμένη επιγραφή με τα ονόματα των αναθετών, που μάλλον πρέπει να ήταν λατόμοι της εποχής. Η επιγραφή λέει: «ΤΗΛΕΦΑΝΗΣ, ΝΙΚΗΡΑΤΟΣ, ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΤΑΙΣ ΝΥΜΦΑΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ».

---

[1] Η Χ. Δ. Αλεξοπούλου (ό.π.) διατυπώνει την ακόλουθη άποψη σχετικά με την κατακρήμνιση της οροφής του Νυμφαίου: «*Το κυριώτερο λατομείο της αρχαιότητας, βρισκόταν 30 μ. πιο ψηλά από το Νυμφαίο. Κατά την λατόμηση, έπεφταν κομμάτια προς την κατωφέρεια της πλαγιάς και έφθαναν μέχρι το Νυμφαίο. Από σεισμό ή κάποια λατόμηση του μαρμάρου που έγινε πάνω από το άντρο των Νυμφών, φαίνεται ότι κατέπεσαν οι τεράστιοι βράχοι της οροφής και έφραξαν την είσοδο της σπηλιάς. Τα κομμάτια (οι λατύπες) που έπεφταν από το λατομείο, κατέχωσαν σιγά - σιγά με την πάροδο του χρόνου, τόσο την είσοδο όσο και την περιοχή γύρω από αυτό, ώστε σήμερα υπάρχει ένα πολύ στέρεο στρώμα λατύπης πάνω από την φυσική επιφάνεια της πλαγιάς της Πεντέλης...*»

Τούτη η υπόθεση όμως δεν φαίνεται να είναι σωστή. Κι αυτό διότι το κυριότερο λατομείο της αρχαιότητας ήταν το Λ10 (Μαρή), το οποίο βρισκόταν πολύ ψηλότερα από το Νυμφαίο, καμία σχέση δηλαδή με τα 30μ. (υψομετρική διαφορά) που αναφέρει η αρχαιολόγος. Οι αρχαίοι δεν ανατίναζαν τους όγκους, οπότε αποκλείεται να κύλησε κάποιος βράχος ή βράχοι και να έφραξε-αν τη σπηλιά. Είτε λοιπόν η οροφή κατέπεσε από φυσικά αίτια, και στη συνέχεια θάφτηκε από τη λατύπη είτε θάφτηκε εκ προθέσεως και το βάρος της λατύπης γκρέμισε την οροφή. Ό,τι και να ’γινε, έγινε προς το τέλος της λειτουργίας των λατομείων.

Στα δεξιά απεικονίζονται οι τρεις αναθέτες απέναντι από τον Πάνα που κρατά σύριγγα (σουραύλι), *λαγωβόλον* και λαγό. Τον τραγοπόδαρο Θεό ακολουθεί ο Ερμής και τρεις Νύμφες. Χρονολογείται στο 350 π.Χ.

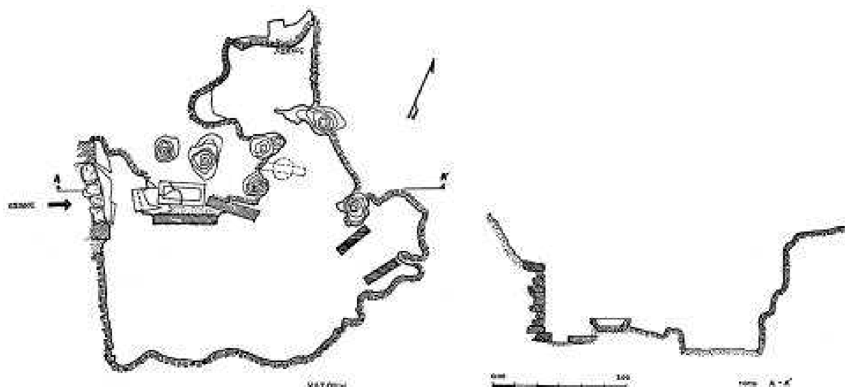
Το δεύτερο ανάγλυφο (330 π.Χ.) είναι σπηλαιόμορφο και εδράζεται πάνω σε ψηλό ορθογώνιο βάθρο όπου είναι χαραγμένη επιγραφή με το όνομα του αναθέτη: «ΑΓΑΘΗΜΕΡΟΣ ΤΑΙΣ ΝΥΜΦΑΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ».

Ο αναθέτης απεικονίζεται στα δεξιά με κάνθαρο (κύπελλο) στο δεξιό χέρι, ενώ τον κερνά ένας γυμνός οινοχόος. Μπροστά τους, καθισμένος σε βράχους ο Παν κρατά σύριγγα. Δίπλα του στέκει ο Ερμής με κηρύκειο και χλαμύδα και πίσω του τρεις Νύμφες.

Πέρα από τα ανάγλυφα βρέθηκαν:

1. Μία σπασμένη μαρμάρινη λεκάνη
2. Ένα μισοτελειωμένο γλυπτό.
3. Δύο πλάκες χωμένες βαθιά μέσα στο χώμα που πρέπει να στήριζαν τράπεζα προσφορών.
4. Τμήμα αγωγού νερού στη βόρεια πλευρά του σπηλαίου μέσα σε κοιλότητα όπου, όπως δείχνει το αμμουδερό χώμα, πρέπει να υπήρχε πηγή.
5. Δύο μαρμάρινες πλάκες οι οποίες είναι μάλλον τμήμα από την πλακόστρωση του μικρού δρόμου που οδηγούσε στη βόρεια γωνία της σπηλιάς.
6. Πήλινα ειδώλια και πολλά λυχνάρια που βρέθηκαν σε δεύτερη ανασκαφή.
7. Πήλινες πλάκες και κεραμίδια όπου έβαζαν ή έκαιγαν τις προσφορές.

Οι Νύμφες, ως Θεότητες του νερού, εκτός από τις θεραπευτικές ιδιότητες, είχαν και την ικανότητα να προφητεύουν, για αυτό και πολλά από τα άντρα τους χρησίμευαν και ως μαντεία. Κατά την Αλεξοπούλου, η λεκάνη που βρέθηκε εκεί δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για Νυμφαίο - μαντείο. Άλλωστε η υδρομαντική και η λεκανομαντεία, ήταν γνωστές από αρχαιοτάτων χρόνων, αλλά η μεγάλη διάδοσή τους γίνεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

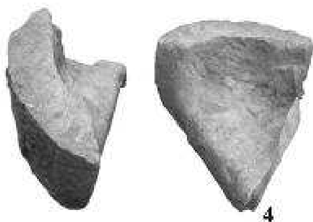

Η χαρτογράφηση του Νυμφαίου. (δελτίο Ε.Σ.Ε)

Το Νυμφαίο κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. (Φωτ. Ζορίδης)

1. Λυχνάρια. (Φωτ. Ζορίδης). 2. Κεραμικά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ). 3. Μαρμάρινη λεκάνη. (Φωτ. *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*) 4. Θραύσματα λεκάνης. 5-10. Λαξευμένοι λίθοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ό,τι απέμεινε από τον σταλαγμιτικό - σταλακτιτικό διάκοσμο του Νυμφαίου. Η τρίτη φωτογραφία δείχνει το σημείο όπου βρισκόταν η πηγή. Εκεί πριν λίγα χρόνια είδα έκπληκτος ότι είχε φυτρώσει μια κληματαριά. Δεν επέζησε, δυστυχώς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

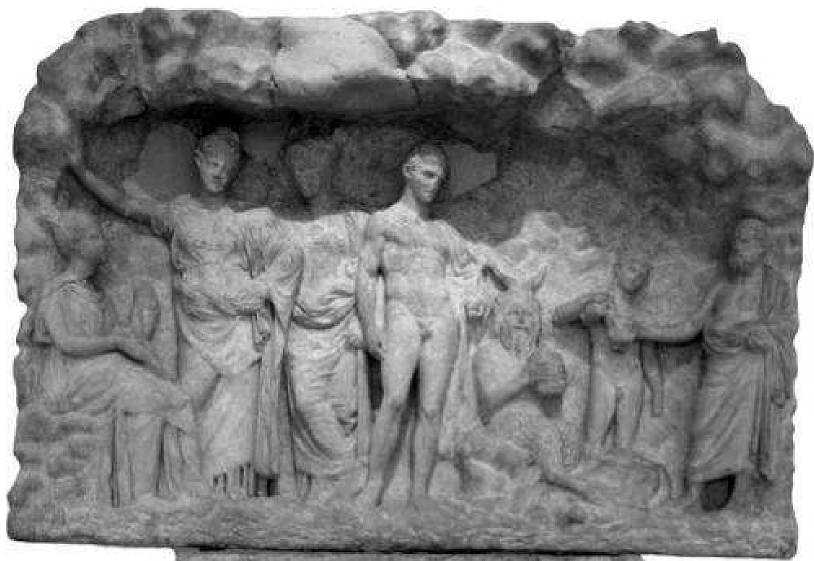

1. Η θέση στην οποία βρέθηκε το αναθηματικό ανάγλυφο, όπως ακριβώς το τοποθέτησαν οι αρχαίοι (Τραυλός). 2. Οι δύο μαρμάρινες βάσεις - στηρίγματα της τράπεζας προσφορών. 3. Η αρχαία είσοδος του Νυμφαίου. 4. Η νεότερη είσοδος με τα σκαλοπάτια (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

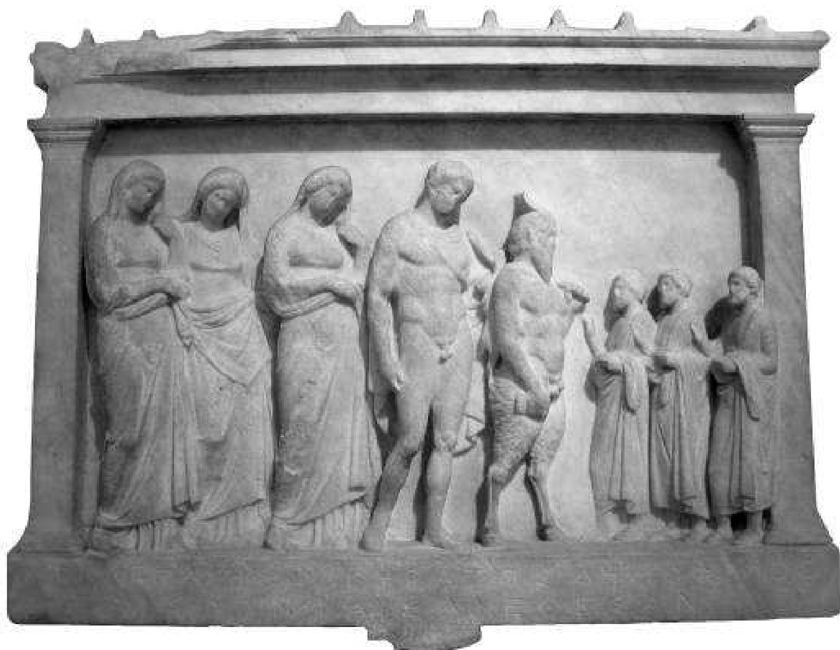
Σε μία από τις επισκέψεις μου στο σπήλαιο, είδα μια αρχαία επιγραφή που δεν είχα παρατηρήσει τις προηγούμενες φορές. Είναι όμως ακαταλαβίστικη εξαιτίας της φθοράς.

Η επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ανάγλυφα του Νυμφαίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Σήμερα βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

4. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ (ΟΙΝΟΗ)

α. Αρχαίες αναφορές για το σπήλαιο

Την αρχαιότερη αναφορά για το σπήλαιο αυτό βρίσκουμε στα "Αττικά" του Παυσανία: «ΟΛΙΓΟΝ ΔΕ ΑΠΩΤΕΡΩ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΠΑΝΟΣ ΕΣΤΙΝ ΟΡΟΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΘΕΑΣ ΑΞΙΟΝ. ΕΣΟΔΟΣ ΜΕΝ ΕΣ ΑΥΤΟ ΣΤΕΝΗ, ΠΑΡΕΛΘΟΥΣΙ ΔΕ ΕΙΣΙΝ ΟΙΚΟΙ ΚΑΙ ΛΟΥΤΡΑ ΚΑΙ ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ ΠΑΝΟΣ ΑΙΠΟΛΙΟΝ, ΠΕΤΡΑΙ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΑΙΞΙΝ ΕΙΚΑΣΜΕΝΑΙ». [*Λίγο πιο πέρα από την πεδιάδα υψώνεται το βουνό του Πάνα*[1] *και ενδιαφέρουσα σπηλιά. Η είσοδος της είναι στενή, αλλά όταν μπαίνεις μέσα βλέπεις δωμάτια και λουτρά και το λεγόμενο κοπάδι κατσικιών του Πάνα, δηλαδή βράχια σε σχήμα κατσικιών*.] (32, 7)

Σύμφωνα με τον Πετράκο, ("Ο Μαραθών", Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, σ. 86-87) η σπηλιά ήταν γνωστή ήδη από τον 19^{ο} αιώνα, και βρέθηκε ξανά το 1958 οπότε και ερευνήθηκε μερικώς από τον Ι. Παπαδημητρίου.

β. Περιγραφή του σπηλαίου

Η σπηλιά έχει δύο εισόδους και η ανατολική είναι η κύρια. Η σπηλιά χωρίζεται από τους σταλακτίτες και τους σταλαγμίτες σε αίθουσες, τους *οίκους* του Παυσανία, στους βράχους των τοιχωμάτων οι μικρές κοιλότητες γεμάτες νερό είναι τα *λουτρά* και οι σταλακτίτες που κρέμονται δίνουν πράγματι την εντύπωση πυκνού κοπαδιού από κατσίκια και τράγους. (Πετράκος, ό.π.)

Ο Πετράκος αναφέρει ότι ο χώρος έξω από το σπήλαιο είναι επίπεδος και ότι στο βράχο υπάρχουν κοιλότητες για αναθήματα. Κάτι που με προβληματίζει εδώ, όμως, είναι το εξής: πού είδε τις κοιλότητες ο Πετράκος; Στο βράχο δεν υπάρχει απολύτως τίποτε. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, δεν υπάρχει σπηλιά αφιερωμένη στον Πάνα χωρίς αναθηματικές κόγχες στην είσοδό τους (βλ. σπήλαια Πανός σε Ακρόπολη, Πάρνηθα και αλλού).

γ. Αρχαία ευρήματα

Τα ευρήματα που πιστοποιούσαν τη λατρεία του Πανός στο σπήλαιο ήταν τα εξής:
1. Πήλινα ειδώλια που εικονίζουν τον Πάνα και τις Νύμφες.
2. Λυχνάρια.
3. Χρυσά κοσμήματα.
4. Αττική ερυθρόμορφη κεραμική.
5. Ενεπίγραφη στήλη, αφιέρωμα εφήβων, με τους κανόνες λατρείας του Θεού Πάνα (1^{ος} αι. π.Χ.).[2] Η επιγραφή λέει τα εξής: «ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ· ΕΠΙ ΘΕΟ / ΦΗΜΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ· ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΩΣΙ / ΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΛΥΣΑΝΔΡΟΣ / ΟΙ ΣΥΝΕΦΗΒΟΙ ΠΑΝΙ ΚΑΙ / ΝΥΜΦΑΙΣ ΑΝΕΘΗΚΑΝ. <Α> / ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΙ Ο ΘΕΟΣ ΜΗ / [Ε]ΙΣΦΕΡΕΙΝ ΧΡΩΜΑΤΙΝ[ΟΝ] / ΜΗΔΕ ΒΑΠΤΟΝ ΜΗΔΕ...»

Για την επιγραφή ο Πετράκος εξηγεί: «*Εδώ οι έφηβοι, νέοι ηλικίας 18-19 χρονών, επισημοποιούν μιαν απαγόρευση που οι πιστοί προσκυνητές δεν τηρούσαν με μεγάλη προσοχή και πρόσφεραν αδιάκριτα στον θεό ενδύματα που δεν ήταν της αρεσκείας του, δηλαδή χρωματιστά ή βαμμένα. Έπρεπε ο πιστός να προσφέρει λευκό ιματισμό, κάτι που συναντάμε και σε άλλα ιερά*». (ό.π.)

Από αυτή την αναθηματική στήλη, αποδεικνύεται πως η λατρεία του Πανός και των Νυμφών στο σπήλαιο της Οινόης είχε επίσημο και συστηματικό χαρακτήρα. (Πετράκος, ό.π.)

Ο Πετράκος εικάζει ότι κάτω από το κείμενο της στήλης υπήρχε ανάγλυφη παράσταση του Πανός και των Νυμφών. (Ό.π., σ. 90-91)

---

[1] Εννοεί το βουνό Σκάρπα (ή Αφορισμός – ΒΑ προέκταση Πεντέλης) στο απώτατο (προς Βορρά) άκρο του όπου και το σπήλαιο του Πανός.
[2] Βρέθηκε στην ανατολική είσοδο του σπηλαίου.

Αυτή τη στιγμή το σπήλαιο είναι φραγμένο γα να μη λεηλατηθεί από αρχαιοκάπηλους και δεν πρόκειται να ανοιχθεί αν δεν τελειώσουν οι ανασκαφές στο εσωτερικό του. Οι τελευταίες ανασκαφές έγιναν το 1958 από τον αρχαιολόγο κ. Ι. Παπαδημητρίου, αλλά με το θάνατό του διακόπηκαν οι σχετικές εργασίες.

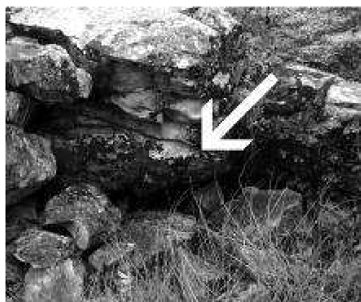

Το σπήλαιο του Πανός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό της σπηλιάς. Πάνω φωτ: Πετράκος. Αριστερή (κάτω) φωτ: Αλεξοπούλου. Δεξιά φωτ: της Αρχαιολογικής Εταιρίας. (1958)

Αριστερά: Η δεύτερη (μπαζωμένη) είσοδος. Δεξιά: Η ξερολιθιά που σφραγίζει το πέρασμα για το σπήλαιο, αμέσως μετά την κεντρική είσοδο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

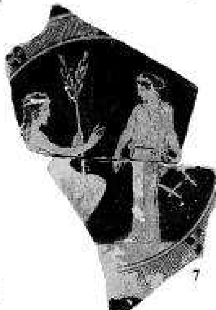

1. Η αναθηματική ενεπίγραφη στήλη. 2&3. Πήλινα ειδώλια του Πανός και των Νυμφών. 4. Λυχνάρια (Αλεξοπούλου). 5. Χρυσά σκουλαρίκια. 6. Κεραμικό. 7. Θραύσμα αγγείου (Πετράκος). (Υπόλοιπες φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ (;) ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΑΛΗ

Από την περιοχή της σημερινής Εκάλης, στους βόρειους πρόποδες της Πεντέλης προέρχεται σπηλαιόμορφο αναθηματικό ανάγλυφο στο οποίο εικονίζονται μέσα σε σπήλαιο τρεις Νύμφες, ενώ από πίσω τους προβάλλει η μορφή του ποταμού Αχελώου και δεξιά τους υπάρχουν τρεις λατρευτές. Πάνω από το στόμιο του σπηλαίου παριστάνεται ο Θεός Παν παίζοντας τη σύριγγά του περιτριγυρισμένος από κατσίκια Είναι έργο του 325-300 π.Χ. Το ανάγλυφο φυλάσσεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με το πού ακριβώς βρέθηκε το ανάγλυφο. Βρέθηκε άραγε κατά την ανασκαφή σε κάποιο οικόπεδο, ή προέρχεται από λατρευτικό σπήλαιο;

Από τις δικές μου περιηγήσεις στις ανέγγιχτες από βίλες δασικές εκτάσεις της Εκάλης δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσω κάτι σχετικό. Πιθανότατα να υπήρχε κάποιο σπήλαιο και να καταστράφηκε από την ανέγερση κάποιας οικοδομής, ή το σπήλαιο να βρίσκεται σήμερα στον κήπο κάποιας βίλας. Γιατί όχι; Σάμπως και τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Σταμάτα, για τα οποία μιλήσαμε αλλού, δε βρίσκονται εντός οικίας; Δυστυχώς, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι εικασίες.

Το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από την Εκάλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΑΝΤΡΟ ΝΥΜΦΩΝ (ΚΗΦΙΣΙΑ)

Σύμφωνα με κάποια ευρήματα που βρέθηκαν στην Κηφισιά, μαρτυρείται εκεί η ύπαρξη Νυμφαίου. Τα ευρήματα αυτά είναι τα εξής:

1. Καθισμένη ανδρική μορφή (2^{ος} μ.Χ. αι.). Βρέθηκε σε σκάμμα (ΟΑΠ) της οδού Κασσαβέτη το 1982. Η μορφή παριστάνει πιθανώς τον Ερμή καθισμένο σε βραχώδες έξαρμα.
2. Μορφή γυμνού παιδιού πάνω σε δελφίνι, πάνω σε βραχώδες έξαρμα (2^{ος} μ.Χ αι.). Η σύνθεση ανήκε σε Νυμφαίο, όπως δείχνει το ρύγχος του δελφινιού, με εσωτερικώς λαξευμένο διαμπερή αγωγό για τη διέλευση νερού.
3. Αγαλματίδιο ξαπλωμένης παιδικής μορφής πάνω σε βραχώδες έξαρμα. Ίσως η σύνθεση αποδίδει τη μορφή του Ελληνιστικού Ερμαφρόδιτου (2^{ος} αι. μ.Χ.).

Αριστερά: Μορφή παιδιού πάνω σε δελφίνι. Κέντρο: Ξαπλωμένη παιδική μορφή.
Δεξιά: Καθισμένη ανδρική μορφή (πιθανώς ο Ερμής). (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Νυμφαίο της Κηφισιάς δεν έχει εντοπιστεί ακόμα από τους αρχαιολόγους. Ωστόσο, μέσα στην κοίτη του ρέματος της Πύρνας, υπάρχει ένα ακόμα σπήλαιο (1,5 περίπου χλμ χαμηλότερα από το Σπήλαιο των Ευμενίδων), για το οποίο ο Νέζης (ό.π., σ. 139) αναφέρει τον ισχυρισμό του Ν. Παπαδάκη (Περιοδικό “Περιηγητική”, Νοέμβριος 1962, σ. 24-25) ότι αποτέλεσε κατά την αρχαιότητα ιερό των Νυμφών.

Η σπηλιά αυτή είναι σαν στέγαστρο, και καταλαμβάνει εγκάρσια όλο τον πυθμένα της ρεματιάς. Η είσοδός της. που είναι υπερυψωμένη, σχηματίζει ένα φυσικό σκαλοπάτι 3 μέτρων περίπου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικρού καταρράκτη.[1] Το ειδυλλιακό αυτό τοπίο θα μπορούσε κάλλιστα να είχε διαμορφωθεί στην αρχαιότητα σε Νυμφαίο. Δεν υπάρχει όμως κανένα ίχνος που να υποστηρίζει κάτι τέτοιο. Σώζονται ωστόσο τα ίχνη ξερολιθιάς στα αριστερά της εισόδου. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι ως προς την παλαιότητά της. Τα ίχνη αυτά μπορεί να ’ναι αρχαία, μπορεί να ’ναι και μεταγενέστερα.

Η οροφή του σπηλαίου είναι εξαιρετικά χαμηλή. Από την κεντρική αίθουσα ξεκινάει μια τεχνητή στοά με κατεύθυνση προς Βορρά. Στο τέλος της στοάς υπάρχουν δύο σφραγισμένες είσοδοι· η μία είναι κλεισμένη με πέτρες και η άλλη καλύπτεται από χοντρή τσιμεντόπλακα. Στην ανατολική πλευρά βλέπουμε άλλο ένα στενό φυσικό πέρασμα, ενώ στα δεξιά του σπηλαίου, αμέσως μετά την είσοδο, υπάρχει μία μικρή αίθουσα από την οροφή της οποίας κρέμονται οι ρίζες των δέντρων.

Δεν είναι απίθανο να ισχύει η άποψη του Παπαδάκη, αλλά δυστυχώς, όπως είπαμε και προηγουμένως, κανείς δεν μπορεί να ’ναι σίγουρος, εφόσον στο σπήλαιο δεν υπάρχει το παραμικρό υπόλειμμα αρχαίας λατρείας, όπως αναθηματικές κόγχες ή κάποια επιγραφή.

[1] Ο καταρράκτης σταμάτησε δυστυχώς να τρέχει το 2008.

Το σπήλαιο της Κηφισιάς και ο καταρράκτης...στα «τελευταία» του. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

1&2. Η είσοδος και το εσωτερικό του σπηλαίου. 3. Η είσοδος από το εσωτερικό.
4. Τα υπολείμματα της ξερολιθιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. Η αίθουσα δεξιά από την είσοδο. 6. Η τεχνητή στοά. 7. Το (μάλλον) φυσικό πέρασμα. 8. Οι σφραγισμένες είσοδοι. 9. Μία ακόμα άποψη της τεχνητής στοάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Σε τούτο εδώ το κεφάλαιο, θα αναφερθούμε σε διάφορα ίχνη και κατάλοιπα της αρχαιότητας, τα οποία δε σχετίζονται με ναούς, λατομεία ή δήμους, αλλά απλώς αποτελούν κομμάτια της ευρύτερης αρχαίας πεντελικής ιστορίας. Ας δούμε ποια είναι αυτά.

1. ΑΓΡΙΛΙΚΙ

α. Τα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης

Στην κορυφή της προεξοχής που κάνει το Αγριλίκι προς την Μπρεξίζα της Νέας Μάκρης, βρέθηκε αρχαία οχύρωση περιμέτρου 300 μ., η αρχή της οποίας ανάγεται τουλάχιστον στα μυκηναϊκά χρόνια. Στις υπώρειες του βουνού εικάζεται πως ήταν και οι κατοικίες.

Οι χριστιανοί δεν παρέλειψαν, κι εδώ ακόμα, να χτίσουν μια εκκλησία.

Τα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Η τεχνητή σήραγγα

Σε πολύ μικρή απόσταση από τα ερείπια της ακρόπολης υπάρχει μία μικρή τεχνητή ημιυπόγεια σήραγγα (διαστάσεις 6 × 2 × 1,20 μ.), έργο πιθανώς της ίδιας εποχής. Ο Νέζης ("Τα Βου-

νά της Αττικής", σ. 39), εκφράζει την άποψη ότι ήταν πιθανώς κρυφή είσοδος στην υπερκείμενη οχύρωση.

Αριστερά: Η είσοδος. Δεξιά: Ο ημιυπόγειος χώρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Ένα αρχαίο (;) σκάλισμα

Κατά τη διάρκεια μιας πεζοπορίας στο Αγριλίκι μαζί με το συγγραφέα-σπηλαιολόγο Θανάση Ξανθόπουλο, σκοπός της οποίας ήταν η εύρεση σπηλαίων, μας τράβηξε την προσοχή μία μικρή ορθογώνια οπή σκαλισμένη επί εδάφους. Το μέγεθός της είναι περίπου όσο μία παλάμη και έχει βάθος γύρω στα 5-6 εκ. Το πρώτο πράγμα που μας ήρθε στο μυαλό ήταν όλες εκείνες οι οπές τις οποίες συναντάμε στα αρχαία λατομεία. Εδώ όμως υπάρχει ένα πρόβλημα. Τίποτε απολύτως δεν υπάρχει τριγύρω που να δικαιολογεί την ύπαρξη αυτού του σκαλίσματος. Ούτε λατομείο, ούτε κάποιος παλιός δρόμος, ούτε κάποια άλλη ανθρώπινη επέμβαση. Αυτές τις σκέψεις κάναμε και στο τέλος λέγαμε ότι μπορεί να ήταν βάση κάποιου αγάλματος. Μόνο που αυτομάτως κατέρρευσε και τούτη η σκέψη, διότι η οπή ήταν πολύ μικρή για κάτι τέτοιο, αλλά και η περιοχή όπου βρίσκεται είναι ένα κάθε άλλο παρά περίβλεπτο σημείο του βουνού.[1] Σίγουρα θα στήριζε κάτι. Αλλά τι; Έτσι, μείναμε με την απορία και συνεχίσαμε ν' ανηφορίζουμε.

Κατέληξα στο συμπέρασμα πως η οπή αυτή είναι αν όχι αρχαία, τότε σίγουρα παμπάλαιη, για τον απλούστατο λόγο πως από τη στιγμή που δεν υπάρχει λατομείο στην πλαγιά, το σκάλισμα αυτό αποτελεί βάση για κάτι (όχι για άγαλμα πάντως), και μια τέτοιου είδους πρακτική (πόσο μάλλον πάνω σε ένα βουνό), δεν απαντάται σε καμία άλλη νεότερη δραστηριότητα, ακόμα και λατομική.

Το σκάλισμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[1] Όταν οι αρχαίοι έστηναν αγάλματα στα βουνά, διάλεγαν σημεία τέτοια ώστε να είναι ορατά από παντού και όχι κρυμμένα στην «καρδιά» του βουνού, όπου μόνο ο βοσκός που θα περνούσε τυχαία από 'κει θα μπορούσε να τα δει.

2. ΙΧΝΗ ΑΡΧΑΙΑΣ (;) ΛΑΞΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΝΟΗ

Σε μικρή απόσταση από το Πύθιο της Οινόης επί του δρόμου που ακολουθούμε για το σπήλαιο Β΄ (το οποίο λανθασμένα ταυτίζεται με το σπήλαιο του Πανός), υπάρχουν ίχνη λάξευσης. Τα ίχνη αυτά μοιάζουν με τα συνήθη ίχνη αρχαίας εξόρυξης –οριζόντιες γραμμώσεις–, όμως είμαι πλέον σίγουρος ότι δεν πρόκειται για εξόρυξη. Δεν υπάρχει άλλωστε λατομείο στη συγκεκριμένη περιοχή. Παρόμοια ή άλλα ίχνη τριγύρω δε βρέθηκαν πουθενά.

Γνώμη μου είναι ότι κάποιοι επιχείρησαν να κατεργαστούν το βράχο για τον χ, ψ λόγο, απ’ ό,τι φαίνεται όμως η ιδέα εγκαταλείφθηκε σύντομα.

Το λάξευμα στην Οινόη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΑΡΧΑΙΑ ΟΡΥΧΕΙΑ

Στο (πρώην) δάσος πάνω από τον οικισμό της Νέας Πεντέλης βρίσκονται δύο ορυχεία πιθανώς αρχαία[1]. Το ένα είναι αρκετά ευρύχωρο και με μεγάλο βάθος, ενώ το άλλο είναι κατά πολύ μικρότερο και αρκετά στενό.

Η είσοδος του μεγάλου ορυχείου έχει πλάτος 3 μ. και ύψος 3-4 μ. περίπου. Μπαίνοντας στο εσωτερικό του και κοιτάζοντας κάτω δεξιά, βλέπουμε ένα μικρό άνοιγμα το οποίο οδηγεί σε ένα μεγάλο υπόγειο θάλαμο. Από εκεί ξεκινάει ένα στενό και ελαφρώς κατηφορικό πέρασμα μήκους 100 μέτρων περίπου.[2]

Λίγο πιο πέρα, συναντάμε το δεύτερο (μικρό) ορυχείο. Το άνοιγμά του είναι περίπου 1 × 1 μ. και μόνο σκυφτός χωράει κάποιος να μπει, αλλά και πάλι με δυσκολία. Αριστερά και δεξιά υπάρχουν δύο ανοίγματα μήκους 2-3 μ. περίπου.

---

[1] Η αλήθεια είναι πως υπάρχουν ίχνη από φουρνέλα, όμως αυτό δε σημαίνει ότι δεν είναι αρχαίο, αφού ίσως ξαναχρησιμοποιήθηκε στα νεότερα χρόνια.

[2] Πασίγνωστος «*ερευνητής*» της υπόγειας Αθήνας και θιασώτης της θεωρίας της... «*κοίλης γης*», δήλωνε ευθαρσώς ότι η υπόγεια στοά του ορυχείου κατέληγε στη Μονή Πεντέλης, πράγμα βεβαίως αναληθές, κι αυτό μπορεί να το διαπιστώσει εύκολα όποιος κάνει αυτή την υπόγεια διαδρομή.

Πάνω: Το μεγάλο ορυχείο. Κάτω: Το μικρό ορυχείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το ορυχείο όπως φαίνεται από την είσοδο

Η είσοδος της υπόγειας στοάς

Η υπόγεια αίθουσα

Το κατηφορικό πέρασμα

Το αριστερό τμήμα της αίθουσας

Η είσοδος της στοάς απο το εσωτερικό

Η είσοδος του ορυχείου απο το εσωτερικό

Το μεγάλο ορυχείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι μικρές προεκτάσεις στα αριστερά και τα δεξιά του μικρού ορυχείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ ΣΕ ΑΓΝΩΣΤΗ ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Κάποτε, περιφερόμενος εδώ κι εκεί μέσα στο πυκνό δάσος στη ΒΔ πλευρά της Πεντέλης, εντόπισα την ύπαρξη ενός σπηλαίου κρυμμένου μέσα στα πουρνάρια. Η είσοδός του είναι στενή, και στο βάθος υπάρχει ένα άνοιγμα ακόμα μικρότερο της εισόδου, που μόνο κάποιος εξαιρετικά αδύνατος χωράει να μπεί. Η απουσία φακού με ανάγκασε να παρατήσω την όποια απόπειρα, και έτσι, έπειτα από λίγες μέρες ξαναπήγα εκεί για να δω αν υπήρχε κάποια συνέχεια πίσω από εκείνο το άνοιγμα.

Το δάσος εκεί είναι τόσο πυκνό που δεν μπορούσα να βρω τη σπηλιά με τίποτα. Αντ' αυτής, αντίκρισα το εντυπωσιακό άνοιγμα ενός άλλου σπηλαίου. Συμπέρανα, τότε, ότι το προηγούμενο άνοιγμα συνδέεται με αυτό το σπήλαιο – πρόκειται δηλαδή για σπήλαιο με δύο εισόδους. Πράγματι, ύστερα από λίγα μέτρα είδα και το μικρό άνοιγμα.

Το εσωτερικό του σπηλαίου είναι αρκετά ευρύχωρο, μόνο που είναι φτωχό σε σταλαγμιτικό διάκοσμο. Έχει όμως τη δική του ομορφιά, όπως κάθε σπήλαιο άλλωστε. Στα δεξιά υπάρχει ένα μακρόστενο πέρασμα που οδηγεί σε ένα άλλο μικρότερο θάλαμο.[1] Εκεί λοιπόν με περίμενε μία έκπληξη. Είδα ένα λάκκο βάθους 1-1,5 μ. και τριγύρω διάφορα σκαπτικά εργαλεία. Κάποιοι λοιπόν επιχείρησαν να κάνουν ανασκαφές (όχι αρχαιολόγοι πάντως!) και το πρώτο πράγμα με το οποίο απόρησα είναι το τι τους έκανε να ανασκάψουν αυτό το σπήλαιο που, απ' όσο γνωρίζω, δεν είναι κανένα από τα ήδη γνωστά (λατρευτικά και μη) που υπάρχουν στην Πεντέλη. Άραγε πληροφορήθηκαν κάτι γι' αυτή τη σπηλιά ή απλώς πήγαν τυχαία με την ελπίδα να βρούν κάτι; Η απάντηση ήρθε αυτομάτως όταν γύρισα πίσω μου να δω τι υπάρχει. Το φως του φακού έπεσε πάνω σε δύο πλαστικά τελάρα γεμάτα με θραύσματα αγγείων. Πολύ πιθανό να βρήκαν κάτι που να το θεώρησαν ακόμα πιο αξιόλογο, γι' αυτό τα αγγεία βρίσκονται ακόμα εκεί παρατημένα.

Έπειτα από κάποιες μέρες, ξαναπήγα εκεί μαζί με τον Δ. Δρόλαπα. Συμφωνήσαμε ότι τα αγγεία αυτά πρέπει να 'ναι πανάρχαια, ίσως προϊστορικά, δεν έχουν δηλαδή καμία ομοιότητα με τα αγγεία π.χ. των κλασικών χρόνων. Το σπήλαιο θα πρέπει να αποτελούσε χώρο κατοικίας του προϊστορικού ανθρώπου, κάτι που μας έκανε να αναζητήσουμε ίχνη καπνού στους βράχους. Τα μοναδικά ίχνη βρίσκονται στον κεντρικό θάλαμο του σπηλαίου.

[1] Αυτό το θάλαμο θα αντίκριζα, αν έμπαινα από τη δεύτερη στενή είσοδο που είδα την πρώτη φορά.

1. Η σπηλιά. 2&3. Τα αγγεία. 4. Μερικά από τα εργαλεία των ανασκαφών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΟΣΤΡΑΚΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΑΥΡΗΝΟΡΑ

Ο Merl K. Langdon αναφέρει ότι στην υψηλότερη κορυφή της Πεντέλης, στο *Πυργάρι* (1.109 μ.), βρέθηκαν από τους Smith και Lowry όστρακα των Κλασικών χρόνων. ("A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos" σ. 102)

Στη Μεγάλη Μαυρηνόρα (ΝΑ προέκταση της Πεντέλης) και συγκεκριμένα στη βόρεια πλευρά των δύο κορυφών του βουνού, ο Langdon βρήκε πολυάριθμα χοντροκομένα όστρακα, πιθανώς του 7^{ου} αι. π.Χ. Στη Μικρή Μαυρηνόρα οι Smith και Lowry βρήκαν ελάχιστα όστρακα με ξεθωριασμένη μαύρη επίστρωση.

Όστρακα λίγο πριν το *Πυργάρι*. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. «ΜΕΓΑΛΙΘΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ» ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Νοτιο-ανατολικά της κορυφής του βουνού (~220 μ.), ανάμεσα στους τρεις ευθυγραμμισμένους γιγάντιους βράχους, ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ* βρήκε ίχνη «τείχους» φτιαγμένου από μεγάλους α-

κατέργαστους ογκόλιθους.[1] Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του βρίσκεται ανάμεσα στον πρώτο και στο δεύτερο βράχο, ενώ ένα πολύ μικρό μέρος του σώζεται ανάμεσα στον μεσαίο και στον τρίτο.

Η αρχική εκτίμηση ήταν πως επρόκειτο μόνο για κάποιο ανάλημμα. Στη δεξιά πλευρά όμως της κατασκευής η λιθοδομή υπερβαίνει την επιφάνεια του εδάφους, στοιχείο που αναιρεί αυτή την υπόθεση· κι αυτό διότι το άνω τμήμα ενός αναλήμματος δεν ξεπερνάει ποτέ την επιφάνεια του εδάφους. Θα μπορούσε να ήταν περίβολος ακρόπολης ή κάποιου ιερού τεμένους ή ακόμα και οχύρωση, με το υπεράνω του εδάφους τμήμα να έχει καταπέσει.[2] Η γνώμη ενός αρχαιολόγου θα ήταν ασφαλώς διαφωτιστική.

1. Το «μεγαλιθικό τείχος». Στα δεξιά διακρίνεται η συνέχεια του κτισίματος προς τον επίπεδο βράχο από πάνω. 2. Το κτίσιμο πάνω από τη σημερινή επιφάνεια του τείχους. 3. Υπόλειμμα του ίδιου τείχους λίγα μέτρα πιο δίπλα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[1] Το κτίσμα αυτό είχα δει κι εγώ παλαιότερα, μόνο που...δεν του έδωσα καμία σημασία!

[2] Ο καθ'όλα υπερβολικός στις περιγραφές του Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί, γράφει ότι στην κορυφή της Πεντέλης είδε «*ανάκτορο –κτίσμα περίτεχνο, που ο* ***σοφός βασιλιάς Σολομών***– *ας έχει ειρήνη!– το'χει αναγείρει για χάρη της Μπαλκίς Ανά. Μόνο που, τώρα πιά, μονάχα ερείπια έχουν απομείνει*». ("Ταξίδι στην Ελλάδα" εκδ. Εκάτη, σ. 189.) [Η έμφαση είναι του γράφοντος.] Προφανώς θα είδε τα ίδια ερείπια και σίγουρα κάποια παραπάνω (μιας και τότε δεν υπήρχε...αεροπορική βάση στην κορυφή), αλλά μια τέτοια αναφορά δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να εκληφθεί σοβαρά.

7. ΙΧΝΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΡΟΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΟΒΟΥΝΙ

Σύμφωνα με τον Langdon (ό.π.), στη βόρεια πλαγιά του Ικαρίου όρους (Διονυσοβούνι) βρέθηκαν ίχνη αρχαίας αγροικίας. Μέχρι στιγμής δεν κατάφερα να τα εντοπίσω. Βέβαια υπάρχει και η τεράστια πιθανότητα να μην υπάρχουν πλέον.

8. ΙΧΝΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ (ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ;) ΣΤΗΝ ΕΚΑΛΗ

Στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Πεντελικού και συγκεκριμένα στη διασταύρωση των λεωφόρων Θησέως και Διονύσου στην Εκάλη, πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν τα θεμέλια αρχαίων κτισμάτων. Πιθανώς πρόκειται για οικίες ή κάποιο δημόσιο κτίριο.

Οι ανασκαφές στα σύνορα Εκάλης - Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

9. ΑΡΧΑΙΟΣ ΒΩΜΟΣ (;)

Στη βορειοανατολική πλευρά του Πεντελικού, στην κορυφή μιας απότομης ράχης,[1] βρήκα ένα σωρό από πέτρες στα πρότυπα αρχαίου βωμού.[2] Οι πέτρες δείχνουν παμπάλαιες και σίγουρα δεν πρόκειται για ερείπια κάποιου νεότερου κτίσματος (π.χ. καλύβι λατόμων) από τα πολλά που συναντάμε στο βουνό. Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η λιθοστοιβή αυτή να είναι όντως αρχαία.

Ο (πιθανός) αρχαίος βωμός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ: ΑΓΡΟΙΚΙΕΣ Ή ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ;

α. Ίχνη αρχαίας αγροικίας

Όπως ειπώθηκε στο 3ο κεφάλαιο, στην περιοχή του αρχαίου λατομείου του Κοκκιναρά βρέθηκαν ίχνη τριών αγροικιών. Σε επίσκεψη με τον Δ. Δρόλαπα στην περιοχή, σκοπός της οποίας ήταν ο εντοπισμός των αγροικιών και του ιερού που σημειώνονται στο χάρτη των Goette, Πολυκρέτη, Βάκουλη και Μανιάτη (τον οποίο παραθέτω στο 3ο κεφάλαιο) είδαμε τα ερείπια της αγροικίας Ι. Φαινόταν τμήμα της βάσης της αγροικίας, καθώς και πολλές πελεκημένες πέτρες οι οποίες πρέπει να ανήκαν κι αυτές στο κτίσμα.

Η περιοχή της αγροικίας ΙΙΙ είναι εξ ολοκλήρου κατασκαμμένη από τα μηχανήματα που άνοιξαν λάκκους για τις δεντροφυτεύσεις (μετά την πυρκαγιά του 2007) οπότε κάθε ίχνος εκείνης της αγροικίας πρέπει να έχει χαθεί.

Όταν έφτασα στο σημείο όπου σύμφωνα με τον χάρτη βρισκόταν η αγροικία ΙΙΙ δε βρήκα απολύτως τίποτε. Υπέθεσα ότι βρίσκεται πιθανώς σε κάποιο άλλο σημείο εκεί κοντά. Η εικόνα μπροστά μου όμως ήταν τόσο απελπιστική (θυμίζει το Βερντέν του Α΄ Παγκοσμίου Πολέ-

[1] Ομοίως και ο βωμός του Ηρακλή που βρέθηκε στο Αγριλίκι ήταν στημένος κι αυτός πάνω σε απότομη ράχη.
[2] «*Υπήρχαν φυσικοί πέτρινοι βωμοί·* [...] *Στα απλά αγροτικά Ιερά είναι δυνατόν μερικές πρόχειρα τοποθετημένες πέτρες να χρησιμεύσουν ως βωμός*». (Walter Burkert, “Αρχαία Ελληνική Θρησκεία”, σ. 199.)

μου), που έχασα κάθε ενδιαφέρον για τα ερείπια κι έτσι εγκατέλειψα την προσπάθεια. Ήταν φριχτά ανυπόφορος ο συνδυασμός της ολοκαμένης γης με τις ελεεινές ανθρώπινες επεμβάσεις που τάχα στοχεύουν στην ανάπλαση του βουνού.

Όσο για την (μάλλον απίθανη) αγροικία ΙΙ, θα μιλήσουμε ξεχωριστά, αμέσως παρακάτω.

Η αγροικία Ι. Με τα βελάκια σημειώνονται οι πέτρες που αποτελούν τη βάση της αγροικίας. Διακρίνονται επίσης και άλλα υπολείμματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Θραύσματα αγγείων

Όπως θα κατάλαβε ήδη ο αναγνώστης είμαι πλήρως αντίθετος με τις αναδασώσεις που διοργανώνονται τα 3 τελευταία χρόνια από το δήμο Πεντέλης και τον ΣΠΑΠ (Σύνδεσμος Προστασίας και Ανάπλασης Πεντελικού) σε συνεργασία με το ραδιοφωνικό σταθμό ΣΚΑΪ. Κι αυτό, γιατί κατά τη γνώμη μου, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιούνται οι αναδασώσεις τους είναι λείαν επιεικώς απαράδεκτος, διόλου «φιλικός προς το περιβάλλον», από τη στιγμή που κατασκάβουν τις πλαγιές με τα μηχανήματα, καταστρέφοντας τόσο το φυσικό ανάγλυφο του βουνού, όσο και πληθώρα νεογέννητων πεύκων και φυτών.[1] Εδώ φυσικά δεν πρόκειται να κάνω λεπτομερή ανάλυση επί του θέματος τούτου, το θέτω απλώς ως εισαγωγή για την ακόλουθη ιστορία, η έκβαση της οποίας δε θα έλεγα σε καμία περίπτωση ότι με χαροποίησε, αντιθέτως, με γέμισε ανησυχία για το μέλλον του βουνού.

Ακόμα και τώρα που γράφω αυτές τις γραμμές, δεν μπορώ να καταλάβω τι «μηχανισμός» λειτούργησε μέσα μου ώστε να με κάνει να πω «ναι» σε πρόταση φίλου μου[2] να βοηθήσω σε κάποια συμπληρωματική αναδάσωση (διοργανωθείσα βέβαια, από τους παραπάνω φορείς).

---

[1] Κι αυτό βεβαίως για να μη λερωθούν τα χέρια του Νεοέλληνα οικολόγου που θα πάει να φυτέψει το δεντράκι.

[2] Πρόκειται για τον Νεκτάριο Σέρβο, με τον οποίο αποφασίσαμε ύστερα από το ολοκαύτωμα του 2009 (αναφέρομαι στην πυρκαγιά που κατέκαψε όλη τη ΒΑ Αττική) να φτιάξουμε την "Penteli SOS". Ασφαλώς ΔΕΝ πρόκειται περί ομάδας (λέξη που ο γράφων αηδιάζει και μόνο στο άκουσμά της). Κάναμε ό,τι κάναμε πάντα, απλώς σκεφτήκαμε ότι καλό θα ήταν να βοηθούσαν κι άλλοι. Και λέω κάναμε, διότι ο Ν. Σέρβος αποφάσισε (για τους δικούς του λόγους) να δώσει τέλος. Αυτό βέβαια δεν με προβλημάτισε ιδιαίτερα μιας και οι ατομικές μου προσπάθειες δεν εγκαταλείφθηκαν ποτέ.

Ίσως πίστεψα στα λόγια του φίλου μου που με διαβεβαίωνε (ο ίδιος βέβαια δεν έλεγε ψέματα) ότι το σημείο όπου θα βρισκόταν η εθελοντική «ομάδα» "Penteli SOS" θα ήταν τελείως έρημο από κόσμο.[1] Για κακή μου τύχη το μέρος που επέλεξαν κάθε άλλο παρά έρημο ήταν. Δεν μπορούσα όμως να κάνω πίσω, είχα ήδη δώσει υπόσχεση, οπότε «δαγκώθηκα» και συνέχισα.

Καθώς λοιπόν έσκαβα σε ένα λάκκο για να φυτέψω το πευκάκι, εμφανίστηκαν κάποια κεραμικά. Ο μισός εαυτός μου δεν έδωσε καμία σημασία και ο άλλος μισός προβληματίστηκε για το αν ήταν αρχαία. Συνεχίζοντας, άρχισαν να ξεθάβονται όλο και περισσότερα. Τότε λοιπόν γύρισα προς τον Νεκτάριο κρατώντας μερικά από αυτά και αστειευόμενος του φώναξα «*Καπετάνιε, κάναμε την τύχη μας· βρήκα αρχαία! Επιτέλους, θα γίνουμε πλούσιοι!*» Για κακή τύχη όμως, όπως θα δειχθεί παρακάτω, κάποιος εθελοντής άκουσε το σχόλιο και ήρθε προς το μέρος μου γεμάτος ενδιαφέρον κι άρχισε να σκάβει δίπλα μου. Του είπα βέβαια να μην παίρνει τοις μετρητοίς αυτό που είπα, ένα απλό αστείο ήταν, «***οπωσδήποτε*** *τα κεραμικά αυτά* ***δεν*** *ήταν αρχαία*». Δεν έδωσε όμως καμία σημασία· έτσι συνέχισα κι εγώ το σκάψιμο. Απ' ό,τι φαίνεται βρισκόμουν στον «επίμαχο» λάκο. Μέσα σε λίγα λεπτά βγήκαν στο φως μεγάλα πήλινα κομμάτια, τα οποία όταν συναρμολογήθηκαν κατάλαβα πως ήταν μέρος από το στόμιο κάποιου πίθου τεραστίων διαστάσεων. Βρέθηκαν και κομμάτια από το ίδιο το πιθάρι καθώς και ένα άλλο ακαθόριστο και σχετικά βαρύ πήλινο κυλινδροειδές αντικείμενο. Μάλλον αποτελεί τμήμα κάποιας άλλης κατασκευής. Ξέθαψα επίσης λαβή και βάση αγγείου, όπου στο τελευταίο υπάρχει και ένα εγχάρακτο «Δ»· ίσως το αρχικό του ονόματος του κατασκευαστή ή του ιδιοκτήτη. Βρέθηκε επίσης και τμήμα αγγείου με ίχνη βαφής. Σημαντικός ήταν επίσης ο αριθμός των κεραμικών.

Τα ευρήματα αφέθηκαν επί τόπου.

Ο Δ. Δρόλαπας παρατήρησε στο χάρτη (στον οποίο αναφέρθηκα προηγουμένως) ότι το σημείο όπου βρέθηκαν τα κεραμικά ταυτίζεται απόλυτα με την αγροικία ΙΙ. Ήμασταν πλέον βέβαιοι, ότι τα ευρήματα ανήκαν σε αυτή, άρα ήταν αρχαία.

Στην επίσκεψη που κάναμε μία βδομάδα αργότερα με τον Δρόλαπα (σ' αυτή αναφέρομαι παραπάνω) αποφάσισα να τα ξαναθάψω, φοβούμενος μήπως κάποιος τα πάρει και τα παραδώσει στους αρχαιολόγους.

Τότε βρήκα και μία πέτρα, πάνω στην οποία υπήρχε ένα μεγάλο σκαλιστό «Μ».

Ο Νεκτάριος, ήταν εξ αρχής υπέρ του να ενημερωθεί η αρχαιολογική υπηρεσία, αλλά εγώ του εξέφραζα τις αντιρρήσεις μου. Κι αυτό διότι δε θα ήθελα σε καμία περίπτωση να ανοίξει μία ακόμα πληγή στην καρδιά του βουνού, κι αυτή τη φορά από αρχαιολόγους. Του ξεκαθάρισα τη θέση μου, ότι κανένα ανθρώπινο έργο (ούτε καν ο Παρθενώνας) δεν αξίζει τίποτε μπροστά σε ένα φυσικό «μνημείο», όπως ένα βουνό δηλαδή. Του είπα ότι ακόμα και τον τάφο του Αλεξάνδρου να έβρισκαν, με αφήνει αδιάφορο, και δεν υπήρχε φυσικά περίπτωση να το ισοσταθμίσω με το μεγαλείο ενός βουνού! Σε εκείνο το σημείο, φυτεύτηκαν (όπως φυτεύτηκαν) μερικές χιλιάδες δέντρα. Αξίζει να θυσιαστεί το έμψυχο για χάρη του άψυχου;

Σε σχετική κουβέντα που έκανα με τον Δρόλαπα, εξέφραζε αμφιβολίες για το αν πρόκειται να ασχοληθεί η Αρχαιολογική με τον Κοκκιναρά και ειδικά για μία αγροικία. Δυστυχώς, διαψεύστηκε ολοκληρωτικά.

Ο εθελοντής που έσκαβε δίπλα μου εκείνη την ημέρα ενημέρωσε το δήμαρχο της Παλαιάς Πεντέλης και πήγαν μαζί εκεί για να του δείξει τα ευρήματα. Δεν τα βρήκαν όμως, (μιας και τα είχα θάψει) και έτσι κάποια στιγμή που βρέθηκε ο εθελοντής με τον Νεκτάριο τον ρώτησε τι απέγιναν τα ευρήματα. Εκείνος δε γνώριζε, αφού ακόμα δεν τον είχα ενημερώσει, και τότε άρχισε να του λέει διάφορα, μισοαστεία μισοσοβαρά, ότι κλέψαμε τα ευρήματα.[2]

---

[1] Κι αυτό διότι όσοι με γνωρίζουν ξέρουν ότι δε «φημίζομαι» καθόλου για την κοινωνικότητά μου, πόσο μάλλον στο βουνό όπου και το παραμικρό συναπάντημα μεταφράζεται σε... ενσαρκωμένο εφιάλτη. Ακόμα και στις δράσεις της "Penteli SOS" επέλεγα πάντοτε τα πιο απομακρυσμένα σημεία. Ο καθείς με τις ιδιοτροπίες του.

[2] Αν παρόλα αυτά υπάρχει κάποιος αρμόδιος που διαβάζει το βιβλίο αυτό και σπεύσει να με κατηγορήσει ότι έκλεψα και –γιατί όχι– πούλησα τα ευρήματα, είμαι πρόθυμος να τον οδηγήσω επί τόπου στο σημείο όπου βρίσκονται θαμένα.

Σύντομα, το νέο για τα «αρχαία στον Κοκκιναρά» εξαπλώθηκε, ώσπου μια μέρα ο Νεκτάριος έλαβε τηλεφώνημα από τον ΣΠΑΠ, όπου του ζητούσαν να παρευρεθεί στα γραφεία τους το επόμενο πρωί για να καθοδηγήσει μία ομάδα αρχαιολόγων στην περιοχή! Μπορούσε να κάνει κι αλλιώς;

Όταν έφτασε με τους αρχαιολόγους στον Κοκκιναρά, αυτοί διασκορπίστηκαν αυτομάτως και άρχισαν να «σαρώνουν» την περιοχή. Δεν πήγαν βέβαια οργανωμένοι, αλλά για μια απλή «αναγνώριση». Ανακάλυψαν κι αυτοί σε κάποιο άλλο σημείο κεραμικά, καθώς και ένα άθικτο αγγείο.

Έπειτα από λίγη ώρα βγήκε το πόρισμα. Δεν πρόκειται για αγροικία αλλά για νεκροταφείο της Ελληνιστικής εποχής. Εντόπισαν μάλιστα και τα όρια του νεκροταφείου. Συμπέραναν ότι τα κεραμικά ανήκουν σε στέγες κάποιων κτισμάτων άρα τα πιο ενδιαφέροντα πράγματα κρύβονται στο υπέδαφος. Συμφώνησαν –τι άλλο;– ότι ο χώρος πρέπει οπωσδήποτε να ανασκαφεί... Επομένως οι φόβοι μου επιβεβαιώθηκαν και με το παραπάνω.

Κάποια στιγμή, αργά ή γρήγορα, όλα τα δέντρα θα κοπούν και η γη θα κατακρεουργηθεί για χάρη του... «λαμπρού και ανυπέρβλητου αρχαίου πολιτισμού μας». Τι είναι η Φύση μπροστά στον... «Τιτάνα αρχαιοελληνικό πολιτισμό»; Εκεί μπορεί να θάφτηκαν κάποιες λαμπρές προσωπικότητες της αρχαίας Ιστορίας μας, είναι δυνατόν να ασχοληθούμε με τα παλιόδεντρα και όχι με αυτούς;

Αν τώρα το νεκροταφείο του Κοκκιναρά θεωρηθεί εφάμιλλο των νεκροταφείων του Βρανά (μιλήσαμε γι’ αυτά στο 1º κεφάλαιο), τότε τα πράγματα γίνονται ακόμα χειρότερα. Θα ακολουθήσει η γνωστή «αξιοποίηση»[1] και «ανάδειξη» του χώρου ώστε να μετατραπεί σε μια καθώς πρέπει τουριστική ατραξιόν.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό εκφράζω την αγανάκτησή μου για τη χυδαία ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ του ΣΠΑΠ και του δήμου Πεντέλης, γιατί ενώ προσποιούνται και διατυμπανίζουν ότι τάχα αγαπούν το βουνό, το φροντίζουν και το προστατεύουν (αλίμονο!!!) κάνουν τα στραβά μάτια μπρος σε καταστροφές που γίνονται ακριβώς μπροστά τους, είτε πρόκειται για ρίψεις μπαζών, είτε για παράνομες λατομήσεις είτε για παράνομη βόσκηση. Όλα αυτά τα ξέρουν και με το παραπάνω. Αλλά ποιος ασχολείται; Όταν όμως πρόκειται για αρχαιότητες, σπεύδουν αυτομάτως να ενημερώσουν τους αρχαιολόγους. Γιατί άραγε; Το κάνουν μήπως από πατριωτισμό ή για να έχουν να κοκορεύονται για τα αρχαία μνημεία της περιοχής τους; Ούτε καν αυτό. Ο πραγματικός σκοπός είναι ένας: το κέρδος.

---

[1] Και φυσικά, όπου ακούμε λέξεις όπως «αξιοποίηση», «ανάπλαση», «ανάδειξη» καταλαβαίνουμε ακριβώς περί τίνος πρόκειται. Απλώς λες «αντίο» στον τόπο που πρόκειται να «αξιοποιηθεί».

Τα ευρήματα που στάθηκαν η αφορμή για την καταδίκη του Κοκκιναρά: 1&2. Τα κομμάτια που αποτελούν τη βάση του πιθαριού και το ακαθόριστο αντικείμενο. 3. Βάση αγγείου με το χαραγμένο «Δ» στο κέντρο. Η πέτρα με το σκαλιστό «Μ». 5. Κεραμικό με ίχνη βαφής. 6. Λαβή αγγείου. 7. Μερικά από τα δεκάδες κεραμικά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

11. ΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟ (;) ΣΚΑΛΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΑΛΗ

Λίγο πιο πάνω από τα σπίτια της Εκάλης και έχοντας προχωρήσει βαθιά μέσα στο δάσος βρήκα μια ορθογώνια οπή σκαλισμένη σε μικρή βραχώδη επιφάνεια στο έδαφος και με βάθος 2εκ. περίπου. Εδώ ισχύουν τα ίδια που λέγαμε προηγουμένως για μια ανάλογη οπή στο Αγριλίκι. Σκαλισμένη στο πουθενά, και χωρίς κανένα άλλο ίχνος να εξηγεί τον λόγο ύπαρξής της. Δείχνει παμπάλαιη, σχεδόν αρχαία.

Η οπή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

«*Κανείς δεν άκουσε στο Συνέδριο της Ναυπάκτου, εν έτει 217 π.α.χ.χ., τον συνετό και προνοητικό Αιτωλό Αγέλαο, που απελπισμένα είχε μιλήσει στους συνέδρους για την άμεση ανάγκη μίας συμπαγούς ενότητος όλων των Ελλήνων απέναντι στο "σκοτεινό νέφος που έρχεται απο τα δυτικά". Αργότερα, σε λιγώτερο από μισόν αιώνα, οι αποσπασματικές αντιστάσεις των Ελλήνων ηγεμονίσκων (άλλοτε με επιστρατευμένους απελεύθερους δούλους, και άλλοτε με ανόητες στρατηγικές και συμμαχίες που εταίριαζαν σε πολύ μεταγενέστερές τους εποχές) θα καταρρεύσουν μπροστά στη συμπαγή ρωμαϊκή επίθεση και το Ελληνικό Έθνος θα μεταβληθεί οριστικά πια σε αφοπλισμένο κι ετεροδιευθυνόμενο κοπάδι δούλων μίας καλοκουρδισμένης και πανίσχυρης εξουσιαστικής μηχανής*». (Βλάσης Ρασσιάς: "Η Συρρίκνωση Της Αρχαίας Ψυχής", εκδ. Ανοιχτή Πόλη, σ. 47)

Πολλοί ιστορικοί και αρχαιολόγοι υποστηρίζουν πως οι Ρωμαίοι ήταν ευεργέτες των Ελλήνων και πως «εναγκαλίστηκαν» τον ελληνικό πολιτισμό ενσωματώνοντάς τον στον δικό τους.[1] Ορισμένοι μάλιστα, θεωρούν πως η ρωμαϊκή εποχή ήταν μία κάθε άλλο παρά εποχή παρακμής, διότι χάρη στους Ρωμαίους στρώθηκε ο δρόμος για το «σωτήριο» χριστιανισμό!

Η ίδια η ιστορία όμως αποδεικνύει ότι τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά· η ρωμαϊκή εποχή ήταν εποχή απόλυτης παρακμής και εξαθλίωσης[2] με απειροελάχιστες –οφείλουμε να

---

[1] Ένα παράδειγμα: ***«Η Ρωμαϊκή περίοδος είναι μια από τις σημαντικότερες της ελληνικής ιστορίας. Είναι μοναδικό το ιστορικό φαινόμενο ενός λαού που πολιτικά κατακτημένος και στρατιωτικά εξουθενωμένος, κατορθώνει με την τρομακτική δημιουργική δύναμη του πολιτισμού του να κατακτήσει και να εκπολιτίσει τον κατακτητή του**, όπως άλλωστε αναγνώρισε και ο Λατίνος ποιητής Οράτιος με την πασίγνωστη φράση του "Graecia capta ferrum victorem cepit et artes intulit agresti Latio" , δηλ. σε ελεύθερη μετάφραση: «Η κατακτημένη Ελλάς κατέκτησε τον σκληρό κατακτητή της και εισήγαγε τις τέχνες στο αγροίκο Λάτιο». **Είναι μοναδικό το φαινόμενο μιας χώρας, που, ουσιαστικά υπόδουλη, διδάσκει την φιλοσοφία της, τις τέχνες της, τα γράμματά της, δια του κατακτητού της στην ανθρωπότητα και τελικά προσφέρει και την γλώσσα της για να διατυπωθεί και να διαδοθεί μέσω αυτής η διδασκαλία του Χριστιανισμού. Είναι σαφές ότι για τέτοια εποχή δεν είναι καθόλου εποχή παρακμής»*.** (Άλκηστις Χωρέμη, Προϊσταμένη της Α΄ Ε.Π.Κ.Α.: "Ρωμαϊκή Αθήνα".) [Οι εμφάσεις είναι του γράφοντος.]

[2] «*Μετά τα μέσα του 2ου αι. π. Χ. η εξουσία της Ρώμης ήταν αυτή που κυριαρχούσε στα ελληνικά εδάφη. Οι πόλεις και οι ναοί άρχισαν να νιώθουν την καταπίεση των Ρωμαϊκών λεγεώνων και την αρπακτικότητα των στρατηγών της, καθώς ο ελληνιστικός κόσμος σταδιακά διαμορφωνόταν και οργανωνόταν ξανά ως ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η Ρωμαϊκή κατάκτηση επέδρασε βαθιά στην διακυβέρνηση, στην οικονομική ζωή, στις συνθήκες και στις φιλοδοξίες των ανθρώπων παλιών πόλεων της Κλασικής Ελλάδας. Τα υλικά υπολείμματα από το αρχαιολογικό υλικό τεκμηριώνουν την πορεία της πολιτιστικής μεταλλαγής μιας πόλης-κράτους της κλασικής Ελλάδας εξελισσόμενης σε επαρχιακή πόλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.*

Η εξέλιξη άφησε πολλές πλευρές της ζωής μιας πόλης αναλλοίωτες και ακλόνητα ελληνικές, αλλά αντιμέτωπες με αυτές ήταν τα κτίρια και ένας τρόπος ζωής που επέδειξε το διεθνές αυτοκρατορικό ύφος του Ρωμαϊκού κόσμου. Η σταδιακή συγχώνευση του ελληνικού και του Ρωμαϊκού πολιτισμού στους δυο

ομολογήσουμε– εξαιρέσεις. Ο δε χριστιανισμός αποτέλεσε απλώς την «ταφόπλακα», όχι μόνο των Ελλήνων, αλλά και όσων λαών αρνήθηκαν να υποταχτούν στη νέα θρησκεία.

Εδώ φυσικά δεν προτίθεμαι να παραθέσω τη ρωμαϊκή ιστορία των Αθηνών, αλλά να επικεντρωθώ στις σχέσεις των Ρωμαίων με το Πεντελικό όρος.

1. ΤΟ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ

Η Αθήνα αναδείχτηκε ως σημαντική πόλη από τον Αδριανό[1] και τους διαδόχους του. Και οι τρεις επισκέψεις του Αδριανού στην Αθήνα συνδυάστηκαν με σημαντικές βελτιώσεις της ζωής της πόλης.

Στη δεύτερη επίσκεψή του στην Αθήνα το φθινόπωρο του 128 μ.Χ. (όπου και έμεινε μέχρι την άνοιξη), συσκέφθηκε με τους αρχιτέκτονες, χτίστες και σχεδιαστές και τους ζήτησε να του εγγυηθούν ότι τα σχέδιά του θα ήταν έτοιμα στην ώρα τους.

Έργα του Αδριανού ήταν το Πάνθεον, η Βιβλιοθήκη, το Γυμναστήριο, το Πανελλήνιον (Ναός της Ήρας και του Πανελληνίου Διός), ο ναός του Ολυμπίου Διός που εγκαινιάστηκε το 131/132 μ.Χ., αλλά το πιο εκτεταμένο εγχείρημά του ήταν η νέα πόλη του Αδριανού με τη συμβολική πύλη. Αυτή η πόλη περιλαμβάνει την περιοχή ανατολικά της Αθήνας (πλατεία Συντάγματος, Εθνικός Κήπος και Ζάππειο). Ανακατασκεύασε επίσης την Πνύκα.

Το πιο σημαντικό υδραγωγείο της ρωμαϊκής Αθήνας είναι το λεγόμενο Αδριάνειο υδραγωγείο. Οι ιστορικοί δε συμφωνούν ως προς τη χρονολόγηση του έργου. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι κατασκευάστηκε στο διάστημα μεταξύ 117 και 161 μ.Χ., κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν πως η κατασκευή έγινε μεταξύ 125 και 140 μ.Χ., και άλλοι το χρονολογούν στα 134-140 μ.Χ. Το Αδριάνειο παρέμεινε σε χρήση έως το 1930, οπότε αντικαταστάθηκε από τα αντίστοιχα έργα του Μαραθώνα.

Τυπικά ξεκίναγε από τις υπώρειες της Πάρνηθας και κατέληγε στη δεξαμενή του Λυκαβηττού, στο σημερινό Κολωνάκι.[2]

Σύμφωνα με τον Iranon, το υδραγωγείο δεν έπαιρνε νερό μόνο από τις πηγές τις Πάρνηθας αλλά υπήρχε και ένας κλάδος που συνδεόταν με την Πεντέλη: «*Ο Πεντελικός κλάδος ξεκινούσε λίγο βορειοανατολικότερα της πλατείας Αγίας Τριάδας Παλαιάς Πεντέλης φερόμενος προς Χαλάνδρι και, ενωνόμενος με τον κλάδο της Πάρνηθας, κατέληγε και αυτός στη δεξαμενή του Λυκαβηττού*». (Ενότητα "ΑΘΗΝΑ", τμ. *Η μεγάλη εικόνα*, μέρος Α΄)

Σύμφωνα με τον Γεωλόγο Ανδρέα Κορδέλα: «*Εγγύς της ιεράς Μονής υπάρχει δεξαμενή 25 μ. μήκους, 11 μ. πλάτους και 2 μ. βάθους, ήτοι χωρητικότητος 560 $μ^3$, ήτις πληρούται δι' υδάτων διοχετευομένων δι' υδραγωγείου λελαξευμένου εν τω σχιστολίθω και διευθυνομένου προς τας φάραγγας του Πεντελικού. Το ποσόν του καθ' εκάστην διοχετευομένου ύδατος φθάνει εις 200-220 $μ^3$ καθ' α εύρον εν μηνί Οκτωβρίω, ότε εγένετο σκέψις υπό της δημοτικής αρχής και του κ. Νομάρχου προς διοχέτευσιν αυτού εις την πόλιν διά του Αδριανείου υδραγωγείου.*

Παραπλεύρως της οδού του Πεντελικού υπάρχει ρυάκιον περιέχον και εν ώρα θέρους ύδατα. Περί αυτό φαίνονται ερείπια μύλων, πολύ δε κατωτέρω εις τας δεξιάς όχθας του φαραγγώδους τούτου ρυακίου φαίνεται λελαξευμένον υδραγωγείον, μεγάλων διαστάσεων ούπω εξετασθέν και γνωσθέν καλώς. Φαίνεται δε διευθυνόμενον εις την θέσιν Λουτρό και Καλογρέζαν». ("Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν", εκδ. 1879. Παρατίθεται από Iranon).

Από το ότι «*εγένετο σκέψις υπό της δημοτικής αρχής και του κ. Νομάρχου προς διοχέτευσιν αυτού εις την πόλιν διά του Αδριανείου υδραγωγείου*», συμπεραίνουμε πως η κατασκευή του κλάδου της Πεντέλης δεν έγινε κατά τη ρωμαϊκή εποχή αλλά στα νεότερα χρόνια.

πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής κυριαρχίας εμφανίζεται περισσότερο παραστατικά στην Αθήνα, εξαιτίας της μοναδικής θέσης της πόλης στην ιστορία και τον πολιτισμό. Το ένδοξο παρελθόν της και η απαράμιλλη υπεροχή της στις τέχνες και τα γράμματα και ειδικά στη φιλοσοφία, δελέαζε το νου». Π. Κουτσόκωστα – Αρχαιολόγου: "Η Ρωμαϊκή Αθήνα", Ημερομηνία 01 Friday July @ GTB Daylight Time Θέμα: *Ιστορία*.

[1] Ο Πούπλιος Αίλιος Τραϊανός Αδριανός (76-138 μ.Χ.) υπήρξε Αυτοκράτορας της Ρώμης κατά τα έτη 117-138 μ.Χ. καθώς επίσης στωικός και επικούριος φιλόσοφος. Έφτασε στην Αθήνα το 125.

[2] Ακόμα και για την ακριβή πορεία του υδραγωγείου υπάρχουν διαφορές στις περιγραφές.

Αντιθέτως, στην ιστοσελίδα www.penteli.gr διαβάζουμε ότι το υδραγωγείο της Πεντέλης ήταν έργο της ρωμαϊκής εποχής και δίνονται κάποιες επιπλέον πληροφορίες: «*Το Υδραγωγείο συνιστούσε μια υπόγεια σήραγγα, μήκους 25 χιλιομέτρων, η οποία σκάφτηκε με τα χέρια, πιθανώς σκλάβων, με μόνα εργαλεία λάξευσης της πέτρας το σφυρί και το καλέμι. Η αρχή της υπόγειας σήραγγας βρίσκεται στο δυτικό αδιέξοδο της οδού Μεσολογγίου, της περιοχής Αγίας Τριάδος Πεντέλης και η διαδρομή της τέμνει την οδό Αγ. Τρύφωνος της ίδιας περιοχής, περνά στο δυτικό άκρο της πλατείας Αγίας Τριάδος και, διαμέσου της κλίμακας της Ιεράς Μονής Πεντέλης, συνεχίζει προς Χαλάνδρι και Λυκαβηττό.*

Το Υδραγωγείο ήταν σχεδιασμένο για να μαζεύει νερό κατά μήκος όλης της χάραξης, με πολλά συμπληρωματικά έργα συνδεδεμένα με το Αδριάνειο, μέσω υπογείων σηράγγων ή μικρών υδραγωγείων, τα οποία μετέφεραν νερό από άλλες πηγές. Ως βοηθητικά υδραγωγεία λειτούργησαν εκείνα του Χαλανδρίου, του Κοκκιναρά, της Κιθάρας και του Μονοματίου».

Κατά μήκος της διαδρομής του υδραγωγείου ανοίγονταν φρέατα, κι αυτό διότι παρείχαν αερισμό και φωτισμό, διευκολύνοντας ταυτόχρονα και την απομάκρυνση των προϊόντων της εκσκαφής. (Iranon, ό.π.)

Τέτοια φρέατα[1] συναντούμε από την αρχή της υπόγειας διαδρομής μέχρι τη μονή Πεντέλης.

Το ότι το Αδριάνειο Υδραγωγείο συνδέεται με την Πεντέλη είναι βέβαιο. Αυτό που τελικά δε θα μπορέσουμε να μάθουμε είναι αν τελικά η σύνδεση αυτή έγινε κατά τη ρωμαϊκή εποχή ή αργότερα.

Οι πληροφορίες επίσης για το Αδριάνειο είναι στην πλειοψηφία τους αντιφατικές, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τίποτε. Μόνο η αρχαιολογική έρευνα θα μπορούσε να διελευκάνει την υπόθεση.

Αδριανός. Το άγαλμα φυλάσσεται στο Βρετανικό μουσείο. (Φωτ. από www.archaiologia.gr)

---

[1] Ως προς τον τρόπο κατασκευής των πηγαδιών τους ο Iranon εξηγεί: «*…αρχικά διανοίγονταν ανά 35-40 μέτρα κατά μήκος της χαραγμένης διαδρομής κατακόρυφα πηγάδια (φρέατα). Στη συνέχεια, από κάθε τέτοιο πηγάδι ξεκινούσε η διάνοιξη της σήραγγας και προς τις δύο κατευθύνσεις, μέχρι το τμήμα που ξεκινούσε από το ένα πηγάδι να συναντήσει το τμήμα που διανοίγονταν από το επόμενο προς την αντίθετη κατεύθυνση. Η διαδρομή των σηράγγων φυλασσόταν μυστική, ενώ, μετά τη διάνοιξη κάθε τμήματος, τα στόμια των φρεάτων σκεπάζονταν και παραλλάσσονταν ώστε να μη διακρίνονται εύκολα, ακόμα κι από μικρή απόσταση. Κατά τον τρόπο αυτό λαμβάνονταν προφυλάξεις για το ενδεχόμενο εσκεμμένης μόλυνσης του νερού, είτε ως αποτέλεσμα δολιοφθοράς είτε κατά τη διάρκεια τυχόν πολιορκίας της πόλης από κάποιον εχθρό.*

Οι σήραγγες ήταν, ανάλογα με τον τύπο του υπεδάφους, αλλού λαξευμένες μέσα σε βράχο και αλλού πλινθόκτιστες, ώστε να εμποδίζεται η κατάρρευση των μαλακών τοιχωμάτων εντός του αυλού. Διέρχονταν σε βάθη 10 έως 40 μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους και η διατομή τους είχε σχήμα όρθιου ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, με το άνω τμήμα στρογγυλευμένο σε ημικύκλιο. Το ύψος τους έφτανε τα 1,60 και το πλάτος τα 0,70 μέτρα». (Ό.π.)

Τα πηγάδια του υδραγωγείου στο χώρο της μονής και γύρω απ’ αυτή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το τέρμα της οδού Μεσολογγίου στην Παλαιά Πεντέλη. Εδώ βρίσκεται, σύμφωνα με την ιστοσελίδα του δήμου Πεντέλης, η είσοδος του Αδριάνειου υδραγωγείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΗΡΩΔΗΣ Ο ΑΤΤΙΚΟΣ

α. Βίος του Ηρώδη

Η αθηναϊκή ιστορία του δεύτερου μ.Χ. αιώνα είναι συνδεδεμένη με τη ζωή και την περιουσία του Ηρώδη του Αττικού.

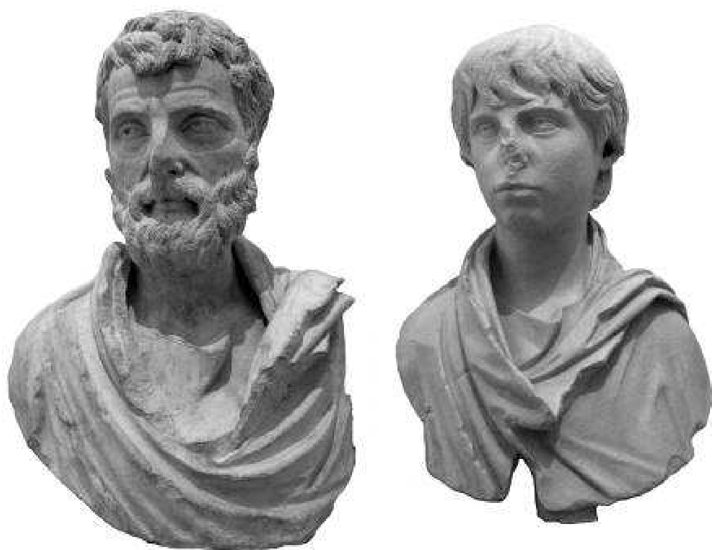
Ο Ηρώδης Αττικός γεννήθηκε στον Μαραθώνα το 101 ή το 103 μ.Χ. Το πλήρες όνομά του ήταν Λεύκιος Βιβούλλιος Ίππαρχος Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης.

Ο Ηρώδης ήταν ο πιο διακεκριμένος και πιο πλούσιος των τοπικών μεγιστάνων και ένας από τους επιφανέστερους σοφιστές της εποχής του.[1] Παντρεύτηκε τη Ρωμαία Άννια Ρήγιλλα.[2] Κατέλαβε πολλά αξιώματα (αγορανόμος, αυτοκρατορικός επίτροπος, ίππαρχος κ.ά) ενώ το 143 μ.Χ. κλήθηκε στη Ρώμη ως ύπατος και ως παιδαγωγός των διαδόχων του θρόνου Μάρκου Αυρήλιου και Λεύκιου Βέρου.

Η οικογένειά του ήταν παλιά και σημαντική στην Αττική, κάτοχος εκτεταμένων εκτάσεων στην Κηφισιά και στον Μαραθώνα. Μετά το θάνατο του πατέρα του, Αττικού, κληρονόμησε μεγάλη περιουσία την οποία διέθεσε για την κατασκευή πολλών δημοσίων έργων και οικοδομημάτων.

Μεταξύ του 170 και του 174 μ.Χ. οι εχθροί του Ηρώδη εκμεταλλευόμενοι τη μνησικακία των Αθηναίων προκάλεσαν την αποχώρηση του Ηρώδη στο Ορικόν της Ηπείρου, γεγονός που αποτέλεσε μεγάλη οικονομική δοκιμασία για την Αθήνα. Με έκκληση για συγχώρεση εκ μέρους του Μάρκου Αυρήλιου επέστρεψε στην Αθήνα.

Πέθανε περίπου το 177 μ.Χ. και θάφτηκε έχοντας θέα το στάδιο, αν και η επιθυμία του ήταν να θαφτεί στην Κηφισιά. Κάποιοι άλλοι λένε ότι πέθανε το 179 μ.Χ. στη γενέτειρά του, στον Μαραθώνα.

Αριστερά: Ο Ηρώδης. Δεξιά: Ο αγαπημένος μαθητής του Πολυδευκίονας.
Βρέθηκαν στην Κηφισιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Η Πεντέλη και ο Ηρώδης

Τα λατομεία της Πεντέλης συνέχισαν τη λειτουργία τους στη ρωμαϊκή εποχή. Πριν από τον Ηρώδη, ο πατέρας του Αττικός εκμεταλλευόταν στο έπακρο το πεντελικό μάρμαρο.

Η Κατερίνα Αγραφιώτη γράφει πως όταν ο Αττικός ήταν 9 μόλις χρονών, είχε συγκλονιστεί από μια ιστορία του συγγραφέα Πλίνιου η οποία έλεγε ότι «*...η γη, όταν τη σκάβουν για να βγάλουν πέτρες ή μάρμαρο, παίρνει την εκδίκησή της με τα ηφαίστεια*». (“Ηρώδης Αττικός”, εκδ. Κάκτος, σ. 20)

---

[1] Υπήρξε μαθητής του σοφιστή Φαβωρίνου από την Αρελάτη της Γαλατίας και του σοφιστή Πολέμωνα. Μαθητές του Ηρώδη υπήρξαν ο ρήτορας Αριστείδης (129 - 189 μ.Χ.) και οι αυτοκράτορες της Ρώμης Λούκιος Βέρος και Μάρκος Αυρήλιος. Υπήρξε επίσης συγγραφέας πολλών έργων (επιδεικτικοί λόγοι, ημερολόγια, διατριβές, επιστολές, κ.ά.)

[2] Για το θάνατο της Ρήγιλλας, οι αντίπαλοι του Ηρώδη του απέδωσαν ευθύνες.

Η ιστορία αυτή δεν τον απέτρεψε κατά την ενηλικίωσή του από το να εξορύξει τόνους μαρμάρου από την Πεντέλη. Κατά την Αγραφιώτη: «*Εκμεταλλευόταν όσο μπορούσε επίσης, πληρώνοντας φυσικά γερούς φόρους και ενοίκιο στους Ρωμαίους, τα λατομεία της Πεντέλης με το υπέροχο άσπρο μάρμαρο που ήταν περιζήτητο σε Ανατολή και Δύση*». (Ό.π., σ. 37)

Αργότερα, και ο Ηρώδης εξέφρασε τεράστιο ενδιαφέρον για το πεντελικό μάρμαρο, το οποίο, απ' ό,τι φαίνεται, πρέπει να τον «συγκινούσε» όταν ακόμα ήταν μικρός: «*Ο Ηρώδης από αυτούς τους περιπάτους (στην Αθήνα) και τις διηγήσεις του πατέρα του είχε λατρέψει τούτο το υλικό. Αργότερα, όταν μεγάλωσε αλλά και σε ολόκληρη τη ζωή του, πίστευε ότι το μάρμαρο είχε δύναμη και ομορφιά σχεδόν υπερφυσική. Στην όψη και την αφή το πεντελικό μάρμαρο τον συγκινούσε αφάνταστα. Μάλιστα μια φορά είχε πει στον πατέρα του:*

– Πατέρα, αυτά τα μάρμαρα είναι δικά μας των Αθηναίων και θα μπορούσαμε να φτιάξουμε και άλλα πολλά αγάλματα και ναούς και σπίτια και νυμφαία. Πως γίνεται και δεν τα εξουσιάζουμε;

Ο Αττικός ξαφνιάστηκε με την παρατήρηση του παιδιού. Ωστόσο έπρεπε να του εξηγήσει.

– Άκου, Ηρώδη, απάντησε. Αφότου οι Ρωμαίοι κυβερνάνε τον τόπο μας εκμεταλλεύονται αυτοί όλα τα ορυχεία και τα λατομεία, όχι μονάχα για το μάρμαρο, αλλά και το σίδερο στο Λαύριο και όπου αλλού τα σπλάχνα της γης μας είναι πλούσια. Είναι μεγάλη παραχώρηση εκ μέρους των αυτοκρατόρων ότι έδωσαν στη δική μας οικογένεια, όχι βέβαια την κυριότητα των μαρμάρων της Πεντέλης, αφού όλα ανήκουν σ' αυτούς, αλλά την εκμετάλλευσή τους. Φυσικά μας κοστίζει πολύ αυτό το προνόμιο, γιατί πληρώνουμε μεγάλα ποσά σε μίσθωμα. Ωστόσο αξίζει τον κόπο, όχι μονάχα γιατί είναι πολύτιμο στο εμπόριο αυτό το τόσο ευγενές υλικό, αλλά και γιατί έτσι μου δίνεται η ευκαιρία να συνεχίσω, όσο είναι δυνατόν, την παράδοση των προγόνων μας, χρησιμοποιόντας το για δημόσια οικοδομήματα, ναούς και όποια άλλη χρήση.

Ο Ηρώδης σώπασε. Ήταν φυσικά ανυποψίαστος και δεν θα μπορούσε να καταλάβει πόσο σε ολόκληρη τη ζωή του αυτό το υλικό θα συμβόλιζε τη σχέση που είχε με τον τόπο του. Τούτη η πέτρα και ο ίδιος είχαν κοινά σημεία».[1] (Αγραφιώτη, ό.π., σ. 59-60)

Έτσι λοιπόν, ο Ηρώδης ρήμαξε κι αυτός με τη σειρά του (πρώτος έρχεται ο Περικλής) τα χιονόλευκα σπλάχνα του βουνού μόνο και μόνο για να μείνει στην ιστορία ως μέγας ευεργέτης των Αθηναίων, χτίζοντας πληθώρα οικοδομημάτων όπως το Παναθηναϊκό Στάδιο, το Ωδείο, την ολοκλήρωση του Ολυμπιείου κ.ά. Ειδικά για το Παναθηναϊκό Στάδιο, ο Παυσανίας μάς πληροφορεί ότι χρειάστηκε να καταναλωθεί το περισσότερο μάρμαρο που υπήρχε στα λατομεία της Πεντέλης: «ΤΟΥΤΟ (το στάδιο) ΑΝΗΡ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΗΡΩΔΗΣ ΩΚΟΔΟΜΗΣΕ, ΚΑΙ ΟΙ ΤΟ ΠΟΛΥ ΤΗΣ ΛΙΘΟΤΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣΙΝ ΕΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΝ ΑΝΗΛΩΘΗ». ("Αττικά" 19,6)

Κατά την εκμετάλλευση μαρμάρου από τους Ρωμαίους, σημαντική ζημιά υπέστη και η Σπηλιά της Πεντέλης με τους τόνους λατύπης τους οποίους έριξαν στο εσωτερικό της, ανεβάζοντας αρκετά μέτρα ψηλότερα τη στάθμη του πυθμένα.

Όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο, οι «σχέσεις» του Ηρώδη με την Πεντέλη και την ευρύτερη περιοχή δεν περιορίστηκε μόνο στα λατομεία.

Στην Κηφισιά υπάρχει το Μαυσωλείο του Ηρώδη. Στο ιερό σπήλαιο της Πύρνας ο Ηρώδης εισήγαγε τη λατρεία των Μοιρών. Στο Μαραθώνα υπάρχει το κτήμα του Ηρώδη με την τοξωτή πύλη. Ήταν επίσης αυτός που ανήγειρε το ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, καθώς και συγκρότημα πολυτελούς βαλανείου. Σύμφωνα επίσης με την Άννα Μιχοπούλου: «*...ένα αξιόλογο κτιριακό σύνολο των ρωμαϊκών χρόνων στο οποίο περιλαμβάνεται ένα έξοχο βαλανείο, συγκρότημα λουτρών δηλαδή, ξαναήρθε στο φως με ανασκαφές που έγιναν στη δεκαετία του 1970*». ("Ραφήνα και Τρίγλια"). Το κείμενο παρατίθεται στο διαδίκτυο. Κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να ανήκει κι αυτό στον Ηρώδη.

---

[1] Σημ. Προφανώς πρόκειται για φανταστικό διάλογο, ο οποίος όμως αποκαλύπτει την ιστορική αλήθεια.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟ ΠΑΝΘΕΟΝ

1. ΖΕΥΣ

Όπως αναφέρει ο Παυσανίας (“Αττικά”, 32,2), αγάλματα και ιερά του Διός υπήρχαν στον Υμηττό και στην Πάρνηθα.

Ωστόσο, όπως ήδη γνωρίζουμε, και στην Πεντέλη ακόμα υπήρχαν χώροι λατρείας αφιερωμένοι στον Δία, και συγκεκριμένα στις ανατολικές πλαγιές του βουνού: το ιερό του Εκαλείου Διός και της Εκάλης στην αρχαία Εκάλη, και ο ναός του Διός και της Ίσιδας στην αρχαία Τείθρα (Πικέρμι).

Αξιοσημείωτο είναι πως ο πατέρας των Θεών δεν είχε κάποιον αποκλειστικά δικό του ναό, αλλά συν-λατρευόταν με θηλυκές Θεότητες. Οι Θεές αυτές δεν επιλέχθηκαν τυχαία, αλλά συνδέονται άμεσα μαζί του. Σχετικά με την Εκάλη, ο Κερένυι (“Η Μυθολογία των Ελλήνων”, σ. 467) αναφέρει πως ήταν μία Θεά στενά συνδεδεμένη με τον Δία. (Περί αυτής θα μιλήσουμε αργότερα). Σχέσεις όμως διατηρούσε (ο Ζεύς) και με την Ίσιδα, διότι σύμφωνα με μία αρχαία αιγυπτιακή παράδοση ο Διόνυσος ήταν γιος του Διός και της Ίσιδας, όπως μαρτυρεί ο Πλούταρχος: «...ΕΝ Η ΔΙΟΣ ΙΣΤΟΡΕΙΤΑΙ ΔΕ ΚΑΙ ΙΣΙΔΟΣ ΥΙΟΣ ΩΝ Ο ΔΙΟΝΥΣΟΣ.» (“Ισις και Όσιρις”, 26)

Να προσθέσουμε επίσης ότι η συνύπαρξη Διός και Ίσιδας στο Πικέρμι δεν ήταν κάτι πρωτοφανές· τον ίδιο χώρο λατρείας μοιράζονται και στο περίφημο Δίον της Πιερίας.

Ο κυρίαρχος του Ολύμπου λατρεύτηκε επίσης στο Μαραθώνα με την προσωνυμία «ΑΝΘΑΛΕΥΣ».

2. ΑΘΗΝΑ

α. Η λατρεία της Αθηνάς στην Πεντέλη

Οι κάτοικοι της Αττικής, περισσότερο από κάθε άλλο Θεό, σέβονταν και τιμούσαν την Αθηνά.[1] Είναι γνωστή η φιλονικία μεταξύ Αθηνάς και Ποσειδώνα για την κυριαρχία της Αττικής,[2] την οποία διεκδίκησε τελικά η Αθηνά χαρίζοντας στους Αθηναίους ένα δώρο ανεκτίμητης αξίας, την Ιερή Ελιά.

---

[1] Όπως αναφέρει ο Παυσανίας: «ΙΕΡΑ ΜΕΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΣΤΙΝ Η ΤΕ ΑΛΛΗ ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ Η ΠΑΣΑ ΟΜΟΙΩΣ ΓΗ – ΚΑΙ ΓΑΡ ΟΣΟΙΣ ΘΕΟΥΣ ΚΑΘΕΣΤΗΚΕΝ ΑΛΛΟΥΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΗΜΟΙΣ ΣΕΒΕΙΝ, ΟΥΔΕΝ ΤΙ ΗΣΣΟΝ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΝ ΑΓΟΥΣΑΝ ΕΝ ΤΙΜΗ...» [*Η άλλη πόλη και όλη η γη* (της Αττικής) *είναι αφιερωμένες στην Αθηνά. Όσους θεούς κι αν λατρεύουν στους γύρω δήμους, δεν παύουν να τιμούν περισσότερο την Αθηνά…*] (“Αττικά” 26, 6.)

[2] Εννοείται ότι δεν υπάρχει κανένας Θεός ή Θεά που να ενδιαφέρεται να αναλάβει την κυριαρχία μίας... πόλης. Προφανώς κάτι υπονοεί ο μύθος, ίσως κάποια διαμάχη των ανθρώπων σχετικά με το σε ποιον Θεό θα αφιερωθεί η πόλη. Οι μεν προτιμούσαν τον Ποσειδώνα, οι δε την Αθηνά. Βλέποντας πως

Ένας άλλος τόπος στην Αττική (εκτός της Αθήνας) που «συνδέθηκε» εξίσου με την γαλανομάτα Θεά ήταν η Πεντέλη, όπως γράφει και ο Δ. Καμπούρογλου: «*Το βουνόν της Πεντέλης - ο Βριλησσός, τον οποίον επροστάτευεν η Αθηνά…*» ("Ο Αναδρομάρης της Αττικής", σ. 55)

Στην Πεντέλη είπαμε πως υπήρχαν πέντε ναοί της Θεάς, ο ναός της Παλληνίδος Αθηνάς και ο ναός της Ιππίας(;) Αθηνάς στην Παλλήνη, ο ναός της Πεντελησίας(;) Αθηνάς στον αρχαίο δήμο Πεντέλη, το τέμενος της Αθηνάς στο Αγριλίκι, ο ναός της Ελλωτίδος Αθηνάς στο Μαραθώνα, και φυσικά το κολοσσιαίο άγαλμά της, στημένο κατά πάσα πιθανότητα στην κορυφή του βουνού.

Όσον αφορά το ναό του δήμου Πεντέλη, αξιοσημείωτο είναι ότι ολόκληρη η περιοχή γύρω από το ναό ήταν κατάφυτη από βελανιδιές[1] και ως γνωστόν, η βελανιδιά είναι ένα από τα ιερά δέντρα της Αθηνάς.

Είναι βέβαια πιθανό να υπήρχαν κι άλλα ιερά της Αθηνάς στις πλαγιές του βουνού, στα σημεία των οποίων συναντάμε σήμερα χριστιανικές εκκλησίες.

Η Αθηνά σχετιζόταν καθώς φαίνεται και με τον Μαραθώνα. Στην ομηρική "Οδύσσεια", φεύγοντας η Θεά από τη Σχερία, «ΙΚΕΤΟ Δ' ΕΣ ΜΑΡΑΘΩΝΑ ΚΑΙ ΕΥΡΥΑΓΥΙΑΝ ΑΘΗΝΗΝ ΔΥΝΕ Δ' ΕΡΕΧΘΗΟΣ ΠΥΚΙΝΟΝ ΔΟΜΟΝ». [*Στον Μαραθώνα, στην πλατύδρομη εκείθε Αθήνα φτάνει και μπήκε στου Ερεχθέα το στέριο παλάτι.*] (Η΄ 80)

Στον Μαραθώνα (όπως επίσης στην Κόρινθο και στην Τεγέα) γιόρταζαν τα «Ελλώτια», μια γιορτή προς τιμήν της Ελλωτίδος[2] Αθηνάς, η οποία περιελάμβανε λαμπαδηδρομίες και αγωνίσματα.

β. Η Αθηνά στους μύθους της Παλλήνης

Η Παλλήνη ως τόπος γέννησης της λατρείας της Αθηνάς

Οι «σχέσεις» της Θεάς Αθηνάς με την Πεντέλη ξεκινούν από τα πανάρχαια χρόνια στην περιοχή της Παλλήνης, στους νότιους πρόποδες του βουνού. Σύμφωνα με μία παράδοση, η λατρεία της πρωτοεμφανίστηκε στην Αττική από την Παλλήνη, και εκεί η Θεά απέκτησε τα καταγάλανα μάτια της. Αυτό, ίσως έχει να κάνει με το γεγονός, ότι τον γαλανότερο ουρανό μπορεί να τον συναντήσει κάποιος μόνο στην Αττική.[3]

Ο Βράχος της Παλλήνης

Γνωρίζουμε ήδη από τη Μυθολογία μας την περίπτωση με την Αθηνά όπου απ' την Παλλήνη επέλεξε να αποκολλήσει ένα τεράστιο βράχο, πάνω στον οποίο προοριζόταν να στηθεί η Ακρόπολη των Αθηνών.

Το συγκεκριμένο μύθο επιχείρησε να ερμηνεύσει ο Άγγλος πειριηγητής Christopher Wordsworth, η ερμηνεία του οποίου προσωπικά δεν με ικανοποιεί τόσο. Γράφει λοιπόν: «*Κατά τη γέννηση του βασιλιά της Αθήνας Εριχθόνιου λέγεται πως η Παλλάς σήκωσε από την Παλλήνη τον Λυκαβηττό και τον απόθεσε εκεί που βρίσκεται τώρα, λίγο προς τα βορειοανατολικά της Αθήνας, ως προτείχισμα της Ακρόπολης. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί στο μύθο είναι ότι*

η διαμάχη δεν οδηγούσε πουθενά αποφάσισαν να ψηφίσουν, οπότε τις περισσότερες ψήφους «έλαβε» η Αθηνά.

[1] Το αρχαίο δάσος των βελανιδιών της Παλαιάς Πεντέλης αναφέρεται από τον αρχιμανδρίτη Νεκτάριο Καρσιώτη στο βιβλίο του "Άγιος Τιμόθεος" (εκδ. "Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Πεντέλης", Αθήνα 2001, σ. 59) όπου κάνει λόγο για τη *"δρυόεσσαν κοιλάδα."*

[2] Η Ελλωτίς είναι πανάρχαια κρητική Θεά που ταυτίστηκε αργότερα με την Αθηνά.

[3] Ακόμα και σήμερα, όταν η ατμόσφαιρα της Αττικής είναι πεντακάθαρη, σχεδόν «κρυστάλλινη», μπορεί κάποιος να νιώσει θαυμασμό και δέος κοιτάζοντας το χρώμα του αττικού ουρανού. Έχω ακούσει για αρκετούς ξένους επισκέπτες, οι οποίοι παρατήρησαν την τεράστια διαφορά (όσον αφορά το χρώμα του ουρανού αλλά και τον ήλιο) ανάμεσα στην Αττική και στις υπόλοιπες περιοχές (της Ελλάδας αλλά και του Κόσμου) όπου έχουν ταξιδέψει. Προσωπικά, ακόμα δεν έχω ταξιδέψει στο εξωτερικό. Έχω διακρίνει όμως αυτή τη διαφορά σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας που έχω επισκεφθεί.

η Παλλάς ήρθε από την Παλλήνη, που ήταν ο δικός της δήμος. Ήρθε στην Αθήνα με την ευκαιρία της γέννησης του Εριχθόνιου. Ο Εριχθόνιος πάλι, κατά ορισμένες παραδόσεις ήταν ο γιος της Παλλάδος από τον Ήφαιστο. Ως εκ τούτου, αν η Παλλήνη βρισκόταν κοντά στην Ηφαιστεία – πράγμα που φαντάζομαι πως αληθεύει – η Παλλάς θα προσερχόταν στο νεογέννητο με δώρα από τους γονείς του, και θα ξεκινούσε από τους δύο δήμους, το δήμο του Ηφαίστου και τον δικό της. Ο ερχομός της από αυτό το μέρος για την ειδική αυτή περίσταση, τη γέννηση του Εριχθόνιου, θα ταίριαζε ακόμα περισσότερο αν συνέτρεχε αυτό το χαρακτηριστικό». (“Αθήνα-Αττική”, εκδ. Εκάτη, σ. 174-175)

Όταν ο Wordsworth αναφέρει πως η Παλλήνη ήταν ο δήμος που **ανήκε** στην Αθηνά, μοιάζει να υπονοεί, εκείνη την παράδοση που λέει ότι η λατρεία της Αθηνάς ξεκίνησε στην Αττική από την Παλλήνη. Αυτό όμως που αναρωτιέμαι, είναι το εξής: πώς ήρθε στην Αθήνα «*με την ευκαιρία της γέννησης του Εριχθόνιου*», εφόσον γνωρίζουμε πως όταν γεννήθηκε ο Εριχθόνιος η Θεά βρισκόταν ήδη στην Αθήνα και έλειψε για λίγο στην Παλλήνη αναθέτοντας τη φύλαξη του βρέφους στις θυγατέρες του Κέκροπα; Γι’ αυτό τον λόγο δε θεωρώ ορθή την άποψη του Wordsworth.

Πέρα απ’ αυτή την ερμηνεία, έχει διατυπωθεί και μία άλλη θεωρία πως η «μεταφορά» του βράχου από την Αθηνά υποδηλώνει κάποια γεωλογική μεταβολή· κι αυτό φαίνεται το πιό πιθανό. Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Πέχα, (“Το Γαλάτσι”. Βλ. www.keimenologio.blogspot.com) ο αρχαίος Αγχεσμός (τα γνωστά σε εμάς Τουρκοβούνια) ήταν μια μεγάλη λοφοσειρά η οποία ξεκινούσε από την Πεντέλη και μονοκόμματα κατέληγε στην Ακρόπολη. Γεωλογικές αναστατώσεις τον χώρισαν στα τρία μέρη. Τουρκοβούνια - Λυκαβηττός – Ιερός Βράχος Ακρόπολης. Αυτό το γεωλογικό φαινόμενο κρυπτογραφείται, κατά τον συγγραφέα, στο μύθο της Αθηνάς και του Εριχθόνιου.

Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να είναι σωστή, ωστόσο θα πρέπει να σημειώσουμε πως η λοφοσειρά του Αγχεσμού δείχνει να κατευθύνεται προς τη ΒΔ πλευρά της Πεντέλης (Κηφισιά, Πολιτεία) και όχι στη νότια πλευρά του βουνού, εκεί δηλαδή όπου βρίσκεται η Παλλήνη. Αυτό όμως ίσως και να μην έχει τόση σημασία.

3. ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Όσο η Πεντέλη «ανήκει» στην Αθηνά, άλλο τόσο «ανήκει» και στον Διόνυσο, κι αυτό διότι ο «ερχομός» του Θεού της έκστασης στην κατάφυτη κοιλάδα της Ικαρίας στιγμάτισε τόσο έντονα την περιοχή (μια ιστορία που θα δούμε αμέσως μετά), ώστε ακόμα και στα νεοελληνικά χρόνια η πλευρά εκείνη του βουνού ονομάστηκε «Διόνυσος». Ακόμα και το Ικάριο όρος μετονομάστηκε σε «Διονυσοβούνι». Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι Νεοέλληνες χάρισαν το όνομα του αρχαίου Θεού στην περιοχή, και όχι το όνομα «Άγιος Διονύσιος» όπως θα ’ταν πιο λογικό, κατά τη δική τους βέβαια αντίληψη.[1] Ας δούμε λοιπόν το ρόλο που διαδραμάτισε η «έλευση» του Διονύσου στην Πεντέλη.[2]

---

[1] Έχτισαν βέβαια εκκλησία στον άγιο Διονύσιο, μόνο που και εδώ φαίνεται ότι για άλλη μία φορά «επικράτησε» ο αρχαίος Θεός. Η παρακάτω φωτογραφία εξηγεί του λόγου το αληθές.

Άγιος ο Διόνυσος! (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

[2] Κανείς αρχαίος Θεός δεν περπάτησε ποτέ στη Γη. Κι όποιος αρχαιόθρησκος ισχυρίζεται κάτι τέτοιο, τότε απλώς κατρακυλάει στη μεταφυσική και δε διαφέρει σε τίποτε από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, τους χριστιανούς. Ο άνθρωπος δε θα μπορέσει να απαλλαγεί ποτέ από αυτή την πανάρχαιη συνήθεια, να ανθρωποποιεί δηλαδή το Θείον. Ο μύθος του Διονύσου και του Ικαρίου, προφανώς άλλα θέλει να πει.

α. Διόνυσος, Ικάριος και Ηριγόνη

Ο Ικάριος, ήταν βασιλιάς του δήμου Ικαρίας, σύζυγος της Φανοθέας (για την οποία λέγεται ότι επινόησε τον εξάμετρο στίχο) και πατέρας μιας μοναχοκόρης, της πανέμορφης παρθένας Ηριγόνης.[1]

Όταν ο γέρος βασιλιάς συνάντησε τον ξένο με τον κόκκινο χιτώνα και τα κατάμαυρα μακριά μαλλιά, αντιλήφθηκε αμέσως την θεϊκή του υπόσταση και, συγκινημένος από το γεγονός ότι μπροστά του είχε το γιο του Διός και της Σεμέλης, προσφέρθηκε να τον φιλοξενήσει στο σπίτι του όσο καιρό εκείνος σκόπευε να διαμείνει στην Αττική.

Ο Διόνυσος δέχτηκε πρόθυμα την ευγενική πρόταση του βασιλιά και τον ακολούθησε. Ο Ικάριος απέδωσε πολλές τιμές στον Θεό αλλά και εκείνος, για να τον ευχαριστήσει, του δίδαξε την άγνωστη μέχρι τότε τέχνη της αμπελοκαλλιέργειας και της παραγωγής κρασιού.

Ο Θεός προειδοποίησε τον Ικάριο πως αν κάποιος από τους τσοπάνηδες και τους χωρικούς ανακαλύψει τον πολύτιμο χυμό, θα βρουν αυτόν και την οικογένειά του μεγάλες συμφορές. Έτσι, του σύστησε να κρύψει καλά τα ασκιά με το ιερό βακχικό ποτό. Ο Ικάριος όμως παραμέλησε τις συμβουλές του Διονύσου. Κατά μία εκδοχή, ο ίδιος, καταχαρούμενος για το θείο αυτό δώρο, έδωσε και ήπιαν όλοι οι κάτοικοι του χωριού. Κατά μία άλλη, κάποιοι τσοπάνηδες βρήκαν τα κρυμμένα ασκιά. Όποια εκδοχή και να ισχύει από τις δύο, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Οι χωρικοί μαγεμένοι από την πρωτόγνωρη γεύση ήπιαν σε βαθμό μέθης και, βιώνοντας για πρώτη φορά αυτή την εκστατική εμπειρία, νόμισαν πως ο Ικάριος θέλησε να τους δηλητηριάσει και έτσι χίμηξαν κατά πάνω του και τον σκότωσαν.[2] Όταν αντιλήφθηκαν την απαίσια πράξη τους, τρομαγμένοι μήπως μαθευτεί το συμβάν, τον έθαψαν γρήγορα κάτω από ένα δέντρο, κοντά σε μια πηγή που (κατά τον Ρισπέν) λεγόταν *Άνυγρη*.

Η Ηριγόνη, η μονάκριβη κόρη του δύστυχου βασιλιά, βλέπει πως η ώρα περνά, έχει ήδη νυχτώσει, αλλά ο πατέρας της παραμένει άφαντος. Ποτέ δεν αργούσε να έρθει στο σπίτι. Αποφασίζει να βγει και να τον γυρέψει με παρέα τη Μαίρα, τη σκυλίτσα της. Πέρασε αρκετή ώρα ψάχνοντας στο δάσος, ρωτούσε τους χωρικούς, όμως αυτοί έκαναν ότι δε γνώριζαν τίποτε.

Σταμάτησε λίγο για να ξεκουραστεί. Σε κάποια στιγμή άκουσε τα γαβγίσματα της Μαίρας, και γυρνώντας προς το μέρος της την είδε να σκάβει το χώμα με τα ποδαράκια της. Η κοπέλα κατάλαβε ότι κάτι ανακάλυψε. Απορημένη και ανυποψίαστη κατευθύνθηκε προς τη Μαίρα. Έντρομη, η νεαρή κοπέλα αντίκρισε το σημείο όπου είχαν θάψει τον Ικάριο. Πάνω στην απελπισία της κρεμάστηκε στο δέντρο, που στις ρίζες του βρισκόταν το πτώμα του αδικοχαμένου πατέρα της.

Υπάρχει και μια άλλη παραλλαγή του μύθου, λιγότερο γνωστή, κατά την οποία οι Ικαριώτες πέταξαν τον Ικάριο σε ένα ξεροπήγαδο απ' όπου ανέσυρε το πτώμα του η Ηριγόνη. Το έθαψε κάτω από ένα δέντρο και στο δέντρο αυτό κρεμάστηκε. Ακόμα και για τη Μαίρα, λέγεται ότι δεν έφυγε ούτε στιγμή από το δέντρο αυτό, αλλά παρέμεινε εκεί, δίπλα στα νεκρά αφεντικά της, ώσπου πέθανε από την πείνα.

Τα τραγικά γεγονότα δεν άργησαν καθόλου να μαθευτούν από τον Διόνυσο· πάνω στην θεία οργή και τη θλίψη του για το θάνατο του αγαπημένου φίλου του, αλλά και της μονάκριβης κόρης του, καταράστηκε τους Ικαριώτες στέλνοντας επιδημία αυτοκτονιών σε όλες τις νεαρές παρθένες του χωριού. Ξαφνικά, όλες οι κοπέλες τρελαίνονταν, έτρεχαν μανιασμένες μέσα στα δάση, σκαρφάλωναν στα δέντρα και αυτοκτονούσαν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αυτοκτόνησε η Ηριγόνη. Τα δέντρα σύντομα γέμισαν από κρεμασμένα κορίτσια και το μακάβριο αυτό θέαμα προκαλούσε τη φρίκη, τον πόνο και την απελπισία σε όλους τους Ικαριώ-

---

[1] Σύμφωνα με μία παράδοση, όταν ο Διόνυσος συνάντησε την Ηριγόνη, μαγεύτηκε από την ομορφιά της και την ερωτεύτηκε. Λέγεται ακόμα ότι καρπός του έρωτά τους ήταν ένα παιδί που το ονόμασαν Στάφυλο. Μια άλλη παράδοση όμως αναφέρει πως ο Στάφυλος ήταν γιος του Διονύσου και της Αριάδνης.

[2] Ο W. Burkert ονομάζει «αιματηρούς» τους μύθους που περιστρέφονται γύρω από το άνοιγμα του νέου κρασιού: «*Η σύνδεση του κόκκινου κρασιού με το αίμα είναι πανάρχαιη και πολύ διαδεδομένη*». Ο φόνος και το αίμα όμως, κατά τον Burkert, έχει να κάνει και με τον ίδιο τον Διόνυσο καθώς ο ίδιος σκοτώθηκε και διαμελίσθηκε από τους Τιτάνες. ("Αρχαία Ελληνική Θρησκεία", σ. 490.)

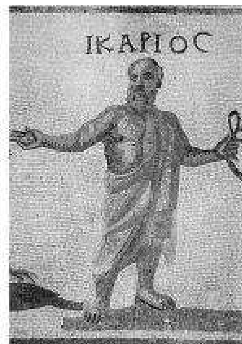
τες που έβλεπαν να χάνονται οι θυγατέρες τους η μία μετά την άλλη. Κάποιοι από αυτούς κατέφυγαν στο μαντείο των Δελφών για να ζητήσουν τη συμβουλή που θα τους λύτρωνε από τη συμφορά: «*...έλαβον χρησμόν, να τιμωρήσωσι τους φονείς του Ικαρίου και της Ηριγόνης . όθεν εξετάσαντες εύρον αυτούς, και τους εφόνευσαν. Έπειτα κατέστησαν εορτήν επέτειον εις τιμήν του Ικαρίου και της Ηριγόνης, προσφέροντες και θυσίαν τας απαρχάς της αμπέλου*». (Αθ. Σταγειρίτης, "Ωγυγία", τόμος Δ΄, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, σ. 266-267)

Ύστερα απ' όλα αυτά, ο Διόνυσος, για να απαθανατίσει το φίλο του και τη μονάκριβη κόρη του, αλλά ακόμα και τη σκυλίτσα, μετέτρεψε τον Ίκαρο στον αστερισμό του Βοώτη, την Ηριγόνη στον αστερισμό της Παρθένου και τη Μαίρα στον αστερισμό του Κυνός. Ο Σταγειρίτης (ό.π.) αναφέρει πως ο Ζεύς και όχι ο Διόνυσος ήταν αυτός που τους απαθανάτισε και ότι ο Ικάριος ήταν ο Αρκτούρος. Επικρατέστερη όμως είναι η πρώτη εκδοχή.

Ηριγόνη και Μαίρα.
(Από τη "Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία" του Ζ. Ρισπέν)

Διόνυσος, Ικάριος και η Νύμφη Ακμή. (Οι φωτ. προέρχονται από το διαδίκτυο)

β. Η Διονυσιακή Λατρεία - Τα Βακχικά Μυστήρια

Ο Ικάριος είναι αναμφίβολα μία από τις πιο σημαντικές μορφές της μυθολογίας της Αττικής· διότι δεν είναι μόνο ότι διδάχθηκε πρώτος από τον ίδιο το Διόνυσο την τέχνη της αμπελοκαλλιέργειας και της οινοποιίας,[1] αλλά ήταν αυτός που πρώτος παρέλαβε από τον Θεό τα Βακχικά Μυστήρια και αυτός με τη σειρά του διέδωσε στους Αθηναίους τα όσα διδάχθηκε. Αυτό είναι κάτι που βρίσκει σύμφωνους όλους τους ερευνητές της Ελληνικής Μυθολογίας.

Ήταν λοιπόν ο πρώτος άνθρωπος στην Αττική που μυήθηκε και κατόπιν έγινε τελετάρχης των Διονυσιακών Μυστήριων στην Ικαρία.

Ο αρχαιολόγος Ι. Λουκάς, εντοπίζει τη διαφορά αντιμετώπισης που είχαν από τους ανθρώπους ο Ικάριος και ο ήρωας Τριπτόλεμος ο οποίος, αντίθετα με το βασιλιά της Ικαρίας δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργεια των δημητριακών: «*Κατά το μύθο, ο οποίος απαντά παραλλαγμένος και στη Λακωνία, ο τελετάρχης των βακχικών μυστηρίων Ικάριος, ο οποίος είχε διδαχθεί από το Διόνυσο την καλλιέργεια της αμπέλου και την είχε με τη σειρά του διδάξει στους Αθηναίους, θανατώθηκε από τους συμπατριώτες του επειδή εκείνοι θεώρησαν το κρασί ως δηλητηριώδες και δαιμονικό κατασκεύασμα. Αντιθέτως όμως, ο ήρωας του Ελευσίνιου κύκλου Τριπτόλεμος, ο οποίος δίδαξε την καλλιέργεια των δημητριακών, λατρεύθηκε από τους κατοίκους της Αττικής και ανάχθηκε στη χορεία των βασικών θεοτήτων των μυστηρίων της Δήμητρας. Η εκ διαμέτρου αντίθετη αντιμετώπιση του Ικαρίου από την μία και του Τριπτόλεμου από την άλλη, βασίζεται στη δομική διαφορά του τελετουργικού των δύο θεοτήτων Διόνυσος - Δήμητρα. Από αυτές, ο θεός του κρασιού λατρευόταν με οργιαστικά δρώμενα και η θεά των δημητριακών με εορτές σεμνές που μόνο ορισμένα τμήματά τους αποτελούσαν μακρινή ανάμνηση αρχέγονων οργιαστικών τελετών*». ("Η Ρέα – Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας" σ. 19)

Οι τελετές, προς τιμήν του Διονύσου, είχαν τραγούδια, μιμικές παραστάσεις και άλλες λειτουργικές εκδηλώσεις.

«*Οι απαρχές του αρχαίου ελληνικού δράματος ανάγονται σε ένα ή περισσότερα είδη ιεροπραξιών. Οι ιεροπραξίες αυτές ήσαν για την γονιμότητα, την βλάστησι, την ζωική δύναμη και την νεκρολατρία. Το όλο τελετουργικό της διονυσιακής θρησκείας, που περιείχε τις παραπάνω εκδηλώσεις, μπορεί να θεωρηθή, κατά μία επικρατέστερη θεωρία, η μήτρα απ' όπου βλάστησε γενικά η Τέχνη. Όλες οι ιεροπραξίες, καθώς και το τελετουργικό της διονυσιακής θρησκείας, απέβλεπαν στην κάθαρσι, στον εξαγνισμό, στο ξανάνιωμα των ζωικών δυνάμεων*». (Περιοδικό "Ιστορία Εικονογραφημένη", αρ. τεύχους 49, σ. 28, Ιούλιος 1972)

Τη λατρεία του Διονύσου επέβαλε αργότερα στην Αττική ο τύραννος Πεισίστρατος (561-527 π.Χ.), ο οποίος βασιζόταν στο αγροτολαϊκό στοιχείο των Διακριέων, (για το δήμο Διακρία μιλήσαμε στο Α΄ μέρος). Καθότι ο Διόνυσος ήταν ένας λαϊκός Θεός, θεωρούσαν πως η εισαγωγή της λατρείας του σήμαινε νίκη των λαϊκών δυνάμεων επί της αριστοκρατίας.

Τα Μικρά και Μεγάλα Διονύσια

Τα «Διονύσια» ήταν πανελλήνιες γιορτές προς τιμήν του Διονύσου με σημαντικότερα κέντρα τους την Αθήνα, την Κόρινθο, τη Βοιωτία, τη Δήλο, την Κέρκυρα, τη Νάξο, την Τήνο, τη Μίλητο και τη Σικυώνα.

Τα «Διονύσια» χωρίζονταν σε *Μικρά* και *Μεγάλα* τα οποία τελούνταν σε διαφορετικές εποχές του χρόνου. Το κύριο χαρακτηριστικό των γιορτών αυτών δεν ήταν άλλο φυσικά από τη χαρά και τον ενθουσιασμό: οινοποσία, χορός, συμπόσια, δραματικοί αγώνες, λαμπαδηφορίες, φαλλοφορίες κ.λπ.

Τα «Μικρά Διονύσια» περιελάμβαναν μεταξύ άλλων και δύο πολύ δημοφιλή παιχνίδια, την *Σκαρπέδα* και την *Αιώρα* η οποία σχετίζεται με την Ηριγόνη, και για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

---

[1] Όταν ο Ικάριος περιόδευε στην αττική ύπαιθρο για τη διάδοση της αμπελουργίας, είχε πάντοτε αλειμμένο το πρόσωπο του με το κατακάθι του κρασιού, τη λεγόμενη τρύγα.

γ. Ο Διθύραμβος

Πρόκειται για μια ωδή, έναν τύπο χορικής εκτέλεσης, προερχόμενο από τη διονυσιακή λατρεία κατά μία άποψη, ή από τις γιορτές των τιμών προς τους νεκρούς ήρωες. Επικρατέστερη πάντως είναι η άποψη ότι ο διθύραμβος προήλθε από τις τελετουργίες του Διόνυσου.

Ο Πλάτωνας ονομάζει τον διθύραμβο άσμα που αναφέρεται στη γέννηση του Διονύσου.[1] Ο Ευριπίδης στις "Βάκχες" ονομάζει διθύραμβο τον ίδιο τον Διόνυσο. Ο Ηρόδοτος (1, 23) θεωρεί ότι ευρετής του διθυράμβου είναι ο ποιητής Αρίων από τη Μήθυμνα της Λέσβου.

Το λειτουργικό αυτό άσμα της διονυσιακής λατρείας εξελίχθηκε στην Αττική σε λαϊκό δράμα, ενώ ήταν ένα από τα πιο αγαπητά ακροάματα των Αθηναίων.

Σύμφωνα με τον Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: «...*"διθύραμβος" σημαίνει στην κυριολεξία έναν θεϊκό, δηλαδή εξαιρετικά ωραίο ή ευχάριστο θύραμβον. Θύραμβος ή επίσης θρίαμβος είναι το προσηγορικό όνομα ενός τραγουδιού ή χορού, που δεν είμαστε σε θέση να το ερμηνεύσουμε ικανοποιητικότερα από τη λέξη ίθυμβος ή ίαμβος. Σε αρχαιότερη εποχή ο διθύραμβος ήταν ένα τραγούδι που το άρχιζε ο οινοπότης, όταν τον κυρίευε ο θεός*». ("Η Αττική Τραγωδία - Γένεση και διαμόρφωση του είδους")

δ. Η Γένεση της Τραγωδίας και της Κωμωδίας

Σύμφωνα με τον Αθήναιο (ΙΙ, 11) υπάρχει η κατάθεση του Σιμωνίδη, που λέει πως από τη μέθη ξεπήδησε η κωμωδία και η τραγωδία στην Ικαρία: «ΑΠΟ ΜΕΘΗΣ ΚΑΙ Η ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΚΑΙ Η ΤΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ ΕΥΡΕΣΙΣ ΕΝ ΙΚΑΡΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ».

Πράγματι, ο Ερατοσθένης στο ποίημά του "Ηριγόνη" λέει ότι την τραγωδία την είχε θεσπίσει αρχικά ο ίδιος ο Διόνυσος. Κι αυτό έγινε ως εξής: όταν ο Θεός δίδασκε στον Ικάριο την αμπελουργία, ένας τράγος έφαγε τα βλαστάρια ενός κλήματος. Ο Ικάριος τον έσφαξε, και ύστερα τον παρέλαβαν οι Ικάριοι, οι οποίοι τον έγδαραν, φούσκωσαν το τομάρι του και για να διασκεδάσουν, έκαναν διαγωνισμό ποιος μπορούσε να χορέψει πάνω στο φουσκωμένο ασκί χωρίς να πέσει. Οι περισσότεροι έπεφταν, και ο νικητής πήρε ως έπαθλο το ασκί γεμάτο κρασί. Από την ιστορία αυτή δημιουργήθηκε μια γιορτή, οι «Χόες». Το ψητό κρέας του τράγου, το λάμβαναν οι χορευτές οι οποίοι χόρευαν κυκλικά γύρω από αυτό προς τιμή του Θεού. Το άσμα αυτό ονομάσθηκε *ωδή του τράγου*, και έτσι δημιουργήθηκε η περίφημη τραγ-ωδία την οποία πολλούς αιώνες αργότερα διέδωσε στην Αττική ο Θέσπις, (για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω) έχοντας (όπως και ο Ικάριος) αλειμμένο το πρόσωπο του με την *τρύγα*.

Δίνεται επίσης η ερμηνεία πως η λέξη αναφέρεται κατά ένα τρόπο σε μεταμφιεσμένους τραγόμορφους Σατύρους. Τίποτε όμως δε μαρτυρά ότι ο διθύραμβος χορευόταν από ανθρώπους με περιβολή Σατύρου.

Ο Ρωμαίος ποιητής Οράτιος ("Ars Poetica", 276) αναφέρει πως οι παλαιότερες τραγωδίες παίζονταν πάνω σε άρματα, όπως με το άρμα του Ικαριώτη Θέσπιδος, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ο Σαράντος Καργάκος παρατηρεί: «*Φαίνεται πως σε κάποια φάση "επαγγελματοποιήθηκαν" οι χορευτές του διθυράμβου και μετακινούνταν από χωριό σε χωριό πάνω σε άρμα προφανώς τετράτροχο που έπαιζε ρόλο σκηνής και προσκηνίου*». ("Η Γένεση του Δράματος - Το αποκορύφωμα της θεατρικής τέχνης". www.ekivolos.gr)

Ο φιλόσοφος Θεόφραστος καταδικάζει τις αιματηρές θυσίες και πιστεύει πως οι θυσίες αυτές προέρχονται από την πείνα ή από κάποια άλλη ατυχή περίσταση. (Άποψη την οποία συμμερίζομαι απόλυτα). Οι Ικαριώτες, σύμφωνα με τον Θεόφραστο, προσπάθησαν απλώς να βρουν δικαιολογίες για την πείνα τους σφάζοντας τον τράγο: «ΑΙΓΑ Δ' ΕΝ ΙΚΑΡΙΩ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΕΧΕΙΡΩΣΑΝΤΟ ΠΡΩΤΟΝ, ΟΤΙ ΑΜΠΕΛΟΝ ΑΠΕΘΡΙΣΕΝ. […] ΚΑΙ ΠΑΡΑ ΜΕΝ ΑΘΗΝΑΙΟΙΣ ΤΟΙΑΥΤΑΙ ΚΑΤΑ ΜΕΡΟΣ ΑΠΟΔΙΔΟΝΤΑΙ ΑΙΤΙΑΙ, ΑΛΛΑΙ ΔΕ ΠΑΡ' ΑΛΛΟΙΣ ΛΕΓΟΝΤΑΙ · ΠΛΗΡΕΙΣ ΔΕ ΠΑΣΑΙ ΟΥΚ ΕΥΑΓΩΝ ΑΠΟΛΟΓΙΩΝ». [*Στο Ικάριο της Αττικής σκότωσαν κατσίκα για πρώτη φορά, επειδή έφαγε ένα αμπέλι.* […] *Στους Αθηναίους λοιπόν τέτοιου είδους αιτίες αναφέρονται κατά ένα μέρος, ενώ σε άλλους διαφορετι-*

---

[1] «ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΓΕΝΕΣΙΣ ΟΙΜΑΙ, ΔΙΘΥΡΑΜΒΟΣ ΛΕΓΟΜΕΝΟΣ». "Νόμοι" (ΙΙΙ, 15,790 b.)

κές. Όλες όμως είναι γεμάτες ανόσιες δικαιολογίες.] (“Περί Ευσεβείας”, απόσπ. 4, 5 &6. Εκδ. Κάκτος)

Ο Αριστοτέλης ορίζει την Τραγωδία ως εξής: «ΕΣΤΙΝ ΟΥΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΜΙΜΗΣΙΣ ΠΡΑΞΕΩΣ ΣΠΟΥΔΑΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΙΑΣ, ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΧΟΥΣΗΣ, ΗΔΥΣΜΕΝΩ ΛΟΓΩ, ΧΩΡΙΣ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΩΝ ΕΙΔΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΜΟΡΙΟΙΣ, ΔΡΩΝΤΩΝ ΚΑΙ ΟΥ ΔΙ΄ ΑΠΑΓΓΕΛΙΑΣ, ΔΙ’ ΕΛΕΟΥ ΚΑΙ ΦΟΒΟΥ ΠΕΡΑΙΝΟΥΣΑ ΤΗΝ ΤΩΝ ΤΟΙΟΥΤΩΝ ΠΑΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΘΑΡΣΙΝ». [Μετ. Σ. Μενάρδου: *Τραγωδία λοιπόν είναι μίμησις πράξεως σοβαράς και τελείας (καθ’ εαυτήν), η οποία έχει (αρκετόν) μέγεθος, δια λόγου ηδυσμένου*[1] *με χωριστά έκαστον είδος (ηδύσματος) εις τα (διάφορα) αυτής μέρη, και διεξαγομένη δια δράσεως και ουχί δι’ απαγγελίας, επιτυγχάνουσα δια του ελέου και του φόβου (που διεγείρει) την κάθαρσιν των τοιούτων (οικτρών και φοβερών) παθημάτων.*] (Ό.π., VI 1-4, 1449b)

Λέει επίσης ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, πως η τραγωδία προήλθε από «ΤΩΝ ΕΞΑΡΧΟΝΤΩΝ ΤΟΥ ΔΙΘΥΡΑΜΒΟΥ» και η κωμωδία από των «ΕΞΑΡΧΟΝΤΩΝ ΤΑ ΦΑΛΛΙΚΑ» και σημειώνει ότι τα φαλλικά γιορτάζονταν σε πολλές πόλεις, ως λαϊκές γιορτές, κάτι το οποίο φυσικά συνέβαινε και στην Ικαρία. Σε πολλά μέρη της αρχαίας Ελλάδας, οι φαλλοφόροι (οι οποίοι ονομάστηκαν έτσι γιατί περιέφεραν ένα μεγάλο φαλλό – σύμβολο της γονιμότητας του Θεού της Φύσης) έψελναν διάφορους κώμους.

Η κωμωδία μεταφυτεύτηκε στην Αττική και συγκεκριμένα στο δήμο Ικαρίας από τον Σουσαριών, του οποίου σώθηκαν πέντε στίχοι αμφίβολης όμως γνησιότητας. Κατά το Πάριο Μάρμαρο ο Σουσαριών δίδαξε στην Ικαρία μεταξύ του 581-562 π.Χ. και πήρε έπαθλο ένα καλάθι σύκα και ένα αμφορέα οίνου.[2]

ε. Θέσπις και Μάγνης

Ο αρχαίος τραγικός και δραματικός ποιητής Θέσπις γεννήθηκε στην Ικαρία τον 6ο π.Χ. αιώνα. Είναι σύγχρονος του Σόλωνα και του Πεισίστρατου, και θεωρείται ο δημιουργός της δραματικής τέχνης. Σύμφωνα με την “Ιστορία Εικονογραφημένη”: «*Πολύ πριν από την εποχή του Θέσπι, στους διθυράμβους, που ψάλλονταν στις γιορτές του Διονύσου όσες φορές ο γύρω στο βωμό του θεού χορός κουραζόταν “υπέρ του διαναπαύεσθαι τον χορόν” (Διογένης Λαέρτιος βιβλ. ΙΙΙ, 56), ανέβαινε κάποιος πάνω στον “ελεό”, σε τραπέζι δηλαδή που βρισκόταν κοντά στο βωμό, κι από εκεί “διαλεγόταν” προς τον χορό ή μάλλον παρενέβαλλε στους χορούς μονωδίες εκ του προχείρου. Κατόπιν, πρώτος ο Θέσπις, το 536 π.Χ., όχι μόνο αντικατέστησε τις εκ του προχείρου μονωδίες με άλλες προετοιμασμένες, αλλά και το πρόσωπο που βρισκόταν πάνω στο τραπέζι με ορισμένο υποκριτή, ο οποίος υποκρινόταν πολλά πρόσωπα. Έτσι, ο υποκριτής μιλούσε με τον αρχηγό του χορού κι απαντούσε σ’ ερωτήσεις του, κι έγινε ο διαμορφωτής της διδασκαλίας του δράματος*». (Ό.π., σ. 29)

Ο Θέσπις περιόδευε σε όλη την Αττική με το θιασό του και τη φορητή πρόχειρη σκηνή, το γνωστό «Άρμα Θέσπιδος». Οι υποκριτές είχαν το πρόσωπό τους αλειμμένο με *τρυγία* (=λάσπη κρασιού).

Θεωρείται εισηγητής της χρήσεως του προσωπείου, της μάσκας, αυτός επινόησε τον πρόλογο και το διάλογο, το διεξοδικό επεισόδιο. Οι δραματικές αυτές παραστάσεις θεωρήθηκαν από τον Σόλωνα ως επικίνδυνος νεωτερισμός. Τις ανέχθηκε όμως υπακούοντας στην προτίμηση του κοινού. Αργότερα εισήχθησαν και οι δραματικοί αγώνες, στους οποίους νίκησε ο Θέσπις.

Κατά τον Σ. Καργάκο: «*Η καινοτομία του Θέσπι συνίσταται στο ότι σε κάποια φάση του χορού ο κορυφαίος αποσπάται, τοποθετείται έναντι αυτού και αρχίζει να «υποκρίνεται» (αποκρί-*

---

[1] Κατά τον Ι. Συκουτρή ο όρος αυτός: «*...είναι της μαγειρικής και σημαίνει καρυκευμένου, εχρησιμοποιήθη δε ήδη υπό του Πλάτωνος (Πολιτ. 607a) με κάποιαν απόχρωσιν περιφρονήσεως δια την εν μέλεσιν ή έπεσιν ηδυσμένην μούσαν. Πρβλ. την αντίθεσιν του ηδύσματος προς το έδεσμα εν τη Ρητορ. 1406a 19. Ηδύσματα είναι η μουσική, ο ρυθμός, τα φραστικά στολίδια· είναι η σάλτσα, που κάνει νοστιμώτερον το περιεχόμενον του ποιήματος*». (Αριστοτέλης, “Περί Ποιητικής”, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”υποσημ. 2, σ. 52.)

[2] Βλέπετε πόσο ταπεινά ήταν τα έπαθλα που δίνονταν στους νικητές διάφορων αγώνων στην αρχαία εποχή, εν αντιθέσει με τα σημερινά, που πρέπει **οπωσδήποτε** να αποτελούνται από ασήμι και χρυσάφι.

νεται), δηλαδή ν' απαντά στο χορό. Έτσι, μεταξύ του «υποκριτή» και του χορού αναπτύσσεται ο διάλογος, το κύριο συστατικό του θεατρικού λόγου. Η ονομασία "υποκριτής" έκτοτε έγινε δηλωτική των ηθοποιών. […]

Ο Θέσπις ακολούθως χρησιμοποίησε τον υποκριτή για να απαγγέλλει τους ιαμβικούς στίχους γραμμένους σε αττική γλώσσα, ενώ ο χορός κράτησε για λόγους παραδοσιακούς τη δωρική γλώσσα. Έτσι εξηγείται το γιατί τα διαλογικά μέρη της τραγωδίας γράφονται στην αττική και τα χορικά στη δωρική διάλεκτο. Όμως η ουσία του δράματος δεν είναι ο διάλογος αλλ' η "δράση", από το ρήμα δράω-ω που σημαίνει πράττω». (Ό.π.)

Για τον Θέσπι γράφει και ο Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: «*Προσέθεσε τον πρώτο υποκριτή ή, ορθότερα, παρουσιάσθηκε ως συνομιλητής του χορού του. Το βήμα αυτό μόνο σε μια ιωνική πόλη μπορούσε να γίνει, εκεί μάλιστα ήταν πιθανό να πραγματοποιηθεί, αφού ο ομιλητής προϋπήρχε· επρόκειτο για αυτόν που απήγγελλε τον ιωνικό ίαμβο. Μπορεί κανείς και εδώ να μην θεωρήσει το βήμα αυτό ως ιδιαίτερα σημαντικό προς την κατεύθυνση της μιμικής*». (Ό.π.)

Δυστυχώς, τίποτε πλέον δε σώζεται από τα έργα του Θέσπι, πέρα από… τέσσερις τίτλους τραγωδιών! Από αυτές, η τραγωδία «*Πενθεύς*» ανήκει στη μυθολογία του Διονύσου.

Μαθητής του Θέσπι θεωρείται ο Φρύνιχος[1] που ανήκε στον πολιτικό κύκλο του Θεμιστοκλή.

Ο Μάγνης, από τους αρχαιότερους Έλληνες κωμικούς ποιητές, καταγόταν κι αυτός από την Ικαρία και έδρασε στην Αθήνα, από το 480 έως το 450 π.Χ. Στους διαγωνισμούς κωμικών θεατρικών έργων νίκησε έντεκα φορές. Γνωστοί τίτλοι έργων του είναι οι εξής: "Βαρβιτισταί", "Βάτραχοι", "Λυδοί", "Όρνιθες", "Ψήνες", "Διόνυσος α΄", "Διόνυσος β΄", "Ποάστριες" και "Πυτακίδης".

Από τα τελευταία τέσσερα έργα σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα, καθώς και απόσπασμα άλλης κωμωδίας του, με άγνωστη επιγραφή. Αν και κανείς άλλος κωμικός ποιητής δεν κατέκτησε τόσες νίκες, ο Μάγνης στα τελευταία χρόνια της ζωής του περιέπεσε σε αφάνεια. (Αριστοφάνη "Ιππείς", Αριστοτέλη "Ποιητική")

στ. Γιορτές πρός τιμή του Ικαρίου και της Ηριγόνης

Ασκώλια

Σύμφωνα με τον Ζ. Ρισπέν, στον Ικάριο απέδιδαν την ίδρυση των «Ασκωλίων», μιας γιορτής της εποχής του τρύγου στην οποία οι αμπελουργοί χόρευαν πάνω σε ασκιά φουσκωμένα με αέρα και αλειμμένα με λάδι. Ο χορός πάνω στους ασκούς, ήταν μια αναπαράσταση του χορού του Ικάριου πάνω στο φουσκωμένο τομάρι του τράγου.

Αιώρα

Για τη συμβουλή του δελφικού μαντείου, η οποία δόθηκε στους Ικαριώτες ώστε να απαλλαγούν από το θανατικό που τους έστειλε ο Διόνυσος, μιλήσαμε προηγουμένως. Σύμφωνα λοιπόν με ορισμένους μελετητές, η Πυθία τους συμβούλεψε να καθιερώσουν τη γιορτή - παιχνίδι της «Αιώρας», για να εξαγνιστούν από το διπλό θάνατο του Ικαρίου και της Ηριγόνης.[2]

Κατά τα λεγόμενα «Αιώρα», οι άνθρωποι κρεμούσαν κούκλες στα κλαδιά των δένδρων, σε ανάμνηση των παρθένων κοριτσιών που αυτοκτόνησαν με τον τρόπο της Ηριγόνης.

---

[1] Ο Καργάκος γράφει: «*Το 494 π.Χ. ανέβασε την τραγωδία "Μιλήτου Άλωσις", που προκάλεσε τέτοιο συγκλονισμό στους Αθηναίους που του επέβαλαν πρόστιμο 1.000 δραχμών, διότι τους έκανε να κλάψουν, θυμίζοντας τους "οικήια κακά". (Οι λόγοι ήσαν πολιτικοί). Είναι η πρώτη τραγωδία που δεν έχει μυθολογικό/θρησκευτικό αλλά πολιτικό περιεχόμενο. Όμοια πολιτικό περιεχόμενο έχει και η άλλη τραγωδία του Φρυνίχου, οι "Φοίνισσες" που μιμήθηκε και μάλιστα με ίδιο τίτλο ο Ευριπίδης. Όμως το ίδιο θέμα διαπραγματεύθηκε ο Αισχύλος στην τραγωδία του "Πέρσαι"*». (Ό.π.)

[2] Στον τομέα της Θεουργίας, το κούνημα της Αιώρας συμβολίζει τον εξαγνισμό δια μέσω του αέρος, όπως σε κάποιες άλλες τελετουργίες γίνεται εξαγνισμός δια μέσω του πυρός ή του ύδατος.

Στο παιχνίδι αυτό έπαιζαν νέοι και νέες με μία αιώρα την οποία είχαν δεμένη σε δέντρο. Το παιχνίδι γινόταν με τη συνοδεία ασμάτων και ειδικότερα με το άσμα “Αλήτις” (περιπλανώμενη).

Η «Αιώρα» τελείωνε με ένα πολυδάπανο δείπνο, που λεγόταν *εύδειπνον*.

Κατά τον Burkert: «*Μια ιδιαιτερότητα για τα παιδιά, ιδίως για τα κορίτσια, αποτελούσε κατ' αυτήν την ημέρα* (την επόμενη μέρα από το τέλος των Ανθεστηρίων) *η κούνια. Αγγειογραφίες δείχνουν επανειλημμένως αυτήν την αιώρα σε τελετουργικό πλαίσιο, για το οποίο τα κείμενα σιωπούν: τοποθετείται ένας θρόνος καλυμμένος με χιτώνα και διάδημα, ενώ ένας ανοιχτός πίθος βρίσκεται δίπλα στο έδαφος· κάποιο ρόλο παίζει επίσης καθαρμός με φωτιά και θυμίαμα.* [...]

Ως εξιλέωση αυτό το φριχτό γεγονός (ο απαγχονισμός της Ηριγόνης) *επαναλαμβάνεται τώρα με ακίνδυνη μορφή, με την αιώρα των κοριτσιών της Αθήνας. Υπήρχαν παραλλήλως άλλες παραλλαγές του μύθου της Ηριγόνης και του απαγχονισμού της, η παραλλαγή της “πρόωρα γεννημένης”, της “περιπλανώμενης” αλήτιδος, οι οποίες προφανώς μνημονεύονταν σε τραγούδια και ύμνους. Ο θάνατος της κοπέλας φέρνει στο φως μια σκοτεινή πλευρά του “ιερού γάμου”· γιατί υπήρχε και η αφήγηση ότι ο φιλοξενηθείς Διόνυσος έκανε σύζυγό του την Ηριγόνη. Συγχρόνως, με την εικόνα του νεκρού πατέρα επιβαρύνεται η ατμόσφαιρα της ημέρας των Χοών.*[1] *Με την αιώρα των παιδιών όπως υπερισχύει η ζωή που κινείται, στραμμένη μέσα από το μίασμα και τον τρόμο προς το μέλλον, το οποίο υπόσχεται η Άνοιξη*». (Ό.π., σ. 494)

ζ. Ο Διόνυσος και οι θυγατέρες του Σημάχου

Εκτός από την Ικαρία, μία ακόμα περιοχή στην Πεντέλη συνδέεται (όχι βέβαια στον ίδιο βαθμό) με τον Θεό Διόνυσο· πρόκειται για τον αρχαίο δήμο Σημαχείδαι για τον οποίο μιλήσαμε στο Α΄ μέρος του βιβλίου. Σύμφωνα με την παράδοση, οι θυγατέρες του Σημάχου, υποδέχθηκαν φιλόξενα τον Διόνυσο. Ο Διόνυσος τις έχρισε ιέρειες της λατρείας του όπως και τα παιδιά τους.[2]

η. Ο Διόνυσος και το σπήλαιο της Πύρνας

Όπως είπαμε και στο 6ο κεφάλαιο του Α΄ μέρους, ο Διόνυσος θα πρέπει να λατρεύτηκε και στο σπήλαιο της Πύρνας, διότι εκεί βρέθηκαν κομμάτια επιγραφών με τα ονόματα του Διονύσου και της Σελήνης εντοιχισμένα στα ερείπια χριστιανικής εκκλησίας, τα οποία κομμάτια πρέπει να μεταφέρθηκαν από το σπήλαιο, και πιστοποιούν κατά κάποιον τρόπο τη λατρεία αυτών των Θεοτήτων εκεί.

4. ΑΠΟΛΛΩΝ

Φαίνεται πως η απολλώνια λατρεία εμφανίστηκε στην Πεντέλη εξαιτίας δύο χρησμών, γι' αυτό ίσως και ο Απόλλωνας λατρεύτηκε αποκλειστικά ως «Πύθιος».

Ο πρώτος χρησμός δόθηκε στους Ικαριώτες όπως είπαμε προηγουμένως. Έτσι, μαζί με το ιερό του Διονύσου, οι Ικαριώτες έχτισαν και ένα ναό για τον Πύθιο Απόλλωνα.

Ο δεύτερος χρησμός δόθηκε στους Αθηναίους ύστερα από τη θριαμβευτική νίκη τους στον Μαραθώνα, όταν αυτοί ζήτησαν από το μαντείο να μάθουν ποιος ήταν εκείνος ο άγνωστος και μυστηριώδης σύμμαχος της ελληνικής παράταξης που εμφανίστηκε ξαφνικά από το πουθενά, φονεύοντας αμέτρητους βαρβάρους. Σύμφωνα με τον Παυσανία, ο Απόλλωνας δεν αποκάλυψε ποιος ήταν, παρά μονάχα τους είπε να τιμούν τον ήρωα Εχετλαίο: «ΕΡΩΜΕΝΟΙΣ

---

[1] Κατά την ημέρα των Χοών διοργανώνονταν διαγωνισμοί οινοποσίας: δίνεται στους διαγωνιζόμενους ένα ειδικό αγγείο (χουν) στο οποίο χωρούσαν πάνω από δύο λίτρα κρασί. Όποιος άδειαζε πρώτος τον *χουν* ήταν ο νικητής.

[2] Όπως γράφει και ο Στ. Βυζάντιος: «ΔΗΜΟΣ ΑΤΤΙΚΟΣ, ΑΠΟ ΣΗΜΑΧΟΥ, ΟΥ ΚΑΙ ΤΑΙΣ ΘΥΓΑΤΡΑΣΙΝ ΕΠΕΞΕΝΩΘΗ ΔΙΟΝΥΣΟΣ· ΑΦ' ΩΝ ΑΙ ΙΕΡΕΙΑΙ ΑΥΤΟΥ».

ΔΕ ΑΘΗΝΑΙΟΙΣ ΑΛΛΟ ΜΕΝ Ο ΘΕΟΣ ΕΣ ΑΥΤΟΝ ΕΧΡΗΣΕΝ ΟΥΔΕΝ, ΤΙΜΑΝ ΔΕ Ε-ΧΕΤΛΑΙΟΝ ΕΚΕΛΕΥΣΕΝ ΗΡΩΑ». (“Αττικά”, 32,5)

Αυτό εξηγεί ίσως και το λόγο ύπαρξης ιερού του Πυθίου Απόλλωνα στην περιοχή της Οινόης.

5. ΠΑΝ

α. Ένας λησμονημένος Θεός

Ως γνωστόν, ο Θεός Παν είναι ο μεγάλος φαλλικός Θεός της ορεινής Αρκαδίας, διότι κατά τη Μυθολογία, αυτή ήταν η γεννέτειρά του.[1] Γι’ αυτό και ήταν γνωστός ως Πάνας ο Αρκάδας.

Ο Παν ήταν λησμονημένος στη γη της Αττικής. Κανένα σπήλαιο δεν υπήρχε αφιερωμένο σε αυτόν. Η αιτία καθιέρωσης της συστηματικής λατρείας του στην Αττική δεν ήταν άλλη από τη μάχη του Μαραθώνα.

Όλα ξεκίνησαν όταν ο αγγελιοφόρος των Αθηναίων Φειδιππίδης πήγε στη Σπάρτη με σκοπό να παροτρύνει τους Σπαρτιάτες να συμμαχήσουν με τους Αθηναίους στην επικείμενη σύγκρουση με τους Μήδους στον Μαραθώνα. Οι Σπαρτιάτες δήλωσαν πως ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν, αλλά πρόσθεσαν ότι λυπούνταν που δε θα μπορούσαν να στείλουν ενισχύσεις πριν από την επόμενη πανσέληνο και πως αν τελικά το έπρατταν, θα παραβίαζαν μια θρησκευτική απαγόρευση που συνδεόταν με την εορτή των Καρνείων, αφιερωμένων στον Απόλλωνα. «*Διότι ήταν η ενάτη ημέρα του μηνός και την ενάτη απάντησαν ότι δε θα κάνουν την εκστρατεία, όσο ο κύκλος της σελήνης δεν είναι γεμάτος*».

Έτσι, ο Αθηναίος ημεροδρόμος πήρε απογοητευμένος το δρόμο της επιστροφής. Όπως ιστορεί ο Ηρόδοτος (ΣΤ΄, 105) και πολύ αργότερα ο Παυσανίας (ό.π., 28, 4), καθώς διέσχιζε το πέρασμα ανάμεσα στα όρη Αρτεμίσιο και Παρθένιο, είχε μια απρόσμενη συνάντηση. Μπροστά του εμφανίστηκε ξαφνικά ο Πάνας. Ο τραγοπόδαρος Θεός τού παραπονέθηκε πως οι Αθηναίοι είχαν παραμελήσει τη λατρεία του, και του ζήτησε να ρωτήσει τους Αθηναίους εκ μέρους του, γιατί δεν του δίνουν καμία σημασία. Τον διαβεβαίωσε πάντως για την εύνοιά του προς την πόλη, αφού αυτός πάντα ήθελε το καλό των Αθηναίων.[2]

Φτάνοντας ο ημεροδρόμος στην Αθήνα διηγήθηκε στους Αθηναίους τη συνάντησή του με τον Πάνα. Σίγουρα αυτό θα έδωσε πολύ κουράγιο στους Αθηναίους, διότι γνώριζαν πολύ καλά ότι ήσαν μόνο μια χούφτα οπλίτες που επρόκειτο να συγκρουστούν με τη μεγαλύτερη και ισχυρότερη πολεμική μηχανή της εποχής.

Σύμφωνα με τις διηγήσεις των ίδιων των Μαραθωνομάχων, ο Παν έκανε την εμφάνισή του στη μάχη, και με τις άγριες κραυγές του έσπειρε τον Παν–ικό στους Πέρσες τρέποντας τους σε φυγή.[3]

Οι Αθηναίοι αφιέρωσαν στον Πάνα σπήλαιο στο Βράχο της Ακρόπολης, στο οποίο κάθε χρόνο τελούσαν θυσίες και λαμπαδηδρομίες προς τιμήν του. Ο Μιλτιάδης εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για τον Θεό των άγριων βουνών, κατασκεύασε μέσα στο σπήλαιο ομοίωμα του Πανός με την επιγραφή: «ΤΟΝ ΤΡΑΓΟΠΟΥΝ ΕΜΕ ΠΑΝΑ ΤΟΝ ΑΡΚΑΔΑ, ΤΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΔΩΝ, ΤΩΝ ΜΕΤ’ ΑΘΗΝΑΙΩΝ, ΕΣΤΗΣΑΤΟ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ» [*Τον τραγοπόδη εμένα Πάνα από την Αρκαδία, που πολέμησα κατά των Μήδων, έστησε εδώ ο Μιλτιάδης*]

Έτσι λοιπόν, τον 5° αι. π.Χ., ο Μέγας Θεός Παν «εισέβαλε» στα σπήλαια της Αττικής· γι’ αυτό και η χρονική διάρκεια λειτουργίας των σπηλαίων ήταν ταυτόχρονη, κάτι που αποδεικνύεται από τη χρονολόγηση των ευρημάτων του κάθε σπηλαίου.

---

[1] Στην Αρκαδία ο Ερμής έβοσκε τα πρόβατα ενός θνητού, όταν ερωτεύτηκε μια Νύμφη, τη «Νύμφη του Δρύοπος» ή Δρυόπη. Από το ερωτικό σμίξιμο προέκυψε ένα θαυμαστό παιδί, ο Πάνας.

[2] Για το τι μπορεί να βίωσε ο ημεροδρόμος είναι συζητήσιμο. Όσον αφορά όμως τα «παράπονα» του τραγοπόδαρου Θεού αυτά πρέπει να είναι ανθρώπινη επινόηση, διότι απλούστατα, το Θείον δεν έχει ΚΑΜΙΑ ανάγκη από τιμές και λατρείες.

[3] Εμπλέκεται άραγε το Θείον στις ανθρώπινες υποθέσεις;

β. Ναός του Πανός η Φύση!

Πολλοί υποστηρίζουν ότι η καταγωγή του τραγοπόδαρου Θεού από τα άγρια βουνά της Αρκαδίας υπήρξε και ο λόγος της συμβολικής εγκατάστασης των ιερών του μέσα σε σπήλαια της Αττικής, προκειμένου να θυμίζουν το φυσικό περιβάλλον της προέλευσής του.

Ο ορφικός ύμνος τον αποκαλεί «αντροδίαιτο» (αυτός που περνάει τη ζωή του στα σπήλαια) και «αντροχαρή» (αυτός που χαίρεται να βρίσκεται μέσα στα σπήλαια).

Κατά την αρχαιολόγο και μέλος της ΕΣΕ Χάρη Δεληγιώργη - Αλεξοπούλου: «*Το σκεπτικό του ανθρώπου των ιστορικών χρόνων, που δέχτηκε τον αρκάδα θεό στο δικό του τοπικό πλαίσιο, ήταν αδύνατο να του αφιερώσει ναό γνωρίζοντας τη διαφορετική ψυχοσύνθεση των ανθρώπων της γενέτειράς του και τι αντιπροσώπευε η θεότητα γι' αυτούς που την λάτρεψαν. Χωρίς ο θεός να παραμείνει μέτοικος, ξένος που ορισμένη χρονική στιγμή κατοίκησε στην Αττική γη, η Αρκαδία αντιπροσώπευε κάτι το ξεχωριστό για τους υπόλοιπους Έλληνες, κάτι που ήταν έξω από τον δικό τους πολιτισμό και την ψυχοσύνθεσή τους. Σαν κάτι, λοιπόν, το ξεχωριστό έπρεπε να παρουσιαστεί. Ο μόνος κατάλληλος τρόπος για να πραγματοποιηθεί το τυπικό τελετουργικό της λατρείας του θεού, αλλά και να εκφραστεί η τοπική του προέλευση, ήταν η σπηλιά και όχι ο ναός των κλασικών χρόνων, δηλ. κάποιος τρόπος αναβίωσης της Αρκαδίας στο έδαφος της Αττικής*». ("Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στη λατρεία του Θεού Πάνα", σ. 46)

Ο Μέγας Θεός Παν (όπως και ολόκληρο το αρχαιοελληνικό Πάνθεον) δεν έχει καμία ανάγκη από χειροποίητους ναούς, γιατί Ναός του είναι η ίδια η Φύση. Αρνητής του πολιτισμού[1] ζει μακριά από τις πόλεις και τους ανθρώπους, κρυμμένος μέσα στους βαθύσκιωτους δρυμούς, τα βαθιά φαράγγια και τα ανήλιαγα σπήλαια με συντροφιά του τις Νύμφες.

Έτσι και οι Αθηναίοι ανέβηκαν στους λόφους και στα βουνά της Αττικής μετατρέποντας ορισμένα σπήλαια σε ιερά άντρα του τραγοπόδαρου Θεού, και σε συνάρτηση με άλλους Θεούς της Φύσης και της βουκολικής ζωής, όπως τον Διόνυσο, τις Νύμφες, τον Ερμή, τον Απόλλωνα Νόμιο και τον Αχελώο.[2]

Σε περίπτωση ανάγκης, προτιμούσαν να δημιουργήσουν κοίλωμα στο βράχο παρά να κατασκευάσουν ναό. Σύμφωνα πάλι με την Αλεξοπούλου: «*Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτήν την εκδήλωση αν αναλογιστούμε ότι ο Πάνας αντιπροσώπευε κάποιο βοσκό, περιτριγυρισμένο από το κοπάδι του, καθισμένο στη σκιά κάποιου βράχου, όπως δηλαδή τον παρουσιάζουν τα περισσότερα σπηλαιόμορφα ανάγλυφα που του αφιερώνουν από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και σ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.*

Η σπηλιά μπορεί να χαρακτηριστεί τόπος άρνησης κάθε μορφής καλλιέργειας, τόπος που με τη φυσική αγριότητα και ομορφιά του πλησιάζει περισσότερο το θείο. Στη σπηλιά συναντάει κανείς τις δυνάμεις που τον αποτελούν: τη ζωώδη φύση του (Πολύφημος) και την ανθρώπινη φύση του (Χείρωνας)». (Ό.π.)

Η Δρ. Αρχαιολογίας Ξένη Αραπογιάννη επίσης γράφει: «*Η λατρεία του Πανός και των Νυμφών φθάνει στο αποκορύφωμά της στον 4^{ο} αιώνα π.Χ., γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με την επικρατούσα διαμορφωμένη κοινωνικοοικονομική αντίληψη της εποχής που βασίζεται στην ιδέα του αγρότη-πολίτη. Στους ελληνιστικούς χρόνους σημειώνεται μία παρακμή της λατρείας, η οποία όμως αναζωπυρώνεται στην ρωμαϊκή εποχή.*

Φαίνεται πάντως πως ο Παν, ως ένας απλοϊκός θεός, βρήκε ανταπόκριση στο κοινό λαϊκό αίσθημα, μένοντας ζωντανός στις θρησκευτικές παραδόσεις των απλών ανθρώπων έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους». ("Τα Σπήλαια του Πανός στην Αττική". Πηγή: www.zenas.gr)

---

[1] Όπως έγραψα και στον πρόλογο του βιβλίου, ο Πολιτισμός δεν είναι παρά προϊόν βιασμένης Φύσης, μ' άλλα λόγια βεβήλωσης του Ιερού Ναού του Πανός. Αυτό το είχαν αντιληφθεί σίγουρα οι Έλληνες, γι' αυτό και απέφευγαν συστηματικά να χτίσουν ναούς στο συγκεκριμένο Θεό.

[2] Ιερό του Πανός μπορούσε να είναι και ένα ολόκληρο βουνό όπως το Μαίναλο στην Αρκαδία, όπου οι βοσκοί άκουγαν τη φλογέρα του Θεού.

γ. Η λατρεία του Πανός στην Πεντέλη

Όπως είδαμε στο Α΄ μέρος του βιβλίου (κεφ. 6), ιερά σπήλαια του Πανός στην Πεντέλη και στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν επιβεβαιωμένα δύο, το άντρο του Πανός και των Νυμφών των αρχαίων λατομείων, γνωστό ως *Νυμφαίο* και το σπήλαιο του Πανός στην Οινόη. Κάποιο ιερό του Πανός βρισκόταν και στην Εκάλη, όπως αποδεικνύει η εύρεση ενός σπηλαιόμορφου αναγλύφου. Αλλά όπως δείξαμε επίσης, ως ιερό του Πανός λογαριάζεται και η Σπηλιά των αρχαίων λατομείων.

Κλείνω το κεφάλαιο αυτό με τα λόγια του Δημήτρη Καμπούρογλου: «*Είναι ψέμμα, ότι απέθανεν ο ποιμενικός Θεός. Κάποιος θα ενέπαιξε τον Επιθέρσην, τον πατέρα του ρήτορος Αιμιλιανού, όστις "πλέων εις Ιταλίαν ήκουσε πλησίον των Παξών φωνήν καλούσα τον Θαμούν, κυβερνήτην Αιγύπτιον", και γνωρίζουσαν εις αυτόν ότι απέθανεν ο Μέγας Πάν.*

Αυτός, κάθε πρωΐ και κάθε απόβραδον, παίρνει με την σειράν της σπηλιές της λατρείας του και ξεκουράζεται το μεσημέρι δίπλα στις ακοίμητες πηγές, ερωτοτροπών με τας Νύμφας που κατεβαίνουν να δροσισθούν. Διαρκής του όμως διαμονή είναι η σπηλιά του Μαραθώνος. Εκεί εσοφίσθη να ενσπείρη τον Πανικόν εις τους Πέρσας, αφού ετοποθέτησεν εις όλα τα κατάλληλα σημεία ένα πλήθος Πανίσκων, που έβαλαν όλοι μαζί της φωνές και έτρεψαν εις φυγήν τους βαρβάρους.» ("Ο Αναδρομάρης της Αττικής", Εκδ. Μ.Σ. Ζηκάκης, 1920, σ. 18-19)

6. ΝΥΜΦΕΣ

Ως συνοδοί του Πανός, οι Νύμφες, οι Θεότητες του υγρού στοιχείου, δε θα μπορούσαν ασφαλώς να απουσιάζουν από τα ιερά άντρα του Πεντελικού.

Το περιβάλλον του βουνού, με τους απέραντους βαθύσκιωτους δρυμούς και τα αστείρευτα τρεχούμενα νερά, ήταν αναμφίβολα ιδανικός τόπος για κατοικία των θυγατέρων του Ωκεανού.

Ο Ευάγγελος Ανδρέου, στο συλλογικό έργο "Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού" (σ. 138) γράφει: «*...Ο συνευρισκόμενος με την Πεντέλη άνθρωπος, έτυχε να είναι ο κάτοικος της κλασσικής Αθήνας. Ένας άνθρωπος που χαρισματικά εννόησε τη θεία φύση της φιλοσοφίας, ζώντας σε μια πλουραλιστική κοινωνία. Έχουμε δηλαδή έναν άνθρωπο που κυριαρχείται από το μυστήριο των θεοτήτων απέναντι σε ένα ευρύ, πυκνό και απροσπέλαστο δάσος γεμάτο από νερά. Έχουμε αμέσως μια ιερή σχέση που καθορίζεται από διαφόρους θεοκρατικούς μύθους.* [...] *Οι Νύμφες είναι οι προπομποί της Άρτεμης. Περιφέρονται μέσα στα δάση, πλάι στα πλούσια τρεχούμενα νερά εκεί που μόνο τ' αγρίμια τρυπώνουν. Και αυτή η περιοχή μέσα στην ευρύτερη Αθήνα, ήταν μόνο η Πεντέλη, η κατοικία των θεοτήτων του μύθου*».

Τα άντρα των Νυμφών στην Πεντέλη είναι δύο, το Νυμφαίο των αρχαίων λατομείων και το σπήλαιο της Πύρνας στο οποίο λατρεύτηκαν αργότερα οι Ευμενίδες και οι Μοίρες. Στις Νύμφες δεν ήταν μόνο αφιερωμένο το εν λόγω σπήλαιο, αλλά και η ρεματιά της Πύρνας, στην κοίτη της οποίας υπήρχαν οι λεγόμενες *Νυμφαίες* σκοπιές.

Και στην Κηφισιά υπήρχε με βεβαιότητα κάποιο Νυμφαίο, όπως είδαμε στο Α΄ μέρος.

Στις Νύμφες της Κηφισιάς ήταν αφιερωμένη και μία πηγή, η λεγόμενη *Νυμφαία Κρήνη*, στο σημερινό Κεφαλάρι.

Είπαμε επίσης ότι ως Νυμφαίο πρέπει να λειτούργησε και η υπόγεια στέρνα της Σπηλιάς της Πεντέλης.

7. ΕΡΙΝΥΕΣ / ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ

Αληκτώ, Τισιφόνη, Μέγαιρα: θυγατέρες της Νύχτας και του Σκότους (ή του Άδη και της Περσεφόνης κατ' άλλη εκδοχή), φοβερές Θεές του Κάτω Κόσμου. Το όνομά τους και μόνο προκαλούσε τόσο τρόμο στις καρδιές των ανθρώπων, που γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τις αποκαλούσαν Ευμενίδες.

Οι Ευμενίδες είχαν κι αυτές το δικό τους χώρο λατρείας στο Πεντελικό, το σπήλαιο της Πύρνας, στην όχθη της ομώνυμης ρεματιάς, στη θέση του αρχαίου δήμου Τρινέμεια.

Οι Ευμενίδες έπαψαν να λατρεύονται στο σπήλαιο για κάποιο άγνωστο χρονικό διάστημα, μέχρι που η λατρεία τους επανήλθε στα ρωμαϊκά χρόνια από τον Ηρώδη τον Αττικό.

8. ΜΟΙΡΕΣ

Στο σπήλαιο της Πύρνας, παράλληλα με τη λατρεία των Ευμενίδων, ο Ηρώδης εισήγαγε και τη λατρεία των Μοιρών (Κλωθώ, Λάχεσις, Άτροπος). Αυτό μάλλον δεν το έκανε τυχαία, διότι ως γνωστόν, Μοίρες και Ερινύες ταυτίζονται μεταξύ τους.[1]

Οι Μοίρες είχαν την ικανότητα να προβλέπουν το μέλλον μέσα από όνειρα ή οράματα, μία πίστη που διατηρήθηκε έως και τα νεότερα χρόνια όπου οι άνθρωποι επισκέπτονταν το σπήλαιο των Μοιρών για να μάθουν τα μελλούμενα. Όπως γράφει ο Christopher Wordsworth: «*Στην Κηφισιά υπάρχει ένα σπήλαιο, αφιερωμένο στις Μοίρες, στις οποίες καταφεύγουν οι χωρικοί, κυρίως οι γυναίκες, για να μάθουν το πεπρωμένο, ή, όπως λένε οι ίδιοι, για να δουν τη μοίρα τους.*

'Στον Όλυμπον, 'στον κόλυμβον
'στα τρία άκρα τ' ουρανού
όπου αι Μοίραι των Μοιρών,
ω ηδειά μου Μοίρα
ας έλθη τώρα να μ' ιδή

είναι από τις πιο χαριτωμένες μελωδίες που τραγουδούν για να επικαλεστούν το πνεύμα μόλις μπουν μέσα στο σπήλαιο. Πιστεύουν μάλιστα πως αν πέσει από την κορυφή της σπηλιάς κάποιο χαλαρά συγκρατημένο κομμάτι, αυτό σημαίνει πως η Μοίρα θα εισακούσει τις προσευχές τους». ("Αθήνα – Αττική", εκδ. Εκάτη, σ. 171-172)

Οι Μοίρες λατρεύτηκαν επίσης και στη μαραθωνική Τετράπολη.

9. ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, ΥΓΙΕΙΑ, ΤΕΛΕΣΦΟΡΟΣ

Όπως ήδη αναφέραμε στο Α΄ μέρος του βιβλίου (κεφ. 5) στο λόφο του πρ. Ηλία της Νέας Πεντέλης υπήρχε βωμός αφιερωμένος στους ιαματικούς Θεούς Ασκληπιό, Υγίεια και Τελεσφόρο.

Ο Ασκληπιός δε θα έπρεπε να θεωρείται ακριβώς Θεός, αλλά συγκαταλεγόταν στους θνητούς ήρωες που μετά το θάνατό του έγινε ημίθεος. (Γι' αυτό ίσως και τον θεώρησαν γιο του Θεραπευτή-Θεού[2] Απόλλωνα). Ακριβέστερα, ο Ασκληπιός είναι η κεντρική μορφή του αρχετύπου των Ηρώων-Θεραπευτών.

Ταυτίστηκε επίσης με τις ιαματικές δυνάμεις της ίδιας της Φύσης. Ιδανικό Ασκληπιείο θα μπορούσε να θεωρηθεί μόνο η Φύση, με την απαλή και γλυκιά λάμψη και θερμότητα του Ήλιου, τις δροσερές πηγές, τα δάση και την καθαρότητα της ατμόσφαιρας που επικρατεί κυρίως στις ορεινές περιοχές.[3] Τέτοιους τόπους επέλεγαν οι αρχαίοι ως τόπους λατρείας του Ασκληπιού και ένας τέτοιος τόπος ήταν αναμφίβολα και τα υψώματα της Νέας Πεντέλης, όπως και ολόκληρο το βουνό.

Η Θεότητες Υγιεία και Τελεσφόρος συνδέονται άμεσα με τον Ασκληπιό. Η Υγιεία θεωρείται κόρη του Ασκληπιού και της Ηπιόνης. Όπως δηλώνει και το όνομά της, εκπροσωπούσε την Υγεία. Ο C.Kerenyi ("Η Μυθολογία των Ελλήνων", εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", σ. 128) αναφέρει ότι στην ουσία πρόκειται για την Αθηνά, στην οποία αποδίδουν την προσωνυμία «Υγιεία». Ο Τελεσφόρος ήταν δαίμονας που ανήκε στον κύκλο της θρησκείας του Ασκλη-

---

[1] Τούτο φαίνεται από τον Αισχύλο, ο οποίος στο έργο του "Προμηθεύς Δεσμώτης" γράφει: «ΜΟΙΡΑΙ ΤΡΙΜΟΡΦΟΙ ΜΝΗΜΟΝΕΣ Τ' ΕΡΙΝΥΕΣ». Ο Ευριπίδης επίσης, σε κάποιο χαμένο έργο του βάζει μία Ερινύα να δηλώνει ότι τα άλλα της ονόματα είναι Τύχη, Νέμεσις, Μοίρα, Ανάγκη.

[2] Ο Όμηρος αναφέρει τον Παιήονα σαν ιατρό των Θεών που τους ξαναδίνει την αθανασία σε κάθε τους τραυματισμό. «Παιήον» ήταν μια προσωνυμία του Απόλλωνα.

[3] Το γεγονός ότι το περιβάλλον ενός βουνού λειτουργεί ως Θεραπευτήριο ίσως να υπονοεί και ο μύθος που λέει πως όταν ο Ασκληπιός ήταν βρέφος, η μητέρα του τον άφησε πάνω σε ένα βουνό.

πιού. Απεικονιζόταν με τη μορφή παιδιού που η ενδυμασία του κάλυπτε όλο του το σώμα. Οι άνθρωποι επικαλούνταν τον Τελεσφόρο ως «Σωτήρα» και τον θεωρούσαν προστάτη όσων ανάρρωναν ύστερα από κάποια ασθένεια, καθώς επίσης και ως τον «ενδιάμεσο» μεταξύ αυτών και του Ασκληπιού.

10. ΕΚΑΛΗ

Σύμφωνα με τις διηγήσεις των αρχαίων συγγραφέων και μυθογράφων, όταν ο Θησέας έφτασε στην Αθήνα από την Τροιζήνα, φιλοξενήθηκε στο σπίτι του πατέρα του Αιγέα.[1] Η σύζυγος του Αιγέα Μήδεια μάντευσε την πραγματική του ταυτότητα και για να απαλλαγεί από αυτόν τον έστειλε να εξοντώσει ένα τερατώδη ταύρο που ρήμαζε τις καλλιέργειες της πεδιάδας του Μαραθώνα. Θεωρείται πως ήταν ο ταύρος της Κρήτης που άρπαξε ο Ηρακλής και άφησε ελεύθερο στην Πελοπόννησο. Κατά το μυθογράφο Απολλόδωρο: «ΠΛΑΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΣΠΑΡΤΗΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΡΚΑΔΙΑΝ ΑΠΑΣΑΝ, ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΣ ΤΟΝ ΙΣΘΜΟΝ, ΕΙΣ ΜΑΡΑΘΩΝΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΑΦΙΚΟΜΕΝΟΣ ΤΟΥΣ ΕΓΧΩΡΙΟΥΣ ΔΙΕΛΥΜΑΙΝΕΤΟ». [*Αφού περιπλανήθηκε* (ο ταύρος) *στη Σπάρτη και σε ολόκληρη την Αρκαδία και διάβηκε τον Ισθμό, έφτασε στον Μαραθώνα της Αττικής όπου κατέστρεφε τους ντόπιους*.]

Έτσι, ο ήρωας έφυγε από το σπίτι του πατέρα του και άρχισε να βαδίζει για τον Μαραθώνα.

Όταν έφτασε στην Πεντέλη, μαύρα σύννεφα σκέπασαν τον ουρανό της Αττικής και σύντομα φάνηκαν οι πρώτες αστραπές. Ξαφνικά, είδε στην ερημιά του βουνού μία ηλικιωμένη γυναίκα Εκείνη, λόγω της επερχόμενης καταιγίδας, του πρότεινε να τον φιλοξενήσει στην κατοικία της, όπου την επόμενη μέρα θα ξεκινούσε φρέσκος και ανανεωμένος για τον Μαραθώνα. Την έλεγαν Εκάλη. Οι αρχαίες διηγήσεις λένε ότι του συμπεριφέρθηκε σαν να ήταν γιος της και το βράδυ εκείνο του υποσχέθηκε ότι θα προσφέρει θυσία στον Δία, αν ο νεαρός Ήρωας έφερε εις πέρας το σκοπό του, και προσευχήθηκε στον Πατέρα των Θεών για τη νίκη του.

Το επόμενο πρωί, ο Θησέας έφυγε για τον Μαραθώνα, όπου συνέλαβε τον ταύρο και δέσμιο τον θυσίασε στον Δελφίνιο Απόλλωνα. Ύστερα απ' αυτό, πήγε να συναντήσει την Εκάλη για να την ευχαριστήσει. Φτάνοντας όμως εκεί, μετά λύπης του αντίκρισε τους χωρικούς την ώρα που ετοίμαζαν το μνήμα για τη γριά γυναίκα.

Ο ήρωας την κήδεψε με μεγάλες τιμές, ίδρυσε στην Πεντέλη τον δήμο Εκάλης και καθιέρωσε τη λατρεία του Εκαλείου Διός, κατά την οποία οι γύρω δήμοι πρόσφεραν τιμές και έκαναν θυσίες στον Δία και στην Εκάλη.[2]

---

[1] Ο βασιλιάς των Αθηνών Αιγέας επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει ένα γιο. Οι γάμοι του (είχε δύο συζύγους) έμειναν άκαρποι. Πήγε λοιπόν στους Δελφούς και εκεί έλαβε το χρησμό: «*Δεν πρέπει να λύσεις την άκρη από τον ασκό του κρασιού, πριν φθάσεις στην Αθήνα*». Ο Αιγέας δεν κατάλαβε το νόημα του χρησμού και αντί να γυρίσει στην Αθήνα, πήγε στην Τροιζήνα να βρεί τον Πιτθέα που είχε φήμη σοφού και ο οποίος ερμήνευσε ορθά το χρησμό. Ο Πιτθέας επιθυμούσε τον σπουδαίο αυτό γιο να τον γεννήσει η κόρη του Αίθρα. Έτσι, είτε μεθώντας τον, όπως λένε κάποιες διηγήσεις, είτε απλώς πείθοντάς τον, όπως λένε κάποιες άλλες, έστειλε τον Αιγέα να πλαγιάσει μαζί της στο ναό της Απατουρίας Αθηνάς, το βράδυ πριν από την επιστροφή του στην Αθήνα. Το επόμενο πρωί ο Αιγέας άφησε εκεί το ξίφος και τα σανδάλια του και κύλησε πάνω τους ένα πελώριο λιθάρι, δίνοντας στην Αίθρα την οδηγία πως αν γεννούσε ένα γιο που θα γινόταν τόσο δυνατός ώστε θα μπορούσε να κυλήσει το βράχο, τότε να έπαιρνε τα σανδάλια και το ξίφος και να ερχόταν με αυτά στην Αθήνα. Έτσι θα αναγνώριζε ο Αιγέας το γιο του. Στα 16 του ο Θησέας αναποδογύρισε το βράχο, πήρε το ξίφος και τα σανδάλια και έφυγε για την Αθήνα.

[2] Στη φιλοξενία του Θησέα από την Εκάλη αναφέρεται και ο Πλούταρχος, βασισμένος στη σχετική διήγηση του Φιλόχορου: «Η ΔΕ ΕΚΑΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙ ΑΥΤΗΝ ΜΥΘΟΛΟΓΗΜΑ ΤΟΥ ΞΕΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΕΟΙΚΕ ΜΗ ΠΑΣΗΣ ΑΜΟΙΡΕΙΝ ΑΛΗΘΕΙΑΣ. ΕΘΥΟΝ ΓΑΡ ΕΚΑΛΗΣΙΑ ΟΙ ΠΕΡΙΞ ΔΗΜΟΙ ΣΥΝΙΟΝΤΕΣ ΕΚΑΛΩ ΔΙΪ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΑΛΗΝ ΕΤΙΜΩΝ, ΕΚΑΛΙΝΗΝ ΥΠΟΚΟΡΙΖΟΜΕΝΟΙ ΔΙΑ ΤΟ ΚΑΚΕΙΝΗΝ ΝΕΟΝ ΟΝΤΑ ΚΟΜΙΔΗ ΤΟΝ ΘΗΣΕΑ ΞΕΝΙΖΟΥΣΑΝ ΑΣΠΑΣΑΣΘΑΙ ΠΡΕΣΒΥΤΙΚΩΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΦΡΟΝΕΙΣΘΑΙ ΤΟΙΟΥΤΟΙΣ ΥΠΟΚΟΡΙΣΜΟΙΣ. ΕΠΕΙ ΔΕ ΕΥΞΑΤΟ ΜΕΝ ΥΠΕΡ ΑΥΤΟΥ ΤΩ ΔΙΙ, ΒΑΔΙΖΟΝΤΟΣ ΕΠΙ ΤΗΝ ΜΑΧΗΝ, ΕΙ ΣΩΣ ΠΑΡΑΓΕΝΟΙΤΟ, ΘΥΣΕΙΝ, ΑΠΕΘΑΝΕ ΔΕ ΠΡΙΝ ΕΚΕΙΝΟΝ ΕΠΑΝΕΛΘΕΙΝ, ΕΣΧΕ ΤΑΣ ΕΙΡΗΜΕΝΑΣ ΑΜΟΙΒΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΤΟΥ ΘΗΣΕΩΣ ΚΕΛΕΥΣΑΝΤΟΣ, ΩΣ ΦΙΛΟΧΟΡΟΣ ΙΣΤΟΡΗ-

Η αρπαγή του Ταύρου του Μαραθώνα.

Στο σημείο τούτο, δικαίως ο αναγνώστης θα αναρωτηθεί για ποιο λόγο συγκαταλέγεται μία θνητή στο Πεντελικό Πάνθεον. Πράγματι, ο μύθος δεν αφήνει πολλά περιθώρια να εννοηθεί ότι πρόκειται για κάποια Θεά. Ωστόσο, ο πασίγνωστος και ίσως πιο αξιόλογος ερευνητής της ελληνικής Μυθολογίας Καρλ Κερένυι έχει αντίθετη γνώμη και δίνει άλλη διάσταση στο θέμα. Αναφέρει λοιπόν πως η Εκάλη δεν ήταν θνητή, αλλά μια κάτοικος του Κάτω Κόσμου, μια Θεά συνδεδεμένη φιλικά με τον Δία και στη συνέχεια αποκαλύπτει ότι στην πραγματικότητα το όνομά της είναι Εκάτη. (“Η Μυθολογία των Ελλήνων”, σ. 552) [1]

Τι σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στη φοβερή Θεά Εκάτη και στην Εκάλη πέρα από την εμφανή ηχητική ομοιότητα των δύο ονομάτων; Ο Κερένυι μας πληροφορεί ότι: «...*Η βασίλισσα Εκάβη έφερνε αντίθετα ένα θείο όνομα, γιατί έτσι έπρεπε να λέγεται στη γλώσσα της Φρυγίας, αυτή που οι χωρικοί της Αττικής ονόμαζαν Εκάλη. Πίσω από τις δύο αρχαίες γυναίκες της ιστορίας των ηρώων προβάλλει η φρικτή μορφή της μεγάλης θεάς Εκάτης*». (Ό.π., σ. 467)

Εντυπωσιακή και γοητευτική θα λέγαμε, η ταύτιση τριών φαινομενικά ασύνδετων μεταξύ τους, γυναικείων μορφών! Πώς οδηγήθηκε όμως ο Κερένυι σε αυτό το συμπέρασμα;

Καταρχάς το παραπάνω απόσπασμα μοιάζει ασαφές. Ενώ στην αρχή ο ερευνητής ξεκαθαρίζει πως η βασίλισσα της Τροίας Εκάβη είναι αυτή που οι χωρικοί της Αττικής ονόμαζαν Εκάλη, δηλαδή η ίδια μορφή, αυτόματα τις διαχωρίζει στις «*δύο αρχαίες γυναίκες της ιστορίας των ηρώων*». Ήταν τελικά η ίδια γυναίκα, ή όχι; Πιστεύω ότι πρόκειται για ξεχωριστές μορφές· κι αυτό διότι ο Θησέας έζησε πριν τον Τρωϊκό Πόλεμο,[2] οπότε αποκλείεται η Εκάλη την οποία συνάντησε στο βουνό να ήταν η βασίλισσα της Τροίας. Το μόνο που τις συνδέει είναι ότι και οι δύο αποτελούν μια μορφή της Εκάτης, όπως λέει ο Κερένυι.

Η Εκάβη είναι αναμφίβολα μία από τις πιο τραγικές μορφές της Μυθολογίας. Η ζωή της επιφύλασσε μεγάλους πόνους και δυστυχίες, διότι δεν ήταν μόνο ότι κάηκε η Τροία, αλλά έχασε και πολλά από τα παιδιά της. Το μαρτύριό της όμως δε θα τελείωνε εκεί, διότι επρόκειτο να οδηγηθεί αιχμάλωτη στην Ελλάδα μαζί με πολλές άλλες Τρωαδίτισσες δούλες.

Ο Ευρυπίδης, στην τραγωδία του “Εκάβη” αναφέρει πως τη γυναίκα αυτή συνόδευε μια παράξενη μοίρα. Ο θάνατος της δε θα ήταν όπως ο φυσιολογικός ανθρώπινος θάνατος, και όπως γράφει ο Κερένυι: «...*δεν επρόκειτο να πεθάνει σαν ανθρώπινη γυναίκα αλλά να μετα-*

ΚΕΝ». [Η Εκάλη και το σχετικό με αυτή μυθολόγημα περί φιλοξενίας και υποδοχής μού φαίνεται πως δεν είναι άμοιρο από κάθε αλήθεια. Πράγματι, οι γύρω από την περιοχή δήμοι, συνερχόμενοι, έκαναν θυσίες στον Εκάλειο Δία και προσέφεραν τιμές στην Εκάλη, ονομάζοντάς την υποκοριστικά Εκαλίνη. Διότι και εκείνη, όταν φιλοξένησε τον Θησέα, που ήταν νεότατος τότε, τον αγκάλιαζε σαν γερόντισσα και τον χαϊδολογούσε λέγοντάς του τέτοια υποκοριστικά ονόματα. Κι αφού προσευχήθηκε γι’ αυτόν στον Δία, όταν ο ήρωας εβάδιζε στη μάχη, υποσχέθηκε ότι, αν επιστέψει ζωντανός, θα τελέσει θυσία. Απέθανε όμως προτού εκείνος επιστρέψει αλλ’ έλαβε τις προσήκουσες τιμές, κατ’ εντολή του Θησέα, όπως μας εξιστορεί ο Φιλόχορος.] (“Θησεύς”, 14.1,2,3)

[1] Ως γνωστόν η Εκάτη είναι Θεά της μαγείας και των νεκρών.

[2] Απόδειξη γι’ αυτό ο μύθος της αρπαγής της 12χρονης Ωραίας Ελένης από τον Θησέα και τον Πειρίθου.

μορφωθεί σε σκύλο, σ' ένα φάντασμα σκύλας με πυρωμένα μάτια, και να ριχτεί στη θάλασσα: αντάξια στη μεγάλη θεά, της οποίας φαινομενική μορφή ήταν η θαλασσινή σκύλα, με το όνομα Σκύλλα». (Ό.π., σ. 553)

Τη μοίρα αυτή αποκαλύπτει στην Εκάβη ο Πολυμήστορας[1] μετά το μεγάλο κακό που έπαθε από την Εκάβη, επειδή αυτός είχε σφάξει το γιο της Πολύδωρο. Έσφαξε τα παιδιά του με τη βοήθεια των γυναικών που τη συνόδευαν, ενώ τον ίδιο τον τύφλωσε.

Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, η Εκάβη λιθοβολήθηκε από τους Έλληνες, και κάτω από τα λιθάρια που την καταπλάκωσαν ξεπήδησε ένας φοβερός σκύλος με φλεγόμενα μάτια. Άλλες διηγήσεις λένε πως η Εκάβη ήταν μια Θεά που για ιερό της ζώο είχε το σκύλο.

Τώρα γίνεται απόλυτα κατανοητός ο λόγος που ο Κερένυι ταυτίζει την Εκάβη με την Εκάτη. Η μεταμόρφωσή της Εκάβης σε σκύλο με πύρινα μάτια, παραπέμπει κατευθείαν στα σκυλιά-φαντάσματα της Εκάτης που αποτελούσαν τη συνοδεία της κατά τις περιπλανήσεις της στο νυχτερινό ουρανό. Έπειτα, δεν είναι τυχαία η μεταμόρφωση της Εκάβης στο συγκεκριμένο τέρας, τη Σκύλλα, διότι «Σκύλλα» ήταν μια από τις προσωνυμίες της Εκάτης, αλλά και η ίδια η Εκάτη ήταν μητέρα της θαλάσσιας τερατόμορφης Σκύλλας. Να πούμε τέλος ότι ο σκύλος αποτελούσε πάντοτε το ιερό ζώο της Εκάτης, αλλά και η Εκάτη έχει την προσωνυμία «Σκυλακίτις» (προστάτις των σκύλων – βλ. Ορφικό Ύμνο Εκάτης).

Οπότε Εκάβη-Εκάτη οπωσδήποτε ταυτίζονται. Τι γίνεται όμως με την Εκάλη;

Το λεξικό της Σούδας αναφέρεται στην Εκάλη ως ηρωίδα ποιήματος του Καλλίμαχου (από το οποίο σώζονται μονάχα μερικά αποσπάσματα). Δεν εξηγείται όμως πουθενά για ποιο λόγο θεωρείται ηρωίδα. Ως μεγαλειώδης ηρωίδα πάντως (η οποία έφτασε στα όρια της απόλυτης δυστυχίας) παρουσιάζεται και η Εκάβη. Ο Κερένυι λέει επίσης ότι η Εκάλη ήταν μια Θεά του Κάτω Κόσμου, συνδεδεμένη με τον Δία ακριβώς όπως και η Εκάτη.[2] Είναι σύμπτωση άραγε το ότι στην περιοχή εκείνη υπήρχε ιερό του Διός στο οποίο έκανε θυσίες η Εκάλη; Αν δεν υπήρχε ουσιαστική σχέση ανάμεσα στην Εκάλη και στο Δία, θα έπαιρνε ο Θεός την προσωνυμία «Εκάλειος»; Μήπως γνώριζε κάτι ο Θησέας όταν καθιέρωσε αυτή τη λατρεία;

Άραγε, μήπως αυτοί είναι οι λόγοι που όλοι οι χωρικοί σέβονταν απεριόριστα τη γριά γυναίκα; Το γεγονός επίσης ότι προτιμούσαν να την προσφωνούν τρυφερά ως Εκαλίνη, μήπως

---

[1] «*ΠΟΛ. Χαίρεσαι που με πόμπεψες κακούργα.*
ΕΚΑ. Δεν πρέπει να χαρώ που σ' εκδικιέμαι;
ΠΟΛ. Δεν θα χαρείς πολύ. Το κύμα του πελάγου…
ΕΚΑ. Στα ελληνικά νερά θε να με ταξιδέψει ;
ΠΟΛ. Θα σε θάψει, απ' του καταρτιού την κούφα ως πέσεις.
ΕΚΑ. Σε τέτοιο πήδημα ποιος τάχα θα με σπρώξει;
ΠΟΛ. Μόνη σου θ' ανεβείς πα' στο κατάρτι.
ΕΚΑ. Φτερά στις πλάτες θα φυτρώσω ή με άλλο τρόπο;
ΠΟΛ. Σκύλλα λυσσάρα, θα πετάς φλόγα απ' τα μάτια.
ΕΚΑ. Και πούθε το' μαθες πως τη μορφή θ' αλλάξω;
ΠΟΛ. Το' πε ο Διόνυσος, των Θρακινών ο μάντης.
ΕΚΑ. Και εσέ, απ' τα πάθια σου δε μάντεψε κανένα;
ΠΟΛ. Μα τότες έτσι πώς θα μ' έπιανες με δόλο;
ΕΚΑ. Θα πεθάνω ευτύς ή αλλόμορφη έτσι θα ζήσω;
ΠΟΛ. Θα πεθάνεις και το μνημούρι σου θα βγάλουν.
ΕΚΑ. Το παρανόμι της μορφής μου ή κάτι άλλο;
ΠΟΛ. "Της σκύλας το σημάδι", για τα πλοία σημάδι».
(Ευριπίδης «*Εκάβη*», στ.1252-1273. Μετάφραση Απόστολου Μελαχρινού.)

[Σημ. Το «Σημάδι της Σκύλλας», το μνημείο-τάφος της Εκάβης ή «Κυνόσημα» (Κυνός Σήμα) βρισκόταν στην χερσόνησο της Καλλίπολης, κοντά στον Ρόδιο ποταμό, μεταξύ των πόλεων Άβυδος και Δάρδανος.]

[2] Ο ορφικός ύμνος αναφέρει για την Εκάτη πως είναι μια Θεά που ενθουσιάζεται ανάμεσα στις ψυχές των νεκρών. («ΨΥΧΕΣ ΝΕΚΥΩΝ ΜΕΤΑ ΒΑΚΧΕΥΟΥΣΑΝ»). Όσο για τη σχέση της με τον Δία, θα πρέπει να πούμε πως όταν ο Δίας ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κόσμου, δε στέρησε τίποτε από το μεγαλείο της Εκάτης ως πανίσχυρης Θεάς-Κυρίας των τριών βασιλείων: Γης, ουρανού και θάλασσας. Αντιθέτως, την τιμούσε και τη σεβόταν όπως ακριβώς άρμοζε σε μια τέτοια Θεά.

αποδίδεται σε μια τάση εξευμενισμού της Θεάς του Άδη; Ας θυμηθούμε μια άλλη, παρόμοια περίπτωση, αυτή των φοβερών Ερινύων, που χάριν εξευμενισμού οι άνθρωποι προτιμούσαν να τις αποκαλούν Ευμενίδες.

Ίσως λοιπόν, οι γιορτές και η λατρεία που καθιέρωσε ο Θησέας για την Εκάλη να μην ήταν απλώς μια πράξη ανταπόδοσης για τη φιλοξενία και τη στοργή που του προσέφερε τη νύχτα της νεροποντής, αλλά κατάλαβε ότι στην ουσία πρόκειται για μια Θεά.

11. ΟΙ ΘΕΟΙ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Σύμφωνα με το ημερολόγιο θυσιών της Τετραπόλεως του Μαραθώνα [το οποίο όπως είπαμε βρέθηκε στο Κουκουνάρι (στο δρόμο προς Σταμάτα)], στην Τετράπολη υπήρχε μεγάλος αριθμός ιερών όπου λατρεύονταν Θεοί και ήρωες, τοπικοί και μη. «*Οι ενδείξεις όμως για τις λατρείες αυτές δεν συνοδεύονται δυστυχώς από επαρκή και ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα ούτε ανταποκρίνονται ούτε αναλογούν σε ισάριθμα κτηριακά κατάλοιπα*», γράφει η Άρτεμις Ωνάσογλου. (Περιοδικό "Αρχαιολογία": *Τα Ιερά της Τετραπόλεως του Μαραθώνα,* σ. 63)

Η επιγραφή από το *Κουκουνάρι* αναφέρει πολλά ονόματα τοπικών και μη Θεοτήτων, Θεότητες άγνωστες για το Πανελλήνιο. Μεταξύ άλλων αναφέρονται ο Ζεύς Ανθαλεύς, η Γη, η Ήρα, η Κόρη, η Κουροτρόφος, οι Μοίρες, η Νύμφη, η Χλόη, ο Ιόλαος, ο Γάλιος, η Ελευσινία, ο Νεανίας, οι Ακάμαντες, ο Υττήνιος, ο Ήρως και η Ηρωίνη (οι δύο τελευταίοι αταύτιστοι).

12. ΙΣΙΣ

α. Η εισαγωγή της λατρείας της Ίσιδας στην Ελλάδα

Ήδη από τα μέσα της 2ης χιλιετίας η λατρεία της αιγυπτιακής θεάς Ίσιδας είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία (ώστε να επισκιάσει ακόμα και τη λατρεία του Όσιρι[1]) και είχε αρχίσει να εξαπλώνεται σε όλη τη Μεσόγειο. Εγκαθιδρύεται η λατρεία της στη Βύβλο και στην Κυρήνη κατά την πρώτη χιλιετία και αργότερα φτάνει και στην Ελλάδα.[2]

Οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Αίγυπτο και στα νησιά του Αιγαίου ήδη από την εποχή του Παλαιού Βασιλείου είχαν φέρει τους Έλληνες σε επαφή με την αιγυπτιακή θρησκεία.

Πριν από την ίδρυση της Αλεξάνδρειας (331 π.Χ.) οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Αθήνα και στην Αίγυπτο έφεραν τη λατρεία της Ίσιδας στον Πειραιά.[3]

Η εξάπλωση της λατρείας της Ίσιδας πέρα από τα σύνορα της Αιγύπτου πραγματοποιείται μόνο στην ελληνιστική εποχή. Οι Πτολεμαίοι, για λόγους πολιτικούς, εξελληνίζουν τον Όσιρι, τον ταυτίζουν με τον θεό Σάραπη και ιδρύουν νέα λατρεία για το θεϊκό ζεύγος Σάραπης και Ίσιδα., πιθανόν για να συνδέσουν τους Έλληνες και τους Αιγυπτίους στο νέο βασίλειο με πρωτεύουσα την Αλεξάνδρεια. Η λατρεία της Ίσιδας και του Σάραπη απλώνεται από τον 3ο π.Χ. αιώνα στην κυρίως Ελλάδα, την ηπειρωτική και τη νησιωτική.

Ο Σάραπης και η Ίσιδα δεν ξεχωρίζουν, λατρεύονται συγχρόνως ως εξελληνισμένοι Θεοί έτσι ώστε σε όλα τα Σαραπεία που ιδρύονται να υπάρχει ξεχωριστό ιερό για την Ίσιδα. Οι επιγραφές μας πληροφορούν για τη λατρεία του Σάραπη και της Ίσιδας στην Αθήνα και στον Πειραιά αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις της Ελλάδας και της Ασίας. Εν τούτοις το σπουδαιότερο κέντρο λατρείας των αιγυπτιακών θεών στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου ήταν στη Δήλο. Το πρώτο Σαραπείο στη Δήλο ιδρύεται το 220 π.Χ. και στη συνέχεια κτίζονται άλλα δύο πάνω στα ερείπια των προηγούμενων.

---

[1] Όχι μόνο βασιλεύει μαζί του στον Κάτω Κόσμο αλλά είναι και η βασίλισσα του Ουρανού, η Κυρία του Κόσμου.

[2] Η λατρεία της Ίσιδας και του Όσιρι μπορούσε άνετα να ανταποκριθεί στην ελληνική θρησκευτική αντίληψη. Η Ίσιδα κατέληξε να ταυτιστεί με τους Ολύμπιους Θεούς εφόσον με την ιδεαλιστική μορφή της μοιάζει περισσότερο από άλλες αιγυπτιακές Θεότητες με ελληνική Θεά. Την ταυτίζουν πότε με τη Δήμητρα, πότε με την Αθηνά και πότε με την Αφροδίτη.

[3] Σύμφωνα με ένα ψήφισμα της Βουλής και του Δήμου των Αθηναίων (333/2 π.Χ.) επιτρέπεται σε Αιγυπτίους εμπόρους, προφανώς μετοίκους, να ιδρύσουν Ισείο στον Πειραιά.

Όπως ήδη γνωρίζουμε, το σπουδαιότερο ιερό της Ίσιδας και του Σάραπη στην Αττική βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες της Πεντέλης, στην Μπρεξίζα. Γνωρίζουμε επίσης ότι και στο Πικέρμι υπήρχε ναός του Διός και της Ίσιδας.

β. Τελετουργικό - Μυστήρια

Στον υπαίθριο χώρο του ιερού τελείται ένα μέρος της λατρείας της Ίσιδας. Από παραστάσεις γνωρίζουμε ότι γίνονταν λιτανείες στις οποίες έπαιρναν μέρος ιερείς και ιέρειες, που κρατούσαν σείστρα και υδρίες (situlas) με νερό του Νείλου καθώς και ομοιώματα της Θεάς. Στην αποκορύφωσή της όμως η λατρεία έφτανε μέσα στο άδυτο του ναού, όπου βρισκόταν το άγαλμα της Θεάς. Στο τμήμα αυτό του ναού λειτουργούν οι ιερείς με κλειστές θύρες και είναι προσιτό μόνο στους μύστες. Ο ιερέας προσεύχεται μπροστά στο άγαλμα της Ίσιδας, θυμιατίζει και ραίνει με το αγιασμένο νερό όλο το χώρο, το ναό και το άγαλμα, που είναι στολισμένο και ντυμένο με καινούργια ενδυμασία.

Σχετικά με τα λεγόμενα Μυστήρια της Ίσιδας, που ουσιαστικά αποτελούσαν δραματοποίηση του μύθου του Όσιρι, οι πληροφορίες είναι περιορισμένες. Είναι περισσότερο γνωστά με την ελληνορωμαϊκή τους μορφή, που δημιουργήθηκε από την ανάμιξη των αιγυπτιακών προτύπων με τη συριακή λατρεία. Από την εποχή όμως των Πτολεμαίων η λατρεία της Ίσιδας συνδέεται και με τα Ελευσίνια Μυστήρια.

Ο Απουλήιος και ο Πλούταρχος μας πληροφορούν για δύο μεγάλες γιορτές που είχαν καθιερωθεί στη ρωμαϊκή εποχή προς τιμήν της Ίσιδας. Ο πρώτος μιλάει για τα Πλοιαφέσια που γιορτάζανε στις 5 Μαρτίου. Κατά τη διάρκεια μεγάλης λιτανείας ο μέγας ιερέας μετέφερε το ιερό σκεύος, που συμβόλιζε την Ίσιδα, και ακολουθούσαν οι μυημένοι στα μυστήρια κρατώντας σείστρα. Στην ακτή, και αφού ο ιερέας ευλογούσε και προσευχόταν, έριχναν το πλοίο της Ίσιδας στη θάλασσα για να εγκαινιάσουν τη νέα περίοδο της ναυσιπλοΐας.

Στη δεύτερη μεγάλη γιορτή, του Νοεμβρίου, τα Ισεία, αναφέρονται εκτός από τον Πλούταρχο και άλλοι Λατίνοι συγγραφείς. Κατά τα Ισεία γιόρταζαν τη «ζήτηση» και «εύρεση» του Όσιρι που συμβόλιζε το θάνατο και την ανάσταση του Θεού. Όταν οι ιερείς ανήγγελλαν την «εύρεση» του Όσιρι, οι πιστοί χόρευαν και τραγουδούσαν στους δρόμους, αγκαλιάζονταν και φιλιούνταν και καλούσαν τους ξένους σε συμπόσια. (Περιοδικό "Αρχαιολογία": Ιφιγένειας Δεκουλάκου: *Το Ιερό της Ίσιδας στο Μαραθώνα*)

γ. Η Ίσις-Αθηνά και ο Μαραθώνας

Είναι γνωστό πως η Ίσιδα, αν και αιγυπτιακή Θεά, στην ουσία ανήκει στο Ελληνικό Πάνθεον, ενώ σε πάρα πολλές περιπτώσεις ταυτίζεται με ορισμένες Ελληνίδες Θεές, όπως η Αθηνά. Οι σχέσεις Αθηνάς-Ίσιδας σε συνάρτηση με την πεδιάδα του Μαραθώνα είναι αξιοσημείωτες.

Είπαμε προηγουμένως ότι στον Μαραθώνα η Αθηνά λατρεύτηκε με την προσωνυμία «Ελλωτίς». Η λέξη «ελλωτίς» σημαίνει «πλατυπρόσωπη» και σχετίζεται με τη Σελήνη. Οι Ορφικοί αποκαλούν τη Σελήνη «πάνσοφη κόρη», φράση η οποία βεβαίως παραπέμπει κατευθείαν στην Αθηνά. Κι επειδή όπως ήδη γνωρίζουμε, η Ίσιδα ταυτίζεται με την Αθηνά, έτσι λοιπόν ταυτίζεται και η Ίσιδα με τη Σελήνη όπως αναφέρει ο Πλούταρχος: «...ΤΗΝ Δ' ΙΣΙΝ ΟΥΧ ΕΤΕΡΑΝ ΤΗΣ ΣΕΛΗΝΗΣ ΑΠΟΦΑΙΝΟΝΤΕΣ˙ ΟΘΕΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ ΑΥΤΗΣ ΤΑ ΜΕΝ ΚΕΡΑΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΕΙΔΟΥΣ ΓΕΓΟΝΕΝΑΙ ΜΙΜΗΜΑΤΑ, ΤΟΙΣ ΔΕ ΜΕΛΑΝΟΣΤΟΛΟΙΣ ΕΜΦΑΙΝΕΣΘΑΙ ΤΑΣ ΚΡΥΨΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΣΚΙΑΣΜΟΥΣ ΕΝ ΟΙΣ ΔΙΩΚΕΙ ΠΟΘΟΥΣΑ ΤΟΝ ΗΛΙΟΝ». [*…λένε* (οι Αιγύπτιοι) *ότι η Ίσιδα δεν είναι άλλη παρά η Σελήνη. Έτσι, από τα αγάλματά της όσα έχουν κέρατα (υποστηρίζουν ότι) είναι απομιμήσεις του μισοφέγγαρου, ενώ με τα μαύρα καλύμματα υποδηλώνονται οι εκλείψεις και οι σκιάσεις με τις οποίες ακολουθεί τον ήλιο επειδή τον ποθεί.*] ("Ισις και Όσιρις", 41. Εκδ. Ζήτρος)

Ο σχολιαστής του πλουταρχικού έργου Γ. Ράπτης σημειώνει: «*Και την Ίσιδα οι Έλληνες την ταυτίζουν με τη Σελήνη, ενώ οι Αιγύπτιοι την παριστάνουν στα αγάλματά τους με μηνοειδή κέρατα. Μάλιστα το απαλό της φως –καθόλου καταστροφικό όπως του ήλιου– επηρεάζει θετικά τις ερωτικές διαθέσεις των ανθρώπων! Αυτό το υποστηρίζει και ο ποιητής Εύδοξος (και πολλοί*

άλλοι λυρικοί ποιητές της ελληνικής αρχαιότητας με τους ύμνους τους "εις την Σελάναν") για τη Σελήνη - Ίσιδα, που επιβραβεύει τα ερωτικά ως θεά της γονιμότητας». (Ό.π., σ. 370)

Έχουμε δύο Θεές οι οποίες ταυτίζονται και που λατρεύτηκαν στην ίδια περιοχή, στον Μαραθώνα. Και οι Θεές αυτές ταυτίζονται με τη Σελήνη. Εδώ λοιπόν προκύπτει μια όμορφη σύμπτωση: αν κοιτάξουμε τον Μαραθώνα από ψηλά, θα δούμε πως η πεδιάδα έχει σχήμα ημισελήνου.[1] Ας θυμηθούμε τα κέρατα της Ίσιδας, τα οποία όπως λέει και ο Πλούταρχος, θεωρούνταν «απομιμήσεις του μισοφέγγαρου».

13. ΠΙΘΑΝΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ

Οι Θεοί για τους οποίους μιλήσαμε μέχρι στιγμής αποτελούν το «επίσημο» Πάνθεον της Πεντέλης. Υπάρχουν όμως σαφείς ενδείξεις ότι στην Πεντέλη πρέπει να λατρεύτηκαν κι άλλοι Θεοί. Ας δούμε ποιοι είναι αυτοί.

α. Ρέα

Η σεβάσμια Τιτανίδα-Θεά Ρέα λατρευόταν πάρα πολύ στα όρη. Στη Μικρά Ασία, τη λάτρευαν στο όρος Σίπυλο κοντά στη Σμύρνη, στο όρος Τμώλος, στα περίχωρα των Σάρδεων, σε όλα τα βουνά της Φρυγίας και αλλού. Την αποκαλούσαν «Βουνίσια Θεά». Λατρευόταν ως «Μητέρα ορεία», με πολλά ονόματα, που σχεδόν πάντοτε σχηματίζονταν από ονόματα μιας οροσειράς και δήλωναν τη σχέση τους με μια ορεινή περιοχή. Ο Ορφικός Ύμνος στη Ρέα αναφέρει ότι η μεγάλη χαρά της Θεάς είναι να βρίσκεται στα βουνά («ΟΥΡΕΣΙΝ Η ΧΑΙΡΕΙΣ»). Αλλά και στον ομηρικό ύμνο "Εις Μητέρα Θεών" διαβάζουμε πως της αρέσουν τα «βουερά βουνά, οι πολύδενδρες χαράδρες»: («ΟΥΡΕΑ Τ' ΗΧΗΕΝΤΑ ΚΑΙ ΥΛΗΕΝΤΕΣ ΕΝΑΥΛΟΙ»).

Η προσωπική μου άποψη είναι πως η Ρέα, ανάμεσα σε άλλα βουνά, λατρεύτηκε και στην Πεντέλη.

Η λατρεία της Ρέας

Η εν γένει λατρεία της σεβάσμιας Τιτανίδας Θεάς (Μητέρας Θεών και ανθρώπων) ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, ενώ κατά την ιστορική περίοδο, λατρευόταν μόνο σε περιπτώσεις όπου είχε ταυτιστεί με τη Γαία - Δήμητρα ή την Κυβέλη.[2]

Το τελετουργικό της Μεγάλης Θεάς υπήρξε συγγενές με το τελετουργικό του Διονύσου. Στις «Βάκχες» του Ευριπίδη, συναντάμε τη Ρέα - Κυβέλη να λατρεύεται μαζί με τον Διόνυσο, με το ίδιο οργιαστικό τελετουργικό. Αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό στοιχείο, διότι όπως είπαμε, η λατρεία του Διονύσου ξεκίνησε για πρώτη φορά (στην Αττική) από τον αρχαίο δήμο Ικαρίας. Προς το παρόν όμως ας αφήσουμε τον Διόνυσο.

Στην Αγορά των Αθηνών υπήρχε ένα από τα σπουδαιότερα ιερά της Ρέας - Κυβέλης, το περίφημο Μητρώον (6^{ος} π.Χ. αιώνας). Σύμφωνα με τον Παυσανία, ένας ναός της Ρέας και του Κρόνου υπήρχε και στο Ολυμπιείο. Στον Πειραιά επίσης υπήρχαν αρκετά ιερά της Θεάς.

---

[1] Αυτό είχε παρατηρήσει και ο Άγγλος αρχαιοδίφης-περιηγητής Christopher Wordsworth: «*Η πεδιάδα του Μαραθώνα απλώνεται από τα βορειοανατολικά στα νοτιοδυτικά. Μοιάζει σχεδόν με μισοφέγγαρο...*» ("Ελλάδα", εκδ. Εκάτη, σ. 108)

2 Σύμφωνα με τον Ι. Λουκά, οι Έλληνες συγγραφείς αποφεύγουν συστηματικά να αποκαλούν τη θεά με το μικρασιατικό όνομά της, προτιμώντας να την αποκαλούν Μεγάλη Μητέρα, Μητέρα Θεών ή Ρέα, διότι η μικρασιατική Θεά είχε ταυτιστεί απόλυτα με τη Μεγάλη Μητέρα του προϊστορικού Αιγαίου. Το ίδιο συμβαίνει και με τις επιγραφές όπου, σύμφωνα με τις πηγές τις σχετικές με το *Μητρώον* των Αθηνών που συγκέντρωσε ο R. E. Wycherley, η θεά αποκαλείται Μητέρα θεών 16 φορές, Ρέα τέσσερις, Μεγάλη Μητέρα μία, και Φρυγία θεά μία φορά, ενώ το όνομα Κυβέλη απουσιάζει εντελώς.

Κατά τον αρχαιολόγο: «Κανένα όμως εύρημα δεν πιστοποιεί βέβαιη λατρεία της Κυβέλης, ή ταύτιση της Ρέας με τη φρυγική θεά, διότι εάν η Κυβέλη, κατά την εισδοχή της στον ελληνικό χώρο, ταυτίζεται σχεδόν πάντα με τη Ρέα, αυτό δεν σημαίνει ότι όταν οι Έλληνες γνώρισαν πια τη φρυγική θεά την επέβαλαν σ' όλους τους χώρους λατρείας της δικής τους μητέρας θεών».

Κατά τον Ι. Λουκά, η Μεγάλη Μητέρα λατρεύτηκε σε πολλούς από τους αττικούς δήμους, όπως στο δήμο Αναγυρούντος, στην Παιανία, στις Αχάρνες, στο Φιλιάτι, αλλά κυρίως, καθώς φαίνεται, στο Β - ΒΑ τμήμα του αττικού λεκανοπεδίου, στο Ραμνούντα, στον Ωρωπό, όπως επίσης στην Κηφισιά και στον Μαραθώνα. Ο αρχαιολόγος εξηγεί ότι μονάχα διάφορες μεμονωμένες επιγραφές και κάποια τυχαία ευρήματα είναι αυτά που μαρτυρούν την ύπαρξη Μητρώων στο βόρειο τμήμα του λεκανοπεδίου, χωρίς όμως να υπάρχουν σαφή ίχνη παρουσίας μητρωικών ιερών στις περιοχές αυτές. Λίγο παρακάτω όμως, αναφέρει: «*…άλλο μεγάλο μητρωικό λατρευτικό κέντρο της Αττικής υπήρξε στο ΒΑ τμήμα του λεκανοπεδίου Αθηνών, που αντιστοιχεί στη σημερινή περιοχή του δήμου Χαλανδρίου και στις όμορες περιοχές των γειτονικών του δήμων. Από εκεί προέρχονται τρεις μητρωικοί βωμοί...*» ("Η Ρέα - Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας" σ. 32)

Προτού συνεχίσουμε, θα πρέπει να τονίσουμε πως το Β-ΒΑ τμήμα του λεκανοπεδίου, καταλαμβάνει κυρίως το Πεντελικό όρος, οπότε αυτό είναι μια πρώτη ένδειξη πως η Ρέα αποτελούσε μία από τις Θεότητες του Πεντελικού Πανθέου.

Το Χαλάνδρι είναι η αρχαία Φλύα της Κεκροπίδος φυλής, ιδρυτής της οποίας ήταν ο Φλύος, ο οποίος θεωρούνταν γιος της Γης (=Ρέας-Δήμητρας).

Πότε ξεκίνησε η λατρεία της Μεγάλης Θεάς στην περιοχή της Φλύας; Σύμφωνα πάντα με τον Ι. Λουκά, οι Λυκομίδες υπήρξαν ένα από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα θρησκευτικά γένη της Αττικής και είχαν ως έδρα τους τη Φλύα. Παρακάτω γράφει: «*Οι Λυκομίδες, οι οποίοι ανήκαν στην Κεκροπίδα φυλή, υπήρξαν ιερείς εντοπίας λατρείας γονιμικής θεότητας, η οποία δεν πρέπει να ήταν άλλη από εκείνη τη Μεγάλη θεά που, κατά τον Ιππόλυτο, είχε στη Φλύα λατρεία αρχαιότερη από τη λατρεία της Δήμητρας στην Ελευσίνα. Συμφώνως προς το έργο "Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος" του χριστιανού συγγραφέα, (Ιππόλυτου) στη Φλύα τελούνταν όργια γονιμικής φύσεως πολύ πριν τη θέσπιση των ελευσινίων μυστηρίων: "Τετέλεσται δε ταύτα (ενν. τα όργια) και παραδέδοται ανθρώποις προ της Κελεού και Τριπτολέμου και Δήμητρος και Κόρης και Διονύσου εν Ελευσίνι τελετής, εν Φλιούντι της Αττικής˙ προ γαρ των ελευσινίων μυστηρίων έστιν εν τη Φλιούντι (της) λεγομένης Μεγάλης όργια".*

Τα όργια που ο Ιππόλυτος θεωρεί ως αρχαιότερα των ελευσινίων τελετών είναι αναμφισβήτητα τα δρώμενα της Φλύας…[…]

Σε ένα χωρίο του Παυσανία υπονοείται ότι γενάρχης των κατοίκων της Φλύας ήταν ο Φλύος, ο οποίος υπήρξε υιός της ίδιας της Γης. Η μαρτυρία αυτή, σε συνδυασμό με την ετυμολογία του ονόματος της Φλύας, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι τα μυστήρια που αναφέρει ο Ιππόλυτος τελούνταν στην περιοχή αυτή της Αττικής». (Ό.π. σ. 44 – 45)

Οι Θεότητες που λατρεύονταν στη Φλύα (Χαλάνδρι), βρίσκονταν πάντα σε σχέση με το γονιμικό κύκλο της Φύσεως. Σύμφωνα με τον περιηγητή Παυσανία, υπήρχε μεταξύ άλλων ιερών και ένα ιερό της Γης: «ΦΛΥΕΥΣΙ ΔΕ ΕΙΣΙ ΚΑΙ ΜΥΡΡΙΝΟΥΣΙΟΙΣ ΤΟΙΣ ΜΕΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΔΟΤΟΥ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΣΕΛΑΣΦΟΡΟΥ ΒΩΜΟΙ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΤΕ ΑΝΘΙΟΥ ΚΑΙ ΝΥΜΦΩΝ ΙΣΜΗΝΙΔΩΝ ΚΑΙ ΓΗΣ ΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΘΕΑΝ ΟΝΟΜΑΖΟΥΣΙ· ΝΑΟΣ ΔΕ ΕΤΕΡΟΣ ΕΧΕΙ ΒΩΜΟΥΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΑΝΗΣΙΔΩΡΑΣ <ΚΑΙ> ΔΙΟΣ ΚΤΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΙΘΡΩΝΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΗΣ ΠΡΩΤΟΓΟΝΗΣ ΚΑΙ ΣΕΜΝΩΝ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΩΝ ΘΕΩΝ». [*Στη Φλύα και στο Μυρρινούντα υπάρχουν βωμοί του Απόλλωνα Διονυσοδότου, της Άρτεμης Σελασφόρου, του Διονύσου Ανθίου, των Ισμηνίδων νυμφών και της Γης, την οποία μάλιστα ονομάζουν Μεγάλη θεά. Άλλος ναός έχει βωμούς της Δήμητρας Ανησιδώρας, του Δία Κτησίου, της Τιθρωνής Αθηνάς, της Κόρης Πρωτογόνης και των λεγόμενων Σεμνών θεών.*] ("Αττικά", 31)

Πάνω σ' αυτό το απόσπασμα του Παυσανία, ο Ι. Λουκάς σχολιάζει: «*Το επίθετο αυτό* (Ανησιδώρα) *επιβεβαιώνεται και από τον Πλούταρχο αλλά αποδίδεται από τον Ησύχιο στη Γη – διότι αυτή δίνει τους καρπούς– την οποία ο Αλκίφρων αποκαλεί Πανδώρα. Ο Παυσανίας αναφέρει ακόμα λατρεία της Κόρης Πρωτογόνης και των Σεμνών θεών που μπορεί να είναι αρχέγονες θεότητες της φύσεως, οι οποίες ταυτίστηκαν κατά τους ιστορικούς χρόνους με τη Δήμητρα και την Περσεφόνη.* […] *Το σημαντικό για το θεολογικό - τελετουργικό υπόβαθρο της λατρείας είναι ότι βρισκόμαστε σε ένα θρησκευτικό χώρο, όπου το δρώμενο και η επαφή με το θείο στοιχείο περιστρέφεται γύρω από θεότητες, οι οποίες συγχέονται, συχνά ταυτίζονται μεταξύ τους, και που όλες τους δεν αποτελούν παρά μια υπόσταση της Μεγάλης αρχέγονης θεότητας της φύσεως*». […] *Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και οι άλλες θεότητες που αναφέρονται*

από τον Παυσανία στη Φλύα είναι κατ' εξοχήν εκπρόσωποι των δυνάμεων της φύσεως». (Ό.π, σ. 47–48)

Έτσι λοιπόν, η λατρεία που ελάμβανε χώρα στον αρχαίο δήμο Φλύας, ήταν καθαρά της Ρέας - Γης.

Η επιλογή της Φλύας ως τόπου τέλεσης των ιερών Μυστηρίων της Μεγάλης Θεάς δεν ήταν (σαφώς) τυχαία και τεράστιο ρόλο σ' αυτό έπαιξε η γειτνίαση του εν λόγω δήμου με τα βουνά της Πεντέλης και του Υμηττού: «*Μοναδικά μητρωικά "κέντρα" με ευρύτερη ακτινοβολία ήταν το Μητρώον της Αγοράς, ο Πειραιάς και η Φλύα. Εξ απόψεως χωρογραφικής και γεωγραφικής, από τα τρία αυτά μητρωικά κέντρα εκείνο που προσφερόταν περισσότερο για την τέλεση τελετουργιών ισαξίων εκείνων των άλλων περιοχών της αυτοκρατορίας ήταν η Φλύα. Και τούτο λόγω της γειτνιάσεώς της με τις δασώδεις περιοχές της Πεντέλης και του Υμηττού και του τοπίου της. Το περιβαλλοντολογικό στοιχείο έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στην τέλεση των φρυγικών μυστηρίων, διότι το μητρωικό τυπικό απαιτούσε την κατοχή από τη θεά ενός δάσους ή άλσους πεύκων λόγω της μεγάλης σημασίας του δένδρου αυτού στη συμβολική αναπαράσταση του πάθους του Άττη. Η εκτομή του ιερού δένδρου που συμβόλιζε το νεκρό θεό έπρεπε να γίνει σ' ένα μητρωικό άλσος*». (Ι. Λουκάς, ό.π., σ. 150)

Τα δάση λοιπόν της Πεντέλης και του Υμηττού, ήταν αυτά που ευνοούσαν την τέλεση των Μυστηρίων στην περιοχή της Φλύας (Η Φλύα άλλωστε εκτεινόταν έως τους πρόποδες και των δύο βουνών [Βριλήσσια / Πεντέλη - Αγ. Παρασκευή / Υμηττός]).

Το αγαλματίδιο της ένθρονης Θεάς

Ο Ι. Λουκάς μας πληροφορεί ότι από το Χαλάνδρι προέρχονται τρεις βωμοί, εκ των οποίων οι δύο φυλάσσονται στο Μουσείο Αθηνών. Πάνω στους βωμούς εικονίζονται Θεότητες, μεταξύ των οποίων και η Ρέα - Κυβέλη σε ένθρονη στάση.

Οι περισσότεροι ερευνητές ταυτίζουν, όχι άδικα, τα αγάλματα και τις ανάγλυφες παραστάσεις ένθρονων θηλυκών Θεοτήτων, με τη Ρέα. Ως απεικόνιση άλλωστε της Ρέας θεωρείται το άγαλμα κάποιας ένθρονης Θεάς που βρίσκεται στο Ολυμπιείο, καθώς και μια παράσταση ένθρονης Θεάς στο σπήλαιο του Αρχέδημου στον Υμηττό.

Οι παραστάσεις της Ρέας από τους βωμούς της Φλύας, μου έφεραν στο νου εκείνο το αγαλματίδιο το οποίο προέρχεται από τον αρχαίο δήμο Πεντέλης και το οποίο βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένο στη μονή Πεντέλης. Οι ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στις παραστάσεις των βωμών της Φλύας και του αγαλματιδίου της Πεντέλης είναι καταπληκτικές. Η γνώμη μου είναι πως το αγαλματίδιο αποτελεί απεικόνιση της Μεγάλης Θεάς. Βέβαια, το ταμπελάκι που έχουν αναρτήσει δίπλα στο εντοιχισμένο αγαλματίδιο γράφει ότι ανήκει στην Άρτεμη. Αυτό όμως πρέπει να είναι λάθος. Οι αρχαίοι ποτέ δεν απεικόνιζαν (απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω) τη Θεά Άρτεμη ένθρονη.

Οι αναπαραστάσεις της Ρέας από τους βωμούς της Φλύας. (Φωτ. Ι. Λουκάς)

Το αγαλματίδιο της Πεντέλης. Οι ομοιότητες είναι εμφανείς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ένα Ιερό της Ρέας (;) στην Πεντέλη

Ας μεταφερθούμε τώρα στην ΒΑ πλευρά του βουνού, στο Διόνυσο, όπου –συμπτωματικά άραγε– σε ένα τμήμα της περιοχής δόθηκε η ονομασία…Ρέα ! Ο λόγος που η περιοχή πήρε αυτή την ονομασία, είναι γιατί, όπως ανέφερα και στο Α΄ μέρος του βιβλίου, στο σημείο που βρίσκεται το ξωκλήσι του όσ. Λουκά υπήρχε (μάλλον) ιερό αφιερωμένο στην Ρέα.

Ένα επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την άποψη ότι το ιερό ήταν πιθανώς αφιερωμένο στη Ρέα, είναι ότι βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Ικαρίας, τον τόπο που φιλοξένησε τον Θεό Διόνυσο και που καθιέρωσε τη λατρεία του· και, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, η λατρεία της Ρέας ήταν απολύτως συνυφασμένη με τη διονυσιακή λατρεία. Είχαν άλλωστε κάποια κοινά σύμβολα.[1]

[1] Στην Αργοναυτική Εκστρατεία μαθαίνουμε πως ένα από τα κυριότερα σύμβολα του Διονύσου, η άμπελος, ήταν αφιερωμένη στη Μεγάλη Μητέρα και αποτελούσε ιερό της σύμβολο: «*Τη δωδέκατη μέρα ο μάντης Μοψός πρόσεξε τη φωνή της Αλκυόνης και την κατάλαβε. Έδωσε στον Ιάσονα τη συμβουλή να εξιλεώσουν την Μεγάλη Μητέρα των θεών. Πάλι ανέβηκαν οι ήρωες στο Δίνδυμον. Βρήκαν στο δάσος έναν εξαιρετικά χοντρό κορμό άγριου αμπελιού. Ο ξυλουργός Άργος, ο κατασκευαστής της Αργούς,*

Στον Μαραθώνα επίσης λατρευόταν η Θεά Γαία (Ρέα).

Κατά τη γνώμη μου, όλα τα παραπάνω, αποτελούν ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη μητρωικής λατρείας στην Πεντέλη.

β. Ποσειδών

Είναι γνωστό πως όλοι οι ναοί του Ποσειδώνα βρίσκονται πάντοτε κοντά στη θάλασσα. Θα μπορούσε ο ίδιος Θεός να λατρεύεται και στα όρη; Εκ πρώτης όψεως, κάτι τέτοιο φαίνεται αντιφατικό. Όμως πράγματι, ο Ποσειδώνας σχετίζεται και με το γήινο στοιχείο και κατά συνέπεια με τα όρη.[1]

Κατά τον Ν. Παπαχατζή: «*Στα ιστορικά χρόνια υπήρχαν ακόμα ιερά του Ποσειδώνα, όπου ο θεός εξακολουθούσε να λατρεύεται ως κύριος του κάτω κόσμου και των γεωλογικών αναστατώσεων*[2] *ή ως θεός των πηγών που αναβλύζουν από τα έγκατα της γης και όχι ως θεός του πελάγους*». ("Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα", εκδ. Αθηνών, 1987)

Ο Ν. Μπουντούκης αναφέρει επίσης: «*Ο Ποσειδών, που μόνο μετά την εγκαθίδρυση του ολυμπιακού πανθέου περιορίστηκε σε θεό της θάλασσας, λατρευόταν ακόμα στα όρη*». ("Οι *Μυστικές Βραχογραφίες* των ιερών σπηλαίων", σ. 66 – 67)

Έτσι λοιπόν, δε θα πρέπει να παραξενευτούμε αν συναντήσουμε ιερό του Ποσειδώνα πάνω σε κάποιο βουνό.

Ο χριστιανισμός, στην προσπάθειά του να «εκθρονίσει» τους αρχαίους Θεούς, είτε τους υποβίβαζε σε «κακοδαίμονες», είτε αναγκαζόταν[3] να αποδώσει σε αυτούς ονόματα και χαρακτηριστικά φανταστικών «αγίων». Έτσι λοιπόν τη θέση του Ποσειδώνα, «κατέλαβε» ο άγιος Νικόλαος. Γι' αυτόν το λόγο βλέπουμε τις εκκλησίες του να βρίσκονται κατά κανόνα σε παραθαλάσσιες περιοχές και νησιά, χτισμένες (στις περισσότερες περιπτώσεις) πάνω από ναούς του Ποσειδώνα. Εκκλησίες του αγίου Νικολάου όμως υπάρχουν και σε κάποια βουνά.

Από τα βουνά της Αττικής, μόνο στην Πεντέλη και στην Πάρνηθα συναντάμε εκκλησίες του αγ. Νικολάου.[4]

Στην Πεντέλη, η μία εκκλησία του αγ. Νικολάου βρίσκεται στην Παλαιά Πεντέλη απέναντι από τη μονή, η δεύτερη εκκλησία είναι αυτή της Σπηλιάς,[5] ενώ υπάρχει επίσης και η μονή αγ. Νικολάου στα Καλλήσια. Ίσως χτίστηκαν πάνω από ιερά του Ποσειδώνα.

Πέραν αυτών, είναι γνωστό πως η Πεντέλη και η Πάρνηθα κρύβουν στα σπλάχνα τους σεισμικά ρήγματα. Τα βουνά αυτά, έχουν προκαλέσει ουκ ολίγες φορές στο παρελθόν, ισχυρούς σεισμούς.[6] Ίσως αυτός να είναι ένας λόγος παραπάνω, που οι αρχαίοι καθιέρωσαν τη λατρεία του Ποσειδώνα στα συγκεκριμένα βουνά.

εσκάλισε απ' αυτό ένα ξόανο της Ρέας, της θεάς στην οποία περισσότερο από όλες τις άλλες θεές ήταν αφιερωμένη η κληματαριά». (Κ. Κερένυι: "Η Μυθολογία των Ελλήνων", σ. 498 – 499.)

[1] Σύμφωνα με τη Μυθολογία, ο Κρόνος απέκτησε τρεις γιους από τη Ρέα: το Δία, τον Ποσειδώνα και τον Άδη. Η πατρική κληρονομιά χωρίστηκε σε τρία μερίδια. Όταν οι τρεις Θεοί τράβηξαν τους κλήρους, στον Ποσειδώνα έλαχε να κατοικεί στην αφρισμένη θάλασσα, στον Άδη πέσανε τα απέραντα σκοτάδια του Κάτω Κόσμου και ο Δίας πήρε τον απέραντο ουρανό. Η γη όμως και ο μεγάλος Όλυμπος έμειναν κοινό μερίδιο στους τρεις. Επομένως ο Ποσειδώνας ταυτίζεται και με το γήινο στοιχείο.

[2] Ο Ορφικός Ύμνος στον Ποσειδώνα αναφέρει την ιδιότητα του Θεού να προκαλεί τους σεισμούς: «ΑΛΙΔΟΥΠΕ, ΒΑΡΥΚΤΥΠΟΣ, ΕΝΝΟΣΙΓΑΙΕ [...*ταρακουνάς* (ταράσσεις) *την θάλασσαν και βαρειά βροντάς, που σείεις την γήν*.] (Ιωάννη Δ. Πασσά, "Τα Ορφικά", σ. 209.)

[3] Παρόλες τις «φιλότιμες» προσπάθειες των χριστιανών να εξαλείψουν την «ειδωλολατρεία», δεν τα κατάφεραν ποτέ στο βαθμό που επιθυμούσαν. Έτσι, αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν, με το να «διασκευάζουν» αρχαίους Θεούς και Ήρωες σε «αγίους» της χριστιανοσύνης ώστε να φανούν πιο... οικείοι στους «ειδωλολάτρες» , και κατά συνέπεια πιο εύκολα αποδεκτοί.

[4] Υπάρχει άλλη μία και στα Γεράνεια., αυτή η εκκλησία όμως βρίσκεται σε πολύ χαμηλό υψόμετρο (180μ.) και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα.

[5] Την πιθανή λατρεία του Ποσειδώνα στη Σπηλιά της Πεντέλης υποψιάζεται ο Ν. Μπουντούκης. (Ό.π, σ. 178 – 179.)

[6] Ο Τιμόθεος Κιλίφης, στο βιβλίο του "ΠΕΝΤΕΛΗ" γράφει τα εξής: «*Ο κύριος τεκτονικός άξονας της Πεντέλης συμπίπτει με τον μορφολογικό άξονά της και έχει διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Η Πεντέλη φιλοξενεί επίσης στην βόρεια παρυφή της μια σεισμική εστία, σε απόσταση 15-20 χιλιομέτρων βορειοανατολικά της*

γ. Ήρα

Όπως ειπώθηκε στο Α΄ μέρος του βιβλίου, υποψίες υπάρχουν για την ύπαρξη ναού της Ήρας στη θέση της σημερινής μονής Ταώ (Νταού).

δ. Άρτεμις

Υπάρχει μία πιθανότητα να υπήρχαν και για την Θεά Άρτεμη κάποια ιερά, κι αυτό καθαρά λόγω της –μια φορά κι έναν καιρό– μοναδικής στον αττικό χώρο και αναμφίβολα αγριότατης φύσης του βουνού.

Οι πυκνοί δρυμοί της Πεντέλης, με τα πλούσια τρεχούμενα νερά που εξυμνήθηκαν και τραγουδήθηκαν από πάρα πολλούς στα νεοελληνικά χρόνια, αποκλείεται να άφησαν ασυγκίνητους τους αρχαίους. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ, ότι δεν ήταν μόνο τα δάση, αλλά και η πλουσιότατη πανίδα του βουνού. Και ξέρουμε ότι είναι πολύ στενή η σχέση της Αρτέμιδος με τα άγρια ζώα. Στην περίπτωση της Πεντέλης, αρκεί να επαναφέρουμε στο νου μας την περίφημη Πικερμική Πανίδα.[1]

Αθήνας, μεταξύ Κηφισιάς και Εκάλης, η οποία στο παρελθόν παρουσίασε έντονη δραστηριότητα και έδωσε τους σεισμούς της 15ης Σεπτεμβρίου 1952, του Φεβρουαρίου - Μαΐου 1953, της 4ης Ιανουαρίου και 23ης Ιουλίου 1956, καθώς και τους παλαιότερους σεισμούς της 18ης Οκτωβρίου 1923, της 17ης Φεβρουαρίου 1928 και της 15ης Ιουλίου 1931».

[1] Σύμφωνα με τον ερευνητή Γ. Σφήκα (“Η προϊστορική φύση στην Ελλάδα”) αρκετά ζώα της προϊστορικής πανίδας κατάφεραν να επιβιώσουν μέχρι τους πρώιμους, ιστορικούς χρόνους, ώσπου εξοντώθηκαν από τον άνθρωπο. Κατά τον ερευνητή, αυτό αποδεικνύεται από την ίδια την Ελληνική Μυθολογία, (εντός της οποίας βρίσκονται αρκετές αναφορές σε προϊστορικά ζώα), καθώς και από τις πάμπολλες αναπαραστάσεις σε ψηφιδωτά, αγγεία, ανάγλυφα και αγάλματα από όλη την Ελλάδα. Σε αυτές εικονίζεται η Άρτεμις, αλλά και άλλοι Θεοί και Ήρωες όπως ο Απόλλωνας, ο Διόνυσος και ο Ηρακλής, μαζί με άγρια ζώα να στέκουν δίπλα τους όπως λιοντάρια, πάνθηρες, λεοπαρδάλεις, ελάφια, και γατόπαρδα (ή τσιτάχ).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΗΡΩΕΣ - ΗΡΩΟΛΑΤΡΕΙΑ

Στο Πεντελικό όρος, και στην ευρύτερη περιοχή, έδρασαν αρκετοί ήρωες της μυθολογίας και της ιστορίας. Οι πλέον ονομαστοί είναι ο Θησέας και ο Ηρακλής. Ακολουθούν οι πιο άγνωστοι Αραφήν, Γαργηττός και Μαραθών. Και δε θα πρέπει βεβαίως να παραλείψουμε τους Αθηναίους ήρωες, που θυσιάστηκαν στην πιο σημαντική μάχη της ιστορίας της ανθρωπότητας, στη μάχη του Μαραθώνα.

1. ΘΗΣΕΑΣ

α. Η σύγκρουση με τους Παλλαντίδες στο Γαργηττό

Η μυθολογία αναφέρει την ύπαρξη ενός αυτόχθονου άγριου λαού γιγάντων[1] οι οποίοι κατοικούσαν στη νότια πλαγιά του βουνού, στην Παλλήνη, και ήταν εχθροί του Θησέα. Εκεί κατοικούσε ο Πάλλας (γιος του Πανδίωνα και αδελφός του Αιγέα).

Ο Πάλλας και οι πενήντα γιοι του φιλοδοξούσαν να αναλάβουν την κυριαρχία της Αττικής μετά το θάνατο του Αιγέα. Όταν ο Θησέας έφυγε για την Κρήτη, πίστευαν ότι δε θα γύριζε πίσω. Όμως ο Θησέας επέστρεψε, και οι Παλλαντίδες αποφάσισαν να εκστρατεύσουν εναντίον του. Χωρίστηκαν σε δύο τμήματα, με το ένα να παραμονεύει στον Σφηττό (προς την πλευρά του Υμηττού) και το άλλο στον Γαργηττό.

Ο Λέως από τον Αγνούντα, κήρυκας των Παλλαντιδών, ενημέρωσε τον Θησέα για την παγίδα. Ακολούθησε μεγάλη μάχη κατά την οποία πολλοί από τους Παλλαντίδες θανατώθηκαν, ενώ όσοι επέζησαν διασκορπίστηκαν όπως ιστορεί ο Πλούταρχος.[2] Άλλες διηγήσεις λένε πως ο Θησέας κατάφερε και σκότωσε τον Πάλλαντα και όλους τους γιούς του.

---

[1] Ως «γίγαντες» τους αναφέρει ο Κ. Κερένυι. Αυτοί ήταν οι λεγόμενοι Παλλαντίδες, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν τον Θησέα ως διάδοχο του θρόνου της Αττικής.

[2] «ΟΙ ΔΕ ΠΑΛΛΑΝΤΙΔΑΙ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΜΕΝ ΗΛΠΙΖΟΝ ΑΥΤΟΙ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΚΑΘΕΞΕΙΝ ΑΙΓΕΩΣ ΑΤΕΚΝΟΥ ΤΕΛΕΥΤΗΣΑΝΤΟΣ. ΕΠΕΙ ΔΕ ΘΗΣΕΥΣ ΑΠΕΔΕΙΧΘΗ ΔΙΑΔΟΧΟΣ, ΧΑΛΕΠΩΣ ΦΕΡΟΝΤΕΣ ΕΙ ΒΑΣΙΛΕΥΕΙ ΜΕΝ ΑΙΓΕΥΣ ΘΕΤΟΣ ΓΕΝΟΜΕΝΟΣ ΠΑΝΔΙΟΝΙ ΚΑΙ ΜΗΔΕΝ ΕΡΕΧΘΕΙΔΑΙΣ ΠΡΟΣΗΚΩΝ, ΒΑΣΙΛΕΥΣΕΙ Δ’ Ο ΘΗΣΕΥΣ ΠΑΛΙΝ ΕΠΗΛΥΣ ΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΟΣ, ΕΙΣ ΠΟΛΕΜΟΝ ΚΑΘΙΣΤΑΝΤΟ. ΚΑΙ ΔΙΕΛΟΝΤΕΣ ΕΑΥΤΟΥΣ ΟΙ ΜΕΝ ΕΜΦΑΝΩΣ ΣΦΗΤΤΟΘΕΝ ΕΧΩΡΟΥΝ ΕΠΙ ΤΟ ΑΣΤΥ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ, ΟΙ ΔΕ ΓΑΡΓΗΤΤΟΙ ΚΡΥΨΑΝΤΕΣ ΕΑΥΤΟΥΣ ΕΝΗΔΡΕΥΟΝ, ΩΣ ΔΙΧΟΘΕΝ ΕΠΙΘΗΣΟΜΕΝΟΙ ΤΟΙΣ ΥΠΕΝΑΝΤΙΟΙΣ, ΗΝ ΔΕ ΚΗΡΥΞ ΜΕΤ’ ΑΥΤΩΝ, ΑΝΗΡ ΑΓΝΟΥΣΙΟΣ, ΟΝΟΜΑ ΛΕΩΣ, ΟΥΤΟΣ ΕΞΗΓΓΕΙΛΕ ΤΩ ΘΗΣΕΙ ΤΑ ΒΕΒΟΥΛΕΥΜΕΝΑ ΤΟΙΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΔΕΣ. Ο ΔΕ ΕΞΑΙΦΝΗΣ ΕΠΙΠΕΣΩΝ ΤΟΙΣ ΕΝΕΔΡΕΥΟΥΣΙ ΠΑΝΤΑΣ ΔΙΕΦΘΕΙΡΕΝ, ΟΙ ΔΕ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΟΣ ΠΥΘΟΜΕΝΟΙ ΔΙΕΣΠΑΡΗΣΑΝ». (“Θησεύς” 13.1, 2, 3)

Μετά τη νίκη του ένωσε όλους τους κατοίκους της Αττικής και τότε καθιερώθηκε η μεγάλη γιορτή των «Συνοικίων». Ο Θησέας πάντρεψε το γιο του Ιππόλυτο με την αδελφή των Παλλαντιδών Αρικία, και έτσι ενώθηκαν οι Αθηναίοι με τους Παλληνείς.

β. Θησέας και Πειρίθους

Συνοδός και σύντροφος του Θησέα ήταν ο Πειρίθους (ακριβώς όπως ο Ηρακλής είχε τον Ιόλαο) και η φιλία τους ξεκίνησε στον Μαραθώνα, όταν ο Πειρίθους έκλεψε μια βραδιά τα βόδια του Θησέα που έβοσκαν στην πεδιάδα. Ο Θησέας τον καταδίωξε αλλά ο Πειρίθους, αντί να τραπεί σε φυγή, στάθηκε να τον αντιμετωπίσει. Αυτό εντυπωσίασε τον Θησέα και έτσι γεννήθηκε αμοιβαίος σεβασμός μεταξύ τους, και οι δύο νέοι έγιναν στενοί φίλοι.

Ο Christopher Wordsworth γράφει για το τι πιθανόν σημαίνει αυτή η φιλία μεταξύ Θησέα και Πειρίθου: «*Όλες αυτές οι πράξεις που αποδίδονται στον Θησέα, φαίνεται να του είχαν αποδοθεί, ωσάν του προσωποποιημένου αντιπροσώπου της Πολιτείας. Και καθώς φαίνεται όχι μόνο οι δημόσιες πράξεις του μπορούσαν να ταυτίζονται με αυτές του Εθνικού σώματος, αλλά ακόμα και οι προσωπικές του σχέσεις παρουσιάζονταν να έχουν προσδιοριστεί, ώστε να εκφράζουν τη σχέση του Αθηναϊκού λαού με ανάλογες καταστάσεις με αυτές που προβλέπονταν από αυτές τις σχέσεις. Μ' αυτό τον τρόπο η απαραβίαστη φιλία που ένωνε τον Θησέα και τον Πειρίθοα φαίνεται να αντιπροσωπεύει την αρχαία εθνική φιλία που συντηρούνταν μεταξύ των δύο χωρών, από όπου αυτοί οι ήρωες κατάγονταν, δηλαδή της Αθήνας και της Θεσσαλίας*». ("Ελλάδα", σ. 99)

Θησεύς και Πειρίθους. Στάμνα από τάφο
στον Μαραθώνα του 430-420 π.Χ. (Φωτ. Τ.Π)

γ. Η κατάρα του Θησέα

Όταν ο Θησέας επέστρεψε από τον Άδη,[1] διαπίστωσε το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε στην Αθήνα εις βάρος του.[1] Βλέποντας ότι δεν του ήταν πλέον δυνατό να κυβερνήσει την πό-

---

[1] Ο Θησέας με το σύντροφό του Πειρίθου κατέβηκαν στον Άδη, γιατί ο δεύτερος ποθούσε τη βασίλισσα του κάτω κόσμου Περσεφόνη και έβαλε σκοπό να την απαγάγει. Ο Άδης τους ξεγέλασε και τους αλυσόδεσε. Όταν ο Ηρακλής έφτασε εκεί για να εκτελέσει τον άθλο της αρπαγής του Κέρβερου, ελευθέρωσε τον Θησέα, δεν τα κατάφερε όμως με τον Πειρίθου γιατί εκείνη τη στιγμή προκλήθηκε μεγάλος σεισμός, και έτσι δε θέλησε να αντισταθεί στην εκδήλωση αυτή της θέλησης του Άδη.

λη, πάει στον Γαργηττό, καταριέται εκεί επίσημα όλους τους Αθηναίους και φεύγει αυτοεξόριστος στην Κρήτη ή κατ’ άλλους στη νήσο Σκύρο όπου και πέθανε. Ο Ρισπέν (“Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία”, τόμ. Β΄, σ. 164) γράφει ότι το μέρος στον Γαργηττό όπου ο Θησέας καταράστηκε τους Αθηναίους, ονομάστηκε *Αρατήριο* (προφανώς από το αρά = κατάρα).

δ. Το υδραγωγείο του Θησέα στην Πεντέλη

Το αρχαιότερο υδραγωγείο της Αττικής βρίσκεται στον Υμηττό και είναι το λεγόμενο Πελασγικό. Το δεύτερο αρχαιότερο υδραγωγείο είναι εκείνο που κατασκεύασε ο Θησέας, και το οποίο έπαιρνε νερό από την Πεντέλη για να το διοχετεύσει στην Αθήνα. Σήμερα, τα ίχνη του είναι αδύνατο να εντοπιστούν.

Πριν ολοκληρώσουμε με τον Θησέα, να υπενθυμίσουμε τον άθλο της αρπαγής του ταύρου του Μαραθώνα καθώς και τις σχέσεις του με τη γερόντισσα Εκάλη για τα οποία μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

2. ΗΡΑΚΛΗΣ

α. Ο Ηρακλής ως προστάτης των αρχαίων λατόμων

Οι αρχαίοι Έλληνες λατόμοι είχαν ως προστάτη στο δύσκολο έργο τους τον Ηρακλή. Σε όλα τα αρχαία λατομεία της Ελλάδας υπήρχαν βωμοί και μικρά ιερά αφιερωμένα στον Ήρωα, αλλά και σε Θεότητες της Φύσης. Κάτι ανάλογο θα συνέβαινε φυσικά και στα λατομεία της Πεντέλης.

Σε άρθρο του Tony Kozelj για τον Ηρακλή διαβάζουμε: «*Θα ήθελα ωστόσο να μείνω σε κάτι λιγότερο γνωστό, στην ιδιότητα του Ηρακλή-προστάτη σε κάθε δύσκολο έργο, ιδιαίτερα στα λατομεία, όπου έκοβαν μάρμαρα και πέτρες με τα πρωτόγονα εργαλεία της εποχής. Η πέτρα και το μάρμαρο, υλικά βασικά για το χτίσιμο, απαιτούσαν για να κοπούν μεγάλο ανθρώπινο δυναμικό και πολύ μόχθο από το πρωί μέχρι το βράδυ, κάτω από τον ήλιο ή μέσα στη βροχή και στην παγωνιά. Χρειαζόταν δύναμη για να αντέξει κανείς στις συνθήκες των λατομείων. Κουράγιο και διάθεση για δουλειά. Για να μη χαθεί αυτό ακριβώς το κουράγιο, είχε ο εργάτης για παράδειγμα τη Δύναμη, που απεικονιζόταν χαραγμένη σ’ ένα μικρό ιερό στη μέση του λατομείου, ή σε μια πλευρά του ορατή από παντού. Έβλεπε τον ίδιο τον Ηρακλή ξαπλωμένο στη σκιά του άσπρου μαρμάρου, να στηρίζει τον αριστερό του αγκώνα πάνω στο κεφάλι του λιονταριού της Νεμέας, στο δεξί του χέρι να κρατάει το ρόπαλο, και να κοιτάει αμίλητος σαν να επαινεί μαζί και να εμψυχώνει τους ανθρώπους, που κάποια στιγμή ένιωθαν τις δυνάμεις τους να τους εγκαταλείπουν. Και μοιάζει ο Ηρακλής να λέει: “Άντε άνθρωποι, τι δα είναι αυτό που σας δυσκολεύει; Μόνος μου θα μπορούσα να κάνω πιο πολλά και πιο δύσκολα έργα.”*
Ναι! Εδώ, σε ένα μικρό γλυπτό, όχι μεγαλύτερο από ένα μέτρο, σκαλισμένο στη σκάλα του λατομείου, βρισκόταν το απόθεμα της δύναμης όσων δούλευαν σ’ αυτό τον τόπο. Μπροστά από το ανάγλυφο, σε ένα μικρό δοχείο έφερναν συμβολικά δώρα –πριν και μετά τη δουλειά– για να τιμήσουν τον Ηρακλή-προστάτη τους». (Περιοδικό “ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ”: *Ηρακλής*, τ. 4, σ. 69-70, 1982)

Μια ανεπίσημη πληροφορία λέει ότι, μέχρι και πριν λίγα χρόνια, σωζόταν στο τοίχωμα κάποιου αρχαίου λατομείου η ανάγλυφη κεφαλή του Ήρωα, η οποία καταστράφηκε αργότερα από τις σύγχρονες ληστρικές εξορύξεις. Δε θα είχα λόγο να μην πιστέψω την πληροφορία αυτή, αλλά δυστυχώς απουσιάζει η απόδειξη.

Πέρα απ’ αυτό, όμως, υπάρχει ένα αρχαίο ανάγλυφο εντοιχισμένο στη μονή Πεντέλης, το οποίο παριστάνει τον Ηρακλή με ρόπαλο και λεοντή, αν και τα χαρακτηριστικά του προσώπου έχουν αλλοιωθεί εντελώς. Η απεικόνιση αυτή ταιριάζει απόλυτα με την περιγραφή που κάνει ο Kozelj για ένα ανάγλυφο από τα λατομεία «Σαλιάρη» στη Θάσο.

Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να προέρχεται από την περιοχή των αρχαίων λατομείων – κατάλοιπο κάποιου μικρού ιερού.

---

[1] Ο κυριότερος υποκινητής ήταν ο Μενεσθέας, απόγονος του Ερεχθέα, ο οποίος προσπάθησε να κολακεύσει το πλήθος και να κερδίσει τη συμπάθειά του με τους δημαγωγικούς λόγους του.

Αριστερά: Απεικόνιση του Ηρακλή σε ανάγλυφο που βρέθηκε στα λατομεία της Θάσου. Δεξιά: Το ανάγλυφο του Ηρακλή στην Πεντέλη. Οι ομοιότητες είναι φανερές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Ο Ηρακλής και ο Μαραθώνας

Κατά τον Παυσανία, οι κάτοικοι του Μαραθώνα υπήρξαν οι πρώτοι από τους Έλληνες που λάτρεψαν τον Ηρακλή ως Θεό: «ΜΑΡΑΘΩΝΙΟΙΣ ΓΑΡ, ΩΣ ΑΥΤΟΙ ΛΕΓΟΥΣΙΝ, ΗΡΑΚΛΗΣ ΕΝΟΜΙΣΘΗ ΘΕΟΣ ΠΡΩΤΟΙΣ». (“Αττικά”)

Το πιο σημαντικό ιερό του Ηρακλή, το λεγόμενο *Ηράκλειον*, το συναντούμε στους πρόποδες του όρους Αγριλίκι της Πεντέλης.

Τα Ηράκλεια του Μαραθώνα

Οι Έλληνες είχαν θεσπίσει γιορτές προς τιμήν του Ηρακλή, τις οποίες ονόμαζαν *Ηράκλεια*. Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρουν πολλά πράγματα για τις εν λόγω γιορτές, ενώ κάποιες άλλες πληροφορίες προερχόμενες από διάφορες επιγραφές δεν προσφέρουν περαιτέρω λεπτομέρειες.

Στην Αττική τα πιο φημισμένα *Ηράκλεια* ήταν εκείνα του Μαραθώνα, που γίνονταν κάθε πέντε χρόνια. Τα έπαθλα των νικητών ήταν ασημένιες φιάλες, ενώ οι τρεφόμενοι του Πρυτανείου οργάνωναν συμπόσιο.

Ο Μαραθώνας αναφέρεται και στους “Ολυμπιόνικους” του Πινδάρου στον επίνικο για τον Εφάρμοστο από τον Οπούντα της Βοιωτίας: «ΑΡΓΕΙ Τ’ ΕΣΧΕΘΕ ΚΥΔΟΣ ΑΝΔΡΩΝ, ΠΑΙΣ Δ’ ΕΝ ΑΘΑΝΑΙΣ, ΟΙΟΝ Δ’ ΕΝ ΜΑΡΑΘΩΝΙ ΣΥΛΑΘΕΙΣ ΑΓΕΝΕΙΩΝ ΜΕΝΕΝ ΑΓΩΝΑ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΩΝ ΑΜΦ’ ΑΡΓΥΡΙΔΕΣΣΙΝ». [*Στο Άργος κέρδισε δόξα ανάμεσα σε άντρες, παιδί στην Αθήνα, όπως στον Μαραθώνα, όταν πέρασε τα αγένεια χρόνια, άντεξε αγώνα με μεγαλύτερους μ’ έπαθλο ασημένιες κούπες*.] (Ένατος Ολυμπιόνικος: Στον Εφάρμοστο τον Οπούντιο, νικητή σε πάλη, Δ΄ 85. Εκδ. Ζήτρος)

Οι Ηρακλείδες

Οι απόγονοι του Ηρακλή, οι λεγόμενοι Ηρακλείδες, καταδιωκόμενοι από το βασιλιά των Μυκηνών Ευρυσθέα,[1] έφτασαν στην Αττική όπου κατέφυγαν στον Θησέα, σύμφωνα με τη συμβουλή του βασιλιά Κήυκου, που ήταν φίλος του Ηρακλή. Ο Ευρυσθέας απαίτησε να του παραδοθούν τα τέκνα του Ηρακλή αλλ' ο Θησέας απέρριψε το αίτημα, κι έτσι ο βασιλιάς των Μυκηνών κήρυξε πόλεμο κατά της Αθήνας. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο στρατών έγινε στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Ο Ύλλος και ο Θησέας τέθηκαν επικεφαλής των Ηρακλειδών και των Αθηναίων.

Σύμφωνα με έναν χρησμό, η νίκη θα ήταν με το μέρος των Αθηναίων, αν ένα παιδί του Ηρακλή δεχόταν να πεθάνει με τη θέλησή του. Η κόρη του ήρωα και της Δηιάνειρας Μακαρία, που σύμφωνα με το μύθο είχε βοηθήσει στην κατάσβεση της πυράς του πατέρα της, δέχτηκε να γίνει το θύμα.[2]

Όταν ο Ευρυσθέας ηττήθηκε το 'βαλε στα πόδια, αλλά ο γιος του Ηρακλή Ύλλος τον πρόλαβε στις Σκιρωνίδες Πέτρες (*Κακιά Σκάλα*) και τον σκότωσε. Εκεί του έκοψε το κεφάλι και το πήγε στη γιαγιά του την Αλκμήνη, η οποία από το μίσος της γι' αυτόν του έβγαλε τα μάτια με τις βελόνες που έπλεκε. Ο Ιόλαος έθαψε το σώμα του Ευρυσθέα στον Γαργηττό, ενώ το κεφάλι του θάφτηκε στον Μαραθώνα, κοντά στη Μακαρία πηγή, κι από τότε η περιοχή ονομάστηκε *Ευρυσθέως Κεφαλή*.

Αργότερα, οι Ηρακλείδες εισέβαλαν νικητές στην Πελοπόννησο και κυρίεψαν όλες τις πόλεις. Μα την εποχή εκείνη αποδεκάτιζε τη χώρα λοιμός. Το μαντείο είπε πως αυτοί ήταν η αιτία του λοιμού, γιατί ξαναγύρισαν πριν από τη διορία που όρισαν οι Θεοί. Έτσι, οι Ηρακλείδες εγκατέλειψαν την Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν στον Μαραθώνα.

3. ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ

Σύμφωνα με τις παραδόσεις, ο Γαργηττός ήταν αρχαίος λαϊκός ήρωας που κατοικούσε στους πρόποδες του Πεντελικού και απ' αυτόν πήρε το όνομά του ο δήμος.

Θεωρείται πως ο Γαργηττός ήταν μεταξύ αυτών που ήρθαν από την Ασία στην Πελοπόννησο μαζί με τον Λυδό Πέλοπα, και πολλοί τον είχαν ως πατέρα του Αλησίου, ενός από τους επίδοξους μνηστήρες της Ιπποδάμειας.

Ο Παυσανίας ("Ηλειακά" Β΄, 22, 7) αναφέρει ότι ο Γαργηττός ήταν πατέρας του Ίωνα, ο οποίος άφησε την Αττική και εγκαταστάθηκε στην Ηράκλεια, μικρό χωριό κοντά στην αρχαία Ολυμπία, και ότι απ' αυτόν ονομάσθηκαν Ιωνίδες ή Ιωνιάδες οι Νύμφες Καλλιφάνεια, Συ-

[1] Ο Ευρυσθέας ήταν γιος του Σθενέλου και της Νικίππης και εγγονός του Περσέα. Σύμφωνα με την παράδοση, ή με χρησμό, στις Μυκήνες έπρεπε να βασιλεύει ένας απόγονος του Περσέα. Τη διαδοχή του Σθενέλου τη διεκδικούσαν δύο, ο γιος του Ευρυσθέας και ο Ηρακλής, γιος της Αλκμήνης και του Αμφιτρύωνα ή του Διός. Όμως ο Ευρυσθέας γεννήθηκε μερικές ώρες πρωτύτερα, κι έτσι η βασιλεία πέρασε σε αυτόν. Τούτο στάθηκε και η αφορμή, κατά το μύθο, της ρήξης του Ευρυσθέα με τον Ηρακλή. Μετά τον πόλεμο κατά των Ορχομενίων, έπιασε τον Ηρακλή μανία και σκότωσε κάποια από τα παιδιά του. Το Δελφικό Μαντείο τού είπε ότι έπρεπε να κατοικήσει στην Τίρυνθα και να υπηρετήσει 12 χρόνια το βασιλιά των Μυκηνών Ευρυσθέα για να εξιλεωθεί και να απαλλαγεί από τη μανία του. Έτσι, ο Ηρακλής πήγε στην Τίρυνθα και τέθηκε στη διάθεση του Ευρυσθέα, ο οποίος του έδωσε την εντολή να εκτελέσει τους περίφημους 12 άθλους. Όταν ο Ηρακλής έφερε εις πέρας όλους τους άθλους, ο Ευρυσθέας φοβήθηκε και τον διέταξε να εγκαταλείψει τη χώρα. Μετά το θάνατο του Ηρακλή, ο Ευρυσθέας άρχισε τη δίωξη της μητέρας και των παιδιών του και απαίτησε από τον Κήυκα, το βασιλιά των Τραχινών, να του παραδώσει τους Ηρακλείδες. Ο Κήυκας προέτρεψε τους Ηρακλείδες να εγκαταλείψουν την Τραχίνα και να πάνε στην Αθήνα.

[2] Εδώ χρειάζεται νομίζω να παραθέσω τα σχόλια της Δέσποινας Βλασοπούλου στο έργο "Ηρακλείδαι" του Ευρυπίδη από τις εκδόσεις Κάκτος: «*Το επεισόδιο με τη Μακαρία είναι εύρημα του ποιητή. Κανένας άλλος συγγραφέας που χρησιμοποίησε τον μύθο των Ηρακλειδών δεν αναφέρει τίποτα σχετικό με την κόρη του Ηρακλή και την εκούσια προσφορά της να θυσιαστεί. Το όνομά της επίσης δεν υπάρχει καθόλου στο κείμενο αλλά παραδίδεται απο την "Υπόθεση" και από κάποιες άλλες πηγές. Ο Ευριπίδης μεταχειρίζεται το παράδειγμα της Μακαρίας, για να τονώσει τον πατριωτισμό των συμπολιτών του*». (σ. 136)

νάλλασις, Πηγαία και Ίασις, που στην αρχαιότητα λατρεύονταν και με το επίθετο *ιατροί*, επειδή είχαν ιαματικές ιδιότητες.

Η Μακαρία.

4. ΜΑΡΑΘΩΝ

Το όνομα «Μαραθών» έχει απασχολήσει πάρα πολύ τους ερευνητές της Μυθολογίας.

Η ομώνυμη πεδιάδα εικάζεται πως έλαβε το όνομά της από κάποιον ήρωα Μάραθο επικεφαλής του στρατού των Διόσκουρων (Κάστορα και Πολυδεύκη), οι οποίοι εκστράτευσαν κατά του Θησέα εξαιτίας της απαγωγής της αδελφής τους Ελένης. Υπακούοντας σε κάποιο χρησμό, ο Μάραθος πρόσφερε τον εαυτό του θυσία.

Άλλοι λένε πως ένας ήρωας Μαραθών, πατέρας του Σικυώνα και του Κορίνθου, έδωσε το όνομα του στο δήμο του Μαραθώνα.

Όπως μας πληροφορεί ο Παυσανίας (περιγράφοντας την Ποικίλη Στοά), μαζί με τον Ηρακλή και τους νεκρούς της μάχης του Μαραθώνα λάτρευαν και τον ομώνυμο ήρωα: «ΕΝΤΑΥΘΑ ΚΑΙ ΜΑΡΑΘΩΝ ΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΣ ΕΣΤΙΝ ΗΡΩΣ, ΑΦ’ ΟΥ ΤΟ ΠΕΔΙΟΝ ΩΝΟΜΑΣΤΑΙ...» [*Εδώ είναι ζωγραφισμένος κι ο ήρωας Μαραθώνας, που έδωσε στην πεδιάδα το όνομά του.*] (“Αττικά” 15, 3)

Η πλευρά των αρχαιολόγων πάντως (Βλ. Πετράκου “Μαραθών”, σ. 2) ισχυρίζεται πως η ονομασία Μαραθών προέρχεται από το αρωματικό φυτό μάραθος, το οποίο και σήμερα βρίσκεται αυτοφυές σε όλη την έκταση του μαραθώνιου κάμπου. Η άποψη αυτή στηρίζεται στον αρχαίο κωμικό Έρμιππο (425 π.Χ.), ο οποίος υπαινίσσεται τη σχέση του φυτού με τον τόπο: «ΩΣΤΕ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ΤΟ ΛΟΙΠΟΝ ΕΠ’ ΑΓΑΘΩ ΜΕΜΝΗΜΕΝΟΙ / ΠΑΝΤΕΣ ΕΜΒΑΛΛΟΥΣΙΝ ΑΕΙ ΜΑΡΑΘΟΝ ΕΣ ΤΑΣ ΑΛΜΑΔΑΣ». [*Για την εσαεί ευλαβική ανάμνηση του Μαραθώνος όλοι βάζουν μάραθο στις αλμυρές ελιές.*]

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Καργάκος: «*Η λέξη Μαραθών βέβαια δεν έχει σχέση με κανένα πρόσωπο· είναι φυτωνυμικό περιεκτικό. Παράγεται από το αρωματικό φυτό μάραθο, και δηλώνει τόπο στον οποίο φύονται μάραθα*». (“Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών”, τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, σ. 213)

Προσωπικά, έχω την εντύπωση ότι ισχύουν και οι δύο περιπτώσεις, πρόκειται δηλαδή για μια χαριτωμένη «σύμπτωση». Άλλωστε, στη Μυθολογία δεν είναι και τόσο ασυνήθιστη η περίπτωση όπου το όνομα ενός φυτού ταυτίζεται με κάποιον ήρωα.[1]

[1] Χαρακτηριστική περίπτωση ο Υάκινθος, ο οποίος χτυπήθηκε κατά λάθος από το δίσκο του Απόλλωνα. Από το αίμα που χύθηκε στη γη φύτρωσε το λουλούδι υάκινθος. Σύμφωνα με τον Κερένυι: «*Ήταν ένας θεός και συγχρόνως λατρεύτηκε και ως νεκρός ήρως*». (“Η Μυθολογία των Ελλήνων”, σ. 138.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΩΝ

Για όλους τους «εραστές» της ελληνικής αρχαιότητας, ο Περικλής ήταν ένας από τους επιφανέστερους άντρες, η πιο σπουδαία ηγετική φυσιογνωμία και μέγας ευεργέτης των Αθηνών.

Κάθε πράγμα όμως έχει και την αρνητική του πλευρά, και η πλευρά αυτή τις περισσότερες φορές (αν όχι όλες) παραβλέπεται εκ μέρους όλων αυτών που θέλουν να προβάλλουν ένα «ιδανικό» αρχαίο κόσμο. Εμείς, χωρίς να την αγνοούμε βλέπουμε μεταξύ άλλων[1] πως η εποχή του Περικλή μπορεί να ήταν «Χρυσός Αιώνας» για τους ανθρώπους, παράλληλα όμως ήταν «Μαύρος Αιώνας» για το βουνό της Πεντέλης. Κι αυτό διότι όπως είπαμε, Φύση και πολιτισμός είναι δύο δρόμοι αταίριαστοι.

Μπορεί λοιπόν ο Περικλής να αποτέλεσε ουσιαστικά ένα είδος «μάστιγας»[2] για την Πεντέλη, όμως οι άνθρωποι που βασανίστηκαν (και πολλοί απ' αυτούς πέθαναν) δουλεύοντας για τη ματαιοδοξία του, πότε κάτω από τον καυτό ήλιο και πότε στο καταχείμωνο, ίσως να ήταν περισσότερο ευσεβείς απέναντι στη Φύση απ' όσο ο Περικλής, παρόλο που ήταν αναγκασμένοι να την καταστρέψουν. Μια τόσο σκληρή, επίπονη, βασανιστική και πολλές φορές θανάσιμη εργασία όπως η εξόρυξη πέτρας, σίγουρα δημιουργούσε την ανάγκη στους εργάτες να στραφούν προς το Θείον και να ζητήσουν προστασία και στήριξη. Επίσης, όπως θα δούμε παρακάτω, οι αρχαίοι λατόμοι, έχοντας πλήρη γνώση ότι η καταστροφή του φυσικού τοπίου ήταν δυνατόν να επιφέρει την οργή των χθόνιων Θεών, προσπαθούσαν να τους εξευμενίσουν. Για να γίνουν όλα αυτά, έπρεπε να υπάρχει και ο απαραίτητος χώρος λατρείας.[3]

Όπως ειπώθηκε αλλού (Α΄ μέρος κεφ. 3), κάθε αρχαίο λατομείο της Πεντέλης (όπως και όλα τα λατομεία της αρχαίας Ελλάδας) είχε κι από ένα ιερό χώρο. Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Άννα Λαμπράκη: «*Κάθε λατομείο είχε και ένα μικρό ιερό, αφιερωμένο στο θεό προστάτη των λατόμων*». (Περιοδικό: "ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ": *Πως έκτιζαν οι αρχαίοι,* τ. 9) Αλλά και ο Μανόλης Κορρές: «*Η ζώνη των αρχαίων λατομείων διέθετε και τους αναγκαίους θρησκευτικούς χώρους των λατόμων, αφιερωμένους ως συνήθως στη λατρεία των Νυμφών και ασφαλώς του Πανός*». ("Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα", σ. 94)

Θεότητες της Φύσης όπως οι Νύμφες και ο Πάνας, αλλά όπως ήδη γνωρίζουμε και ο Ήρωας Ηρακλής, ήταν αυτοί τους οποίους τιμούσαν περισσότερο οι λατόμοι.

Το μόνο ιερό των αρχαίων λατόμων του Πεντελικού του οποίου σώζονται ακόμα ίχνη είναι το Νυμφαίο, αλλά και για τη Σπηλιά είπαμε πως υπάρχουν πολλές ενδείξεις αρχαίας λατρεί-

---

[1] Τα μειονεκτήματα της προσωπικότητας του Περικλή είναι αρκετά, όμως κανείς δεν τολμάει να μιλήσει γι' αυτά, παρά αρέσκεται στο να τον «εξυμνεί» για τα «αθάνατα» μνημεία με τα οποία κόσμησε την Αθήνα.

[2] Γνωρίζω ότι τα λόγια μου θα παρεξηγηθούν και αναμφίβολα πρόκειται για ένα πολύπλοκο θέμα που δε χωράει να συζητηθεί εδώ. Σκοπεύω κάποια στιγμή να το αναλύσω σε κάποιο ειδικό άρθρο.

[3] Τα ιερά των λατομείων, λόγω του ότι ήταν προσωρινά (έπαυαν να χρησιμοποιούνται όταν έπαυε και η λειτουργία του λατομείου), ήταν εντελώς λιτά και ταπεινά. Και η ύπαρξη ενός μόνο βωμίσκου, ή έστω ενός αγαλματιδίου, ήταν αρκετή για να αποτελέσει ιερό χώρο.

ας. Από 'κει και πέρα, τίποτε άλλο δε σώζεται, πέρα από την ανάγλυφη παράσταση του Ηρακλή (στην οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο), καθώς και τέσσερις μαρμάρινες λεκάνες οι οποίες βρέθηκαν σε διάφορα αρχαία λατομεία (Α΄ μέρος, κεφ. 3) και που κατά πάσα πιθανότητα είχαν λατρευτική χρήση.

Ανεξάρτητα από τη λατρεία του Ηρακλή, η ύπαρξη ιερών των Νυμφών και του Πανός στα λατομεία της Πεντέλης δεν πρέπει να οφείλεται μόνο στην –ταυτόχρονη με τη διάνοιξη των λατομείων– εισαγωγή της λατρείας του Πανός στην Αττική, αλλά θα πρέπει περισσότερο να αποδοθεί σε μια τάση εξευμενισμού των χθόνιων Θεών.

Οι Νύμφες, όπως και πολλές άλλες Θεότητες της Φύσης, έχουν ως ναό τους την ίδια τη Γαία, τα δάση, τα σπήλαια, τα ποτάμια και τις πηγές. Όταν όμως τα δάση αποψιλώνονται, η βλάστηση αφανίζεται, οι πηγές στερεύουν και τα σπήλαια κατακρημνίζονται επειδή η γη κατασκάβεται από ανθρώπινα χέρια, τότε έχει διαπραχθεί ύβρις, η οποία μπορεί να επισύρει τη θεία οργή της Φύσης. Αυτό το γνώριζαν σίγουρα οι αρχαίοι. Ίσως θα έπρεπε να επαναλάβουμε εδώ τα λόγια του Πλίνιου ο οποίος έλεγε πως όταν οι άνθρωποι σκάβουν τη γη για να βγάλουν πέτρες ή μάρμαρο, αυτή παίρνει την εκδίκησή της με τα ηφαίστεια.

Ο θάνατος ενός λατόμου από κάποιο ατύχημα κατά την εργασία θα μπορούσε κάλλιστα να ερμηνευθεί ως θεϊκή τιμωρία. Έτσι, φρόντιζαν να εξευμενίζουν τους Θεούς διαμορφώνοντας κάποιους χώρους των λατομείων (όπως σπήλαια) σε ιερά, αφιερωμένα στη λατρεία τους. Ωστόσο, τα εργατικά ατύχηματα δεν πρέπει να ήταν σπάνια· και όπως γράφει ο *ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ*: «*Δεν ξέρω αν η μεγαλύτερη ευσέβεια των αρχαίων απέδιδε, σίγουρα όμως προσπαθούσαν*». "Πεντελική Μυθολογία", κεφ. *Και το όνομα αυτού... Νταβέλης!*, σημ. 18.

Σωστά όλα αυτά; Ε, λοιπόν όχι. Γιατί; Μα αυτομάτως πέσαμε σε μία τεράστια αντίφαση. Τι σχέση υπάρχει ανάμεσα στην **ευσέβεια**, και στην **προσφυγή στο Θείον** για υποστήριξη και προστασία από μια θανάσιμη εργασία;

Στην πρώτη περίπτωση, ο άνθρωπος δεν περιμένει κανένα όφελος· το κάνει απλά επειδή το νιώθει και θέλει με κάποιον τρόπο να το εκφράσει. Η δεύτερη περίπτωση είναι καθαρά οφελιμιστική. Δεν υπάρχει καμία ευσέβεια προς το Θείον και τη Φύση (στην ουσία αυτά τα δύο είναι το ίδιο πράγμα) αλλά το μόνο που έχει σημασία είναι η σωματική ακεραιότητα του εργάτη.

Ο «σεβασμός στο τοπίο» λοιπόν ας αποκλειστεί. Απλώς ικέτευαν τους Θεούς τους να προστατεύουν τα τομάρια τους κατά τη διάρκεια των εργασιών, μιας και τα θανάσιμα ατυχήματα στα λατομεία αποτελούσαν ένα αρκετά συχνό φαινόμενο. Γι' αυτό και είχαν ως προστάτη τους τον Ηρακλή. Τα ίδια κάνουν και οι νταμαρτζήδες σήμερα, που χτίζουν στο χώρο του λατομείου εκκλησάκια αφιερωμένα στην Αγιαμαρίνα, «προστάτιδα των λατόμων».

Οι αρχαίοι λατόμοι όμως είχαν, όπως ήδη γνωρίζουμε, ιερά αφιερωμένα στον Πάνα και στις Νύμφες. Αν αυτό δεν αποτελεί μεγίστη ειρωνεία, τότε τι άλλο μπορεί να είναι; Ας προσπαθήσουμε να μπούμε για λίγο στο μυαλό του αρχαίου λατόμου: «*Ω, φίλε Πάνα, εσύ ο Θεός της Φύσης, που έχεις για κατοικία σου τα δάση και τις σπηλιές, έρχομαι εδώ για να σ' τα χαλάσω και να πάρω το μάρμαρο που τόσο πολύ το έχω ανάγκη. Ξέρω ότι θα θυμώσεις που χαλάω το σπίτι σου, αλλά να, κι εγώ σου έφτιαξα ιερό για να 'χεις να χαίρεσαι εσύ και οι Νύμφες. Αφού λοιπόν δε σε ξέχασα, θέλω κι εσύ να με προστατεύεις όσο δουλεύω εδώ, μην πέσει καμιά κοτρώνα και με πλακώσει*». Βλέπετε, ακόμα και το Θείον «εξαγοράζεται».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΙΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΤΑΜΟΙ

Το νερό είναι αναμφίβολα το πιο πολύτιμο δώρο της Μάνας Γης προς όλα τα ζωντανά πλάσματα. Κάθε πλάσμα οφείλει την ύπαρξη του στο νερό, και η επιβίωσή του είναι απόλυτα εξαρτημένη από αυτό.

Γι' αυτόν το λόγο το νερό έπαιζε πάντοτε πρωταρχικό ρόλο στην παγκόσμια αρχαία θρησκευτική αντίληψη. Στους περισσότερους αρχαίους μύθους διακρίνεται ο σεβασμός και το δέος των ανθρώπων απέναντι σε αυτό. Για όλους τους λαούς της Γης το νερό ήταν σύμβολο κοσμογονικό, αρχέγονη ουσία, μέσο εξαγνισμού, με θεραπευτικές αλλά και προφητικές ιδιότητες. Ταυτίζεται άμεσα με την ύπαρξη της ζωής αλλά και με την αθανασία.

Επομένως, το νερό ως φορέας και δημιουργός ζωής, αλλά και ως ουσία αθάνατη, αποτελεί μία από τις αναρίθμητες εκφάνσεις του Θείου.[1] Στην αρχαιοελληνική Μυθολογία, καταγράφεται πληθώρα Θεών οι οποίοι εκπροσωπούν το υγρό στοιχείο και είναι απόλυτα συνυφασμένοι με αυτό.

Ίσως όχι άδικα ο Θαλής να θεωρούσε το νερό ως αρχή των όντων.[2]

Κατά κανόνα, όλοι οι αρχαίοι ελληνικοί ναοί και τα ιερά βρίσκονται δίπλα σε πηγές, ποταμούς, ρυάκια, ακόμα και καταρράκτες, όπως στο ιερό και στο σπήλαιο του Διονύσου της Ικαρίας (Ραπεντώσα). Η ύπαρξη νερού δίπλα σε χώρους λατρείας ήταν μια απαραίτητη προϋπόθεση.

Και στην Πεντέλη λοιπόν, υπήρχαν αρκετές ιερές πηγές και ποταμοί, όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι καμία πηγή δε σώζεται στη φυσική της μορφή, πέραν της υπόγειας πηγής της Σπηλιάς.

Οι πηγές ήταν οι εξής:

α. Η Νυμφαία πηγή στο Κεφαλάρι Κηφισιάς. Για την ύπαρξή της μαθαίνουμε από την αρχαιολόγο Χ.Δ Αλεξοπούλου. ("Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού", σ. 81)

β. Η πηγή του Διονύσου, πλησίον του ιερού και του σπηλαίου του Θεού. Η πηγή αυτή τροφοδοτούσε με νερό τους κατοίκους της περιοχής μέχρι τον προηγούμενο αιώνα. Σήμερα έχει τη μορφή δεξαμενής.

Στη δεξιά πλευρά του ιερού σπηλαίου του Διονύσου κυλούσε μέχρι κάποια χρόνια πριν ένας πανέμορφος καταρράκτης. Σε αυτόν αναφερθήκαμε και προηγουμένως.

γ. Η πηγή της Σπηλιάς, για την οποία είπαμε στο σχετικό με τη Σπηλιά κεφάλαιο πως λειτούργησε κατά πάσα πιθανότητα ως Νυμφαίο. Γι' αυτόν το λόγο δε θα μπορούσε να μην συμπεριληφθεί ξανά εδώ.

---

[1] Η «αθανασία» ήταν για τους αρχαίους μια από τις ιδιότητες του Θείου. Για να θεωρηθεί κάτι ως «θείον» πρέπει οπωσδήποτε να είναι αθάνατο.

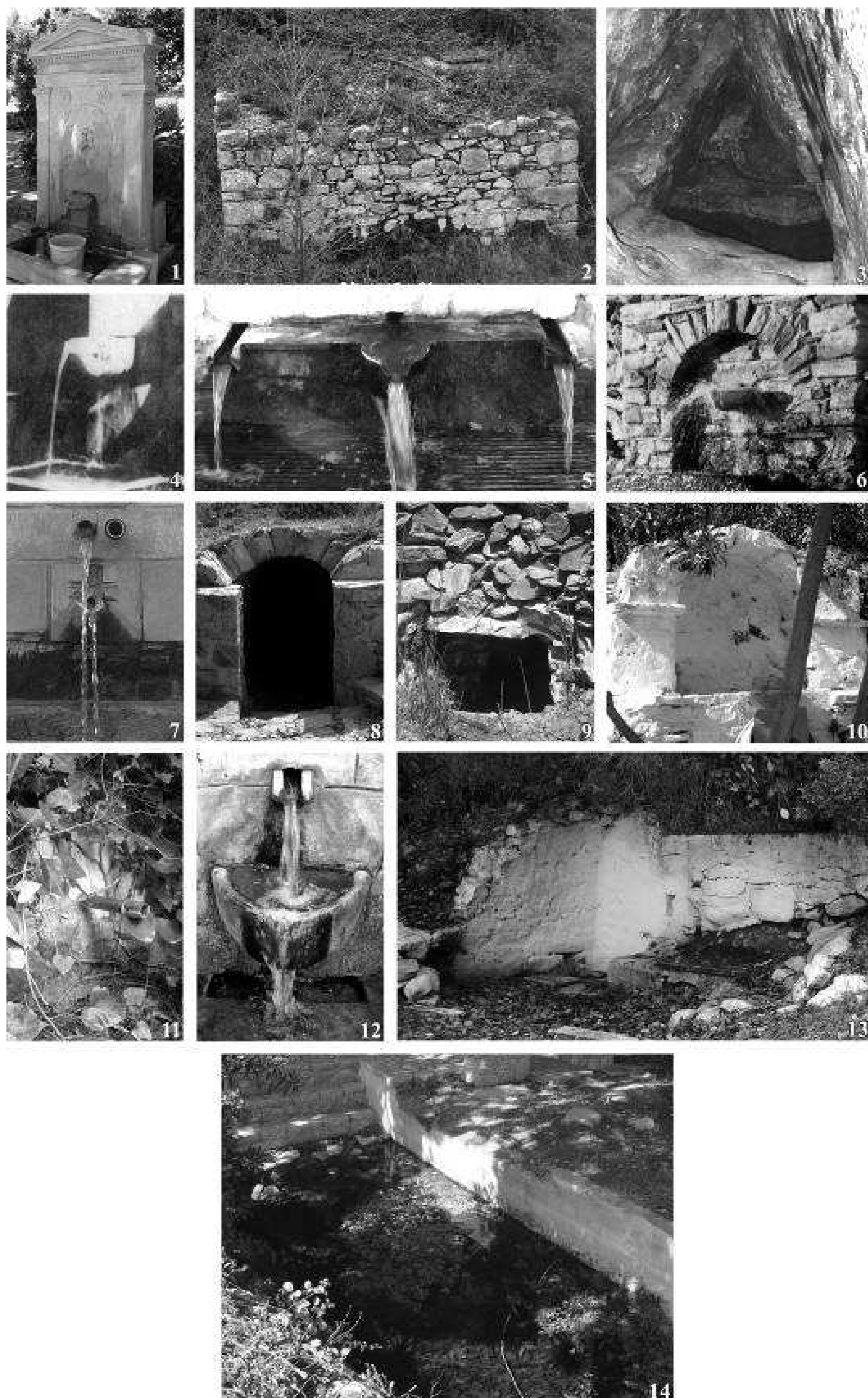
[2] Όλα αυτά βρίσκονται βέβαια σε πλήρη αντίθεση με τη σύγχρονη μεταχείρηση του νερού. Αυτό που κάποτε ήταν για τους ανθρώπους θείο δώρο, ο σύγχρονος άνθρωπος αρέσκεται στην κατασπατάληση και στη μόλυνσή του.

α. Άλλες ιερές πηγές

Όλες οι άλλες αρχαίες ιερές πηγές βρίσκονται δίπλα σε παλιές χριστιανικές εκκλησίες οι οποίες χτίστηκαν πάνω στα ερείπια αρχαίων ναών.

Αυτές είναι οι κάτωθι:

- Πηγή μονής Πεντέλης (Παλαιά Πεντέλη)
- Πηγή αγίας Τριάδας (Παλαιά Πεντέλη)
- Πηγή αγίων Ασωμάτων (Καμάρι)
- Πηγή αγίου Ιωάννη των Λατομείων
- Πηγή οσίου Λουκά (Ρέα)
- Πηγή προφήτη Ηλία (Ρέα). Η συγκεκριμένη πηγή έχει δυστυχώς στερέψει, κατά πάσα πιθανότητα εξαιτίας κάποιου σεισμού σύμφωνα με τις μαρτυρίες ντόπιων.
- Πηγή αγίου Παντελεήμονα (Κοκκιναράς).
- Πηγή Οσ. Εφραίμ (Ανατολικοί πρόποδες Μαυρηνόρας). Η πηγή της εν λόγω μονής θα πρέπει να ήταν γνωστή από την αρχαιότητα για τις ιαματικές της ιδιότητες, μια πεποίθηση που διατηρήθηκε και στα χριστιανικά χρόνια, εφόσον σήμερα θεωρείται «αγίασμα».
- Πηγή Φραγκοκκλησιάς (Βαγιάτι). Η πηγή αυτή βρίσκεται δίπλα σε ένα πανάρχαιο πλάτανο και αναβλύζει από το έδαφος για να σχηματίσει λίγα μέτρα παρακάτω ένα μικρό καταρράκτη.
- Πηγή αγίου Ιωάννη *Βιδίστι*. (Διόνυσος).
- Πηγή αγ. Τριάδας (Άγιος Στέφανος).
- Πηγή Οινόης. Η πηγή αυτή βρίσκεται ανάμεσα στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα και τα ερείπια φράγκικης εκκλησίας, κτισμένης κατά πάσα πιθανότητα κι αυτή πάνω από αρχαίο ιερό.

1. Νυμφαία πηγή. 2. Πηγή Διονύσου. 3. Πηγή Σπηλιάς. 4. Πηγή αγ. Τριάδας. 5. Πηγή μονής Πεντέλης. 6. Πηγή αγ. Ασωμάτων. 7. Πηγή αγ. Παντελεήμονα. 8. Πηγή οσ. Λουκά. 9. Πηγή αγ. Ιωάννη (Λατομεία).10. Πηγή μονής Βρανά. 11. Πηγή πρ. Ηλία. 12. Πηγή αγ. Ιωάννη (Βιδίστι). 13. Πηγή αγ. Τριάδας (Άγ. Στέφανος). 14. Πηγή Οινόης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή και ο μικρός καταρράκτης στο Βαγιάτι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Η ιερή ρεματιά των Νυμφών

Όπως ειπώθηκε και αλλού, όλη η περιοχή της σημερινής Πολιτείας ήταν κατά την αρχαιότητα τόπος λατρείας των Κηφισσίδων Νυμφών. Ιδιαίτερα δε συνδεδεμένες είναι με το ιερό σπήλαιο της Πύρνας και της ομώνυμης ρεματιάς.

Η ρεματιά των Νυμφών της Πύρνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Ο Χάραδρος Ποταμός

Ένας άλλος ποταμός της Πεντέλης ο οποίος ιεροποιήθηκε από τους αρχαίους ήταν ο Χάραδρος, η σημερινή χαράδρα της Οινόης.

Με τον ποταμό αυτό σχετίζεται και ένα μαρμάρινο προσωπείο το οποίο βρέθηκε στον Μαραθώνα και που απεικονίζει πιθανώς τον Χάραδρο. Ο Β. Πετράκος γράφει σχετικά: «*Τον μεγάλο και καταστρεπτικό καμιά φορά Χάραδρο, όπως είναι γνωστός από αρχαία παροιμία, φαίνεται πως εικονίζει ένα ανάγλυφο κεφάλι άντρα με γένεια των γύρω στο 470 π.Χ. χρόνων. Βρέθηκε στον Μαραθώνα και το 1848 περιήλθε στο Μουσείο του Βερολίνου με τη μεσολάβηση του Schaubert, του Γερμανού αρχιτέκτονος και πολεοδόμου της οθωνικής Αθήνας. Ανάγλυφα της μορφής αυτής θεωρούνται συμβατικά πως απεικονίζουν τον μεγάλο ποταμό Αχελώο. Ο τόπος εύρεσής του όμως μας κάνει να στραφούμε προς κάποιον ποταμό του Μαραθώνος, και ο μόνος αξιόλογος είναι ο Χάραδρος, στον οποίο πιθανώς να είχε αφιερωθεί ιερό απ' όπου ίσως να προέρχεται και το ανάγλυφο που βρίσκεται στο Βερολίνο*». ("Μαραθών", σ. 6)

Η χαράδρα της Οινόης όπου και ο Χάραδρος ποταμός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σίγουρα θα μπορούσαν να γραφτούν πολλά περισσότερα για την Πεντέλη της αρχαιότητας. Από πλευράς μου όμως, η έλλειψη πείρας και ευρημάτων καθιστούν την απόπειρα μιας απόλυτα ολοκληρωμένης μελέτης παντελώς αδύνατη. Παρά ταύτα, θεωρώ (χωρίς να παινεύομαι κιόλας) ότι κάλυψα ένα μεγάλο κομμάτι της αρχαίας εποχής.

Υπό άλλες συνθήκες, θα μπορούσα να γράψω αρκετά σαν επίλογο στο βιβλίο αυτό. Δεν έχω όμως σκοπό να αναδείξω κανένα αρχαίο «μεγαλείο» και καμία «ιστορική σπουδαιότητα» του Πεντελικού βουνού. Αυτά είναι για εκείνους που αρέσκονται στο να εξυμνούν ιστορικούς τόπους, ανθρώπους και έργα ανθρώπων. Αλλά αυτά κάνει ο άνθρωπος, στη γελοία προσπάθειά του να δώσει αξία στο άθλιο είδος του.

Αλλά εντάξει, ας προσπαθήσω να γίνω λίγο πιο επιεικής με τη ράτσα μας. Ας πούμε λοιπόν, ότι στο καθαρά ανθρώπινο επίπεδο, η ενασχόληση, η έρευνα και η μελέτη επί των ανθρωπίνων θεμάτων (ιστορία, πολιτισμός, μνημεία) είναι σπουδαία, σημαντική και αξιόλογη. Αν προσπαθήσουμε όμως να βγάλουμε τον εαυτό μας για λίγο έξω από το σύνηθες ανθρώπινο επίπεδο και δούμε τα πράγματα «από ψηλά», τότε θα διαπιστώσουμε πως όλα αυτά είναι ένα παχυλό ΤΙΠΟΤΑ. Άνθρωποι που ασχολούνται με ανθρώπους.

Σ’ αυτό το σημείο αρκεί να θυμηθούμε για λίγο τον Πλάτωνα. Στους “Νόμους” του, διαβάζουμε πως ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένα ανδρείκελο. Κανένας δεν μπορεί να ισχυριστεί μετά βεβαιότητας, αν οι Θεοί τον έφτιαξαν απλώς για παιχνίδι ή για κάποιον σοβαρό σκοπό. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά, είναι ότι το αξιοθρήνητο αυτό πλάσμα κρέμεται από μια κλωστή, και όλες του οι ελπίδες, οι φόβοι, οι χαρές και οι λύπες το κάνουν να χορεύει. Ο Αθηναίος φιλόσοφος πιστεύει πως είναι λυπηρό το να παίρνουμε στα σοβαρά τις ανθρώπινες υποθέσεις μιας και ο άνθρωπος δεν είναι παρά το παιχνίδι του Θεού, «*και τούτο είναι πράγματι το καλύτερο που μπορεί να πεί κανείς γι’ αυτόν*». Και ως ανδρείκελα, βεβαίως, έχουν μέσα τους μονάχα ένα μικρό μέρος της αλήθειας. Οπότε ο Σπαρτιάτης του λέει: «*Ξεφτιλίζεις εντελώς την ανθρώπινη φυλή*». Και ο φιλόσοφος απολογούμενος απαντά: «*Συμπάθα με, φίλε. Σκέφτηκα τον Θεό*[1] *και γι’ αυτό μίλησα με αυτό τον τρόπο. Δεν είναι λοιπόν, αν θέλεις, άθλια η φυλή μας, όμως αξίζει να τη μελετήσουμε λίγο σοβαρά*».

Τι είπε ο φιλόσοφος; «*Σκέφτηκα τον Θεό και γι’ αυτό μίλησα με αυτό τον τρόπο*». Που σημαίνει πως είδε τα ανθρώπινα πράγματα έξω από το ανθρώπινο επίπεδο. Και απάντησε στον Σπαρτιάτη, πως αν θέλουμε να γυρίσουμε πάλι στο δικό μας επίπεδο, τότε ναι, η φυλή μας είναι «*σπουδής τινός άξιον*».

---

[1] Αν όπου «πλατωνικός Θεός» (μετέπειτα χριστιανικός θεός) εμείς βάλουμε την ίδια την ένθεη Μητέρα Φύση, τότε συμφωνούμε απόλυτα. Για όσους τυχόν δεν γνωρίζουν, πρέπει να πούμε πως ο Πλάτωνας ήταν ο εισηγητής της «μεταφυσικής» και της έννοιας του Θεού όπως αργότερα την αντιλαμβάνονταν οι χριστιανοί. Μια τέτοια «εικόνα» Θεού, είναι κατ’ εμέ τουλάχιστον, λείαν επιεικώς απαράδεκτη. Δεν υπήρξε ποτέ κάποιος εξωσυμπαντικός, υπερφυσικός και δημιουργός θεός. Το ίδιο το Σύμπαν είναι Θεός του εαυτού του και δεν έχει καμία ανάγκη από κάποιον «ουράνιο μονάρχη» για να το ελέγχει και να φέρνει «τούμπα» το Φυσικό Νόμο όποτε αυτός επιθυμεί.

Αλήθεια, πόσο παράξενο είναι να βλέπεις δύο ανθρώπους να περπατούν στην Πεντέλη, και το ενδιαφέρον του ενός εστιάζεται στα αρχαία ανθρώπινα έργα ενώ του άλλου στην ίδια τη Φύση. Θα μου πείτε ότι χειρίζομαι λανθασμένα το θέμα κι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν εξίσου σημαντικά και τα δύο, τόσο τη Φύση όσο και τον πολιτισμό.

Όμως όχι. Δεν θα μπορούσαν ποτέ να θεωρηθούν εξίσου σημαντικά. Κι αν κάποιοι επιμένουν να έχουν αντίρρηση, ανίκανοι ωστόσο να αποδείξουν τα αντίθετα, τότε τους αφιερώνω με αγάπη τα παρακάτω λόγια του ενός πάνσοφου άντρα: «*Δες πως γεννιέται μια τραγωδία, όταν ανόητοι άνθρωποι ασχολούνται με τυχαία πράγματα.*

"Πότε θα δω ξανά την Αθήνα και την ακρόπολη;" Δύστυχε, δε σου αρκούν αυτά που βλέπεις κάθε μέρα; Μπορείς να δείς κάτι καλύτερο ή πιο μεγάλο από τον ήλιο, τη σελήνη, τ' αστέρια, ολόκληρη τη γη, τη θάλασσα; Αν καταλαβαίνεις αυτόν που κυβερνά το σύμπαν, και αν τον φέρεις μέσα σου, θα ποθείς ακόμη τα πετραδάκια και τον ωραίο βράχο; Όταν, λοιπόν, θα πρέπει να εγκαταλείψεις τον ίδιο τον ήλιο και τη σελήνη τι θα κάνεις; Θα κάθεσαι και θα κλαίς, όπως τα παιδιά»; (Επίκουρος, "Διατριβή Β΄", ις΄ 31, 34, εκδ. Κάκτος)

Ως «ωραίο βράχο», ο φιλόσοφος εννοεί τον ιερό βράχο της Ακρόπολης, ενώ τα «πετραδάκια» είναι τα κτίσματα πάνω στο βράχο. Όλα τα... «λαμπρά και μεγαλειώδη» μνημεία μας, λοιπόν, δεν είναι παρά συναρμολογημένα πετραδάκια. Αυτή όμως δεν είναι η πραγματικότητα; Κανένα ανθρώπινο οικοδόμημα δε θα μπορέσει ποτέ να συγκριθεί με το Θείο Οικοδόμημα της Φύσεως.

Θα έπρεπε να δώσουμε ίσως ένα μικρό «ελαφρυντικό» στους Νεοέλληνες που λένε «*Έλα μωρέ, και τι να πάω να δω εκεί πέρα, τις πέτρες*;» (Χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι ενασχολήσεις των Νεοελλήνων είναι σπουδαιότερες και αξιολογότερες από το να πάνε να δούνε τις πέτρες. Αλίμονο!)

Κατά συνέπεια λοιπόν, και τούτο εδώ το βιβλίο δεν ασχολείται παρά μόνο με... πετραδάκια...

Τώρα λοιπόν, δικαίως θα με ρωτήσετε αγανακτισμένοι: «Κ*αι τι στα κομμάτια ήταν αυτό που σε ώθησε να γράψεις ένα τέτοιο βιβλίο εφόσον, όπως μας λες,, ο πολιτισμός και η ιστορία των ανθρώπων είναι για σένα πράγματα τιποτένια και μάταια*;»

Απλώς, τυχαίνει να λειτουργώ και στα δύο επίπεδα, άρα γνωρίζω πως αυτό που για μένα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, και σπαταλάω τον περισσότερο χρόνο μου για χάρη του (όπως τα έργα των αρχαίων Ελλήνων στην Πεντέλη), δεν έχει καμία αξία στην πραγματικότητα.

Το μόνο που έχω να πω είναι ότι το να λειτουργείς και στα δύο επίπεδα είναι κάτι εξαιρετικά ψυχοφθόρο. Κι αν δεν μπορέσεις σύντομα να βρείς την απαραίτητη ισορροπία, τότε ο εαυτός σου, μοιραία οδηγείται σε ολική «κατάρρευση».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: «*Πολιτικά*». Εκδ. Κάκτος.
2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: «*Περί Ποιητικής*». Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: «*Αθηναίων Πολιτεία*».
4. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: «*Ιππείς*».
5. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: «*Ειρήνη*» Εκδ. Κάκτος.
6. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: «*Θεσμοφοριάζουσες*». Εκδ. Κάκτος.
7. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: «*Αχαρνείς*». Εκδ. Κάκτος.
8. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ: «*Άπαντα – Βίος Επίκουρου*». Εκδ. Κάκτος.
9. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ: «*Βάκχαι*». Εκδ. Κάκτος.
10. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ: «*Εκάβη*». Εκδ. Κάκτος.
11. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ: «*Ηρακλείδαι*». Εκδ. Κάκτος.
12. ΗΡΟΔΟΤΟΣ: «*Ιστορία*».
13. ΗΡΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ: «*Μηχανικά*».
14. ΗΣΥΧΙΟΣ: «*Λεξικό*».
15. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ: «*Περί Ευσεβείας*». Εκδ. Κάκτος.
16. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ: «*Περί Λίθων*». Εκδ. Κάκτος.
17. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ: «*Περί σημείων, υδάτων και πνευμάτων και χειμώνων και ευδιών*». Εκδ. Κάκτος.
18. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ: «*Ιστορία*». Εκδ. Γκοβόστη.
19. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ: «*Θεών εκκλησία*».
20. ΟΜΗΡΟΣ: «*Οδύσσεια*».
21. ΟΡΦΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ
22. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ: «*Αττικά*». Εκδ. Κάκτος.
23. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ: «*Αχαϊκά*». Εκδ. Κάκτος.
24. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ: «*Βοιωτικά*». Εκδ. Κάκτος.
25. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ: «*Αρκαδικά*». Εκδ. Κάκτος.
26. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ: «*Ηλειακά*». εκδ. Κάκτος.
27. ΠΙΝΔΑΡΟΣ: «*Ολυμπιόνικοι*». Εκδ. Ζήτρος.
28. ΠΛΑΤΩΝ: «*Νόμοι*».
29. ΠΛΙΝΙΟΣ: «*Φυσική Ιστορία*».
30. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: «*Ίσις και Όσιρις*». Εκδ. Ζήτρος.
31. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: «*Θησεύς*».
32. ΣΟΦΟΚΛΗΣ: «*Οιδίπους επί Κολωνώ*». Εκδ. Κάκτος.
33. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ: «*Λεξικό*».
34. ΣΤΡΑΒΩΝ: «*Γεωγραφικά*». Εκδόσεις Κάκτος.
35. ΦΙΛΟΧΟΡΟΣ: «*Τετράπολις*».

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: «*Η Ελληνική Προϊστορία του Παγκόσμιου Πολιτισμού*». Εκδ. Εύανδρος.
2. ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ ΚΑΤΕΡΙΝΑ: «*Ηρώδης ο Αττικός*». Εκδ. Κάκτος.
3. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: «*Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους*», 1905.
4. ΖΑΓΚΛΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: «*Μαρούσι – Το αρχαίο Άθμονον*», 1974.
5. ΖΗΣΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ: «*Τα Μυστήρια της Πεντέλης*». Εκδ. Genius Loci.
6. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ: «*Νεολιθική Ελλάς*», 1973.
7. ΚΑΛΑΤΖΗΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ: «*Γαργηττός-2500 χρόνια ιστορία*».
8. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Ο Αναδρομάρης της Αττικής*». Εκδ. Καραβία.

9. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Ο Αναδρομάρης*». Εκδ. Γ. Φέξη, 1914. Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία.
10. ΚΑΡΓΑΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΟΣ: «*Αρχαία Ιστορία των Αθηνών*». Εκδ. Gutenberg.
11. ΚΑΡΓΑΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΟΣ: «*Η Γένεση του Δράματος - Το αποκορύφωμα της θεατρικής τέχνης*».
12. ΚΑΨΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ: «*Θρακολογία*». Όργανο Εταιρίας Θρακολογικών Μελετών, 1978.
13. ΚΕΧΑΓΙΑΣ ΣΩΤΗΡΗΣ - ΚΕΓΑΓΙΑ-ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ ΕΛΕΝΗ : «*Μελίσσια*». Έκδοση Δήμου Μελισσίων, Μελίσσια, 2002.
14. ΚΙΛΙΦΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ: «*Πεντέλη*», τόμοι Α’, Β’ & Γ’.
15. ΚΟΡΔΕΛΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: «*Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν άποψιν*». Εκδ. 1879.
16. ΚΟΡΡΕΣ ΜΑΝΟΛΗΣ: «*Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*». Εκδ. Μέλισσα.
17. ΛΑΜΠΡΑΚΗ ΑΝΝΑ: «*Πώς έχτιζαν οι αρχαίοι*».
18. ΛΕΛΟΥΔΑΣ ΝΙΚΟΣ: «*Εξερευνώντας την Υπόγεια Ελλάδα*». Εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, τόμος Α’.
19. ΛΟΥΚΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Η Ρέα-Κυβέλη και οι Γονιμικές Λατρείες της Φλύας*». Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο Χαλανδρίου, 1988.
20. ΜΕΛΕΝΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*». Εκδ. Αθηνών.
21. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΝΑ: «*Χτίζοντας ένα γεφύρι απο το Αιγαίο στην Προποντίδα*».
22. ΜΠΑΛΑΝΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ: «*Πέρα απο το Αίνιγμα της Πεντέλης*». Εκδ. Locus 7.
23. ΜΠΟΡΝΟΒΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ : «*Τα Φυσικά Μνημεία της Ελλάδας*». Εκδ. Κάκτος.
24. ΜΠΟΥΝΤΟΥΚΗΣ ΝΙΚΟΣ: «*Οι Μυστικές Βραχογραφίες των Ιερών Σπηλαίων*». Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
25. ΝΕΖΗΣ ΝΙΚΟΣ : «*Τα Βουνά της Αττικής*». κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη - Ανάβαση, Αθήνα 2002.
26. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Διαχρονικές αναφορές στην Παλλήνη Ελλήνων και ξένων συγγραφέων*».
27. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ: «*Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*».
28. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ: «*Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού – Πεντελικού Πάρνηθος και Αιγάλεω*», Αθήναι 1933.
29. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Λ.: «*Της Πεντέλης τα Κάλλη*», 1947.
30. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ: «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*». Εκδ. Ελευθερουδάκη. (8η έκδοση)
31. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «*Η Θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα*». Εκδ. Αθηνών, 1987.
32. ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ: «*Πεντελική Μυθολογία*». (www.iranon.gr)
33. ΠΑΣΣΑ ΙΩΑΝΝΗ: «*Τα Ορφικά*». Εκδόσεις Εγκυκλοπαίδειας του “Ηλιου”.
34. ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: «*Ο Μαραθών*». Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία.
35. ΠΕΧΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ: «*Το Γαλάτσι*».
36. ΠΟΛΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑΚΗΣ: «*Μαρουσιώτικα, Άθμονον-Αμαρύσιον-Μαρούσι*».
37. ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ: «*Λεξικόν της Ελληνικής Αρχαιολογίας*», Αθήνα 1888.
38. ΡΑΣΣΙΑΣ ΒΛΑΣΗΣ: «*Ζεύς*». Εκδ. Ανοιχτή Πόλη.
39. ΡΑΣΣΙΑΣ ΒΛΑΣΗΣ: «*Η Συρρίκνωση της Αρχαίας Ψυχής*». Εκδ. Ανοιχτή Πόλη.
40. ΣΙΕΤΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Τα Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*». Εκδ. Πύρινος Κόσμος.
41. ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: «*Ωγυγία*». Εκδόσεις Ελεύθερη Σκέψις.
42. ΣΤΑΜΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ: «*Υπόγεια Αθήνα; - Η Συνωμοσία ενός Μύθου*», Εκδ. Genius Loci.
43. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*».
44. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «*Ξενάγηση στο χώρο των απολιθωμάτων της Αττικής*».
45. ΧΑΣΑΠΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ: «*Νεότερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν “Ηλίου”*».

ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. BAIRD HENRY: «*Modern Greece. A Narrative of a Residence and Travels in that Country*», 1856.
2. BELL HENRI: «*Ταξίδι στην Ελλάδα*». Εκδ. Ιστορητής.
3. BURKERT WALTER: «*Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*». Εκδ. Καρδαμίτσα.

4. BUCK CARL: «*Discoveries in the Attic Deme of Ikaria*». American School of Classical Studies at Athens.
5. CHANDLER RICHARD: «*Travels in Greece*».
6. DODWELL EDWARD «*A Classical and Topographical Tour Through Greece, During the Years 1801, 1805, and 1806*».
7. FINLAY GEORGE: «*The journals and the letters of George Finlay*». Volume II, Finlay – Leake and other correspondence. Επιμ. J.M Hussey. Αθήνα, 1836).
8. GALLI MARCO: «*Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity*». Oxford, edited by Jas Elsner & Ian Rutherford.
9. GELL WILLIAM: «*The Itinerary of Greece", containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*». London, 1819.
10. GODWIN JOSCELYN: «Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου». Ινστιτούτο του βιβλίου–Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
11. GRUBEN GOTTFRIED: «*Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*». Εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
12. HARRISON JANE ELLEN: «*Ο Θεός Διόνυσος*» Εκδ. Ιάμβλιχος.
13. KERENYI KARL: «*Η Μυθολογία των Ελλήνων*». Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
14. KOZELJ TONY: «*Extractions of blocks in antiquity: Special methods of analysis*».
15. LANGTON MERL: «*A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*». American School Of Classical Studies At Athens Princeton, New Jersey, 1976.
16. MELANGES NICOLE: «*Recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie*».
17. MILCHHOFER ARTHUR: «*Karten von Attica*», 1889.
18. PROKESCH ANTON: «*Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient*», τ.2. Stuttgart, 1836.
19. RISPEN JEAN: «*Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία*». Εκδόσεις Αυλός.
20. ROSS L.: «*Das Pentelikon bei Athen und seine Marmorbrüche*».
21. SOLDERS S.: «*Die Ausserstädtischen kulte und die einigung Attikas*», 1931.
22. TOMKINSON JOHN: «*Attica*». Anagnosis Publications.
23. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Αθήνα-Αττική: Το Ημερολόγιο ενός Οδοιπορικού*».
24. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Ελλάδα*». Εκδ. Εκάτη.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ ΓΕΩΡΓΙΑ, ΠΟΥΠΑΚΗ ΕΙΡΗΝΗ, ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΗΣ: «*Αρχαία Ελληνικά Λατομεία*». Εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
2. ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ: «*Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού*».
3. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ., ΜΠΑΣΗ Ε.Κ., ΚΡΑΝΗ Χ., ΔΑΝΑΜΟΥ Γ: «*Παλαιογραφική εξέλιξη του αττικού λεκανοπεδίου από το Ανώτερο Μειόκαινο έως σήμερα*». (Δελτίο Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας)
4. HANS RUPPRECHT GOETTE, ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΟΛΥΚΡΕΤΗ, ΘΕΜΗΣ ΒΑΚΟΥΛΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ: «*Investigation of the grayish blue marble of Pentelikon and Hymettous*».

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. "ΑΒΑΤΟΝ": ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΠΟΥΛΚΟΥΡΑΣ: «*Ναός της Ίσιδας... στην Καρδιά της Αττικής*», τ. 84.
2. "ΑΕΡΟΠΟΣ": ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΠΑΝΑΣ, «*Μαραθών – Ιστορικά δεδομένα*», Νο 44.
3. "ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ": ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΪΚΟΣ: «*Παλαιολιθικά ευρήματα στην Νοτιοανατολική Αττική*», τ. 67. ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ: «*Το Ιερό της Αθηνάς Παλληνίδος*», τ. 65. TONY KOZELJ: «*Ηρακλής*», τ. 4. ΧΑΡΗ ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ: «*Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στην λατρεία του θεού Πάνα*». ΜΑ-ΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ – ΓΚΟΦΑ: «*Η Αττική στους προϊστορικούς χρόνους*, τ. 39. Γ. ΣΦΗ-

ΚΑΣ: «*Η προϊστορική φύση στην Ελλάδα*», τ. 43. ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΑΚΗ: «*Πώς έχτιζαν οι αρχαίοι*», τ. 9. ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ: «*Τα Ιερά της Τετραπόλεως του Μαραθώνα*», τ. 39. Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ: «*Το Ιερό της Ίσιδος στο Μαραθώνα*», τ. 39. ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 74.
4. “ΔΙΙΠΕΤΕΣ” : ΒΛΑΣΗ ΡΑΣΣΙΑ, «*Περί της Φύσεως των Εθνικών Θεών*».
5. “ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ”: ΑΡΙΩΝ: «*Το Ιερό του Διονύσου*». Γ. ΚΟΥΚΑ «*Οι 150 Δήμοι της Αττικής*», τ. 163.
6. “MYSTERY”: ΝΙΚΟΣ ΛΕΛΟΥΔΑΣ: «*Η Σπηλιά του Νταβέλη – Η Αλήθεια μιας “Συνωμοσίας”*», τ.8.
7. “ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ”: Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ: «*Το Μονοπάτι της Σπηλιάς*», 1927.
8. “ΝΕΑ ΠΑΝΔΩΡΑ”: ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Χ. (1847): «*Περιοδεία είς Πεντέλην*», 1956.
9. “ΠΑΡΙΑΝΑ”, τεύχος 33, 1989.
10. “Ο ΣΥΛΛΕΚΤΗΣ”: ΛΑΔΑΣ Γ.: «*Η Σπηλιά της Πεντέλης – Απάντησις είς τις Επικρίσεις των Βυζαντινολόγων Καθηγητών Γ. Σωτηρίου και Α. Ορλάνδου*», 1957.
11. “ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ”: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΚΑΣ: «*Η Σπηλιά του Νταβέλη, ένας Θρύλος*».
12. “CORPUS ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ”: Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ: «*Ναός Ίσιδας Μαραθώνα*», τ. 40.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. “ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ” : ΓΙΩΤΑ ΣΥΚΚΑ: «*Στο φως η δόξα της Παλλήνης*», 20-12-03. ΓΙΩΤΑ ΣΥΚΚΑ: «Σπάνια ευρήματα στο βούρκο – Κέντρο επεξεργασίας λυμάτων 11 δήμων, πλάι στα Παλαιοντολογικά του Πικερμίου, 09-03-05.
2. «ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ», 27–9–2003.
3. «ΤΟ ΒΗΜΑ»: ΜΑΡΙΑ ΘΕΡΜΟΥ: «*Αιγυπτιακά μυστήρια στον...Μαραθώνα*» Κυριακή 13/7/2003 - Αρ. Φύλλου 13911. ΜΑΡΙΑ ΘΕΡΜΟΥ: «*Κηφισιείς, γένος ιθαγενών*», 13/3/2005. ΘΩΜΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ: «*Ο μαραθωνοδρόμος του “Νενικήκαμεν*», 1-11-1998.
4. “ΝΕΑ ΕΡΥΘΡΑΙΑ”: Γ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: «*Ο προϊστορικός άνθρωπος κατοίκησε στο Μορτερό*», 23-5-08.
5. “ΕΜΠΡΟΣ”: «Εντυπώσεις της Ημέρας», του αρθογράφου περιηγητή Δ. Χατζόπουλου με τίτλο “Πεντέλη το Λευκό Βουνό”, στην εφημερίδα “Εμπρός”, 24/12/1919.

ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ INTERNET

1. www.penteli.gr
2. www.neapenteli.gr
3. www.iranon.gr
4. www.anatolikhattikh.gr
5. www.ta-nea.dolnet.gr
6. www.achilleus.com
7. www.gerakas.org
8. www.emena.gr
9. www.yppo.gr
10. www.eie.gr
11. www.zenas.gr
12. www.lefkomata-palineus.blogspot.com
13. www.voreia-attiki.blogspot.com
14. www.dionyssomarble.gr
15. www.archive.gr
16. www.dasosygrou.gr
17. www.ascsa.net
18. www.keimenologio.blogspot.com